DAVID HELD

DEMOKRATIJOS MODELIAI

ALK
EUGRIMAS

DAVID HELD

DEMOKRATIJOS MODELIAI

DAVID HELD

DEMOKRATIJOS MODELIAI

Iš anglų kalbos verte

VYTAUTAS RADŽVILAS

Vilnius • EUGRIMAS • 2002

UDK 321.7
He159

Versta iš:

David Held
MODELS OF DEMOCRACY
Second edition

Polity Press, 1996

This edition published with support from the Open Society Fund-Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą iš dalies finansavo
Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

© David Held, 1996
© Vertimas į lietuvių kalbą – *Vytauto Radžvilo*, 2002
© „Eugrimas", 2002

ISSN 1392-1673
ISBN 9955-501-33-2

Skiriu
Michelle

TURINYS

Schemų ir lentelių sąrašas 10
Pratarmė 11
Įvadas 15

PIRMA DALIS
KLASIKINIAI MODELIAI

1. KLASIKINĖ DEMOKRATIJA: ATĖNAI 29
Instituciniai bruožai 37
Senovės demokratijos uždarumas 40
Kritikai 45
Apibendrinimas: I modelis 51

2. RESPUBLIKONIZMAS: LAISVĖ, SAVIVALDA IR AKTYVUS PILIETIS 54
Homo politicus išnykimas ir atgimimas 54
Naujas respublikonizmo proveržis 58
Respublikonizmas, renkamoji valdžia ir tautos suverenitetas 64
Nuo pilietinio gyvenimo – prie pilietinės šlovės 69
Apibendrinimas: IIa modelis 75
Respublika ir bendroji valia 75
Apibendrinimas: IIb modelis 81
Viešumas ir privatumas 83
Respublikonizmas: baigiamieji apmąstymai 89

3. LIBERALIOSIOS DEMOKRATIJOS RAIDA: UŽ IR PRIEŠ VALSTYBĘ 91
Valdžia ir suverenumas 97
Pilietybė ir konstitucinė valstybė 100
Valdžių atskyrimas 104

Frakcijų problema ... 111
Atskaitomybė ir rinka ... 117
Apibendrinimas: IIIa modelis ... 122
Laisvė ir demokratijos plėtra ... 123
Despotiškos valdžios pavojai ir pernelyg išaugusi valstybė ... 126
Atstovaujamoji valdžia ... 130
Moterų pavergimas ... 135
Konkuruojančios „valdžios tikslų" sampratos ... 139
Apibendrininas: IIIb modelis ... 140

4. TIESIOGINĖ DEMOKRATIJA IR POLITIKOS PABAIGA ... 145
Klasė ir klasinis konfliktas ... 146
Istorija kaip kapitalizmo evoliucija ir raida ... 148
Dvi valstybės teorijos ... 154
Politikos pabaiga ... 162
Konkuruojančios marksizmo sampratos ... 174
Apibendrinimas: IV modelis ... 177

ANTRA DALIS
DVIDEŠIMTOJO AMŽIAUS VARIANTAI

5. KONKURENCINIS ELITIZMAS IR TECHNOKRATINĖ VIZIJA ... 185
Klasės, valdžia ir konfliktas ... 187
Biurokratija, parlamentai ir nacionalinės valstybės ... 191
Konkurencinė elitinė demokratija ... 197
Liberaliosios demokratijos kryžkelės ... 203
Paskutinis demokratijos pėdsakas? ... 208
Demokratija, kapitalizmas ir socializmas ... 213
„Klasikinė" *versus* moderni demokratija ... 216
Technokratinė vizija ... 223
Apibendrinimas: V modelis ... 229

6. PLIURALIZMAS, KORPORACINIS KAPITALIZMAS IR VALSTYBĖ ... 231
Grupinė politika, vyriausybės ir valdžia ... 234
Politika, konsensusas ir valdžios paskirstymas ... 241
Demokratija, korporacinis kapitalizmas ir valstybė ... 247
Apibendrinimas: VI modelis ... 251
Kaupimas, legitimacija ir apribota politikos sritis ... 252
Kintama atstovaujamųjų institucijų forma ... 260

7. NUO POKARIO STABILUMO PRIE POLITINĖS KRIZĖS: POLITINIŲ IDEALŲ POLIARIZACIJA 268
Teisėta demokratinė santvarka ar represyvus režimas? 272
Perkrauta valstybė ar legitimacijos krizė? 276
Krizės teorijos: įvertinimas 284
Teisė, laisvė ir demokratija 291
Apibendrinimas: VII modelis 299
Dalyvavimas, laisvė ir demokratija 302
Apibendrinimas: VIII modelis 311

8. DEMOKRATIJA PO PERVERSMŲ SOVIETINIO KOMUNIZMO SISTEMOJE 314
Istorinis fonas 315
Ekonominio ir politinio liberalizmo triumfas? 318
Ar vėl būtinas marksizmas ir demokratija „iš apačios"? 325

TREČIA DALIS
KĄ TURĖTŲ REIKŠTI DEMOKRATIJA ŠIANDIEN?

9. DEMOKRATINĖ AUTONOMIJA 337
Demokratijos patrauklumas 339
Autonomijos principas 341
Principo įgyvendinimas 348
Klasikinės ir dvidešimto amžiaus demokratijos teorijos paveldas 353
Demokratija: dvilypis procesas 359
Apibendrinimas: IXa modelis 368
Demokratinė autonomija: suderinamybės ir nesuderinamybės 369

10. DEMOKRATIJA, NACIONALINĖ VALSTYBĖ IR GLOBALINĖ SISTEMA 380
Demokratinis legitimumas ir sienos 381
Regioninės ir globalinės tendencijos: senosios ir naujosios 384
Suverenitetas, autonomija ir atotrūkiai 386
Iš naujo apmąstant demokratiją globalesnei epochai: kosmopolitinis modelis 399
Apibendrinimas: IXb modelis 404

Padėkos 407
Nuorodos ir rinktinė bibliografija 409
Rodyklė 427

SCHEMOS IR LENTELĖS

1 schema. Demokratijos variantai 19
1.1 schema. Klasikinė demokratija: Atėnai 39
2.1 schema. Miestai-respublikos: valdymo naujovės 59
2.2 schema. Respublikonizmo formos 63
3.1 lentelė. Millio požiūrio į biurokratijos valdymo pranašumus ir trūkumus apibendrinimas 134
4.1 lentelė. Gamybos būdo elementai 149
4.1 schema. Marxo krizės teorija 153
4.2 lentelė. Bendriausi socializmo ir komunizmo bruožai 168
5.1 schema. Partinė sistema ir parlamento įtakos erozija 200
5.2 schema. Nuo kapitalizmo prie socializmo: pagrindiniai Schumpeterio teorijos elementai 215
6.1 schema. Korporatizmas ir parlamentinės bei partinės politikos erozija 263
7.1 schema. Teorinės demokratijos modelių trajektorijos 271
7.2 schema. Perkrauta valdžia: liberalios demokratinės gerovės santvarkos krizė 279
7.3 schema. Legitimacijos krizė: demokratinės kapitalistinės valstybės krizė 281
9.1 lentelė. Pagrindiniai ugdomojo respublikonizmo, liberalizmo ir marksizmo principai 349

PRATARMĖ

Gyvename – ar bent jau taip atrodo – demokratijos amžiuje. Centrinėje ir Rytų Europoje žlugo dar vos prieš kelerius metus atrodęs toks nepajudinamas valstybinis socializmas. Demokratija atrodo ne tik tvirtai įsigalėjusi Vakaruose, bet iš principo plačiai perimama ir nevakarietiškame pasaulyje kaip tinkamas valdymo modelis. Visuose svarbiausiuose pasaulio regionuose stiprėjo demokratiniai procesai ir procedūros. Aštuntojo dešimtmečio viduryje daugiau negu du trečdalius valstybių pagrįstai buvo galima vadinti autoritarinėmis. Šis procentas dramatiškai sumažėjo; dabar tik mažiau negu trečdalis valstybių yra autoritarinės, o demokratijų skaičius greitai auga. Mūsų epochoje demokratija tapo pamatiniu politinio legitimumo standartu.

Tad atrodo, kad pasakojimas apie demokratiją nuo antikos iki šių laikų baigiasi laimingai. Vis daugiau tokių šalių, kurių teisę balsuoti turintys piliečiai iš principo sugeba priversti valstybės pareigūnus atsiskaityti už jų sprendimus, o patys sprendimų priėmėjai atstovauja savo rinkėjų – tam tikroje teritorijoje gyvenančių „žmonių" – interesams. Tačiau pasakojimas apie demokratiją nesibaigia tokiais įvykiais. Nors Centrinės ir Rytų Europos demokratinių sąjūdžių pergalė, taip pat ir politinių režimų transformavimasis kitose vietose buvo labai reikšmingi įvykiai, bet jie neišsprendė daugelio svarbių demokratinės minties ir praktikos klausimų. Demokratija kaip idėja ir kaip politinė tikrovė yra iš pagrindų ginčijama. Prieštaringai interpretuojama ne tik demokratijos istorija. Senovinės ir moderniosios sampratos taip susipina, kad randasi dviprasmiai ir nenuoseklūs pagrindinių demokratijos sąvokų aiškinimai. Pavyzdžiui, ką iš tiesų reiškia „politinis dalyvavimas", ką žymi „atstovavimo" sąvoka, kokiu mastu piliečiai gali laisvai rinktis iš politinių alternatyvų, kokia priklausymo demokratinei bendruomenei esmė?

Tai reikšmingi ir aktualūs klausimai, ir jiems skiriama daug dėmesio šiuolaikiniuose politiniuose ginčuose. Bet net šie svarbūs dalykai jokiu būdu iki galo neaprėpia dabartinės demokratinės minties ir praktikos darbotvarkės. Juk pradėjus kaip nors aiškintis šiuolaikinę demokratijos prasmę, reikia nagrinėti papildomus klausimus, susijusius ne tik su „vidiniu", arba „naminiu", demokratijos pobūdžiu, bet ir su jos „išorinėmis" ypatybėmis ir padariniais. Taip yra todėl, kad vienas ryškiausių politikos bruožų tūkstantmečių sandūroje yra tai, jog atsirado problemų, išsiveržiančių už demokratinių nacionalinių valstybių sienų. Ekonomikos internacionalizavimo procesai, aplinkos apsaugos problema ir mažumų teisių apsauga vis labiau tampa visos tarptautinės bendruomenės rūpesčiais. Reikia iš naujo apmąstyti nacionalinių demokratijų pobūdį ir ribas atsižvelgiant į aplinkos, visuomenės ir ekonomikos globalizavimo procesus; kitaip sakant, atsižvelgiant į žmonijos socialinės organizacijos pokyčius transkontinentiniu arba tarpregioniniu mastu bei į socialinės galios naudojimo pokyčius.

Žinoma, globalinės problemos anaiptol nėra naujas dalykas. Nors šios problemos tapo kur kas svarbesnės, daugelis jų egzistavo dešimtmečius, o kai kurios – šimtmečius. Bet dabar, išnykus senajai Rytų ir Vakarų priešpriešai, tokios regioninės ir globalinės problemos kaip AIDS plitimas, „besivystančio pasaulio" skolų našta, valstybių jurisdikcijai nepavaldūs finansinių išteklių srautai, prekyba narkotikais ir tarptautinis nusikalstamumas yra neatidėliotini tarptautinės politikos darbotvarkės klausimai. Vis dėlto išlieka didžiulė dviprasmybė, kai kyla klausimas, kur, kaip ir pagal kokius kriterijus galima priimti sprendimus šiais klausimais.

Demokratinė teorija vis dar vaikiškai nagrinėja kylančias regionines ir globalines problemas. Nors ši teorija nagrinėjo ir nuodugniai svarstė metamus demokratijai iššūkius pačioje nacionalinėje valstybėje, tačiau nebuvo rimtai keliamas klausimas, ar pati nacionalinė valstybė gali išlikti pagrindiniu demokratinės minties objektu. Klausimai, kuriuos kelia greita sudėtingų tarpusavio ryšių ir tarpusavio santykių tarp valstybių ir visuomenių plėtra, taip pat akivaizdi nacionalinių ir tarptautinių jėgų ir procesų sąveika, iš esmės tebėra neišnagrinėti.

Demokratiniam mąstymui metami iššūkiai dabar yra ir gausūs, ir esminiai. 1987 m. pirmą kartą skelbdami Demokratijos modelius *turėjome du svarbiausius tikslus: pirma, supažindinti su svarbiausiais demokratijos aiš-*

kinimais, ypač – kaip ją aiškina Vakarų tradicija nuo senovės Graikijos iki šių dienų; antra, kritiškai išdėstyti viena kitą keitusias demokratijos idėjas norint aptarti klausimą, kuris tiesiogiai keliamas šios knygos gale: ką demokratija turi reikšti šiandien? Šie tikslai tebėra tie patys ir antrą kartą leidžiant knygą, bet norint garantuoti, kad jie būtų iš tiesų įgyvendinti, prireikė daugeliu atžvilgių peržiūrėti pradinį tekstą. Modelius reikėjo peržiūrėti taip, kad būtų atsižvelgta į tas politikos transformacijas, kurios pirmajame leidime arba neanalizuojamos, arba nebuvo numatytos. Be to, peržiūrėti tekstą buvo būtina dėl praėjusį dešimtmetį atliktų reikšmingų politikos tyrinėjamų ir sukauptų žinių, mat kai kurios iš jų pakeitė tam tikrus mūsų klasikinio demokratijos paveldo bei šiuolaikinių politinių idėjų ir sąvokų sampratos aspektus. Knygą reikėjo peržiūrėti ir todėl, kad jos autorius kai kuriais atžvilgiais pakeitė savo pažiūrų akcentus ir šiuos pokyčius vertėjo parodyti naujame tekste. Tad knyga buvo papildyta naujais skyriais: apie respublikonizmą (2 skyrius), apie Sovietų imperijos suirimo poveikį demokratijai (8 skyrius) ir apie demokratinės nacionalinės valstybės perspektyvas globalizacijos požiūriu (10 skyrius); visi kiti skyriai buvo arba nuodugniai peržiūrėti (3 skyrius apie liberalizmą, 7 skyrius apie pokarinę demokratinių idealų poliarizaciją), arba atnaujinti atsižvelgiant į naujus teorinius ir istorinius tyrinėjimus (pavyzdžiui, 1 skyrius apie senovės Atėnus ir 5 skyrius apie konkurencinį elitizmą). Dėl visų šių pakeitimų knyga buvo smarkiai išplėsta ir pertvarkyta.

Antrasis Demokratijos modelių *leidimas iš dalies atsirado (panašiai kaip ir jo pirmtakas) kaip Open University skaitomo paskaitų ciklo „Demokratija: nuo senovės laikų iki dabar" pagrindu sudaryta knyga. Daugelis mano kolegų šiame Universitete detaliai komentavo ankstesnius jos variantus. Ypač norėčiau padėkoti Donna Dickenson, Bramui Giebenui, Davidui Goldblattui, Davidui Potteriui, Tony'ui McGrew ir Paului Lewisui už jų gausius patarimus. Be to, rengiant šį rankraštį man nepaprastai pravertė draugų ir kolegų iš kitų universitetų komentarai. Be kitų, norėčiau padėkoti Davidui Beethamui, Richardui Bellamy, Johnui Dunnui, Anthony Giddensui, Johnui Keane'ui, Joeliui Kriegeriui, Quentinui Skinneriui ir Johnui B. Thompsonui.*

Julia Harsant, Lin Lucas, Gill Motley, Sue Pope, Jane Rose, Fiona Sewell ir Pamela Thomas suteikė būtiną pagalbą skelbiant šį rankraštį. Esu joms visoms nepaprastai dėkingas.

Be to, itin esu dėkingas Michelle Stanworth už jos kritines pastabas dėl turinio ir stiliaus, taip pat už daugelį malonių diskusijų viešojo ir privataus gyvenimo klausimais.

Galiausiai pirmajame Modelių *leidime dėkojau Rosa, „be kurios nebūtų buvę taip malonu stebėti demokratiją" ir su kuria būvant ji yra faktiškai neįsivaizduojama!" Dabar privalau padėkoti Rosa ir Joshua, kurie abu suvokė pamatinius demokratijos elementus, nors galbūt kol kas dar nežiūri į visus piliečius kaip į „laisvus ir lygius", būtent – kaip į savo tėvus!*

DH
1996 m. balandis

ĮVADAS

Demokratijos idėjos istorija keista; demokratijų istorija – mįslinga.

Stulbina du istoriniai faktai. Pirma, šiandien beveik visi skelbiasi esą demokratai. Visokiausi politiniai režimai visame pasaulyje apibūdina save kaip demokratinius. Tačiau žodžiais ir darbais šie režimai dažnai iš esmės skiriasi vieni nuo kitų. Atrodo, demokratija legitimuoja šiuolaikinį politinį gyvenimą: taisyklių kūrimas ir įstatymų įgyvendinimas tarsi pateisinami ir tinkami, kai jie būna „demokratiški". Bet taip buvo ne visada. Nuo senovės Graikijos laikų iki šio meto dauguma politinių mąstytojų buvo labai kritiški demokratijos teorijos ir praktikos atžvilgiu. Visuotinis atsidavimas demokratijai yra labai naujas reiškinys.

Antra, nors daug valstybių šiandien galbūt yra demokratinės, jų politinių institucijų istorija atskleidžia demokratinių santvarkų trapumą ir pažeidžiamumą. Vien dvidešimtojo amžiaus Europos istorija aiškiai rodo, kad stulbinamai sunku sukurti ir išlaikyti demokratiją kaip valdymo formą – fašizmas, nacizmas ir stalinizmas jos apskritai vos neišnaikino. Demokratija susiformavo per įnirtingas socialines kovas ir joms vykstant dažnai aukojama. Ši knyga yra apie demokratijos idėją, bet nagrinėdami šią idėją, negalime pernelyg atitrūkti nuo jos apmąstymo ir įgyvendinimo istorijos aspektų.

Nors žodis „demokratija" pateko į anglų kalbą šešioliktame amžiuje per prancūzišką žodį *democratie*, jo kilmė yra graikiška. Žodis „demokratija" kilęs iš *demokratia*, kurio šaknų reikšmės yra *demos* (liaudis) ir *kratos* (valdžia). Demokratija reiškia tokią valdymo formą, kai, kitaip negu monarchijose ir aristokratijose, valdo liaudis. Demokratija laiduoja politinę bendruomenę, kurioje kokia nors forma egzistuoja žmonių *po-*

litinė lygybė. „Liaudies valdymas" gali atrodyti nedviprasmiška sąvoka, bet regimybės būna apgaulingos. Demokratijos idėjos istorija sudėtinga ir jai būdingos prieštaringos demokratijos sampratos. Čia apstu vietos nesutarimams.

Apibrėžimo problemų iškyla dėl kiekvieno frazės elemento: „valdymas"? – „liaudies"? – „liaudis"? Pradėkime nuo „liaudies":

- Ką reikia laikyti „liaudimi"?
- Kaip įsivaizduojamas jos dalyvavimo pobūdis?
- Kokios sąlygos laikomos palankiomis dalyvauti? Ar trukdžiai ir paskatos dalyvauti, arba dalyvavimo sąnaudos ir nauda, gali būti lygūs?

„Valdymo" idėja kelia gausybę ginčijamų klausimų:

- Kiek plačiai ar siaurai reikia apibrėžti valdymo apimtį? Arba, kitaip sakant, koks turi būti demokratinės veiklos laukas?
- Jeigu „valdymas" turi apimti „tai, kas politiška", tai kas čia turima omenyje? Ar jis apima: (a) įstatymą ir tvarką? (b) tarpvalstybinius santykius? (c) ekonomiką? (d) namų arba privačiąją sritį?

Ar „liaudies valdymas" reiškia pareigą paklusti?

- Ar „liaudies" nustatytoms taisyklėms privalu paklusti? Kokia čia pareigos ir nesutikimo vieta?
- Kokie vaidmenys paliekami tiems, kurie atvirai ir aktyviai sakosi nesą „dalyviai"?
- Kokiomis sąlygomis demokratijos turi, jei apskritai turi, teisę griebtis prievartos prieš kai kuriuos iš saviškių arba prieš tuos, kurie nepriklauso jų teisėtos valdžios jurisdikcijai?

Tai dar nėra visi galimi nesutarimai. Juk nuo senovės Graikijos laikų iki šių dienų taip pat buvo reiškiamos iš esmės skirtingos nuomonės dėl to, kokios yra *sėkmingo* „liaudies valdymo" bendrosios sąlygos arba būtinos prielaidos. Pavyzdžiui, ar žmonės, tapdami demokratais, turi būti raštingi? Ar demokratijai išlaikyti būtinas tam tikras visuomenės turtingumo lygis? Ar galima išlaikyti demokratiją kilus pa-

vojui valstybei arba karo metu? Šie ir daugybė kitų klausimų nulėmė tai, kad demokratijos prasmė tebėra ir, matyt, visada bus ne iki galo aiški.

Gana reikšminga mėginimų žodžio „liaudis" reikšmę susieti tik su tam tikromis grupėmis istorija. Be kitų grupių, ji buvo tapatinama su nuosavybės savininkais, baltaisiais vyrais, išsimokslinusiais vyrais, vyrais, tam tikrų sugebėjimų ir profesijų žmonėmis, suaugusiais baltaisiais, suaugusiais. Įvairių sampratų ir ginčų, kas turi būti laikoma „liaudies valdymu", istorija taip pat iškalbinga. Vienas komentatorius parankiai apibendrino galimų požiūrių spektrą:

1. Visi turi valdyti ta prasme, kad visi turi būti įtraukti leidžiant įstatymus, apibrėžiant bendrąją politiką, įgyvendinant įstatymus ir administruojant valdymą.
2. Visi turi asmeniškai dalyvauti priimant lemtingus sprendimus – būtent, svarstant bendruosius įstatymus ir bendrosios politikos klausimus.
3. Valdantieji turi būti atskaitingi valdomiesiems; kitais žodžiais sakant, jie turi būti įpareigoti pagrįsti savo veiksmus valdomiesiems, o šie privalo turėti galimybę juos pašalinti.
4. Valdantieji turi būti atskaitingi valdomųjų atstovams.
5. Valdančiuosius turi rinkti valdomieji.
6. Valdančiuosius turi rinkti valdomųjų atstovai.
7. Valdantieji turi dirbti valdomųjų labui. (Lively, 1975, p. 30.)

Pasirenkamus požiūrius iš dalies lemia skirtingi demokratijos pagrindimo būdai. Demokratija buvo ginama remiantis tuo, kad ji geriausiai iš visų alternatyvų leidžia siekti vienos ar daugiau iš šių pamatinių vertybių arba gėrybių: politinės lygybės, laisvės, moralinės saviugdos, bendro intereso, sąžiningo moralinio kompromiso, įpareigojančių sprendimų, kuriais atsižvelgiama į visų interesus, visuomenės naudos, poreikių patenkinimo, veiksmingų sprendimų. Požiūrių susikirtimo istorija – tai kova, turėjusi nulemti, ar demokratija reikš tam tikrą liaudies valdžios rūšį (gyvenimo formą, kuriai esant piliečiai angažuoti *savi*valdai ir *savi*reguliavimui), ar ji bus pagalbinė priemonė sprendimams priimti (priemonė legitimuoti kartkartėmis renkamų į valdžią „atstovų" sprendimus). Koks turi būti demokratijos mastas? Kokioms gyve-

nimo sritims ji turi būti taikoma? Ar, priešingai, demokratija turi būti aiškiai apribota siekiant išsaugoti kitus svarbius tikslus?

Tai ypač sunkūs klausimai. Demokratijos variantų analizė – pagrindinis šios knygos uždavinys – neišsprendžia jų, nors gali padėti nušviesti, kodėl vieni požiūriai patrauklesni už kitus. Sutelkiant dėmesį į pagrindinius variantus, šioje knygoje bus atskleistos kai kurios šiandien iškylančios politinio rinkimosi galimybės. Bet kartu pasakome, kad šios galimybės neatsiskleidžia paprastai ir aiškiai. Demokratijos istorija dažnai paini – iš dalies todėl, kad tai vis dar labai *gyva* istorija, o iš dalies todėl, kad svarstomos problemos labai sudėtingos (R. Williams, 1976, p. 82–87). Taip pat svarbu pasakyti, kad mano pateikiamas gausybės problemų aiškinimas, kaip ir visi tokio pobūdžio aiškinimai, grindžiamas konkrečia nuostata dėl šios gyvos istorijos – įsitikinimu, kad demokratinės idėjos ir praktikos ateityje gali būti saugios tik tuo atveju, jeigu jų įtaka mūsų politiniam, socialiniam ir ekonominiam gyvenimui bus *plečiama* ir *gilinama*. Ką tiksliai reiškia šis požiūris ir kodėl jo laikausi, viliuosi paaiškinti vėliau, bet tai nereiškia, kad aš būtinai vieniems demokratijos teoretikams labiau simpatizuoju negu kitiems.

Ši knyga suskirstyta į tris dalis. Pirmoje dalyje išdėstomi keturi klasikiniai demokratijos modeliai: klasikinė demokratijos idėja senovės Atėnuose; respublikoniškoji savivaldžios bendruomenės samprata (buvo plėtojami du jos variantai – saugomasis ir ugdomasis respublikonizmas)[1], liberalioji demokratija (vėlgi buvo plėtojami du skirtingi jos variantai – saugomoji demokratija ir ugdomoji demokratija) ir marksistinė tiesioginės demokratijos samprata. Antroje dalyje nagrinėjami keturi dvidešimtojo šimtmečio modeliai, sukėlę smarkias politines diskusijas ir konfliktus, – tai konkurencinė elitistinė demokratija, pliuralizmas, teisinė demokratija ir dalyvaujamoji demokratija. Trečioje dalyje nagrinėjamos kai kurios svarbiausios demokratijos teorijos ir praktikos problemos bei keliamas klausimas: ką demokratija turi reikšti šiandien?

[1] Svarbu pažymėti, kad ne visos respublikonizmo sampratos buvo demokratinės. Antrame ir trečiame skyriuose nagrinėjamos svarbiausios sampratos ir jų santykis su demokratija.

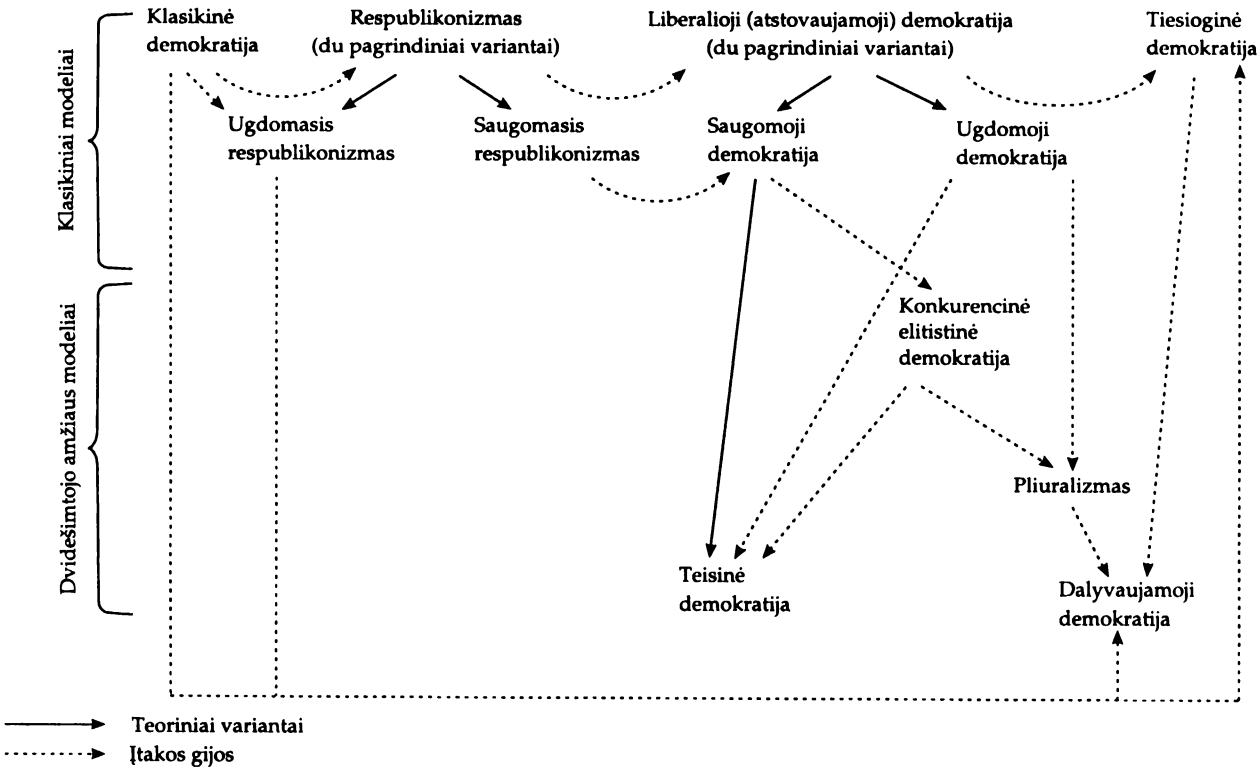

1 schema. Demokratijos variantai

Šis klausimas svarstomas vertinant, kiek šiais laikais reikšmingas demokratinis paveldas nacionalinės valstybės kontekste ir glaudžių ryšių tarp valstybių ir visuomenių plėtros fone.

Tad *Demokratijos modeliuose* aprėpiamos kai kurios ankstyviausios demokratijos sampratos, jos idėjų išblėsimas beveik dviem tūkstantmečiams, lėtas demokratinių pažiūrų atgimimas Renesanso laikotarpiu, nuo šešioliktojo amžiaus pabaigos iki aštuonioliktojo šimtmečio galo bei per visą devynioliktąjį šimtmetį vykusi liberalizmo kova su tironija ir absoliutistine valstybe, skatinusi performuluoti demokratijos idėją tiek liberalia, tiek ir marksistine tradicija, šiuolaikinių požiūrių susidūrimas. *Demokratijos modeliuose* susitelkus prie šių klausimų, daugiausia dėmesio skiriama demokratijos plėtrai Vakaruose. Taip yra todėl, kad pasakojimas apie skirtingų demokratijos variantų raidą iš dalies yra pasakojimas apie tai, kaip formavosi tam tikros politinės idėjos ir praktikos, kurios aiškiausiai išsikristalizavo Vakaruose. Ginčai dėl demokratijos prigimties buvo ypač būdingi Europos ir Šiaurės Amerikos intelektualinėms tradicijoms, nors tai sakydami anaiptol neteigiame, kad visi demokratijos prigimtį liečiantys dalykai atsirado, buvo visiškai suprasti ar suformuluoti tik Europoje ir Šiaurės Amerikoje (žr. Bernal, 1987; Springborg, 1992). Nors knygoje bus pabrėžiama Vakarų demokratijos tradicija, vėliau bus aptarta ir kitų mąstymo srovių bei kitų politinių regionų reikšmė[2].

Kituose skyriuose aptariami demokratijos modeliai ir bendriausio pobūdžio jų tarpusavio ryšiai pavaizduoti 1 schemoje. Modelius pagrįstai galima skirstyti į du plačius tipus: tiesioginė, arba dalyvaujamoji, demokratija (sprendimų viešaisiais reikalais priėmimo sistema, kai tiesiogiai įtraukiami piliečiai) ir liberalioji, arba atstovaujamoji, demokratija (valdymo sistema, kuriai priklauso renkamieji „pareigūnai", turintys „atstovauti"piliečių interesams ir/arba pažiūroms „įstatymo valdžios" pagrindu). Šios plačios klasifikacinės etiketės retkarčiais bus nau-

[2] Be to, reikia pažymėti, kad konkrečiose kultūrose ir tautose atsiradusios tam tikros idėjos nebūtinai yra vertingos ar naudingos vien jas sukūrusioms kultūroms ir tautoms. Apsisprendimo ir autonomijos kalbos negalima įvertinti ją tiesiog siejant su jos pradiniu socialiniu kontekstu (žr. ypač 9 ir 10 sk.).

dojamos siekiant sugrupuoti tam tikrus modelius. Tačiau jos bus taikomos labai mažai, nes vienas svarbiausių šios knygos tikslų yra išskleisti ir įvertinti daug platesnį su demokratija susijusių argumentų spektrą negu tie argumentai, kuriuos sugestijuoja vien šios dvi plačios sąvokos. Pavyzdžiui, reikia daug ką sužinoti apie klasikinės demokratijos, ugdomojo respublikonizmo, tiesioginės demokratijos ir dalyvaujamosios demokratijos skirtumus, net jeigu visiems šiems demokratijos variantams būtų galima klijuoti „tiesioginės demokratijos" etiketę. Aptarinėjant jas vien kaip „tiesioginės demokratijos" formas, kiltų pavojus nepastebėti reikšmingų jų skirtumų – skirtumų, kurie pateisina sudėtingesnę klasifikavimo sistemą. Panašiai galima pasakyti apie liberaliosios demokratijos „variantus". Vadinasi, 1 schemoje išvardyti terminai bus vartojami visur. Jų vartojimo kontekstas turi pašalinti visas dviprasmybes dėl to, koks demokratijos tipas aptariamas ir dėl šių tipų panašumų ir skirtumų[3].

Demokratijos raida – ilga ir labai ginčytina istorija. Į demokratijos teorijos lauką patenka daugybė svarstymų ir ginčų. Ir pati istorija, ir ginčai lemtingai svarbūs norint suprasti, kaip ilgainiui keitėsi demokratijos diskurso reikšmė – jo pagrindinės sąvokos, teorijos ir interesai. Skindami kelią per šį lauką, *Demokratijos modeliai* siūlo pagrindinių požiūrių ir argumentų žemėlapį bei virtinę kritiškų jų apmąstymų. Tačiau nors knygoje aptariamas platus problemų spektras, taip pat reikia pabrėžti, kad ji selektyvi. Gvildendamas keturis klasikinius modelius (ir kai kuriuos jų variantus) vadovavausi prielaida, kad pakankamai plačiai išdėstyti tam tikrą kiekį svarbiausių idėjų ir teorijų yra geriau, ne-

[3] Yra kitų terminologinių sunkumų, kuriuos reikia paminėti. Viena iš svarbiausių politinių tradicijų, bent jau Vakarų politinės minties požiūriu, yra, žinoma, liberalizmas. Svarbu turėti galvoje, kad „modernusis" Vakarų pasaulis ir pradžių buvo liberalus ir tik vėliau, po didelių socialinių konfliktų tapo liberalus demokratinis (žr. 2 ir 3 sk.). Reikia pabrėžti, kad toli gražu ne visi praeities ir dabarties liberalai buvo ar yra demokratai, ir vice versa. Tačiau liberalizmo raida buvo neatsiejama liberaliosios demokratijos raidos dalis. Tad nors kai kuriuose kontekstuose liberalizmą ir liberaliosios demokratijos teoriją aš laikysiu skirtinais politinės minties modeliais, aš taip pat vartosiu, ypač paskutiniuose skyriuose, terminą „liberalizmas" tiek liberalizmui, tiek ir liberaliai demokratijai žymėti. Vėlgi tikiuosi, kad šių terminų vartojimo kontekstas nepaliks dviprasmybių dėl jų reikšmės.

gu paviršutiniškai apžvelgti jas visas. Todėl neanalizavau kai kurių politinių tradicijų, kurios, pasak kai kurių žmonių žodyno, įnešė svarų indėlį į demokratijos teoriją, pavyzdžiui, neanalizavau anarchizmo tradicijos. Yra ir daugiau spragų. Iš pradžių planavau gana nuodugniai nagrinėti visų pagrindinių teorinių demokratijos teorijos trajektorijų ištakas, šaltinius ir kontekstą. Tačiau buvo būtina atsisakyti šito, kad knyga netaptų pernelyg ilga, nors mėginau pateikti po trumpą kiekvieno modelio istorinį ir teorinį įvadą. Be to, galbūt reiktų pabrėžti, kad pasirinkau tik tuos „demokratijos modelius", kuriuos laikau esant svarbiausius senovinių ir/arba šiuolaikinių politinių ginčų požiūriu.

Dar yra trys dalykai, kuriuos norėčiau pabrėžti kalbėdamas apie šioje knygoje pasirinktą požiūrį ir jį grindžiančias prielaidas. Pirma, norėčiau pasakyti keletą žodžių apie sąvoką „modeliai"[4]. Čia mano vartojamas terminas reiškia teorinę konstrukciją, turinčią atskleisti ir paaiškinti svarbiausius demokratijos formos elementus bei ją grindžiančią sąryšių struktūrą. Viešojo gyvenimo aspektą ar institucijų konfigūraciją galima deramai suprasti tik per jų ryšius su kitais socialiniais reiškiniais. Vadinasi, modeliai yra sudėtingi sąvokų ir apibendrinimų „tinklai", atskleidžiantys politinės srities ir pagrindinių jos įtvirtinimo sąlygų, tarp jų ekonominių ir socialinių, aspektus.

Be to, kaip netrukus pamatysime, demokratijos modeliams neišvengiamai būdinga slanki pusiausvyra tarp aprašomųjų-aiškinamųjų ir norminių teiginių – būtent, tarp teiginių, kokie dalykai yra ir kodėl jie tokie yra, ir teiginių, kokie jie turėtų ar privalėtų būti. Nors klasikiniai graikų teoretikai dažnai stengdavosi savo veikaluose suderinti deskriptyvumą ir normatyvumą ir kurdavo vientisus etikos, politikos bei žmogaus veiklos sąlygų aiškinimus, daugelis „modernių" teoretikų nuo Hobbeso iki Schumpeterio teigdavo iš esmės užsiimą, jų nuomone, tik nenormatyviniais „moksliniais" tyrinėjimais. Hobbesas iš pagrindų pakeitė politinės teorijos tradiciją griežtai atskirdamas moralę ir politiką; jam politinė analizė turėjo būti aiškiais principais ir nuosekliai plė-

[4] Dėstydamas demokratijos „modelių" idėją, remiuosi C. B. Macphersono darbu (1977). Terminai „saugomoji" ir „ugdomoji" demokratija taip pat perimti iš jo darbų (1966; 1973; 1977). Tačiau aš šias idėjas plėtosiu visai kitaip.

tojamomis dedukcijomis grindžiamas „pilietinis mokslas". Socialinių mokslų (konkrečiai, „valdymo" disciplinų ir sociologijos) radimasis devynioliktojo amžiaus pabaigoje ir dvidešimtajame amžiuje sustiprino požiūrį, kad demokratijos tyrimas turi būti grindžiamas moksliniais siekiais. Aiškinant demokratijos reikšmę, „mokslinio metodo" vaidmuo buvo smarkiai sureikšmintas. Bet „mokslas" anaiptol ne visur triumfavo prieš „filosofiją", o grynai empirinis požiūris į demokratiją buvo plačiai kritikuojamas. Be to, kad ir apie kokį taikomą politinės analizės metodą būtų kalbama, visuose demokratijos modeliuose galima įžvelgti deskriptyvinių ir normatyvinių elementų sampyną. Pasak vieno stebėtojo,

> Vieni demokratijos teoretikai gana aiškiai matė, kad jų teorijos yra tokios sampynos. Kiti to nematė ar net tai neigė. Pradedantieji tylia prielaida, kad viskas, kas yra, yra teisinga, būna linkę neigti, jog jie daro vertybinius sprendimus. Pradedantieji tylia prielaida, kad viskas, kas yra, yra klaidinga, smarkiai sureikšmina savo etinius užmojus (nors mėgina parodyti, kad jie praktiškai įgyvendinami). O tarp šių dviejų kraštutinumų galima labai įvairiai dėlioti akcentus. (Macpherson, 1977, p. 4.)

Nagrinėjant buvusius, esamus ir galbūt būsimus demokratijos modelius, svarbu ištirti pagrindinius jų bruožus, jų siūlomas rekomendacijas, jų prielaidas dėl visuomenės, kurioje demokratija yra ar galėtų būti įtvirtinta, pobūdžio, jų pamatines žmonių politinių gebėjimų sampratas, taip pat – kaip grindžiami šiais modeliais įkūnyti požiūriai ir preferencijos. O vertindami šiuos modelius, turime atsižvelgti į teorinių teiginių pobūdį ir nuoseklumą, į empirinių teiginių teisingumą bei į normatyvinių nuorodų praktiškumą.

Antra, dėstydamas įvairius demokratijos modelius, stengiausi griežtai pažaboti savo paties „prietarus", kad tie modeliai būtų pateikti tiksliai. Bet kiekvienas „išdėstymas" susijęs su interpretacija – interpretacija, kuri įkūnija konkrečią sąvokų, įsitikinimų ir standartų sistemą. Tokia sistema nėra kliūtis suprasti; priešingai, ji yra integrali supratimo dalis (žr. Gadamer, 1975), nes, perkelta į interpretavimo procesą, ji lemia, ką mes „matome", ką pastebime ir fiksuojame kaip svarbius dalykus. Vadinasi, konkrečių interpretacijų negalima laikyti *vienintelių* tei-

singu ar galutiniu reiškinio supratimu; reiškinio prasmę visada galima toliau interpretuoti iš naujų perspektyvų. Todėl interpretacijas visada galima ginčyti. Mano pasakomoje istorijoje neišvengiamai iškyla kai kurie mano interesai, standartai ir įsitikinimai – „prietarai". Nors tikiu, kad pagrįsčiausia ir patrauklia demokratijos forma yra tokia demokratija, kai piliečiai iš principo gali vis daugiau dalyvauti priimant sprendimus vis platesnėse srityse (politinėje, ekonominėje ir socialinėje), nemanau, jog kuris nors vienas iš esamų modelių patenkinamai nušviečia šios demokratijos formos sąlygas, bruožus ar jos loginį pagrindą. Todėl vertindamas „demokratijos modelius", svarstau ne vien tai, kokia demokratija buvo ir yra, bet ir kokia galėtų būti.

Galiausiai daugiausia domėdamasis demokratijos „idėjomis", nenoriu sukelti įspūdžio, neva vien šios idėjos iš esmės formavo politinį ir socialinį gyvenimą. Ko gero, aš apskritai manau, jog idėjos tik būdamos susijusios su palankiomis istorinėmis aplinkybėmis ir struktūrinėmis jėgomis tampa pakankamai įtakingos, kad pakeistų institucinių formų pobūdį ir funkcionavimą. Tačiau dėl paties šio teiginio reikia daryti atsargias išlyga – juk, be abejonės, būna aplinkybių, kai konkrečių politinių idėjų tikrieji padariniai išryškėja arba per vėlai, arba jie būna dramatiškiausi. Nelengva apibendrintai pasakyti, kokia pačių idėjų vieta istoriniame procese. Bet kad ir koks būtų „idėjų" ir „socialinių sąlygų" ryšys, demokratijos modelių nagrinėjimas pateisinamas savaime, ypač tokiame pasaulyje kaip mūsų, kuriame plačiai paplitęs skeptiškas ir ciniškas požiūris į daugelį politinio gyvenimo aspektų. Šiame pasaulyje svarbiau negu kada nors anksčiau nagrinėti, kaip būtų galima transformuoti politiką – demokratinę politiką, kad piliečiai įgytų galimybę veiksmingiau formuoti ir organizuoti savo gyvenimą. Sunku suvokti, ar būtų įmanoma išspręsti šį uždavinį kitaip negu mėginant suprasti, be kitų dalykų, demokratinių idėjų, praktikų ir institucijų raidą ir likimą.

Tad tolesniuose skyriuose keliami keturi bendro pobūdžio tikslai: pirma, supažindinti su pagrindiniais demokratijos modeliais atskleidžiant jų svarbiausias idėjas ir bendriausias jų egzistavimo istorines sąlygas; antra, išryškinti kiekvieno modelio savitumą palyginti su ankstesniais modeliais; trečia, išnagrinėti kiekvieno modelio pranašumus ir trūkumus siejant juos tiek su tuo, kas buvo pareikšta kritikų, tiek ir su ben-

dra visoje šioje knygoje plėtojama argumentacija; ir ketvirta, tarsi užbaigiant pateikti naują demokratijos sampratą, kad ir paliekančią neatsakytų klausimų. Visur stengiausi skaitytojui sudaryti galimybę savarankiškai apmąstyti argumentus ir požiūrius, bet, aišku, tikiuosi jį sudominti ir mano paties plėtojamomis kritiškomis mintimis. *Demokratijos modeliai* yra ir įvadas, ir interpretacinis darbas, perkeliantis skaitytoją nuo miestų-valstybių prie nacionalinių valstybių politikos, o galiausiai – į tarptautinės politikos ir globalinių permainų sritį. Šitaip pasakojama demokratijos istorija yra istorija apie tai, kaip iš pagrindų keitėsi politinės bendruomenės pobūdis ir kokios svarbiausios politinės galimybės iškyla mums dabar bei iškils ateityje.

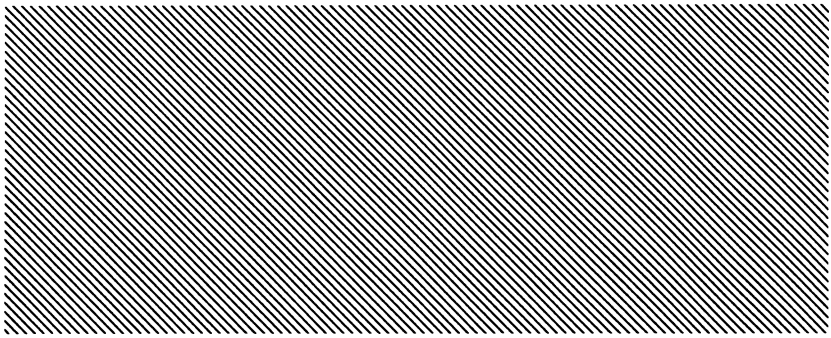

PIRMA DALIS

KLASIKINIAI MODELIAI

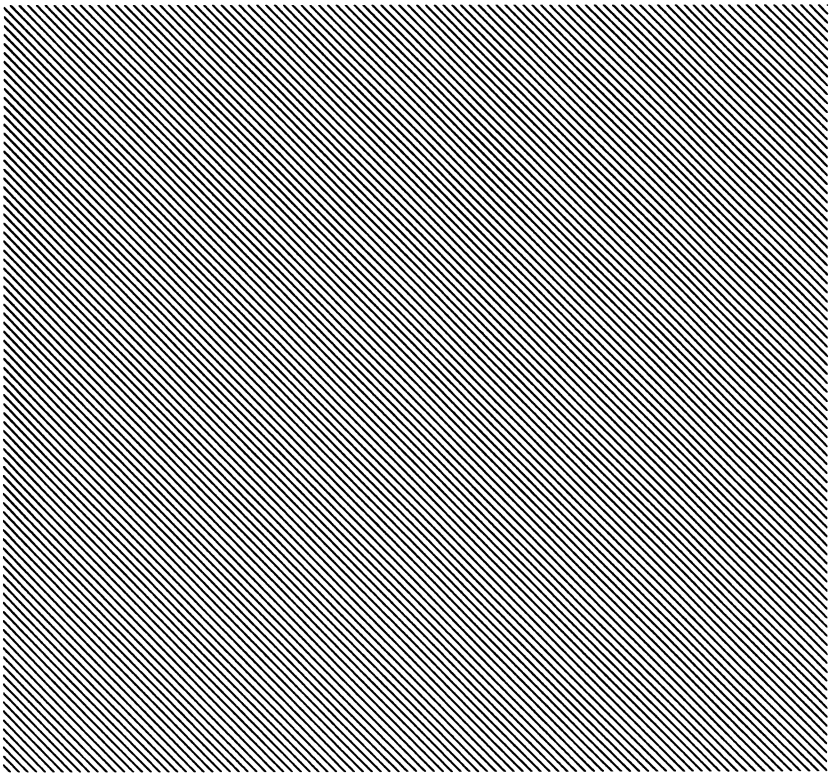

1

KLASIKINĖ DEMOKRATIJA: ATĖNAI

Penktame amžiuje pr. Kr. tarp daugelio besivaržančių graikų bendruomenių iškilo Atėnai kaip novatoriškiausias ir rafinuočiausias „miestas-valstybė", arba *polis*[1]. Priežastys, lėmusios tokią jų raidą ir ypatingo „demokratinio" gyvenimo būdo atsiradimą čia nėra svarbiausios, bet dera jas trumpai aptarti.

Nuo 800 iki 500 m. pr. Kr. graikų pasaulyje lėtai kristalizavosi miestietiškos civilizacijos modeliai; jūros pakrantėje glaudėsi daug mažų, dažnai labai susitelkusių bendruomenių, nors keletą tokių buvo galima rasti labai toli nuo jūros (žr. Finley, 1963; 1973a; P. Anderson, 1974a, p. 29–44). Iš pradžių šiuos miestus paprastai valdė karaliai, bet vėliau, dažnai po smarkių konfliktų, čia pradėjo dominuoti „klaninės" arba „gentinės" hierarchijos. Vienas komentatorius apibūdina šiuos miestus kaip iš esmės „valstiečių ir žemvaldžių susitelkimo taškus: tipiškame mažame šios epochos mieste žemdirbiai gyveno pačiame mieste ir kasdien eidavo iš jo dirbti į laukus, o vakare sugrįždavo, nors miestų teritorijai visada priklausydavo žemdirbių apylinkės su tikraisiais kaimo gyventojais" (P. Anderson, 1974a, p. 29–30). Sausumos ir jūros prekybos stiprėjimas skatino itin gerose vietose įsikūrusių pakrantės miestų plėtrą, o kai kurie šių miestų tam tikrais laikotarpiais pradėdavo tolydžio augti.

[1] Graikišką terminą *polis* versiu „miestu-valstybe", o retkarčiais – „miestu-respublika". Kai kurie mokslininkai atiduoda pirmenybę „miestui-respublikai" ir sieja tai su klausimais, kada pirmą kartą buvo suformuluota „valstybės" idėja, – šiuos klausimus aptarsime kituose dviejuose skyriuose.

Politinę ankstyvųjų miestų valstybių raidą sutrikdė iškilę „tironai" arba autokratai (apie 650–510 m. pr. Kr.), atstovavę neseniai iš žemės nuosavybės arba prekybos ir verslo praturtėjusių asmenų interesams. Klaninė ir gentinė tvarka užleido vietą tironiškesnėms santvarkoms. Bet šių santvarkų stabilumą žeidė besikeičiančios sąjungos ir koalicijos. Turtėjant kai kuriems žmonėms, negerėjo vargingesnių klasių, ypač bežemių arba mažų ūkių savininkų ir smulkių valstiečių, gyvenimo sąlygos. Gyventojų gausėjo, tad didėjo spaudimas privilegijuotiesiems, prasidėjo įnirtingos socialinės kovos laikotarpis. Sudėtingomis ir įtemptomis miestų politikos sąlygomis dažnai reikėdavo daryti nuolaidas siekiant išlaikyti galios pusiausvyrą; o daromos nuolaidos stiprino – ypač Atėnuose, bet taip pat ir kitur – smulkių ir vidutinių ūkininkų, taip pat ir kai kurių valstiečių grupių, ekonominį savarankiškumą – šitaip buvo kuriama smulkių savininkų bendruomenė (žr. Hornblower, 1992, p. 3–4). Šių grupių statusas toliau stiprėjo dėl svarbių karinės organizacijos pokyčių – mat vidutiniškai pasiturintys ūkininkai ir valstiečiai kartu su kitomis grupėmis tapo pagrindine bendruomenės gynybine jėga (žr. Mann, 1986, p. 197–204). Ši naujovė galbūt labiau negu kas kita paveikė būsimą politinę miestų-valstybių struktūrą.

Plintant vergijai, iš esmės išsiplėtė ir gausėjančių nepriklausomų piliečių veiklos laukas (prie šio klausimo išsamiau grįšime vėliau). Buvo pažymėta, jog kaip tik vergovinės ekonomikos formavimasis – kalnakasyboje, žemdirbystėje ir kai kuriose amatų srityse – „leido staigiai suklestėti graikiškajai miestų civilizacijai... laisvas pilietis dabar smarkiai išsiskyrė iš triūsiančių vergų masės" (P. Anderson, 1974a, p. 36–37; plg. Dickenson, 1997, 2 sk.). Graikų miestų bendruomenės pradėjo jausti vis stipresnį tapatumo ir solidarumo jausmą. Buvo brėžiamos aiškios skiriamosios linijos tarp „savųjų" (piliečių) ir „svetimųjų" (vergų ir kitų kategorijų žmonių, tarp jų ir visų, nors ir gerbiamų, bet atvykusių iš kitų bendruomenių ir apsigyvenusių žmonių). Šį tapatumą stiprino plintantis raštingumas, kuris taip pat padėjo valdyti ir kontroliuoti žmonių bei materialinius išteklius (nors senovės pasaulis iš esmės tebebuvo žodinė kultūra).

Prasidėjo miestų-valstybių „konstitucijų" inovacijos, keičiančios iš kartos į kartą perduodamus rašytus ir nerašytus įstatymus (žr. Finley,

1975). Atrodo, kad šeštojo šimtmečio viduryje Chijose atsirado pirmoji „demokratinė" valdymo forma, nors greitai susikūrė ir kitos, turėjusios savų ypatumų ir idiosinkrazijų. Nors Atėnai iškyla kaip šios raidos viršūnė, naujoji politinė kultūra graikų civilizacijoje paplito gana plačiai – buvo suteikta balsavimo teisė visiems laisviesiems piliečiams (plg. Hornblower, 1992, p. 1–2). Verta pabrėžti, kad šių ankstyvųjų demokratijų atsiradimą nulėmė ne kokia nors viena įvykių virtinė; ko gero, jų raidai būdingas per daugelį kartų vykęs nuolatinių permainų procesas. Bet lieka klausimas: kodėl čia minėtieji pokyčiai baigėsi demokratijos sukūrimu?

Tai sunkus klausimas, o atsakymas į jį toli gražu nėra aiškus. Iš visų pabrėžtinų veiksnių demokratinį gyvenimo būdą galbūt ugdė dvi sutapusios aplinkybės – ekonomiškai ir kariniu požiūriu nepriklausomų piliečių atsiradimas ir palyginti mažos bei kompaktiškos bendruomenės (plg. Finley, 1983; Mann, 1986, 7 sk.; Dunn, 1992, 1–3 sk.). Politiniai pokyčiai vyko geografiškai ir socialiai apribotose kelių tūkstančių žmonių bendruomenėse, kurios gyveno glaudžiai susispaudusios arba viename mieste, arba aplinkiniuose kaimuose[2]. Šiose bendruomenėse bendrauti buvo palyginti lengva, naujienos keliaudavo greitai, o konkrečių socialinių ir ekonominių sąlygų poveikis būdavo beveik tiesioginis. Politinės kaltės ir atsakomybės klausimai buvo beveik neišvengiami, o įvairios politinio dalyvavimo kliūtys, kurias kelia didelės, sudėtingos visuomenės, dar nebuvo reikšmingos. Šie veiksniai – dydis, sudėtingumas ir politinio heterogeniškumo lygis – yra labai svarbūs demokratijos teorijai, nors aš teigsiu, kad galiausiai įvykęs klasikinės graikų demokratijos žlugimas nereiškia, jog buvo prarasta viena iš labai nedaugelio istorijos suteiktų galimybių plačiai dalyvauti viešuosiuose reikaluose. Tačiau tai pasakius, taip pat verta turėti omenyje, kad net Atėnuose *demos* sudarė vien laisvi suaugę tik atėniečių kilmės vyrai[3].

[2] Penktajame amžiuje Atėnuose, ilgą laiką didžiausiame mieste-valstybėje, manoma buvus nuo 30 000 iki 45 000 piliečių.

[3] Retkarčiais pilietybė būdavo suteikiama ir kitiems, bet tik pritarus Susirinkimui, pagrindiniam „aukščiausiam" organui.

Politiniai idealai ir tikslai

Atėnų demokratijos raida buvo svarbiausias moderniosios politinės minties įkvėpimo šaltinis (plg. Finley, 1983; Bernal, 1987). Jų politiniai idealai – piliečių lygybė, laisvė, pagarba teisei ir teisingumui – padarė įtaką Vakarų politiniam mąstymui, nors kai kurių svarbiausių idėjų, pavyzdžiui, moderniosios liberalios sampratos, kad žmonės yra „teises" turintys „individai", aiškiai negalima tiesiogiai sieti su Atėnais. Tačiau didieji graikų mąstytojai, tarp jų Tukididas (460–399 pr. Kr.), Platonas (427–347 pr. Kr.) ir Aristotelis (384–322 pr. Kr.), tyrinėję Atėnų idėjas ir kultūrą, jų paveldo toli gražu neperėmė nekritiškai (žr. Jones, 1957; Farrar, 1992). Jų darbuose randami kai kurie demokratijos teorijos ir praktikos ribotumo vertinimai yra labiausiai provokuojantys ir gyvastingiausi iš visų kada nors pateiktų tokio pobūdžio vertinimų. Nuostabus faktas yra tai, kad nėra kokio nors vieno didžiausio senovės graikų demokratijos teoretiko, kurio raštais ir idėjomis galėtume remtis ieškodami senovės demokratinio *polio* detalių ir pagrindimo. Vaizdą apie šią klestinčią kultūrą turime susidaryti iš tokių įvairių šaltinių kaip veikalų fragmentai, kritiškos „opozicijos" darbų ir istorikų bei archeologų atradimų.

Atėnų demokratijos idealai ir tikslai stulbinamai perteikiami garsiojoje laidotuvių kalboje, priskiriamoje Perikliui, įžymiam Atėnų piliečiui, karvedžiui ir politikui. Kalba, kurią Tukididas greičiausiai „sudarė" praėjus maždaug trisdešimčiai metų po to, kai ji buvo pasakyta, liaupsina Atėnų politinę stiprybę ir svarbą (žr. Finley, 1972). Ypač verta atkreipti dėmesį į dvi jos ištraukas:

> Mūsų valstybinė santvarka nėra kaimynų įstaigų pamėgdžiojimas: mes patys greičiau esame kai kam pavyzdys, negu sekame kitais. Ši santvarka vadinasi tautos valdžia, nes ji remiasi ne tautos mažuma, o dauguma. Atsižvelgiant į skirtingus asmeninius poreikius, mūsų įstatymai teikia visiems lygias teises. Į valstybines pareigas pasižymėję žmonės skiriami ne dėl savo padėties, bet dėl garso, kurį pelno savo šaunumu. Jei pilietis pasižymi, jam teikiama pirmenybė kviečiant tarnauti valstybei, bet ne kaip privilegija, o kaip atlyginimas už nuopelnus; o skurdas netrukdo užimti garbingas pareigas. Taip mes laisvai tvarkome savo visuomeninį gyvenimą, o kasdieniniuose tarpusavio santykiuose nesame įtaringi; nerūstaujame ant kai-

myno, jeigu jis ką nors daro siekdamas sau malonumo, ir nerodome apmaudo, kuris nors ir nepakenkia, bet apsunkina žvilgsnį. Visi be prievartos tvarkydami savo asmeninį gyvenimą, visuomeniniuose santykiuose mes niekada neperžengiame įstatymų, daugiausia iš pagarbos jiems: mes visada klausome tų asmenų, kurie tuo metu turi savo rankose valdžią, ir ypač rūpestingai vykdome tuos įstatymus, kurie yra išleisti skriaudžiamųjų naudai ir kurie, būdami nerašyti, jų peržengėjams užtraukia visuotinę gėdą.

...Tie patys piliečiai rūpinasi savo šeimos ir visuomeniniais reikalais, o jeigu kai kurie visą savo rūpestį nukreipia kitur, tai ir jiems nėra visai svetimi valstybės reikalai. Mat tik mes vieni nė kiek visuomeniniais reikalais nesirūpinantį žmogų laikome ne tik neveikliu, bet ir nenaudingu bendruomenės nariu. Taigi mes patys apsvarstome savo veiksmus ir stengiamės juos teisingai įvertinti, manydami, jog ne kalbos kenkia darbams, o daugiau žalos būna iš to, jeigu imamasi darbo iš anksto žodžiais neišsiaiškinus, ką reikia daryti. (Tukididas, kn. II, 34–46. Cit. iš: J. Dumčius, L. Valkūnas. *Graikų literatūros chrestomatija*.– V., 1963, p. 358–363, L. Valkūno vertimas šiek tiek pakeistas.)

Iš šių ištraukų galima padaryti kelias svarbias išvadas. Periklis apibūdina bendruomenę, kurioje visi piliečiai gali ir iš tiesų turi dalyvauti kuriant ir puoselėjant bendrą gyvenimą. Formaliai nebuvo rango ar turto kliūčių, trukdančių piliečiams dalyvauti viešuose reikaluose. *Demos* turėjo suverenią galią, tai yra aukščiausią valdžią vykdyti įstatymų leidybos ir teismines funkcijas. Atėniška „pilietybės" samprata reikalavo dalyvauti vykdant šias funkciją, *tiesiogiai* dalyvauti valstybės reikaluose. Pasak Periklio, „visuomeniniais reikalais nesirūpinantį žmogų laikome ne tik neveikliu, bet ir nenaudingu bendruomenės nariu".

Atėnų demokratijai buvo būdingas visuotinis atsidavimas *pilietinės dorybės* principui: atsidavimas respublikos tipo miestui-valstybei ir privataus gyvenimo pajungimas viešiesiems reikalams bei bendrajam gėriui. „Vieša" ir „privatu" buvo susipynę, nors, kaip nurodo Periklis, pakantumas yra esminė sąlyga, kad žmonės galėtų ką nors „daryti siekdami sau malonumo". Vis dėlto Atėnų demokratai buvo linkę manyti, kad „asmens dorybė yra tas pat kaip piliečio dorybė" (žr. Lee, 1974, p. 32). Asmenys galėjo tinkamai realizuoti save ir garbingai gyventi kaip piliečiai tik *polyje* ir *per* polį; juk politinės bendruo-

menės gyvenime etika ir politika buvo susiliejusios. Šioje bendruomenėje pilietis turėjo teises ir priedermes; bet šios teisės nebuvo privačių asmenų atributai, o šios priedermės nebuvo primestos valstybės, kuriai būtų rūpėję išlaikyti rėmus, padedančius apsaugoti privačius asmenų tikslus (žr. Sabine, 1995, p. 55–56). Greičiau piliečio teisės ir priedermės buvo susijusios su *jo* padėtimi; jas lėmė *jo* buvimas *piliečiu:* jos buvo „viešosios" teisės ir priedermės. Priešingai vėlesnėms liberalioms pažiūroms, šitaip suprantama politika iš žmonių reikalavo labai daug, bet tai buvo laikoma ne jų autonomijos pažeidimu, bet jos patvirtinimu. Politinė santvarka buvo vaizduojama kaip priemonė jų prigimčiai išreikšti ir realizuoti (Farrar, 1992, p. 37). Visavertis ir geras gyvenimas buvo galimas tik *polyje.*

Niccolo Machiavelli (1469–1527) ir Thomaso Hobbeso (1588–1679) raštuose atsirandantis būdingas modernios valstybės ir visuomenės, profesionalių pareigūnų ir piliečių, „tautos" ir valdžios skyrimas nebuvo žinomas Atėnų miesto-valstybės politinei filosofijai. Šis miestas-valstybė šlovino aktyvius, *savi*valdoje dalyvaujančius piliečius; valdantieji turėjo būti valdomieji. Visi piliečiai susirinkdavo svarstyti įstatymų, nutarti dėl jų ir juos priimti. Valdymo principas buvo gyvenimo formos principas – *tiesioginis dalyvavimas.* O pats valdymo principas buvo grindžiamas tuo, ką Periklis vadina „visapusiškais svarstymais", t.y. laisvu ir nevaržomu svarstymu, kurį garantuoja *isegoria*, lygi teisė kalbėti aukščiausiame susirinkime (Finley, 1973b, p. 18–19). Vadinasi, senovinį demokratinį *polį* galima laikyti mėginimu suteikti skirtingos kilmės ir įvairiems žmonėms galimybę „išreikšti ir transformuoti jų gėrio supratimą per politinę sąveiką" (Farrar, 1992, p. 38). Buvo teigiama, kad sprendimai ir įstatymai paremti įtikinimu – geresnio argumento jėga, o ne papročiu, įpročiu ar šiurkščia jėga. Valstybės įstatymas buvo piliečių įstatymas. Visi buvo lygūs prieš įstatymą ir todėl, kaip sako Periklis, „mes nepažeidinėjame įstatymų". Įstatymas sulyginamas su tironija, todėl laisvė implikuoja pagarbą įstatymui. Pasak vieno autoriaus taiklaus apibūdinimo, „atėnietis neįsivaizdavo savęs visiškai nesuvaržyto, tačiau jis labai aiškiai skyrė suvaržymą, tereiškiantį vien paklusnumą despotiškai kito žmogaus valiai, nuo tokio suvaržymo, kuris pripažįsta įstatymus kaip tam tikrą taisyklę, kurią reikia gerbti ir kuri šia prasme

yra laisva valia prisiimta" (Sabine, 1995, p. 57). Jeigu įstatymas tinkamai sukurtas kartu gyvenant, teisėtai reikalaujama jam paklusti. Šiuo požiūriu Atėnų miesto-valstybės politikoje iškyla įstatymo valdžios, tinkamo proceso ir konstitucinės procedūros užuomazgos sampratos.

Atrodo, jog atėniečiai apskritai didžiavosi „laisvu ir atviru" politiniu gyvenimu, leidusiu piliečiams ugdyti ir realizuoti savo sugebėjimus ir įgūdžius. Buvo aiškiai pripažįstama, kad ne kiekvienas, sugeba, pavyzdžiui, įsakinėti ir vadovauti armijai arba laivynui: sugebėjimų ir nuopelnų skirtumai buvo pripažįstami. Bet kada Periklis išdidžiai skelbė, kad „mūsų miestas yra Graikijos švietimo židinys", jis pirmiausia kalbėjo apie gyvenimo formą, kai „kiekvienas atskiras žmogus mūsų tarpe gali prisitaikyti prie įvairiausių veiklos rūšių ir, atlikdamas savo darbą dailiai ir mikliai, geriausiai gali pasiekti patenkinamą padėtį" (Tukididas, p. 360).

Pasinaudodamas savo nepriklausomybe, statusu, išsilavinimu, menu, religija, o labiausiai galimybe dalyvauti bendrame miesto gyvenime, asmuo galėjo realizuoti savo „materialias galias" ir bendrojo gėrio *telos* (tikslą arba siekį). O tinkamo vaidmens ir vietos mieste-valstybėje garantavimas ir suteikimas piliečiui kaip tik ir buvo laikomas teisingumu.

Vieną iš nuostabiausių senovinės demokratijos aprašymų galima rasti Aristotelio *Politikoje* (parašytoje tarp 335 ir 323 m. pr. Kr.), knygoje, kurioje nagrinėjamos „teisėtos" ir patvarios valdymo formos ir išsamiai aiškinama apie demokratiją, nors ji ir nebuvo valdymo modelis, kuriam būtų galėjęs pritarti pats Aristotelis (iš tiesų jis laikė demokratiją „nukrypimu" nuo gero valdymo). Čia analizuojami demokratijos „principai, pobūdis ir tikslai" ir aiškiai remiamasi pagrindiniais daugelio graikų demokratijų bruožais. *Politikos* šeštoje knygoje pateikiamas galbūt puikiausias ir glausčiausias klasikinių demokratinių institucijų apibūdinimas. Jį verta visą pacituoti:

> Taigi pagrindinis demokratinės santvarkos principas yra laisvė. Įprasta teigti, kad tik šioje santvarkoje [visi] dalijasi laisve, nes, kaip sakoma, to siekia kiekviena demokratija. O vienas iš laisvės bruožų – pakaitomis būti valdomam ir valdyti pačiam, nes demokratiškai suprantamas teisingumas yra lygybė skaičiaus, bet ne vertės atžvilgiu[4]; taip suprantant teisingumą, dauguma privalo viešpatauti, ir kad ir ką nuspręstų dauguma, tai turėtų būti

galutinis ir teisingas sprendimas, nes sakoma, kad kiekvienas iš piliečių turi turėti po lygiai; tad demokratijose neturtingieji tampa galingesni už turtinguosius, nes jų yra daugiau, o lemiamą galią turi tai, ką nusprendžia dauguma. Taigi tai yra vienas laisvės požymis, kurį visi demokratai laiko santvarkos principu; kitas – gyventi kaip kas nori, nes sakoma, kad tai ir yra laisvės reiškimasis, o gyventi ne taip, kaip nori, reiškia būti vergu. Tai yra antrasis demokratijos principas, ir iš jo kyla [siekimas] arba apskritai nebūti valdomam, arba, jeigu tai neįmanoma, bent jau pakaitomis [valdyti ir būti valdomam]. Šitaip jis prisideda prie lygybe grindžiamos laisvės. Remiantis tokiais principais ir tokia valdymo esme, demokratinės bus tokios [nuostatos]: į visas valdžios pareigas rinkti iš visų [piliečių]; valdyti visiems kiekvieną ir kiekvienam pakaitomis valdyti visus; į valdžios pareigas parinkti burtais – arba į visas, arba į tas, kurios nereikalauja patyrimo ir įgūdžių; netaikyti jokio turto cenzo arba tik patį mažiausią, tam pačiam asmeniui neleisti eiti valdžios pareigų du kartus arba leisti labai retai, arba tik kai kurias pareigas, išskyrus karines; valdžios pareigas padaryti trumpalaikes – arba visas, arba kurias įmanoma; leisti teisti visiems ir iš visų [sluoksnių], ir dėl visų reikalų arba dėl daugumos – didžiausių bei svarbiausių, pavyzdžiui, ataskaitų, santvarkos ir privačių sandorių; tautos susirinkimui patikėti spręsti visus reikalus, o pareigūnams – jokių arba tik labai nedaugelį, arba svarbiausius reikalus patikėti spręsti tarybai. Taryba yra demokratiškiausia iš visų valdžios įstaigų ten, kur neužtenka lėšų mokėti algas visiems, – ten, kur jų užtenka, net ir iš šios valdžios *įstaigos atimama galia, nes* tauta, turėdama išteklių algoms, visų [reikalų] sprendimą suima į savo rankas, kaip jau minėta ankstesniajame tyrime. Toliau, geriausia algas mokėti visiems – [dalyvaujantiems] tautos susirinkime, teismuose ir valdymo įstaigose, o jei ne, tai [dalyvaujantiems] aukščiausią galią turinčiose valdymo įstaigose, teismuose, taryboje ir tautos susirinkime, arba tiems pareigūnams, kurie privalo rengti bendruosius pietus. Be to, oligarchiją apibūdina kilmė, turtas ir išsilavinimas, o demokratiškumas, kaip atrodo, turėtų būti šių dalykų priešingybė: žema kilmė, skurdas, prasčiokiš-

[4] Periklio dėstomoje demokratinio lygybės principo sampratoje aiškiai pripažįstami nuopelnai. Aristotelio aiškinime, priešingai, pabrėžiama, kad demokratinė lygybės idėja reiškia sąlygų ir rezultato lygybę. Aristotelio *Politikoje* pateikiamas svarstymas apie šias dvi lygybės rūšis yra viena ankstyviausių šios svarbios skirties formuluočių. (Žr. Aristotelis, *Politika*, p. 217–218).

kumas; dėl valdžios pareigų, tai nė vienos iš jų neturi būti iki gyvos galvos, o jeigu kokios užsiliko nuo senų laikų perversmo, reikia atimti jų galią ir [pareigūnus] nebe rinkti, o parinkti burtais. Taigi tokie yra bendri demokratijų bruožai. (Aristotelis, *Politika*, p. 264–265.)

Aristotelio požiūriu, demokratui laisvė ir lygybė neatskiriamai susijusios. Laisvės kriterijai yra du: (1) „pakaitomis būti valdomam ir valdyti pačiam" ir (2) „gyventi kaip kas nori". Norint įtvirtinti pirmąjį kriterijų kaip veiksmingą valdymo principą, lygybė yra esminis dalykas: nesant „skaičiaus lygybės", „dauguma" negali būti suverenas. Pasak senovės demokratų, „skaičiaus lygybė", t.y. lygus dalyvavimas valdyme, esąs galimas, nes (1)už dalyvavimą finansiškai atlyginama, tad politiškai angažuotų piliečių padėtis nepablogėja, (2) piliečiai turi lygią balsavimo teisę ir (3) jų galimybės užimti pareigas iš principo lygios. Šitaip suprantama lygybė yra praktinis laisvės pagrindas. Ji yra ir moralinis laisvės pagrindas, nes įsitikinimas, kad žmonės turi lygiai dalyvauti valdyme, pateisina pirmąjį laisvės kriterijų („pakaitomis valdyti ir būti valdomam"). Nors šis stiprus įsipareigojimas lygybei galėtų prieštarauti (kaip teigė daugelis, tarp jų ir Aristotelis) antruoju kriterijumi („gyventi kaip kas nori") matuojamai laisvei, demokratai mano, jog privalo būti tam tikros pasirinkimo ribos, kad vieno piliečio laisvė neteisėtai netrukdytų kito laisvei. Kol kiekvienas pilietis turi galimybę „pakaitomis valdyti *ir* būti valdomas", su lygybe siejami pavojai gali būti minimizuoti ir todėl abu laisvės kriterijai gali būti patenkinti. Tad, pasak Aristotelio aiškinimo, senovės demokratija skatina laisvę, o laisvė skatina griežtą politinę lygybę – ši aplinkybė vertė jį daryti rimtas išlygas dėl demokratijos, nors jis apskritai pritarė sampratai, kad žmonės yra politiniai gyvūnai, galintys realizuoti save tik *polyje*, – sampratai, dariusiai labai didelę įtaką Renesanso politinio mąstymo raidai (žr. 2 sk.).

Instituciniai bruožai

Aristotelio *Politikos* šeštoje knygoje aprašomos institucijos detaliau atskleidžia tikrai radikalų senovės demokratijos pobūdį. Nelabai stebina, kad Marxui ir Engelsui ji buvo įkvėpimo šaltinis; jie taip išdės-

tė savo siūlomą tikrai demokratinės santvarkos, 1871 m. Paryžiaus Komunos, modelį, kad šis modelis turi stulbinamai daug bendrų bruožų su Atėnais. 1.1 schemoje pateikiama pamatinė Atėnų institucinė struktūra[5].

Visi piliečiai sudarė pagrindinį aukščiausią Atėnų organą – Susirinkimą. Susirinkimas rinkdavosi daugiau negu keturiasdešimt kartų per metus, o jo kvorumas (minimalus skaičius žmonių, kurie privalėjo dalyvauti, kad būtų galima priimti teisėtus ir galiojančius nutarimus) buvo 6000 piliečių. Visi pagrindiniai klausimai, tokie kaip įstatymai, reguliuojantys viešosios tvarkos palaikymą, pajamų ir tiesioginiai mokesčiai, ostrakizmas ir užsienio reikalai (tarp jų kariuomenės ir laivyno veiksmų vertinimas, sąjungų kūrimas, karo skelbimas ir taikos sudarymas) būdavo pateikiami svarstyti ir spręsti susirinkusiems piliečiams. Susirinkimas priimdavo politinius Atėnų valstybės įsipareigojimus. Nors visada buvo siekiama vienybės (*homonoia*) manant, kad problemas galima deramai išspręsti tik atsižvelgiant į bendrą interesą, buvo atvirai pripažįstama, jog nuomonės gali smarkiai skirtis, o asmeniniai interesai – susikirsti. Susirinkimas leisdavo neišsprendžiamus klausimus spręsti formaliu daugumos balsavimu (Larsen, 1948). Balsavimas buvo tiek būdas aiškiai parodyti nuomonių skirtumus, tiek ir procedūrinis mechanizmas legitimuoti sprendimus aktualiais klausimais. Graikai, matyt, pirmieji panaudojo formalias balsavimo procedūras sprendimams legitimuoti susidūrus priešingiems požiūriams. Bet konsensusas buvo idealas, ir nėra aišku net tai, ar dauguma klausimų būdavo pateikiami balsuoti (žr. Mansbridge, 1983, p. 13–15).

Susirinkimas buvo pernelyg didelis darinys, kad sugebėtų pats parengti savo darbotvarkę, įstatymų projektus ir būti pagrindinis naujas politines iniciatyvas ir pasiūlymus priimantis centras. Už viešųjų sprendimų rengimą ir teikimą buvo atsakinga 500 Taryba; jai savo ruožtu padėdavo kryptingiau veikęs *50 Pritanų komitetas* (jis veikdavo

[5] Pamatinė Atėnų demokratijos struktūra formavosi ir egzistavo kartu su kai kuriomis reguliuojamojo pobūdžio institucijomis (pavyzdžiui, Areopagu, Seniūnų Taryba). Šios institucijos buvo senesnės negu ji ir toliau darė tam tikrą įtaką net ketvirtojo šimtmečio trečiojo dešimtmečio pabaigoje, pasibaigus Atėnuose demokratijai (žr. Hornblower, 1992).

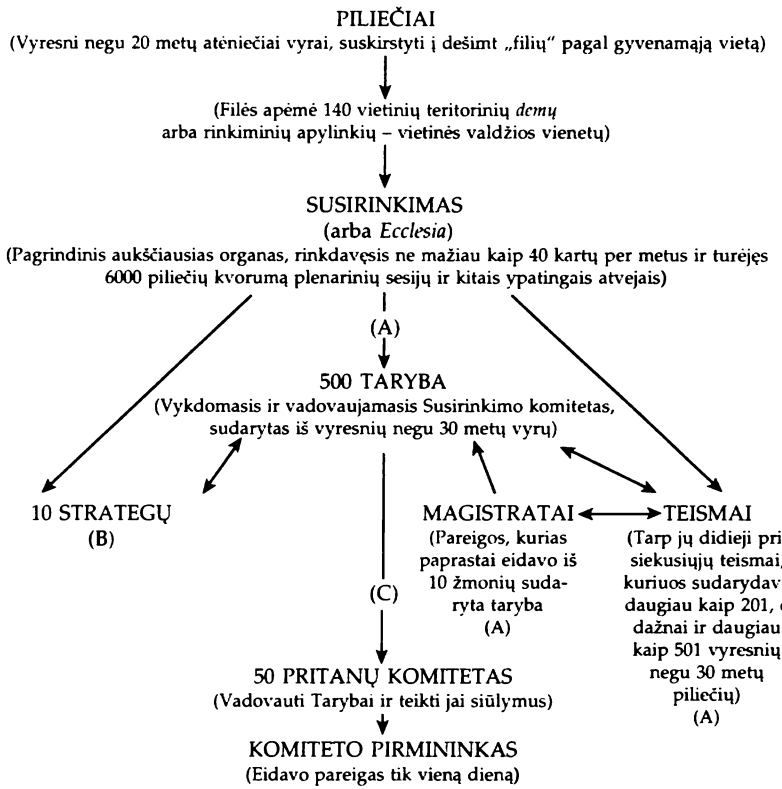

Rinkimo ar parinkimo būdai

(A) Visos dešimt filių siųsdavo į Tarybą penkiasdešimt narių, atrinktų iš demų. Demų renkamų kandidatų skaičius apytikriai atitikdavo jų dydį, kad joms būtų „atstovaujama" Taryboje ir kitose įstaigose. Pradinis kandidatų parinkimas vykdavo traukiant burtus. „Išrinktieji" būdavo perkeliami į kandidatų „rezervą". Galiausiai iš rezervo vėl burtais būdavo parenkami iš tikrųjų Taryboje dirbsiantys kandidatai. Buvo sakoma, kad šis būdas sulygina visų galimybes gauti pareigas. Pareigos būdavo trumpalaikės (vieneri metai) ir paprastai nebūdavo galimybės būti tuoj pat perrinktam iš naujo. Visiems išrinktiems pareigūnams būdavo mokama už jų tarnybą, kaip kartais būdavo mokama ir už dalyvavimą Susirinkime.

(B) Šiuos tiesiogiai rinkdavo piliečiai ir jie turėjo teisę būti perrinkti.

(C) Pritanų kolegija būdavo sudaroma rotacijos būdu iš Tarybos ir tvarkydavo einamuosius reikalus dešimtadalį metų (35–36 dienas – *Vert. pastaba*).

1.1 schema. Klasikinė demokratija: Atėnai. (Pagrįsta Kleistenio 507 m. pr. Kr. reformuota ir vėliau – penktojo amžiaus septintajame dešimtmetyje ir 403 m. – taisyta konstitucija, kai buvo įvestas atlyginimas už valstybinių pareigų ėjimą bei dalyvavimą Susirinkime.)

Šaltiniai: Finley (1963; 1983); Sabine (1963); P. Anderson (1974a); Hornblower (1992).

mėnesį), kuriam vadovaudavo pirmininkas (šias pareigas jis galėdavo eiti tik vieną dieną). Nors teismai buvo sutvarkyti panašiai kaip Susirinkimas, vykdomosios valdžios funkcijas vykdė „magistratai", nors jų pačių valdžia būdavo išsklaidoma, mat net šiuos postus užimdavo iš dešimties žmonių sudarytos tarybos. Beveik visi tokie „pareigūnai" būdavo renkami vieneriems metams (paprastai tik du kartus jų gyvenime). Negana to, siekiant išvengti autokratinės politikos keliamų pavojų arba su tiesioginiais rinkimais siejamo klientelizmo, taip pat išsaugoti politinių administratorių ir apskritai visos valstybės sistemos atskaitomybę, buvo naudojami įvairūs rinkimų būdai, tarp jų – pareigų rotacija, burtų traukimas arba pareigų skirstymas ir tiesioginiai rinkimai.

Senovės demokratijos uždarumas

Nepaprastas Atėnų demokratijos naujoves smarkiai lėmė jos uždarumas. Klasikiniam *poliui* buvo būdingi vienybė, solidarumas, dalyvavimas ir labai ribotas piliečių skaičius. Valstybė smarkiai kišosi į piliečių gyvenimą, bet jai priklausė tik nedidelė gyventojų dalis. Piliečiai drauge dalyvavo ne tik tokioje veikloje kaip administravimas, karo tarnyba, įstatymų kūrimas, darbas teismuose, religinės ceremonijos, žaidynės ir šventės, bet ir prižiūrėjo bei kontroliavo daugybę žmonių, kurie valstybėje apskritai negalėjo vaidinti jokio vaidmens. Atėnų politinė kultūra pirmiausia buvo suaugusių vyrų kultūra. Aktyvūs piliečiai galėjo būti tik vyresni negu 20 metų Atėnų vyrai[6]. Senovės demokratija buvo tėvų demokratija; moterys neturėjo politinių teisių, o jų pilietinės teisės buvo griežtai apribotos (nors ištekėjusių moterų padėtis šiuo atžvilgiu buvo kur kas geresnė nei vienišų). Klasikinės demokratijos laimėjimai buvo tiesiogiai susiję su politiškai nepripažįstamu moterų (ir vaikų) darbu bei namų tvarkymu.

Atėnuose buvo gausu gyventojų, kuriems taip pat nebuvo leidžiama dalyvauti formalioje veikloje. Jiems priklausė „imigrantai", kurių

[6] Atėniečių kilmės laisvos moterys buvo laikomos „pilietėmis" tik dėl genealoginių priežasčių. Į jų pilietiškumą buvo žiūrima instrumentiškai – jos turėjo gimdyti piliečius sūnus (žr. Dickenson, 1997. 2 sk.).

šeimos jau kelias kartas gyveno Atėnuose. Bet, ko gero, smarkiai gausumu juos pralenkianti politiškai marginalizuotų žmonių kategorija buvo vergai. Manoma, kad vergų ir laisvųjų piliečių santykis Periklio laikų Atėnuose buvo bent jau 3:2, o vergų būta maždaug 80 000–100 000 (Andrewes, 1967; P. Anderson, 1974a). Vergai dirbo beveik visose žemdirbystės, gamybos ir kalnakasybos, taip pat ir namų ruošos srityse. Atėnuose vergija ir demokratija, atrodo, buvo neatskiriami dalykai. Atotrūkis tarp formalaus ir tikrojo Atėnų politinio gyvenimo pagrindo yra stulbinamas. Klasikinėms politinės lygybės sampratoms buvo labai toli iki idėjų apie visų suaugusiųjų „lygią galią"; politinė lygybė buvo turinčiųjų lygų statusą (atėniečių kilmės vyrų) lygybės forma, bet net ir šiuo atveju, kaip netrukus pamatysime, lygus statusas iš tikrųjų nereiškė lygių galimybių daryti politinę įtaką. Legendinė demokratija buvo glaudžiai susijusi su tuo, ką galima pavadinti „piliečių tironija".

Tad klausimas, ar apskritai galime teisėtai vadinti Atėnus demokratija, yra klausimas, kurį reikia bent jau iškelti. Atėnų politikos pagrindas neabejojamai buvo labai nedemokratiškas. Bet, pritariant Finley'ui, verta pabrėžti, kad pasirinkimas tarp „nedaugelio valdymo" ir „daugelio valdymo" buvo „prasmingas pasirinkimas" ir kad „teisės", kurių reikalavo ir dėl kurių aršiai kovojo įvairios grupės, buvo didžiai reikšmingos, net jeigu „daugelis" sudarė gyventojų mažumą (Finley, 1983, p. 9). Reikia įvertinti tiek nuostabius Atėnų demokratijos laimėjimus, tiek ir griežtas jos ribas.

Trumpam atidėję į šalį klausimus, kylančius dėl riboto miesto-valstybės piliečių skaičiaus (o tai neišvengiamai skatino įtampas bei konfliktus), ir sutelkę dėmesį į kai kuriuos vidinius naujos demokratinės santvarkos bruožus, galime įžvelgti reikšmingus sunkumus, kuriuos sukūrė naujoviška Atėnų politikos forma: šie sunkumai, be abejo, prisidėjo prie to, kad ši politika išsilaikė tik penktajame ir ketvirtajame šimtmečiais pr. Kr. Rašytinė istorija leidžia tik labai menkai suprasti tikrąją senovės demokratijos patirtį ir praktiką. Bet vieną įdomiausių pasakojimų apie svarbiausias ir neigiamiausias jos savybes galima rasti Ksenofonto raštuose (žr. Rodewald, 1974). Toliau pateikiamoje ištraukoje jis iliustruoja daugelį anksčiau susiformavusių demokratijos bruožų aprašydamas (arba atkurdamas) virtinę nelaimių ir ginčų, vykusių apie 406 m. pr. Kr. Pavyzdyje pabrėžiama tiek stebinanti Atėnuose įtvirtin-

ta politinė atskaitomybė – tiesioginis piliečių dalyvavimas darant viešuosius sprendimus, tiek ir kai kurios iš to kylančių sunkumų priežastys. Ištraukoje kalbama apie garsią Atėnų laivyno pergalę, kuri, deja, pražudė daug jūreivių. Ekspedicijos vadovai buvo apkaltinti tuo, kad be būtino reikalo paliko skęsti sudužusiuose laivuose buvusius žmones. Vertinant šį, kaip ir daugelį kitų, pasakojimų, reikia atsiminti, kad jį parašė asmuo, toli gražu nesimpatizavęs demokratinėms idėjoms. Vis dėlto šis pasakojimas, atrodo, gyvai iliustruoja tuometinį politinį gyvenimą ir verta jį čia pateikti:

> Pakeliui į namus liaudis nušalino nuo pareigų visus strategus, išskyrus Kononą. Du kautynėse dalyvavę strategai – Protomachas ir Aristogenas – negrįžo į Atėnus. Kada sugrįžo kiti šeši – Periklis [garsiojo Periklio sūnus], Diomedas, Lisijas, Aristokratas, Trazilas ir Erasinidas – tuo metu populiariausias politikas ir karo paramos fondo valdytojas Archedemas pasiūlė skirti baudą Erasinidui ir patraukė jį į teismą...Teismas nusprendė, kad Erisinidą reikia suimti. Po šito strategai Taryboje papasakojo apie kautynes ir apie tai, kokia smarki buvo audra. Tada Timokratas pasiūlė taip pat suimti ir šiuos strategus, o Taryba juos suėmė.
>
> Po to įvyko Susirinkimas, kuriame daug žmonių, o ypač Teramenas, užsipuolė strategus sakydami, kad jų reikia pareikalauti paaiškinti, kodėl negelbėjo sudužusių laivų žmonių... Po to gindami save kalbėjo visi strategai – trumpai, nes jiems neleido sakyti kalbų, kaip reikalavo įstatymas. Jie aiškino, kas atsitiko: jie patys turėjo persekioti priešą ir pavedė gelbėti sudužėlius keliems laivų kapitonams, kurie buvo sumanūs vyrai, o praeityje buvo strategai...Jei ką nors ir reikia kaltinti, tai už nevykusį gelbėjimą galima kaltinti tik tuos, kuriems buvo pavesta tai daryti. „Ir mes melagingai netvirtinsime", pridūrė jie, „kad juos reikia kaltinti tik todėl, kad jie dabar kaltina mus. Mes laikomės nuomonės, kad gelbėti neleido smarki audra. Liudininkais jie šaukėsi vairininkus ir daugelį kitų kartu plaukusių žmonių. Tokiais argumentais jiems beveik pavyko įtikinti Susirinkimą. Daugelis piliečių stojosi kalbėti ir už juos laidavo. Tačiau buvo nuspręsta, kad klausimą reikia atidėti kitam Susirinkimo posėdžiui, nes jau esą vėlu ir būsią neįmanoma suskaičiuoti balsų ir kad Taryba turi pasiūlyti, kaip teisti šiuos vyrus.
>
> Po to įvyko Arturijos šventė, kurion sueina tėvai su šeimomis. Tad Teramenas ir jo šalininkai sugebėjo įtikinti juodai apsirengusius ir trumpai

nukirptais plaukais vyrus, kurių šventėje buvo daugybė, ateiti į Susirinkimą apsimetus žuvusiųjų giminaičiais; taip pat jie pakurstė Kalikseną užsipulti strategus Taryboje. Tada įvyko Susurinkimas, kuriame Taryba pateikė Kalikseno remtą siūlymą. Jis buvo toks: „Nutarta – kadangi strategus kaltinančios ir jų pačių pasakytos ginamosios kalbos buvo išklausytos anksčiau Susirinkime, – dabar atėniečiams tereikia balsuoti apylinkėmis; kiekvienai apylinkei turi būti duotos dvi urnos; kiekvienoje apylinkėje šauklys turi paskelbti, kad tie, kurie mano, jog strategai, nesugebėję išgelbėti laimėjusiųjų pergalę jūros mūšyje, nusikalto, turi mesti savo balsą į pirmą urną, o kurie taip nemano, turi mesti savo balsą į antrą urną; jeigu bus nuspręsta, kad jie nusikalto, jie bus nuteisti mirtimi ir perduoti Vienuolikai[7], o jų turtas bus konfiskuotas..."

Po to išėjo į priekį vyras ir pasakė, jog jis išsigelbėjo įsikabindamas į miltų statinę, o skęstantieji jam pasakę, kad jeigu jis išsigelbės, tegul praneša tautai, jog strategai nesugebėjo išgelbėti tų, kurie narsiausiai kovėsi už tėvynę.

Po to buvo apkaltintas Kaliksenas, kad pateikė neteisėtą siūlymą; šį kaltinimą rėmė Peisianakso sūnus Europtilemas ir keli kiti. Kai kurie tam pritarė, bet didžioji dauguma rėkė, kad būtų siaubinga, jeigu tautai nebūtų leidžiama daryti, ką ji nori. Likiskas nusitvėrė šios minties ir pasiūlė, kad, neatšaukus kaltinimo, jo kėlėjus reikia teisti tuo pačiu balsavimu kaip ir strategus; o kai minia pratrūko pritarimo šūksniais, šie buvo priversti atšaukti kaltinimą.

Po to kai kurie pritanai pareiškė, kad jie nesiūlys balsuoti, nes tai neteisėta. Po šių žodžių Kaliksenas vėl išėjo ant pakylos ir apkaltino pritanus tuo pačiu, kuo buvo apkaltinęs Europtilemą, o minia šaukė, kad jeigu jie nesiūlys balsuoti, tai juos reikia teisti. Tai išgąsdino pritanus, ir jie visi, išskyrus Sofronisko sūnų Sokratą, sutiko su balsavimu; Sokratas pasakė, kad jis nedarys nieko, kas prieštarautų įstatymui.

Tada pakilo Europtilemas ir taip kalbėjo gindamas strategus:

Aš išėjau ant pakylos, Atėnų vyrai, tam, kad iš dalies apkaltinčiau Periklį, nors jis mano giminaitis ir man brangus, ir Diomedoną, iš dalies juos

[7] Šios ištraukos vertėjas aiškina, kad Vienuolika buvo „kasmet burtais renkamų pareigūnų organas, atsakingas, be kitų dalykų, už kalėjimą bei mirties bausmių vykdymą" (Rodewald, 1974, 128).

ginčiau, o iš dalies pateikčiau siūlymą, kuris, atrodo, būtų geriausias visai bendruomenei...Tai, ką aš siūlau, neleis suklaidinti jūsų nei man, nei kam nors kitam, o leis jums elgtis gerai apgalvojus baudžiant tuos, kurie nusikalto, ir nubausti juos drauge ir pavieniui, kaip jums patinka. Siūlau, jog jiems būtų leista kalbėti ginant save bent jau vieną dieną, o gal ir ilgiau, kad jūs galėtumėte remtis savo pačių, o ne kitų nuomone...Teiskite šiuos vyrus teisėtame teisme, Atėnų vyrai... teiskite kiekvieną atskirai. Jeigu taip pasielgsite, tie, kurie nusikalto, bus griežčiausiai nubausti, o kurie nekalti – paleisti jums nusprendus, o Atėnų vyrai; vyrai, kurie nenusikalto, nebus nubausti mirtimi. Teisdami juos teisėtame teisme, jūs klausysite dievų įsakymų ir laikysitės savo priesaikos...Ko tokio jūs bijote, kad norite taip skubėti?

Pasakęs šią kalbą, jis pasiūlė, kad vyrai būtų teisiami pagal Kanono įstatymą – kiekvienas atskirai. Taryba buvo siūliusi priimti nuosprendį dėl visų kartu vienu balsavimu. Kai rankų pakėlimu buvo balsuojama už abu siūlymus, iš pradžių buvo priimtas Europtilemo siūlymas, bet kada tam su priesaika (tardamas, kad šis pasiūlymas neteisėtas) paprieštaravo Meneklis, buvo balsuojama iš naujo ir šį kartą buvo pritarta Tarybos siūlymui. Tada jie balsavo dėl aštuonių kautynėse dalyvavusių strategų. Buvo nubalsuota prieš juos, ir šeši buvusieji Atėnuose buvo nubausti mirtimi.

Neilgai trukus, atėniečiai pradėjo atgailauti ir balsavo, kad būtų apkaltinti tie, kurie apgavo liaudį, kad iki stodami teisman, jie sumokėtų užstatus ir kad tarp kaltinamųjų būtų Kaliksenas. Kaltinimai taip pat buvo pateikti dar keturiems, jų laiduotojai uždarė juos į kalėjimą, bet vėliau, per pilietinius neramumus, jie pabėgo nesulaukę teismo. Kaliksenas [vėliau] sugrįžo... į miestą, bet visi jo nekentė ir jis mirė iš bado. (Xenofon, *History of Greece*, 1.7, in Rodewald, 1974, p. 2–6.)

Ksenofonto pasakojime atsiskleidžia pareigūnų ir piliečių atskaitomybė Susirinkimui, tautos vykdoma kariuomenės vadų kontrolė, platūs ir atviri svarstymai, masinių susirinkimų priimami sprendimai bei įvairūs kiti Atėnų miesto-valstybės bruožai. Šis pasakojimas taip pat iliustruoja, kas formuoja šį turtingą dalyvavimo audinį: dalyvavimo visavertiškumas priklauso nuo oratorinių sugebėjimų; konkuruojančių lyderių grupių susidūrimai; neformalūs bendravimo ir intrigų tinklai; labai priešiškų frakcijų, pasiruošusių griebtis greitų ir ryžtingų priemonių, radimasis; Susirinkimui būdingas polinkis pasiduoti trumpalaikiams jaus-

mams; netvirtas kai kurių populiarių sprendimų pagrindas; galimybė kilti įvairiausio pobūdžio politiniam nestabilumui, kai nėra jokios impulsyvaus elgesio kontrolės sistemos (žr. naudingas Rodewaldo pastabas, 1974, p. 1–2, 19). Vėliau į Atėnų demokratijos struktūrą buvo įdiegta keletas konstitucinių saugiklių siekiant apsisaugoti kaip tik nuo skubotų neatšaukiamų sprendimų. Šiais pakeitimais mėginta rasti pusiausvyrą tarp tautos suverenumo ir konstitucinių rėmų, leidžiančių apginti priimtus įstatymus ir procedūras, nors labai abejotina, ar šių pakeitimų pakako šiam tikslui įgyvendinti (jei apskritai kada gali pakakti vien konstitucinės procedūros susidūrus su labai ryžtingais prešininkais).

Atrodo, kad Atėnų politika buvo nepaprastai įtempta ir konkurencinė. Be to, Susirinkime ir Taryboje dominavę asmenys paprastai būdavo „aukštos" kilmės ar rango, jie buvo iš turtingų ir įsitvirtinusių šeimų kilęs elitas, turėjęs apsčiai laiko plėtoti savo ryšius ir siekti savo interesų. Kadangi valdžios nestruktūrino tvirta konstitucinė ir valdymo sistema, politinės kovos dažnai tapdavo labai asmeniškos ir baigdavosi fiziniu priešininkų pašalinimu ostrakizmo keliu arba juos nužudant (Finley, 1983, p. 118–119). Lengva išpūsti tų kovų dažnumą, pernelyg sureikšminti Ksenofonto pasakojimo apie Atėnų politiką reprezentatyvumą ir užmiršti, kad Atėnuose būta palyginti ilgų politinio stabilumo laikotarpių. Vis dėlto Atėnų politinį stabilumą galbūt reikia aiškinti ne tiek vidiniu politinės sistemos veikimu, kiek jų, kaip sėkmingai „užkariaujančios valstybės", istorija[8]. Atėnai plėtėsi sėkmingai kariaudami; nedaug būta metų be karų ar karinių konfliktų. O karo sėkmė būdavo materialiai naudinga beveik visiems Atėnų piliečių sluoksniams ir padėjo kurti jų santarvės pagrindą. Šis pagrindas, matyt, buvo gana tvirtas – kol lydėjo pergalės.

Kritikai

Nors lygios piliečių teisės dalyvauti Susirinkime, būti jo išklausytiems ir gauti valstybines pareigas nė iš tolo nepadarė visų piliečių lygių galios požiūriu, jų savaime pakako, kad į jas su nerimu žiūrėtų gar-

[8] Visas šias puikas nuorodas pateikė Finley (1983).

siausi Atėnų kritikai, tarp jų ir Platonas. Verta trumpam stabtelėti prie Platono *Valstybėje* dėstomų kaltinimų demokratijai, nes čia pateikta kritika dar ir dabar dažnai skiriama demokratijai, jei ši nelaikoma vien periodišku balsavimu ir net jei kai kurie (demokratai legalistai) mano, kad ji reiškia tik tokį balsavimą.

Platono jaunystę temdė Peloponeso karas, baigęsis Atėnų pralaimėjimu. Nusivylęs miesto baigtimi, vadovavimo, moralės ir teisės standartų smukimu, kurio kulminacija buvo 399 m. pr. Kr. įvykę Sokrato teismas ir jo mirtis, Platonas vis labiau manė, kad politinę valdžią reikia atiduoti į mažumos rankas (Lee, 1974, p. 11ff). Jis išdėstė savo pažiūras nagrinėdamas keturis santvarkos tipus: oligarchiją (valdymo sistema, modeliuojama Spartos karinės aristokratijos pavyzdžiu), timokratija (turtingųjų valdymas), demokratija (liaudies valdymas) ir tironija (vieno diktatoriaus valdymas). Nagrinėdamas demokratiją, Platonas iš esmės rėmėsi savo atėniška patirtimi. Nors Platonas kritiškai žvelgė į įvairius visų keturių santvarkų aspektus, jis kandžiai kalbėjo apie demokratiją, kurią apibrėžė kaip visuomenės gyvenimo formą, kai „įgyvendinama savotiška lygybė – sulyginami lygūs ir nelygūs" ir kai garantuojama, kad „kiekvienas galės daryti ką nori" (Platonas, *Valstybė*, p. 292, 294)[9]. Šis atsidavimas „politinei lygybei" ir „laisvei" yra, pasak Platono, skiriamasis demokratijos bruožas ir jos niekingiausių bruožų pagrindas.

Demokratijai būdinga virtinė vienas kitą lemiančių trūkumų (žr. Lee, 1974, p. 27–30). Be kitų šaltinių, šiuos trūkumus galima nurodyti remiantis dviem garsiom metaforom iš *Valstybės:* tai laivo vairininko (p. 215) ir „didelio ir stipraus žvėries augintojo" (p. 221) metaforos. Verta pradėti nuo pasakojimo apie laivo kapitoną.

> Įsivaizduok, kad toks žmogus yra vieno ar kelių laivų vairininkas. Jis yra didesnis ir stipresnis už kitus jūreivius, bet apykurtis, trumparegis, ne ką išmano apie jūreivystę, o jūreiviai vaidijasi tarp savęs dėl to, kuriam valdyti laivą; kiekvienas laiko save tinkamiausiu tam dalykui, nors niekada nesimokė vairavimo meno ir negali nurodyti, kas buvo jo mokytojas ir kada jis mokėsi; kai kurie net pareiškia, kad to ir nereikia mokytis, ir yra pasiren-

[9] Įsidėmėtina, kad Platonas sutapatina „asmenis" ir „visus žmones" (implikuojama „visų žmonių" lygybė ir kiekvieno „asmens" teisė. – *Vert. pastaba*) iš tikrųjų čia kalbėdamas apie piliečius vyrus.

gę sudraskyti tą, kuris pasakys, kad reikia. Jie užgula vairininką prašymais ir daro viską, kad tik jis patikėtų jiems vairą. Vieni jo visai neklauso, kiti šiek tiek privengia, ir tada anie šituos iššžudo ir išmeta į jūrą, o kilnųjį vairininką įveikia mandragora, vynu arba kokiomis kitomis priemonėmis; užgrobę valdžią laive, jie ima jame šeimininkauti, geria, puotauja ir, žinoma, plaukia taip, kaip tokie tik ir gali plaukti; be to, jie giria ir vadina prityrusiu jūreiviu, vairininku ir jūreivystės žinovu tą, kuris sugeba paimti vairą – arba jėga, arba įkalbėjęs vairininką, – ir vainoja tą, kuris ne toks, ir laiko jį niekam tikusiu. Jiems net į galvą neateina, kad tikrasis vairininkas būtinai turi gerai nusimanyti apie metų laikus, dangų, žvaigždes, vėjus ir visus kitus su šiuo menu susijusius dalykus, jei iš tikrųjų nori valdyti laivą nepriklausomai nuo to, ar tai atitinka kieno nors norus, ar ne. Jie mano, kad negalima įgyti šio meno žinių, įgūdžių ir kartu vairininko valdžios. Kai laive dedasi tokie dalykai, ar jūreiviai tikro vairininko nelaikys tik pasipūtusiu plepiu ir netikėliu, kaip tu manai? (Platonas, *Valstybė*, p. 215.)

„Tikrasis vairininkas" reiškia mažumą, kuri, turėdama būtinų įgūdžių ir žinių, pagrįsčiausiai pretenduoja į teisėtą valdžią. Juk liaudis (įgula) tvarko reikalus vadovaudamasi impulsu, jausmu ir prietaru. Ji neturi nei gerai vairuoti būtinos patirties, nei žinių gerai vairuoti – būtent, neturi politinės nuovokos. Be to, vieninteliai lyderiai, kuriais ji sugeba žavėtis, yra sikofantai: „žmogui reiškiama pagarba, jei tik jis parodo savo palankumą miniai" (*Valstybė*, p. 293). „Visus, kurie, bendraudami su minia, nori jai įtikti", galima tiesiogiai „prilyginti... jūrininkams" (p. 222). Demokratijos sąlygomis negali būti tikro vadovavimo; vadovai priklausomi nuo minios palankumo ir, vadinasi, elgsis taip, kad išlaikytų savo populiarumą ir padėtį. Politinis vadovavimas silpnėja dėl nuolaidų minios keliamiems reikalavimams ir dėl politinės strategijos grindimo tuo, ką galima „parduoti". Neišvengiamai bus visuotinai vengiama apgalvotų nuomonių, sunkių sprendimų, nepatogių pasirinkimų, nemalonių tiesų. Demokratija marginalizuoja išmintinguosius.

Negana to, laisvės ir politinės lygybės reikalavimai nesuderinami su autoriteto, tvarkos ir stabilumo palaikymu. Kai asmenys laisvi daryti ką nori ir reikalauja lygių teisių nepaisydami savo gebėjimų bei nuopelnų, trumpalaikis rezultatas bus patraukliai marga visuomenė. Tačiau ilgalaikės perspektyvos požiūriu tai lems pataikavimą troškimams

ir atlaidumą, kurie pagraužia pagarbą politiniam ir moraliniam autoritetui. Jaunieji nebebijo ir nebegerbia savo mokytojų; jie nuolatos lenktyniauja su seniais, o šie „mėgdžioja jaunuolius" (*Valstybė*, p. 300). Trumpai sakant, „piliečių siela pasidaro be galo jautri netgi dėl smulkmenų: bet kokia prievarta kelia jų pasipiktinimą kaip neleistinas dalykas. Galų gale... jie ims nepaisyti net įstatymų, kad tik niekas neturėtų jiems valdžios" (p. 300). „Jie įžūlumą vadins išprusimu, nesivaldymą – laisve, ištvirkimą – didžiadvasiškumu, begėdiškumą – narsumu" (p. 297). Apgaulinga „malonumų lygybė" skatina „demokratinį žmogų" gyventi šia diena. Tad kyla grėsmė visuomeniniam sutelktumui, politinis gyvenimas darosi vis fragmentiškesnis, o politika įklimpsta į frakcinius ginčus. Neišvengiamai kyla smarkus siaurų interesų konfliktas, nes kiekviena frakcija siekia naudos sau, o ne visai valstybei. Visuotinis atsidavimas bendruomenės gėriui ir socialiniam teisingumui tampa neįmanomas.

Tokia padėtis visada skatina begalines intrigas, manevrus ir politinį nestabilumą – nežabotų troškimų ir ambicijų politiką. Visi dalyviai teigia atstovaują bendruomenės interesams, bet iš tikrųjų atstovauja sau ir savo egoistiškam valdžios troškimui. Platono manymu, turintieji išteklių – dėl savo turto ar padėties valdžioje – neišvengiamai pasijus puolami, o turtingųjų ir vargšų konfliktas darysis itin aršus. Jis įrodinėjo, kad tokiomis sąlygomis tikėtinas demokratijos suirimas. „Iš tikrųjų kiekvienas kraštutinumas paprastai sukelia pasikeitimą į priešingą pusę...tad iš pernelyg didelės laisvės turi atsirasti didžiausia ir žiauriausia vergija" (*Valstybė*, p. 301). Kovojant frakcijoms, iškeliami konkrečius reikalus ginantys lyderiai, o šiems populiariems lyderiams palyginti lengva reikalauti „asmeninės apsaugos" nuo užpuolimo. Turėdamas tokius pagalbininkus, liaudies numylėtinis yra tik per mažą žingsnelį nuo to, kad sugriebtų „valstybės vadžias". Demokratijai skęstant kivirčuose ir konfliktuose, gali atrodyti, kad liaudies numylėtiniai siūlo aiškią viziją, tvirtą kryptį ir žada užgniaužti bet kokią opoziciją. Ima gundyti galimybė paremti pačių pasirinktą tironą. Bet, žinoma, užgrobę valstybės valdžią, tironai paprastai rūpinasi tik savimi.

Platono požiūriu, tironija pati savaime nėra patvarus demokratijos sukeltų problemų sprendimas. Tironai retai būna „tikri vairininkai". Antra gerai žinoma „didelio ir stipraus žvėries" (liaudies masės) me-

tafora Platonas parodo, kad augintojui nepakanka žinoti, kaip valdyti žvėrį tyrinėjant jo būdą, norus ir įpročius. Norint tinkamai prižiūrėti ir mokyti gyvūną, svarbu žinoti, kokie jo norai ir troškimai yra „gražūs ar bjaurūs, geri ar blogi, teisingi ar neteisingi" (*Valstybė*, p. 221). Trumpai sakant, Platono nuomone, visuomenės problemų negalima išspręsti, kol nevaldys filosofai („sargybinių" klasė), nes tik jie, būdami visiškai išlavinti ir išmokyti, turi samprotavimo galią, leidžiančią suderinti visus gyvenimo elementus „išminties valdžioje". Sekdamas Sokratu, Platonas tikėjo, kad „dorybė yra žinojimas", būtent, kad tiek asmenų, tiek bendrijų „geras gyvenimas" yra objektyvus reiškinys: jis egzistuoja nepriklausomai nuo įvairių konkrečių situacijų ir gali būti suvoktas jį sistemingai tyrinėjant. Kaip tik filosofo griežtomis sąlygomis įgytas žinojimas pagrindžia jo tinkamumą valdyti. Kaip tik jo sugebėjimas viską sutvarkyti naudingiausiu būdu lemia, kad valdymo principas turi būti apšviesto despotizmo principas.

Čia mums nėra reikalo išsamiau aiškintis Platono požiūrio detalių; pakaks žinoti, kad jo *Valstybėje* dėstomą požiūrį lemia troškimas atsakyti į klausimą, „kas yra teisingumas?" Pradedama natūralaus darbo pasidalijimo samprata, pasak kurios, asmenų klasės gali surasti sau tinkamą vaidmenį (apytikriai kaip valdytojai, kariai ar maitintojai). Tada filosofui keliamas uždavinys tyrinėti šį darbo pasidalijimą siekiant (1) skatinti kiekvienai darbo rūšiai būdingas dorybes (išmintį, drąsą, nuosaikumą) ir (2) garantuoti, kad asmenys imtųsi jiems tinkamos veiklos. Asmenys ir valstybės suprantamos kaip organinės visumos, kuriose, kai visuma yra sveika, žmonės gali atlikti savo funkcijas, patenkinti savo poreikius, realizuoti save ir, vadinasi, gyventi efektyviai veikiančioje, saugioje ir stiprioje valstybėje (žr. Ryle, 1967). Tokiomis sąlygomis gali vyrauti teisingumas ir būti realizuotas geras gyvenimas (žr. Annas, 1981).

Verta turėti omenyje, kad tiek Platonas, tiek senovės graikai apskritai manė, jog valstybė garantuoja laisvę ne tiek asmeniui *per se*, kiek suteikia jam galimybę atlikti savo vaidmenį visuomenėje. Kaip taikliai pažymėjo vienas autorius, tokia teorija labai skiriasi „nuo tos, kuri visuomeninius santykius vaizduoja kaip tam tikrą sutartį ar susitarimą ir todėl teigia, kad valstybė pirmiausia rūpinasi išsaugoti pasirinkimo laisvę" (Sabine, 1995, p. 86). Šią liberalioje tradicijoje nuo septynioliktojo šimtmečio vyraujančią sampratą Platonas būtų pasmerkęs. Jo kūryboje

ginama „viešumo" ir „privatumo" harmoningos vienybės idėja. Valstybė suteikia pagrindą piliečiui įgyvendinti jo pašaukimą.

Platonas *Valstybėje* išdėstytą požiūrį smarkiai pakeitė vėlesniuose darbuose, ypač *Politike* ir *Įstatymuose*. Šiose knygose pripažįstama, kad tikroje, o ne idealioje, valstybėje valdyti neįmanoma be kokia nors forma išreiškiamo liaudies sutikimo ir dalyvavimo. Taip pat pripažįstama, kad įstatymo valdžia svarbi kaip priemonė, padedanti apibrėžti teisėtą „viešosios" valdžios asmenų – filosofų-karalių – veiklos lauką. Reikšminga, kad, pralenkiant vėliau Aristotelio ir Renesanso respublikonų plėtotas pažiūras, buvo pateikta „mišrios valstybės", derinančios monarchijos ir demokratijos elementus, teorija[10] . Platonas net išrado proporcinio balsavimo sistemą, į kurią panašių vėliau bus galima rasti tokių figūrų kaip Johnas Stuartas Millis raštuose. Bet apskritai šios idėjos nebuvo plėtojamos sistemiškai, o Platono mėginimas įtraukti demokratijos elementą į jo pageidaujamos valdymo sistemos sampratą nereiškė, kad jis pasiūlė naują demokratijos modelį.

Klasikinis demokratijos modelis (jį apibendrina I modelis) ir jo kritika darė nuolatinį poveikį moderniajam Vakarų politiniam mąstymui: modelis buvo įkvėpimo šaltinis daugeliui demokratinių mąstytojų, o kritika veikė kaip įspėjimas dėl demokratinės politikos pavojų. Tačiau nei modelis, nei jo kritika nedarė tiesioginės teorinės ir praktinės įtakos išnykus senovės miestams-valstybėms. Pats modelis sugrįžo į Europos politinę mintį tik Italijos Renesanso ir Italijos miestų-respublikų suklestėjimo laikais, ir tik Rousseau (1712–1778) ar dar vėliau Marxas (1818–1883) ir Engelsas (1820–1895) iš naujo visiškai išnagrinėjo, suformulavo ir gynė daugelį tiesioginio piliečių dalyvavimo idėjos aspektų (žr. 2 ir 4 sk.). Platono pateikta kritika kartu su kritiniais kitų graikų politinių mąstytojų apmąstymais tapo ypač įtakinga palyginti neseniai. Juk, kaip vykusiai pažymėjo vienas komentatorius, jo raštų apie moralinį demokratijos ribotumą niekas „niekada nepranoko jėga ir atkaklumu" (Dunn, 1979, p. 17). Prie klausimo, kiek rimtai privalome atsižvelgti į

[10] „Mišrios valstybės", kurioje derinami skirtingi organizacijos principai siekiant vieną atsverti kitu ir pasiekti politinių jėgų pusiausvyrą, idėja, žinoma, yra labai reikšminga politinės teorijos ir praktikos istorijoje. Šią idėją pirmasis galbūt išplėtojo Platonas, nors šito negalima patvirtinti. „Mišrios valstybės", arba valdžių atskyrimo, teoriją aptarsime vėliau nagrinėdami Machiavelli'o, Locke'o ir Montesquieu pažiūras.

jo kritiką ir ją taikyti kitiems demokratijos modeliams, turėsime grįžti vėliau. Iš tiesų savo dvasia panašios į platoniškąsias pažiūros istoriniu atžvilgiu buvo nepaprastai reikšmingos. Kaip teisingai pabrėžė vienas demokratijos teorijos kritikas, "didžioji dauguma politinių mąstytojų...pabrėžė demokratinių santvarkų iškrypėliškumą, demokratinės politikos pakrikumą ir moralinį demokratinio charakterio ydingumą" (Corcoran, 1983, p. 15). Iki pat aštuonioliktojo šimtmečio pradžios nedaugelis plačiai dėsčiusių savo pažiūras autorių manė, kad demokratija yra pageidautinas politinio gyvenimo organizavimo būdas.

Apibendrinimas: I modelis
Klasikinė demokratija

Pagrindimo principas (ai)

Piliečiai turi būti politiškai lygūs, kad būtų laisvi pakaitomis valdyti ir būti valdomi

Pagrindiniai bruožai

Tiesioginis piliečių dalyvavimas įstatymų leidžiamojoje ir teisminėje veikloje

Aukščiausia valdžia – piliečių susirinkimas

Aukščiausia valdžia apima visus bendrus miesto reikalus

Įvairūs kandidatų į valstybines pareigas atrinkimo būdai (tiesioginiai rinkimai, burtai, rotacija)

Nėra privilegijų, skiriančių paprastus piliečius nuo valstybės pareigūnų

Išskyrus su karyba susijusias pareigas, vienas asmuo gali eiti tas pačias pareigas ne daugiau kaip du kartus

Visos pareigos trumpalaikės

Apmokamos valstybinės pareigos

Bendrosios sąlygos

Mažas miestas-valstybė su žemdirbių apgyventomis apylinkėmis

Vergovinė ekonomika, kurianti „laisvą" laiką piliečiams

Namų ruoša, t. y. moterų darbas, duoda laisvę vyrams atsidėti viešosioms pareigoms

Piliečių skaičius ribotas ir palyginti nedidelis

Atėnų demokratijos nuosmukį kylančių imperijų, stiprių valstybių ir karinių santvarkų kontekste galima sieti tiek su vidaus veiksniais, tiek ir su jos permainingа sėkme užjūriuose. Atėnų valstybė rėmėsi gamybos sistema, kuri smarkiai priklausė nuo vergų, pirmiausia dirbančių Laurijo sidabro kasyklose. Iš jų gautomis pajamomis buvo apmokama už gyvybiškai svarbų grūdų importą (plg. P. Anderson, 1974a, 1 ir 2 sk.; Hansen, 1991). Ši ekonominė struktūra buvo pažeidžiama vidaus ir išorės neramumų ir konfliktų. Radikaliai demokratinis valstybės pobūdis, atrodo, darė ją dar pažeidžiamesnę. Juk neturint biurokratinio centro ir esant geriausiu atveju tik menkai koordinuotiems instituciniams „valdžios" padaliniams, buvo dar sunkiau valdyti ekonomiką ir išsiplėtusią prekybos bei teritorinę sistemą. Negana to, turint omenyje, kad keičiantis kariavimo būdams, ginklams ir pasitelkus samdinius išaugo karo išlaidos, Atėnams buvo sunku iš centro koordinuoti didesnes ir įvairesnes karines pajėgas – tai ardė jų politines ir socialines struktūras (žr. Mann, 1986, p. 223–228). Ekstensyviau sutvarkytos ir autoritarinės valstybės nepatyrė šių sunkumų, tad Atėnai kartu su kitais graikų miestais galiausiai prarado nepriklausomybę ir buvo įtraukti į besivaržančias imperijas ir dideles valstybes.

Atėnų miestas-valstybė turėjo bendrų bruožų su Romos respublika (žr. Finley, 1983, p. 84ff). Ir Atėnai, ir Roma buvo daugiausia tiesiogiai bendraujančių žmonių ir žodinės kultūros visuomenės; čia būta liaudies dalyvavimo valdymo reikaluose elementų ir menko, jei apskritai būta, centralizuoto biurokratinio valdymo. Be to, čia buvo stengiamasi puoselėti stiprų viešosios pareigos jausmą, pilietinės dorybės tradiciją arba atsakomybę „respublikai" – būdingiems viešosios srities reikalams. Be to, abiejose respublikose valstybės keliamiems reikalavimams buvo atiduodamas unikalus prioritetas prieš pavienio piliečio reikalavimus. Tačiau Atėnai buvo demokratinė respublika, o šiuolaikiniai mokslininkai paprastai teigia, jog Roma palyginti buvo iš esmės oligarchinė sistema. Nors Romos mąstytojai (ypač Ciceronas, 106–43 m. pr. Kr.) savo veikaluose dėstė ir graikiškas valstybės sampratas, o piliečiais gimę valstiečiai ir išlaisvinti vergai buvo įtraukti į politinę bendruomenę, elitai tvirtai dominavo visose Romos politikos srityse.

Karinė Romos istorija – jos nepaprasta teritorinė ekspansija ir užkariavimai – padeda paaiškinti, kaip ir kodėl Roma, viena vertus, sugebėjo formaliai palaikyti liaudies dalyvavimo principą ir, antra vertus, tikra liaudies kontrolė čia buvo labai ribota. Nors, kaip pamatysime kitame skyriuje, Roma turėjo lemiamą įtaką sklindant savivaldos idėjoms, norint suprasti demokratinės minties ir praktikos istoriją, svarbiausia antikinio paveldo dalis yra klasikinė graikų tradicija ir, konkrečiai, Atėnų demokratijos modelis.

2

RESPUBLIKONIZMAS: LAISVĖ, SAVIVALDA IR AKTYVUS PILIETIS

Senovės Atėnuose pilietis buvo tas, kuris dalyvaudavo „teisme ir valdyme" (Aristotelis, *Politika*, p. 134). Laisviems vyrams pilietybė reiškė teisę dalyvauti viešuosiuose reikaluose. Šis klasikinis apibrėžimas vertas dėmesio dviem atžvilgiais. Pirma, jis skatina manyti, kad senovės graikams būtų atrodę sunku surasti vietą piliečiams šiuolaikinėse demokratijose, nebent kaip atstovams ir pareigūnams. Ribotos galimybės aktyviai dalyvauti šiuolaikinėje politikoje jiems būtų atrodžiusios pačios nedemokratiškiausios (žr. Finley, 1973b). Antra, klasikinė graikų pilietybės idėja tiek jos pradinio plėtojimo laikotarpiu, tiek ir vėliau būtų sulaukusi atgarsio nedaugelyje bendruomenių (plg. Bernal, 1987). Senovinė demokratija yra gana netipiška santvarka rašytinėje istorijoje. Mintį, kad žmonės galėtų būti aktyvūs politinės santvarkos piliečiai – savo valstybės piliečiai, o ne vien pareigingi valdovo valdiniai, nuo ankstyviausių žmonių susivienijimų iki ankstyvojo Renesanso ir absoliutizmo žlugimo gynė nedaugelis. Šiame skyriuje daugiausia bus domimasi aktyvaus pilietiškumo idealo atgimimu, prasidedančiu renesansinės respublikinės tradicijos diskursu ir praktika. Bet prieš nagrinėjant šią nuostabią politinę raidą, naudinga trumpai aptarti kai kuriuos veiksnius, padedančius paaiškinti, kodėl „aktyvaus respublikos piliečio" idealas tokiam ilgam laikui išnyko iš politinės teorijos ir praktikos akiračio.

Homo politicus išnykimas ir atgimimas

Sunku nuodugniai paaiškinti, kodėl išnyko vakarietiškas aktyvaus piliečio idealas – piliečio, kurio pats buvimas liudijamas politinėje veikloje ir per ją. Bet gana aišku, kad *homo politicus* priešingybė yra

krikščioniškojo tikėjimo *homo credens*; pilietį, kurio aktyviai reiškiama nuomonė yra lemtingai svarbi, pakeičia tikras tikintysis (Pocock, 1975, p. 550). Nors klaidintume piršdami mintį, kad krikščionybė įsigalėdama iš tikrųjų šalino iš valdovų ir valdinių gyvenimo pasaulietinius motyvus, vis dėlto neabejojamai valdžios ir išminties šaltiniu buvo nebe pilietis (ar „filosofas-karalius"), o ne šio pasaulio atstovai. Krikščioniškoji pasaulėžiūra transformavo politinės veiklos pagrindą – *polį* pakeitė teologinė perspektyva. Graikišką požiūrį, kad žmogus sukurtas gyventi mieste, pakeitė rūpestis, kokiu būdu žmonės galėtų gyventi sutardami su Dievu (Pocock, 1975, p. 84). Aiškiai prieštaraudama graikiškajam požiūriui, kad *polis* įkūnija politinį gėrį, krikščioniškoji pasaulėžiūra akcentavo, kad gėris – tai paklusimas Dievo valiai. Krikščioniškoji Europa šimtmečiais domėjosi tuo, kaip reikia aiškinti Dievo valią ir ją skleisti per pasaulietinės valdžios sistemas, kol Reformacija sudaužė pačią vienos religinės tiesos sampratą.

Krikščionybė tikrai neignoravo klausimų, kokias taisykles ir tikslus turėtų pripažinti žmonės, kad galėtų visavertiškai gyventi. Nors krikščionybė buvo primesta daugeliui bendruomenių, ji vargu ar būtų galėjusi tapti pasauline religija, jeigu nebūtų turėjusi vertybių ir siekių, kurie iš dalies nebūtų buvę patrauklūs dėl jų vaidmens žmonių reikaluose (žr. MacIntyre, 1966, 9 sk., ypač p. 114–120). Be to, būtų klaidinga manyti, kad krikščionybė visiškai nusigręžė nuo tų idealų, kurie buvo tokie svarbūs senovės pasaulio kraštams. Pavyzdžiui, krikščionybė iš dalies išsaugojo politinės lygybės idealą, nors ir visiškai kitokiame kontekste. Buvo keliama mintis, kad krikščioniškasis „žmonių lygybės prieš Dievą" pripažinimas, reiškiantis, jog galima bendruomenė, kurioje niekas neturėtų didesnių moralinių arba politinių teisių, buvo vienintelis pagrindas, kuriuo remiantis buvo galima išlaikyti politinės lygybės vertybes visai visuomenei tokiame pasaulyje, kuriame buvo mažiausias ekonominis perteklius, o žmonių masės galėjo tik išgyventi, vos išgyvendavo ar net neišgyvendavo (MacIntyre, 1966, p. 114–115).Tokiomis sąlygomis religinė lygybės vizija buvo bent jau būdas išsaugoti geresnio gyvenimo viziją. Aišku, krikščionybe buvo ir naudojamasi siekiant pateisinti įvairias institucijas, tarp jų vergiją ir baudžiavą. Bet krikščionybei buvo būdingi prieštaravimai, o kai kuriems iš jų vėliau buvo lemta tapti ją užgriuvusių sunkumų užuomazgomis.

Šv. Augustino veikalas *Apie Dievo valstybę*, parašytas tarp 410 ir 423 m. po Kr., dažnai buvo laikomas autoritetingiausiu bažnytinės valdžios viršenybės prieš pasaulietinę formulavimu. Augustino pabrėžiama mintis, kad Bažnyčios istorija yra „Dievo žygiavimas per pasaulį" ir kad tikras krikščionis neturi sutelkti dėmesio į „žemiško gyvenimo" problemas, viduramžių Europoje buvo nepaprastai įtakinga. Veikalas, rašytas ankstyvaisiais Romos imperijos žlugimo tarpsniais, griežtai siūlė pažaboti „žemiškų dalykų troškimą" ir „trokšti dangiškosios valstybės". Dievo teikiamas apšvietimas gali suteikti tikram tikinčiajam „amžinąją ateityje pažadėtą palaimą".

Viduramžiais nepradėta plačiai mąstyti apie demokratinio *polio* prigimtį ir nebuvo parašyta gausių tekstų ir veikalų, praturtinančių politinę demokratijos filosofiją. Maža to, nors Europoje būta kai kurių svarbių politinių naujovių, jos neišsikristalizavo į kokią nors reikšmingą naują demokratinės sistemos formą (žr. Poggi, 1978, 2 sk.). Europocentrinis beveik visos šiuolaikinės politinės teorijos pobūdis, be abejo, trukdė tinkamai suprasti svarbias viduramžiais ne Europoje išryškėjusias tendencijas ir, be abejo, daug kas nepateko į istorinius šaltinius. Bet iki tryliktojo šimtmečio Šv. Tomo Akviniečio darbų Bažnyčios Tėvų ir Augustino įtaka politiniam mąstymui buvo labai didelė – tai reikšmingas veiksnys, paaiškinantis sąlygišką šio mąstymo sąstingį.

Akvinietis (1225–1274) iš naujo nagrinėjo pasaulietinės ir dvasinės jurisdikcijos sričių skirtumą. Jis mėgino atgautus Aristotelio darbus (Vakarai juos prarado daugeliui šimtmečių, o šie darbai buvo išversti iš arabų kalbos į lotynų apie tryliktojo šimtmečio vidurį) susieti su pagrindinėmis krikščionybės doktrinomis. Tarp daugelio neaiškių Akviniečio raštų aspektų buvo teiginys, kad nors monarchija yra geriausia valdymo forma, nereikia suteikti jai neribotos valdžios. Jo nuomone, monarcho valdžia teisėta tik tiek, kiek ji pagrįsta prigimtiniu įstatymu – ta „amžinojo įstatymo" dalimi, kuri atskleista žmogaus protui. Kadangi valstybė neturi teisės aiškinti religinės doktrinos, Bažnyčia gali „spręsti" apie valdovus. Negana to, sukilimas prieš valdovą pateisinamas, jeigu šis nuolatos pažeidinėja prigimtinį įstatymą. Taigi, nors Akviniečiui labiausiai rūpėjo krikščioniškosios bendruomenės ugdymas, jis numatė ribotos konstitucinės valdžios idėją, kuri buvo lemtingai svarbi liberaliosios demokratinės tradicijos plėtrai.

Viduramžiais visuomenė buvo iš esmės suvokiama kaip vieninga visuma – Dievo nustatyta rangų ir tvarkos hierarchija „Didžiojoje Būties Grandinėje", tad ko nors panašaus į modernią pasaulietinės politinės valdžios idėją čia neįmanoma rasti. Nebuvo teorinės alternatyvos – alternatyvios „politinės teorijos" – teokratinėms popiežiaus ir Šventosios Romos imperijos imperatoriaus pažiūroms[1]. Krikščioniškosios Europos integracija tapo priklausoma pirmiausia nuo šių valdžių. Ši tvarka buvo vykusiai apibūdinta kaip „tarptautinės krikščioniškos visuomenės" tvarka (Bull, 1977, p. 27). Buvo manoma, kad tarptautinę krikščioniškąją visuomenę pirmiausia kuria ir palaiko krikščionybė; spręsdama ginčus ir konfliktus, ji kreipdavosi į Dievo autoritetą; jos pagrindinis politinis atskaitos taškas buvo religinė doktrina; ir ji rėmėsi prielaidomis apie visuotinę žmonių bendruomenę. Tik tada, kai Vakarų krikščioniškajam pasauliui buvo mestas iššūkis – jį ypač lėmė konfliktai, kuriuos kėlė nacionalinių valstybių radimasis ir Reformacija, – gimė modernios valstybės idėja ir buvo paruošta dirva plėtotis naujoms politinio reguliavimo formoms.

Viduramžių Europos ekonomikoje vyravo žemdirbystė, o pasisavinti sukurtą perteklių pretenduodavo daug konkurentų. Sėkmės atveju atsirasdavo pagrindas sukurti ir išlaikyti tam tikrą politinę valdžią. Krikščioniškajame pasaulyje plėtojosi sudėtingas karalysčių, hercogysčių ir kunigaikštysčių tinklas, o kartu miestuose radosi nauji galios centrai. Miestai ir miestų federacijos kliovėsi prekyba, manufaktūra ir palyginti gausiu sukauptu kapitalu. Jie kūrė savitas socialines ir politines struktūras ir dažnai turėjo nepriklausomas, chartijų apibrėžtas valdymo siste-

[1] Tam tikru pavidalu Šventoji Romos imperija egzistavo nuo aštuntojo šimtmečio iki devynioliktojo šimtmečio pradžios. Nors Romos imperatoriaus titulas išnyko penktame šimtmetyje, jį 800 m. atgaivino popiežius Leonas III ir suteikė frankų karaliui Karoliui Didžiajam. Vėliau Šventosios Romos imperijos imperatoriaus titulą iš eilės turėjo kelios vokiečių karalių dinastijos, nors reali titulo, kaip ir imperijos apskritai, reikšmė ilgainiui smarkiai keitėsi. Savo galybės viršūnėje Šventoji Romos imperija atstovavo pastangoms – globojant Katalikų Bažnyčiai – suvienyti ir centralizuoti susiskaldžiusius Vakarų krikščioniškojo pasaulio galios centrus į politiškai vieningą krikščionišką imperiją. Imperijoje federaciniais pagrindais susivienijusios valstybės driekėsi nuo Vokietijos iki Ispanijos ir nuo šiaurinės Prancūzijos iki Italijos. Tačiau tikrąją pasaulietinę imperijos galią visada varžė, viena vertus, sudėtingos feodalinės Europos galios struktūros, o kita vertus – Katalikų bažnyčia (žr. P. Anderson, 1974b; Mann, 1986; Held, 1992).

mas. Garsiausi iš jų buvo Italijos miestai-valstybės Florencija, Venecija ir Siena, bet visoje Europoje radosi šimtai urbanistinių centrų. Nors valdymo ar politinio tapatumo modelį lėmė ne vien šie centrai, iš jų kilo, ypač Italijoje, ryškiai nauja pilietinio gyvenimo ir politinių idėjų trajektorija.

Naujas respublikonizmo proveržis

Respublikonizmas ėmė vėl šiek tiek atsigauti baigiantis vienuoliktajam šimtmečiui. Tuo laiku kai kurios Šiaurės Italijos bendruomenės paskyrė savo „konsulus" ar „administratorius" tvarkyti jų teisinių reikalų ir šitaip metė iššūkį popiežiaus ir imperatoriaus teisinėms pretenzijoms jas valdyti (žr. Skinner, 1992, p. 57–69). Baigiantis dvyliktam šimtmečiui, konsulų sistemą pakeitė valdymo forma, kurią iš dalies sudarė valdančios tarybos, o joms vadovavo aukščiausią vykdomąją ir teisminę valdžią turintys pareigūnai, vadinami *podesta*. Amžiaus pabaigoje tokios tarybos egzistavo Florencijoje, Padujoje, Pizoje, Milane, Sienoje ir kitur, ir jos iš tikrųjų padėjo šiems miestams tapti nepriklausomais miestais-valstybėmis arba, kaip linkę vadinti kai kurie komentatoriai, miestais-respublikomis[2]. Be to, *podesta* pareigos buvo renkamos, išrinktieji pareigūnai eidavo savo pareigas griežtai nustatytą laiką, buvo atskaitingi taryboms, galų gale ir miesto piliečiams – vyrams, šeimų galvoms, turintiems apmokestinamo turto ir gimusiems arba nuolat gyvenantiems tuose miestuose. Institucinės sąrangos struktūra, kurią buvo galima rasti visur, parodyta 2.1 schemoje.

Palyginti su klasikinei Atėnų demokratijai būdingu politinio dalyvavimo mastu ir gilumu, Italijos miestai-respublikos gali atrodyti ne per daug ypatingi ar novatoriški. Bet palyginti su feodalinės Europos valdžios struktūromis – su jos susipynusių teisinių pretenzijų ir galių tinklu, – šie pokyčiai buvo nuostabūs. Tokie jie buvo pirmiausia todėl, kad, kaip rašė istorikas Quentinas Skinneris, „jie buvo atviras iššūkis vyrau-

[2] Jeigu valstybės idėja siejama tik su nešališkos arba teisiškai apibrėžtos valdžios sistemos, atskirtos tiek nuo valdančiųjų, tiek ir nuo valdomųjų ir turinčios aukščiausią jurisdikciją konkrečioje teritorijoje, sąvoka, tai ją geriausia laikyti šešiolikto amžiaus pabaigos išradimu (žr. 3 skyrių).

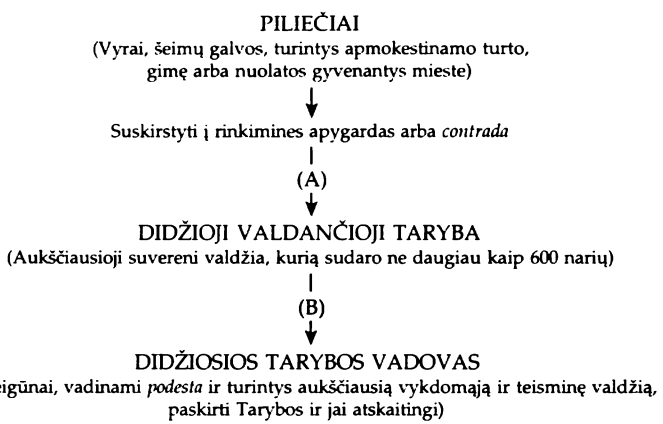

Išrinkimo arba parinkimo būdai

(A) Turintys teisę balsuoti piliečiai paprastai traukdavo burtus, kas bus rinkikai Taryboje.

(B) Tarybos dažnai traukdavo burtus sudarant atrinkimo komitetą (ne daugiau kaip dvidešimt žmonių), turintį apsvarstyti, kokie žmonės tinka vadovauti Tarybai; trijų galimų kandidatų vardai pateikiami Tarybai, kuriai priklauso paskutinis žodis. Išrinktas pareigūnas, gaunantis atlyginimą iš miesto, būdavo renkamas laikotarpiui iki vienerių metų ir po to mažiausiai trejus metus negalėdavo tiesiogiai tarnauti Tarybai.

2.1 schema. Miestai-respublikos: valdymo naujovės
Šaltinis: adaptuota iš Skinnerio (1992).

jančiai prielaidai, jog valdžią reikia laikyti Dievo duota viešpatavimo forma" (1992, p. 57).Tad nenuostabu, kad šios naujovės įkvėpdavo ir įkvėpė vėliau ne vienu Europos ir Amerikos moderniosios istorijos tarpsniu tuos, kurie kvestionavo tironiškus ir absoliučius valdovus, maniusius, kad jie vieninteliai gali teisėtai tvarkyti valstybės reikalus. Tačiau reikia daryti išlygas kalbant apie tai, kiek tokias respublikas galima pripažinti demokratijomis (Skinner, 1992, p. 58–60).

Kaip ir Atėnuose, piliečiai buvo labai rinktinė žmonių grupė, o *podestos* dažniausiai iš pradžių būdavo kilmingųjų iškelti kandidatai. Tai dažnai baigdavosi pilietiniu nestabilumu, nes atstumtųjų piliečių grupės susitelkdavo ir sukurdavo savo atskiras tarybas ir institucijas. Dėl to savo ruožtu sustiprėdavo politiniai konfliktai, kartais baigdavęsi

smurtu ir chaosu. (Garsiausią tokio atvejo aprašymą galime rasti Shakespeare'o dramoje *Romeo ir Džiuljeta*, čia vaizduojamas Montegių ir Kapulečių karas.) Ironiška, jog daugelis vėlesnių politinių teoretikų, apmąstydami šį patyrimą, priėjo tik prie išvados, kad šios respublikos, nors iš pradžių ir buvo įkvėptos senovės, buvo netvarkos ir silpnumo receptai, vadinasi, argumentas, kad būtina grįžti prie stiprios monarchinės valdžios. Venecija buvo vienintelis miestas-respublika, išlaikęs savivalda grindžiamą santvarką iki aštuoniolikto amžiaus pabaigos, o kitur šią santvarką daug anksčiau išstūmė naujos paveldimos valdžios sistemos.

Antroji išlyga tiesiogiai susijusi su žodžio „demokratija" vartojimu kalbant apie miestus-respublikas. Pirmajame respublikų raidos šimtmetyje šis terminas nebuvo žinomas jų rėmėjams; jis sugrįžo į Europos politinę kalbą tik iš naujo atradus Aristotelio *Politiką* (trylikto šimtmečio viduryje). Vėliau, sekant Aristotelio vartosena, jis įgijo neigiamą prasmę ir pradėtas sieti su prastuomenės politika – valdymu, tarnaujančiu vargingiesiems, o ne valstybės interesams. Jis taip pat sietas ir su valdymo forma (pralenkiant vėlesnius devynioliktojo šimtmečio skeptikus dėl demokratinio valdymo), kuriai esant „paprasta liaudis" gali tapti tironiška ir grasinti išlyginti visus socialinius skirtumus bei panaikinti užtarnautas privilegijas (plg. Aquinas, *De Regimine Principum*, p. 2–82). Iš tikrųjų kai kuriuos renesansinio respublikonizmo variantus būtų geriau laikyti visai ne demokratinės politikos, o aristokratinio arba kilmingųjų respublikonizmo forma. Iš tiesų nedaugelis jų gynėjų būtų vadinę save „demokratais", ir jiems būtų kėlusi pasibjaurėjimą mintis, kad jų vyriausybės esančios „demokratinės". Be to, svarbu pažymėti, kad Italijos miestai-respublikos buvo mažai panašūs į modernias demokratines valstybes, pabrėžiančias visuotinę balsavimo teisę, visų suaugusių teisę prieštarauti valdžiai, siekti pareigų ir t.t. (žr. 3 sk.)

Vis dėlto miestų-respublikų indėlis į demokratijos teoriją ir praktiką buvo didelis. Tai lėmė tiek institucinės jų naujovės, kurios, vyraujant krikščioniškajam monarchizmui, buvo svarbus galimos savivaldos pavyzdys, tiek ir išsamūs politiniai traktatai bei tekstai, kuriuose buvo informuojama ir mąstoma apie naująją politiką. Miestai-respublikos buvo pirmasis atvejis, kai poklasikinis politinis mąstymas plėtojo savivaldą

ir tautos suverenitetą grindžiančius argumentus. Šiems argumentams buvo lemta turėti didelę įtaką ne tik Italijoje, bet, praūžus Reformacijai ir septynioliktame bei aštuonioliktame šimtmetyje atgimus politiniam diskursui, ir Europoje bei Amerikoje.

Renesansinio respublikonizmo šerdis buvo mintis, kad politinės bendruomenės laisvės pagrindas yra jos atskaitomybė pačiai sau, o ne kokiai nors kitai valdžiai. Savivalda kartu su piliečių teise dalyvauti tvarkant bendruosius reikalus – kai yra konstitucinė sąranga, skirianti aiškius vaidmenis pagrindinėms socialinėms jėgoms – yra laisvės pagrindas. Pasak šio požiūrio, piliečių laisvė reiškia tai, kad jie gali netrukdomi siekti savo pačių pasirinktų tikslų; o aukščiausias politinis idealas yra nepriklausomos, savivaldžios tautos pilietinė laisvė. Bendruomenė kaip visuma „privalo išlaikyti aukščiausią suverenią valdžią" suteikdama savo įvairiems valdytojams arba svarbiausiems pareigūnams „ne aukštesnį kaip išrinktų pareigūnų statusą" (Skinner, 1989, p. 105). Tokie „valdytojai" turi garantuoti, kad būtų veiksmingai įgyvendinami savo pačios gėrio siekiančios bendruomenės sukurti įstatymai; jie nėra valdovai tradicine prasme, bet teisingumo „atstovai" arba „vykdytojai".

Ypatinga Italijos miesto gyvenimo raida Renesanso laikotarpiu skatino rastis naujas politinės valdžios, tautos suvereniteto ir pilietinių reikalų sampratas. Nors daugelis miestiškųjų respublikonų savo naujųjų įsitikinimų ištakų ieškojo senovės Graikijoje ir Romoje, jų mąstymą ypač įkvėpė Romos respublika. Kitaip negu senovės Graikijos demokratijos, kurioms, jų požiūriu, buvo būdingas nestabilumas, pilietiniai kivirčai ir vidinis silpnumas, Roma buvo modelis tokio valdymo, kuris siejo ne tik laisvę ir dorybę, bet taip pat laisvę siejo ir su pilietine šlove bei karine galia.

Roma buvo pavyzdys tokios politikos sampratos, kuri siejo politinį dalyvavimą, garbę ir užkariavimus, – vadinasi, sampratos, galinčios padėti griauti monarchinių valstybių teiginius, jog tik asmeniškai valdantis savo valdinius karalius gali garantuoti teisę, saugumą ir veiksmingą galios kūrimą. Šiame kontekste daugeliui respublikonų „laisvė reiškė laisvę nuo despotiškos tironų valdžios bei piliečių teisę tvarkyti bendrus reikalus dalyvaujant valdyme. „Dorybė" reiškė patriotizmą ir visuome-

ninę dvasią, herojišką pasiryžimą iškelti bendrąjį gėrį virš savojo arba savo šeimos intereso" (Canovan, 1987, p. 434).

Mėgindami sustiprinti savo argumentus, respublikonai smarkiai rėmėsi klasikiniais tokių veikėjų kaip Ciceronas (106–43 pr. Kr.), Saliustijus (86–35 pr. Kr.) ir Livijus (59 pr. Kr.–17 po Kr.) raštais ir, konkrečiai, jų pasakojimais apie senovės Romos respubliką ir jos šlovinimais. Vizija, kaip reikia sutvarkyti valdymą, kad jis iš principo tarnautų bendriems piliečių reikalams, pateikiama Cicerono veikale *De Re Publica*:

> Respublika [*res publica*] yra tautos reikalas [*populi res*]; o tauta nėra bet kuri ir bet kaip susijusių žmonių grupė, bet yra susibūrimas daugelio žmonių, kuriuos vienija bendras sutarimas dėl įstatymų ir teisių bei troškimas teikti vienas kitam naudą. (*De Re Publica*, p. 124.)

Saliustijus Romos iškilimą siejo su jos išsikovota laisve ir įrodinėjo, kad pilietinės laisvės sąlygomis piliečiams geriausiai sekasi siekti asmeninės šlovės. Iš tiesų jis su įkarščiu rašė, kad „beveik neįtikėtina, kokią sparčią pažangą padarė visa valstybė [Roma] įgijusi laisvę; toks buvo šlovės troškimas, užvaldęs vyrų širdis" (*The Conspiracy of Catiline*, p. 179). Ir Livijus savo *Romos istorijoje* dėstė, kad respublikos galios didėjimą galima tiesiogiai sieti su pagarba valdžiai – religinei ir pasaulietinei – ir su visai tautai būdingu „sielos kuklumu, sąžiningumu ir kilnumu". Tokią sielos būseną buvo galima išlaikyti tada, kai pilietinė dorybė nuslopino frakcinius polinkius, kitaip sakant, kai bendri piliečių reikalai, tvarkomi viešojo gėrio labui, buvo stipresni už korupcinės politinės praktikos tendenciją – tvarkant viešuosius reikalus tenkinti privačius interesus. Bet nors Romos didybė buvo siejama su jos piliečių dorybingumu, kai kurie autoriai ją siejo ir su valstybės institucijų pusiausvyra, ypač, kaip matysime vėliau, su mišria santvarka, kuria buvo siekiama užkirsti kelią frakcionavimuisi suteikiant vaidmenį, kad ir ribotą, visoms pagrindinėms viešojoje srityje veikusioms socialinėms jėgoms.

Tačiau Renesanso respublikoniškoji tradicija, kaip ir beveik visos politinės minties tradicijos, nebuvo vientisa. Iš tikrųjų analizės tikslais galima aiškiai skirti dvi respublikonizmo gijas. Jos buvo pavadintos „pilietiniu humanistiniu respublikonizmu" ir „pilietiniu" arba „klasikiniu

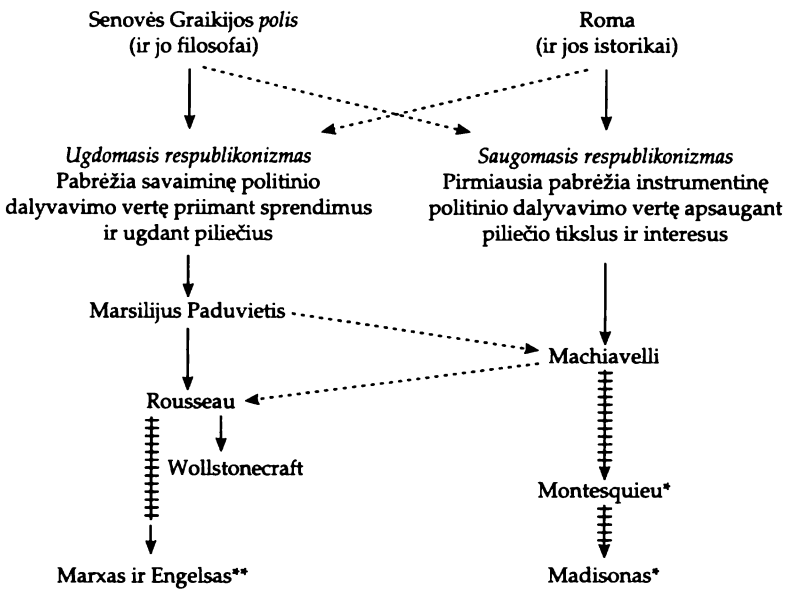

Pastaba. Lentelė pateikiama kaip pradinė priemonė orientuotis dėl dviejų pagrindinių respublikonizmo formų ir čia su jomis siejamų pagrindinių figūrų. Žinoma, abiejų krypčių atstovai smarkiai praturtino vieni kitus, o tarp kiekvienos krypties politinių teoretikų pažiūrų esama reikšmingų skirtumų. Kai kurie autoriai kartais blaškydavosi tarp dviejų analitiškai išskiriamų respublikonizmo tipų.

——► Kiekvienai šiame skyriuje aptariamai respublikonizmo krypčiai priklausantys politiniai mąstytojai.
·····► Respublikonizmo formų viena kitai daromos įtakos gijos.
++++ Įtakos gijos, susipynusios vėlesnėse mąstymo srovėse.
* Aptariama 3 skyriuje.
** Aptariama 4 skyriuje.

2.2 *schema.* Respublikonizmo formos

respublikonizmu" (žr. Skinner, 1986), bet aš jas vadinsiu „ugdomuoju" ir „saugomuoju" respublikonizmu. Aš vartosiu šiuos terminus, nes jie pakankamai bendro pobūdžio ir padeda atskleisti, kaip skirtingai respublikonizmas ir liberalizmas išskleidžia politinės laisvės ir dalyvavimo turinį. Kaip parodysime, šie terminai fiksuoja tiek svarbius vidinius šių tradicijų skirtumus, tiek ir skirtumus tarp pačių tradicijų. Plačiausia prasme ugdymo teoretikai pabrėžia *savaiminę* politinio dalyvavimo

vertę ugdant piliečius kaip žmones, o apsaugos teoretikai pabrėžia jo *instrumentinę* vertę saugant piliečių tikslus ir siekius, t.y. jų asmeninę laisvę. Ugdomojo respublikonizmo teorija grindžiama klasikinio demokratinio paveldo elementais ir graikų *polį* apmąsčiusių filosofų svarstytomis temomis, būtent jų mintimis, kad politinis dalyvavimas ir *polis*, kaip savęs realizavimo priemonės, yra savaime vertingi. Pasak šio aiškinimo, politinis dalyvavimas yra būtinas gero gyvenimo aspektas. Priešingai, saugomojo respublikonizmo teorija, kuriai pastebimą įtaką darė respublikos laikų Roma ir jos istorikai, pabrėžia didžiulį pilietinės dorybės trapumą ir jos polinkį nykti, jeigu tik ši dorybė priklausoma vien nuo kurios nors vienos pagrindinės grupuotės – nesvarbu, liaudies, aristokratijos ar monarchijos – politinio dalyvavimo. Tad saugomojo respublikonizmo teoretikai pabrėžia, kad, norint apsaugoti piliečių asmeninę laisvę, lemtingas dalykas yra visų piliečių dalyvavimas kolektyviai priimant sprendimus.

Ugdomąjį respublikonizmą nuodugniai ir įspūdingai savo kūryboje gvildeno Marsilijus Paduvietis, nors, ko gero, subtiliausiai savo raštuose aštuonioliktame amžiuje jį išdėstė tik Rousseau. Tuo pat metu Wollstonecraft tai papildė svarbiomis kritinėmis įžvalgomis. Saugomąjį respublikonizmą galima glaudžiausiai sieti su Machiavelli'u, nors vėliau jį taip pat plėtojo tokie autoriai kaip Montesquieu ir Madisonas. Schemoje 2.2 apibendrinamos šios dvi respublikonizmo kryptys. Nagrinėdami jų raidą chronologiškai, pirmiausia prisiminkime Marsilijų Paduvietį.

Respublikonizmas, renkamoji valdžia ir tautos suverenitetas

Renesansinės respublikoniškosios minties formavimąsi galima įžvelgti tokių skirtingų mąstytojų kaip Brunetto Latini (m. 1294), Ptolemėjas iš Lukos (m. 1327) ir Remigio de' Girolami (m. 1319) darbuose, bet vieną nuostabiausių ankstyvųjų aiškinimų apie renkamosios valdžios ir tautos suvereniteto reikšmę galima rasti kaip tik Marsilijaus Paduviečio (1275/80–1324) raštuose, ypač jo veikale *Defensor pacis* (*Tai-*

kos gynėjas, išleistas 1324). Siekdamas atremti popiežininkų pretenzijas į „plenitudo potestatis"* ir įtvirtinti pasaulietinių valdovų viršenybę prieš Bažnyčią, Marsilijus įrodinėjo, kad įstatymus turėtų kurti „visa tauta arba jos dominuojanti dalis" išreikšdama savo valią visuotiniame piliečių susirinkime (žr. *Defensor pacis*, p. 29–49)[3]. Dvasininkijos galios turi būti apribotos leidžiant jai tik mokyti dieviškojo įstatymo ir atlikinėti religines apeigas. Gindamas pasaulietinę valstybę, valdomą renkamosios valdžios, Marsilijus atsidūrė visiškoje opozicijoje tradicinėms Bažnyčios galioms bei vyraujančioms karaliavimo sampratoms. Kaip vykusiai pasakė vienas komentatorius, *Defensor pacis* „buvo knyga, versdavusi drebėti solidžius tos epochos žmones. Kai popiežiai, kardinolai ir tiesiog norintys išlaikyti esamą socialinę tvarką autoriai norėdavo pasmerkti eretikus... jie kaltindavo juos tuo, kad šie perėmę „prakeikto Marsilijaus" idėjas". Būti Marsilijaus šalininku reiškė būti laikomam užsiimančiu ardomąja veikla žmogumi maždaug taip pat, kaip po šimtmečių būti laikomam marksistu" (Gewirth, 1980, p. xix). Popiežius Jonas XXII iš tikrųjų pasmerkė Marsilijų kaip eretiką ir privertė jį bėgti į Niurnbergą.

Marsilijus rutulioja tris pagrindines temas (žr. Gewirth, 1951; 1980). Pirma, jis pabrėžia, kad pilietinės bendruomenės iš principo yra proto kūriniai ir leidžia žmonėms mėgautis tuo, ko jie natūraliausiai trokšta, – „geru gyvenimu". Pasak jo doktrinos, kiekviena bendruomenės dalis apibrėžiama pagal tai, kuo ji gali prisidėti siekiant šio tikslo, o valdymas tėra priemonė garantuoti, kad šis tikslas būtų pasiektas. Valdy-

[3] Popiežiaus „plenitudo potestatis" doktrina buvo plėtojama tryliktame ir keturioliktame šimtmečiais. Dažnai buvo manoma, jog ji reiškianti tai, kad popiežius, kaip Kristaus vietininkas, turi valdžią, aukštesnę už visas pasaulietines valdžias, ir kad jis esąs aukščiausias tiek žemiškų, tiek ir dvasinių reikalų valdovas. Nors dėl šios interpretacijos galima ginčytis, ginčas dėl tikrosios doktrinos prasmės čia nėra svarbiausias dalykas. Mus domina Marsilijaus noras visais valdymo aspektais apriboti popiežiaus valdžią.

* Viduramžių politinės ir teisinės kalbos posakis *plenitudo potestatis* šios knygos angliškame originale verčiamas „plenitude of power". Šiam sunkiai išverčiamam posakiui, apytikriai reiškiančiam aukščiausią ir visuotinę popiežiaus valdžią, sunku rasti tikslų lietuvišką atitikmenį, todėl šiame vertime manome esant tikslinga išlaikyti jo lotynišką formą. – *Vert. pastaba.*

mas iš esmės yra reguliuojamoji funkcija, kuri, tinkamai vykdoma, gali reikšti, kad visi piliečiai gyvens gerai ir pasinaudos savo turimomis galimybėmis. Ši funkcija vykdoma tinkamai, kai valdžia veikia siekdama bendros naudos, o ne tarnaudama privatiems vienos frakcijos ar grupės, ypač „prastuomenės" (taip Marsilijus vadina valstiečius, amatininkus ir finansininkus) interesams. Marsilijus skyrė „gerai sutvarkyto" ir „ydingo" valdymo formas atsižvelgdamas į tai, ar, be kitų dalykų, jos padeda bendrajam gėriui (*Defensor pacis*, p. 32).

Antroji pagrindinė Marsilijaus tema – tai samprotavimai, kad valdymo darbas niekada nesibaigia dėl nuolatinių žmonių kivirčų, galinčių sugriauti politinius darinius. Žmonių konfliktai neišvengiami, todėl veiksminga prievartinė valdžia yra esminė bendruomenės taikos ir klestėjimo sąlyga. Konkuruojančios valdžios (pirmiausia Bažnyčia ir valstybė) – tai įstatymo ir tvarkos ardymo receptas. *Vieninga* prievartinė valdžia laiduoja pilietinių sąjungų išlikimą. Veiksmingą valdymą lemia veiksmingas prievartinės valdžios naudojimas. Gerą valdymą sukuria ne tiek dorybinga bendruomenė, kiek visuomenės interesais besivadovaujantys ir prievartine galia besiremiantys valdovai.

Šie argumentai gali atrodyti gana tolimi respublikoniškos bendruomenės sampratai, bet jų reikšmė pakankamai atsiskleidžia tik atsižvelgiant į trečiąją, visą Marsilijaus *magnum opus* persmelkiančią temą: aukščiausias „įstatymų leidėjas", arba teisėtos politinės valdžios šaltinis bendruomenėje, yra „tauta" (*Defensor pacis*, p. 32, 45) Tautos valia yra pagrindinis rodiklis, padedantis suprasti, ar tinkamai aiškinami tikslai, į kuriuos orientuojasi bendruomenė, ir vienintelis pagrindas, kuriuo remiantis galima teisėtai taikyti prievartą. Valdžia kurti teisę priklauso „visiems piliečiams"; tik jie turi valdžią nustatyti įstatymus" (p. 47). Gerai sutvarkytoje pilietinėje bendruomenėje tiek teisės, tiek tvarkos šaltinis yra „tauta arba piliečių bendruomenė, arba jos dominuojanti dalis, savo nuožiūra, arba valia, žodžiu išreiškiama visuotiniame piliečių susirinkime, įsakanti arba nusprendžianti, kad kas nors iš to, kas susiję su pilietine žmonių veikla, būtų daroma arba nedaroma, grasindama atpildu arba žemiška bausme" (p. 45). Valdžia ir jėga naudojamos įstatymiškai, kai jos naudojamos *teisėtai*, tai yra *sutinkant* piliečiams.

Marsilijaus nuomone, tautos valia yra veiksmingesnė valdymo bendruomenės naudai garantija negu vieno asmens (karaliaus ar kunigaikščio) arba nedaugelio (aristokratijos) valdymas. Daugelio žmonių sukurti įstatymai yra ir tobulesni, ir labiau tikėtina, jog jų bus laikomasi, negu esant kitoms valdymo formoms sukurtiems įstatymams. Jie yra tobulesni, nes kai asmenims reikia viešai palyginti savo požiūrius ir tikslus su kitų žmonių požiūriais ir tikslais, jie būna privesti juos keisti ir taikytis prie kitų (p. 46–47). Marsilijus aiškina: „bendrą įstatymo naudą geriau pastebi visa tauta, nes niekas sąmoningai nekenkia sau. Kiekvienas gali patikrinti, ar siūlomas įstatymas nėra palankesnis vienam ar keletui asmenų, negu kitiems bendruomenės nariams, o jeigu taip yra, gali protestuoti" (p. 47). Taigi,

> Valdžia kurti įstatymus ... negali priklausyti tik vienam žmogui ... nes dėl savo nemokšiškumo ar piktavališkumo, arba vieno ir kito, šis vienas žmogus galėtų sukurti blogą įstatymą žiūrėdamas labiau savo, o ne bendruomenės naudos. Toks įstatymas būtų tironiškas. Dėl tos pačios priežasties valdžia kurti įstatymus negali priklausyti nedaugeliui; juk, kaip ir ankstesniu atveju, jie galėtų nusidėti kurdami įstatymus, kuriais būtų siekiama to nedaugelio, o ne bendros naudos, kaip kad būna esant oligarchiniam valdymui. Todėl valdžia kurti įstatymus priklauso visiems piliečiams arba dominuojančiai jų daliai, ir kaip tik dėl visai priešingos priežasties. Juk kadangi įstatymas turi vertinti visus piliečius tinkamu matu, o niekas sąmoningai nekenkia sau ar netrokšta, kad su juo būtų elgiamasi neteisingai, vadinasi, visi arba dauguma nori įstatymo, tarnaujančio bendrajai piliečių naudai. (*Defensor pacis*, p. 48–49.)

Piliečių kuriami ir jiems skirti įstatymai sudaro teisinį karkasą, kurio pagrindu gali gyvuoti gerai sutvarkyta, būtent teisinga, bendruomenė. Tokiomis sąlygomis bendruomenė taip pat greičiausiai bus taikinga, nes piliečių sutikimu kuriami įstatymai yra įstatymai, kurių laikytis piliečiai jaučia pareigą. Kiekvienas „pilietis labiau laikosi įstatymo", kai kiekvienas „jį nustato pats sau" (p. 47).

Šiais argumentais Marsilijus nenorėjo pasakyti, kad vienu metu turi valdyti visi piliečiai. Jis, ko gero, gynė valdymo sampratą, panašią į 2.1 schemoje pavaizduotąją, kuria įtvirtinamas tautos suverenitetas, ku-

riamos savivaldžios tarybos ir renkami miesto gyvenimo „valdytojai" arba „administratoriai" – jų pareiga yra išlaikyti teisę visų piliečių naudai (p. 22–33). Visi piliečiai iš principo gali siekti pareigų ir savo ruožtu naudotis galimybe dalyvauti viešajame gyvenime. Marsilijus padarė išvadą, kad „išrinkti karaliai" valdo „savanoriškiau paklūstančius valdinius" ir kad tik rinkimais galima įgyti „geriausią valdytoją", taigi ir tinkamą teisingumo matą (p. 32–33). Galiausiai nors „valdytojai" būtini, kad būtų išlaikytas šis „tinkamas matas", Marsilijus pabrėžė, kad jie atlieka savo pareigas kaip *įgaliotiniai*. Vadinasi, išrinktieji „nėra ir negali būti absoliutūs įstatymų leidėjai, jie tokie yra tik sąlygiškai ir konkrečiu laiku, sutinkant pirminiam įstatymų leidėjui", tai yra visiems piliečiams (p. 45). Vykdomieji ir teismo pareigūnai vykdo savo pareigas tautos vardu ir gali būti pašalinti iš valdžios, jeigu nesugeba siekti bendrojo intereso (žr. p. 87–89).

Vadovaudamasis klasikinės Atėnų demokratijos nuostatomis ir Aristotelio politikos samprata, Marsilijus piliečiu laikė „pilietinės bendruomenės narį", kuris dalyvauja arba valdyme, arba „sprendžiamojoje ir teisminėje valdžioje" (p. 49; plg. Aristotelis, *Politika*, p. 135). Pilietybė yra būdas įtraukti į bendrą veiklą, kurios tikslas – įgyvendinti bendrąjį gėrį; o politinis dalyvavimas yra būtina priemonė siekti šio gėrio. Be to, vadovaudamasis precedentu, Marsilijus tiesmukiškai pažymėjo, kad „remiantis šiuo apibrėžimu, vaikai, vergai, svetimšaliai ir moterys atskiriami nuo piliečių, nors ir skirtingais būdais" (p. 46). Čia būtų galima tikėtis išsamaus paaiškinimo, kodėl šios grupės atskiriamos „skirtingais būdais", bet Marsilijus pateikia vienintelę pastabą, liečiančią berniukus – piliečių sūnus, kad niekas nemanytų, jog šie niekada nebus piliečiai. Marsilijus teigė, kad „piliečių sūnūs tampa piliečiais *vos atsiradus galimybei*, nes jie tik nėra sulaukę tinkamo amžiaus" (p. 46, kursyvas mūsų. – D. H.). Pilietybė suteikiama turintiems apmokestinamo turto, gimusiems mieste arba ilgai čia gyvenantiems vyrams, bet ji nesuteikiama visiems kitiems – akivaizdu, kad šito beveik nereikėjo aiškinti.

Be to, Marsilijaus pilietybės samprata, kaip ir beveik visos kitos to meto pilietybės sampratos, kartu buvo politinio dalyvavimo koncepcija, pritaikyta tik mažoms bendruomenėms – miestų-respublikų savivaldai. Nedaugelis respublikonų mąstė klausimu, kuris labai rūpėjo tokiems vėlesniems respublikoniškiems mąstytojams kaip Montesquieu

(žr. 3 sk.), – kiek respublikoniškas valdymas tinka didelėms, plačioms teritorijoms. Taip pat niekas negynė institucijų bei procedūrų, nors kiek tiesiogiai primenančių šiuolaikinę vyraujančią demokratijos formą – liberaliąją demokratiją, skirtą visiems suaugusiems žmonėms (Skinner, 1992, p. 63; 3 sk.). Renesanso laikų respublikonams atrodė savaime suprantama, kad tautos valdymas yra savivaldos forma, skirta tiems, kurių interesai (pirmiausia turtiniai) neatsiejami nuo vietos bendruomenės ir kurie vieninteliai, kaip buvo manoma, gali naudotis tos bendruomenės sukurtu viešųjų santykių ir pareigų tinklu bei jį plėtoti.

Marsilijaus tautos suvereniteto doktrinoje taip pat kalbama apie besąlygišką valdžią, į kurią pretendavo ankstesnės valdymo formos – Bažnyčia ir karalystė, nes, esant tokiai valdžiai, „randasi absoliutizmas, dėl kurio bet kuri vertybė, grupė arba institucija gali būti pajungta tautos valiai" (Gewirth, 1980, p. xli). „Tautos" valdžia iš principo yra monistinė, nekontroliuojama, o galiausiai ir nebalansuojama. Kitais žodžiais sakant, čia nėra argumentų, kuriuos primygtinai dėstė vėlesnieji liberalūs konstitucionalistai ir moderniosios valstybės, iš principo atskirtos nuo valdovo ir valdinių, skelbėjai. Šiais argumentais buvo įrodinėjama, jog tam, kad politinė valdžia būtų efektyvi, ji turi būti nešališka ir apibrėžta, tad valstybės galias būtų galima aiškiai atskirti nuo galios tų, kuriems patikėtos valstybinės pareigos, bei nuo galios tų, kurie yra valdomi. Miestų respublikonai ir jų šalininkai pasikliovė pilietinės garbės jausmą turinčių žmonių nuovoka bei senovinės savivaldos teorija ir praktika. Jiems savivalda buvo tiesioginės demokratijos, kuria naudojosi patikimi „klubo nariai", forma, bet tai dar nebuvo tokia tautos valdymo samprata, kokia tapo būdinga skeptiškesnei epochai, abejojančiai tiek valdovų, tiek ir valdinių geranoriškumu ir išmintimi.

Nuo pilietinio gyvenimo – prie pilietinės šlovės

Tuo laiku, kai Marsilijus paskelbė *Taikos gynėją*, Paduvos renkamosios valdžios institucijos buvo besmunkančios ir keičiamos paveldima valdžia. Paduvos politikai būdingi nesutarimai ir frakcijų ginčai buvo būdingi ir daugeliui kitų miestų. Norint mėginti ginti respublikoniškus idealus nestabiliomis Italijos viešojo gyvenimo sąlygomis, reikėjo ypač

svarių argumentų. Kadangi senovinės respublikos nusmuko ir pralaimėjo, buvo aktualus klausimas, kaip ir kokiais būdais pritaikyti ir puoselėti klasikinio *polio* vertybes radikaliai pasikeitusiomis sąlygomis. Nedaugelis šį reikalą suprato geriau negu Niccolò Machiavelli (1469–1527), siejęs renkamosios valdžios ir dalyvaujamosios politikos formų klausimą su pilietinės gerovės ir pilietinės šlovės perspektyvomis. Ryšys tarp šių dalykų jo gimtojoje Florencijoje susiklostė galbūt lengviau negu kur nors kitur dėl ypatingo Florencijos iškilumo Renesanso laikais. Machiavelli, puikiai išmanęs ir politinę senovės pasaulio teoriją, ir besirandančią naują Europos politinę tvarką, galėjo pateikti tokį respublikoniškosios tradicijos, t.y. saugomojo respublikonizmo, aiškinimą, kuriuo buvo stengiamasi nepriklausomybės, savivaldos ir šlovingų siekių sąlygas sieti su pilietiniu angažavimusi. Florencijos politinė kultūra padėjo sukonkretinti daugelį šių sąvokų ir buvo Machiavelli'o politikos teorijai turtingas kontekstas.

Machiavelli, dažnai laikomas pirmuoju moderniosios valstybinės politikos teoretiku, dviejuose svarbiausiuose veikaluose – *Valdovas* ir *Samprotavimai* – stengėsi išsiaiškinti, kaip galima rasti deramą pusiausvyrą tarp valstybės ir piliečių galių. *Valdovas* pernelyg ilgai buvo laikomas svarbiausiu Machiavelli'o indėliu, ir tai lėmė gana iškreiptą šio kūrinio interpretavimą. Labiau sureikšminant *Samprotavimus*, kaip ragina daryti šių laikų mokslininkai (žr. Gilbert, 1965; Pocock, 1975; Skinner, 1981), išryškėja savitas ir daugeliu atžvilgių nepaprastai įdomus požiūris. Machiavelli įrodinėjo, kad trys pagrindinės valdymo formos – monarchija, aristokratija ir demokratija – iš esmės nestabilios ir paprastai patiria išsigimimo ir pūvimo ciklą. Fragmentuose, atkartojančiuose Platono ir Aristotelio minties gijas, Machiavelli teigė, kad po pradinio teigiamos plėtros tarpsnio monarchija linkusi išsigimti į tironiją, aristokratija – į oligarchiją, o demokratija – į anarchiją, kuri po to paprastai būna nuverčiama ir vėl atkuriama monarchija (*Samprotavimai*, p. 102–107). Išmirus kartai, kuri sukūrė senovės demokratijas, susidarė padėtis, kai

> niekas nebijodavo nei paprasto žmogaus, nei valdžios atstovo. Tad visi, ėmę gyventi pagal savo užgaidas, kasdien pridarydavo daugybę skriaudų. Užtat reikalo verčiami arba patarti išmintingo asmens ir norėdami išvengti

> tokios savivalės, žmonės vėl sugrąžindavo monarchiją, o paskui tuo pačiu būdu ir dėl tų pačių priežasčių vėl pamažu nusirisdavo į anarchijos liūną... Toks yra ratas, kuriuo sukdamosi buvo valdomos ir dabar tebevaldomos visos valstybės. (*Samprotavimai*, p. 105.)

Machiavelli tiesiogiai nurodė Atėnus kaip pavyzdį demokratijos, kuri išsigimė, nes nesugebėjo apsisaugoti nuo „didžiūnų įžūlumo" ir „liaudies savivalės" (*Samprotavimai*, p. 106). Jis įrodinėjo, kad politikos pasaulis visada buvo permainų ir potencialaus chaoso pasaulis.

Kitaip negu anksčiau Marsilijus arba vėliau Hobbesas ir Locke'as, Machiavelli netikėjo, kad yra koks nors išankstinis organizavimo principas (pavyzdžiui, įtvirtintas požiūris į valstybę kaip užtikrinančią gerą gyvenimą ar prigimtines individų teises), kurį sukonkretinti ir palaikyti būtų valdžios tikslas. Nėra prigimtinio ar dieviškojo principo, leidžiančio tvarkyti politinį gyvenimą. Ko gero, sukurti tvarką pasaulyje ir buvo *politikos* uždavinys. Machiavelli suprato politiką kaip kovą, kurios tikslas – laimėti, panaudoti ir išlaikyti valdžią. Tad politikai suteikiamas iškiliausias vaidmuo socialiniame gyvenime ir ji tampa pagrindiniu konstitutyviniu visuomenės elementu. Kaip Platonas ir daugelis kitų vėlesnių politinių mąstytojų, Machiavelli manė, kad „apskritai žmonės yra savanaudžiai, tingūs, įtarūs ir gerai elgiasi tik reikalo verčiami" (žr. *Samprotavimai*, p. 200–201, 256–257). Klausimas buvo toks: kokiomis sąlygomis žmonės galėtų remti politinę santvarką ir atsidėti valstybei? Arba, formuluojant klausimą daugiau paties Machiavelli'o žodžiais, kaip žmonėms galima įdiegti *virtu* – norą daryti tai, kas būtina siekiant pilietinės šlovės?[4]

Machiavelli pabrėžė dvi lemtingai svarbias institucines priemones pilietinei dorybei įdiegti: tai teisės įtvirtinimas ir religinių apeigų atlikinėjimas. Pirmoji priemonė ypač tinka norint priversti žmones iškelti bendruomenės interesus aukščiau jų pačių interesų: įstatymas gali „padaryti piliečius gerus". Bet kaip atskirti gerus įstatymus nuo blogų? Atsakymas duodamas istoriškai tyrinėjant, kaip buvo naudojama teisė puoselėjant pilietinę kultūrą ir didybę. Visų pavienių santvarkos for-

[4] Šitaip keldamas klausimą ir nagrinėdamas atsakymą, remiuosi susižavėjimo verta Skinnerio atlikta Machiavelli'o raštų šia tema analize (1981, p. 51–77).

mų nestabilumas perša mintį, kad tik valdymo sistema, derinanti monarchijos, aristokratijos ir demokratijos elementus, gali įtvirtinti kultūrą, kurioje iškyla *virtu*. Geriausias tokio valdymo pavyzdys, Machiavelli'o nuomone, buvo Roma: Romos „mišrus valdymas" (su jo konsulų, Senato ir liaudies tribūnų sistema) buvo tiesiogiai susijęs su nuolatiniu šlovės siekimu.

Svarbus ne tik prie šios išvados vedantis istorinis kelias; teoriniu požiūriu Machiavelli'o samprotavimai taip pat novatoriški. „Mišrus valdymas", kuriuo siekiama kompensuoti pavienių santvarkos formų trūkumus, turėtų geriausiai subalansuoti besivaržančių socialinių grupuočių interesus, ypač turtingųjų ir vargšų. Machiavelli'o argumento nedera painioti su vėlesniais, partijų konkurencija grindžiamais argumentais dėl valdžių valstybėje atskyrimo ir atstovaujamosios valdžios. Vis dėlto jo argumentas yra pastarųjų pirmtakas, ir čia numatomi svarbūs jų loginio pagrindimo aspektai. Jeigu turtinguosius ir vargšus galima įtraukti į valdymo procesą, o jų interesams surandamas teisėtas raiškos būdas paskirstant tarp jų pareigybes, tai jie bus priversti vienaip ar kitaip prisitaikyti vieni prie kitų. Nuolat budriai saugodami savo padėtį, jie dės daug pastangų, kad jokiu būdu nebūtų priimami jokie jų interesams kenkiantys įstatymai. Tokių pastangų rezultatas turbūt bus įstatymai, dėl kurių galiausiai galės sutarti visos šalys. Prieštaraudamas vyraujančiai to meto tradicijai, Machiavelli teigė, kad egzistuojančios priešiškos socialinės jėgos ir jų nesantarvė anaiptol negriauna galimybės turėti gerus ir veiksmingus įstatymus ir net gali būti jų sąlyga (Skinner, 1981, p. 63–66). Buvo prieita gana neįprasta išvada: laisvės pagrindu gali būti ne tik savivalda grindžiama santvarka ir noras dalyvauti politikoje, bet taip pat konfliktas ir nesantarvė, padedantys piliečiams iškelti ir ginti savo interesus.

Machiavelli'o, rašiusio šešioliktame šimtmetyje, kai Italijos miestai-valstybės konkuravo ir kariavo tarpusavyje, pažiūros buvo ypač reikšmingos, nes jis įrodinėjo, kad bendruomenių „valdos arba turtai" didėjo tik tada, kai jos buvo laisvos (*Samprotavimai*, p. 222). Tironijos sąlygomis – ar ją primestų išorinė galia, ar „vietinis" tironas – miestai arba valstybės ilgainiui išsigimsta. Priešingai, jeigu bendruomenė gali naudotis laisve, kaip, vylėsi Machiavelli, ja toliau naudosis jo gimtasis mies-

tas, o ateityje ir suvienyta Italija, tai tikėtina, jog tokia bendruomenė klestės. Machiavelli stengėsi padaryti šią išvadą dar įtikimesnę primindamas (ne visai nuosekliai) senovės Atėnus (ir jų frakcinius ginčus) bei Romą (ir jos konfliktus tarp Senato ir liaudies) kaip pavyzdžius miestų, kurie naudojosi laisve ir „nepaprastai išaugo" per palyginti trumpą laiką (*Samprotavimai*, p. 222).

Tačiau laisvės išsaugojimas priklausė ne vien nuo mišrios santvarkos, bet ir nuo „amžino budrumo". Laisvei visada kelia pavojų, viena vertus, daliniai frakcijų interesai ir, kita vertus, konkuruojančios valstybės. Nors mišrus valdymas yra esminis dalykas tramdant pirmuosius, geriausias būdas atremti konkuruojančių valstybių iššūkį – tai stabdyti jas anksčiau, negu pats būsi sustabdytas. Todėl ekspansijos politika yra būtina sąlyga bendrijos laisvei išsaugoti: jėgos naudojimas yra sudėtinis laisvės išlaikymo aspektas. Tai įrodinėdamas, Machiavelli valstybės arba bendruomenės tikslus laikė esant besąlygiškai svarbesnius už individo tikslus tiek namie, tiek ir užsienyje; „valstybės interesai" buvo viršesni už asmenų teises. Asmens pareigos pirmiausia buvo jam kaip piliečiui keliami reikalavimai. Tačiau šį klasikinį pilietinio gyvenimo pirmumo pabrėžimą Machiavelli tiesiogiai siejo su „galios politikos" keliamais reikalavimais. Šitaip radosi „makiavelizmas" šiuolaikine „populiaresne" prasme: valstybės valdymo meno politika ir nepaliaujamas galios siekimas turėjo prioritetą prieš individualius interesus ir asmeninę moralę. Tad Machiavelli numatė kai kurias liberalizmo dilemas (žr. 3 sk., p. 95–96), bet jas galiausiai išsprendė radikaliai antiliberaliai – suteikė pirmenybę visuomenės išsaugojimui bet kuriomis būtinomis priemonėmis.

Politinis gyvenimas yra dviprasmiškas. Norint sukurti laisvę ir politinį stabilumą, ne visada įmanoma remtis teise ir minimaliai naudoti jėgą. Machiavelli neabejojamai laisvei atidavė pirmenybę prieš tironiją, bet manė, jog pastaroji dažnai gali būti būtina norint išlaikyti pirmąją. Jis sunkiai blaškėsi tarp žavėjimosi laisva, savivaldžia tauta ir žavėjimosi stipriu vadovu, sugebančiu kurti ir ginti įstatymą. Jis nedrąsiai mėgino suderinti šias preferencijas skirdamas, viena vertus, politiką, kuri būtina valstybei sukurti arba išlaisvinti ją nuo korupcijos, ir, kita vertus, politiką, kuri būtina jau deramai sukurtai valstybei išlaiky-

ti. Demokratijos pradas buvo lemtingai svarbus norint išlaikyti valstybę, bet visiškai netinkamas norint ją sukurti.

Tačiau apskritai Machiavelli manė, kad „laisvą valdymą" realiomis to meto Europos politinėmis sąlygomis išlaikyti sunku, o gal ir neįmanoma. Tad buvo aišku, kad sumanus despotas privalo primesti savąją valstybės ir visuomenės viziją ir sukurti tvarkos ir harmonijos galimybę. Laisva valstybė būtų stipri ekspansyvi valstybė, sugebanti garantuoti savo egzistavimo sąlygas. Gera valstybė pirmiausia buvo saugi ir stabili valstybė. Todėl nors Machiavelli'o darbuose randame demokratijos teorijos užuomazgų – demokratijos elementai būtini norint apsaugoti valdinius nuo valdytojų ir valdinius vieni nuo kitų, – šie elementai kitų jo minties aspektų kontekste atrodo gana trapūs.

Negana to, teigiant, jog Machiavelli gynė demokratinio valdymo elementus, labai svarbu aiškiai pasakyti, kas turima omenyje (žr. Plamenatz, 1963, p. 36–40). Reikia pabrėžti, kad, vertinant to laiko matais, jis buvo demokratas, t.y. politinį dalyvavimą suprato plačiau negu tiesiog turtingų ir/arba kilmingų žmonių dalyvavimą viešuosiuose reikaluose. Kaip ir senovės Graikijos demokratai ir daugelis tokių mąstytojų respublikonų kaip Marsilijus Paduvietis, jis norėjo, kad į valdymą būtų įtraukti amatininkai ir smulkūs prekybininkai. „Liaudis", arba piliečiai, turi būti tie, kurie gali „savarankiškai" gyventi ir, kaip buvo galima tikėtis, smarkiai domisi viešaisiais reikalais. Tačiau buvo manoma, kad užsieniečiai, varguomenė, tarnai ir „priklausomieji" – visos moterys ir vaikai – jais nesidomi (žr. Pitkin, 1984). Piliečiai buvo tik vietinės kilmės vyrai, „turintys ką prarasti" toje šalyje. Be to, Machiavelli'o savivaldžios bendruomenės samprata dar anaiptol nėra samprata demokratijos, įkūnijančios daugelį elementų (tokių kaip įtvirtintos nuo klasės, rasės ir lyties nepriklausomos asmeninės demokratinės teisės ir daugumos valdymas), kurie tapo svarbiausi moderniajam liberalizmui ir demokratiniam mąstymui. Vis dėlto jo savitas politikos supratimas, glaudžiai susiejantis apsisprendimo ir savisaugos aspektus, buvo pamatinis politinės minties momentas. Šis supratimas apibendrintas IIa modelyje, todėl galima jį naudingai palyginti su tuo, ką laikysime svarbiausiu ugdomojo respublikonizmo formulavimu – Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) veikalais.

Apibendrinimas: IIa modelis *Saugomasis respublikonizmas*
Pagrindimo principas(ai)
Politinis dalyvavimas yra esminė asmeninės laisvės sąlyga; jeigu piliečiai nevaldo savęs, juos valdys kiti
Pagrindiniai bruožai
„Liaudies", aristokratijos ir monarchijos galios pusiausvyra, susijusi su mišria santvarka arba mišriu valdymu. Sąlyga – visos pagrindinės politinės jėgos vaidina aktyvų vaidmenį viešajame gyvenime
Piliečių dalyvavimas įgyvendinamas pasitelkiant įvairius mechanizmus, tarp jų – konsulų rinkimai arba atstovai, dirbantys valdančiose tarybose
Konkuruojančios socialinės grupės kelia ir gina savo interesus
Žodžio, nuomonių reiškimo ir vienijimosi laisvės
Bendrosios sąlygos
Maža miesto bendruomenė
Religijos išpažinimas
Nepriklausomų amatininkų ir prekybininkų visuomenė
Moterys, varguomenė ir „priklausomieji" nedalyvauja politikoje (didinamos piliečių vyrų galimybės dalyvauti viešajame gyvenime)
Aršus konkuruojančių politinių asociacijų konfliktas

Respublika ir bendroji valia

Parodėme, kad saugomojo respublikonizmo šalininkai mano, jog politinis dalyvavimas yra būtina laisvės sąlyga; savivaldi respublika reikalinga dalyvavimo politiniame procese. Be to, laisvės požymis yra galimybė dalyvauti viešuosiuose reikaluose pajungiant egoistinius interesus viešajam gėriui ir taip sukuriant galimybę vėliau didinti asmeninę ir kolektyvinę gerovę. Visaverčio dalyvavimo *polyje* svarbą dar kartą nuostabiai išdėstė Rousseau, kuris, panašiai kaip daugelis jo pirmtakų – renesansiškų respublikonų, – buvo pusiaukelėje tarp senosios ir moderniosios demokratinės minties. Bet, rašydamas visai ki-

tokiame aštuoniolikto šimtmečio kontekste, jis stengėsi iš naujo išdėstyti šį požiūrį prieštaraudamas tiek absoliutistinėms karalių pretenzijoms, tiek jų puolimui iš liberalių pozicijų. Gimęs mažame mieste-respublikoje Ženevoje, Rousseau vylėsi apginti „susirinkimo politikos" idėją, kai žmonės gali lengvai susirinkti, o kiekvienas pilietis „be vargo" pažįsta visus kitus. Rousseau suvokė, kad tai yra demokratija, tinkanti mažoms valstybėms ir kad daugelį jo keliamų idealių sąlygų negali patenkinti prieš jį besiskleidžiantis pasaulis, kuriame plėtėsi prekybiniai tinklai, plėtojosi pramonė, buvo didelės valstybės, o jų dydis kėlė sudėtingas problemas. Vis dėlto jo pamatinių respublikoniškų idėjų aiškinimas yra vienas radikaliausių, o gal ir *radikaliausias* iš visų randamų aiškinimų ir yra susijęs su nauju požiūriu į piliečių teises ir pareigas. Rousseau teoriją svarbu išnagrinėti ne vien todėl, kad ji apskritai svarbi, bet ir todėl, kad ji darė reikšmingą (nors ir dviprasmę) įtaką Prancūzijos revoliucijos metu plitusioms idėjoms, be to, bent jau kai kurių autorių nuomone, pagrindinės liberalios demokratijos varžovės – ketvirtame skyriuje aptariamos marksistinės tradicijos – raidai (žr., pvz., Colletti, 1972).

Rousseau buvo apibūdintas kaip „aštuoniolikto amžiaus Machiavelli" (Pocock, 1975, p. 504). Jam priimtiną politinę sistemą jis vadino „respublikine", pabrėždamas ypatingą priedermių ir pareigų viešajai sričiai svarbą. Ir iš tiesų akivaizdu, kad Rousseau samprotavimai apie tinkamą „respublikos" formą perimti iš jo respublikoniškųjų pirmtakų. Rousseau, kaip ir Machiavelli, kritiškai vertino „demokratijos" sampratą, kurią jis siejo su senovės Atėnais. Jo nuomone, Atėnų negalima laikyti politiniu idealu jau vien todėl, kad jiems nepavyko aiškiai atskirti įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios funkcijų. Dėl šios priežasties valstybė tapo nepakankamai stabili ir pažeidžiama dėl vidaus kivirčų bei nesugebėjimo ryžtingai veikti krizių laikotarpiais (*Apie visuomenės sutartį*, p. 194–196, 216). Be to, Rousseau, kaip ir jo pirmtakai, buvo linkęs pabrėžti, kad, gindamas savo siūlomą pateisinamą valdymo formą, jis plėtoja respublikos laikų Romos paveldą (nors iš tikrųjų jo sampratoje nesunku įžvelgti sąsajų su Atėnų paveldu elementų). Bet nors Rousseau, atrodo, žavėjosi Machiavelli'u ir vadino jį „garbingu žmogumi ir geru piliečiu", jo kūrybą jis vertino kaip savotišką kompromisinį požiūrį į tuo metu realiai egzistavusių respublikų valdžios struktūras (*Apie visuomenės sutartį*, p. 200). Tačiau bent jau savo teori-

niuose veikaluose apie idealų valdymą Rousseau nebuvo pasirengęs leistis į tokį kompromisą ir išplėtojo „respublikos" tinkamos formos sampratą, kuri daugeliu atžvilgių buvo unikali ir pradėta tokia laikyti.

Rousseau 1762 m. paskelbtame savo klasikiniame veikale *Apie visuomenės sutartį* svarstė, kokie žmonės buvo laimingi pradinėje „prigimtinėje būklėje" iki tol, kol pradėjo formuotis pilietinė valdžia. Tuo laiku žmonės buvę iš esmės lygūs, gyvenę šiek tiek izoliuotai, bet laisvai natūraliomis sąlygomis. Tačiau įvairios žmonėms išgyventi trukdančios kliūtys – asmeninės silpnybės ir egoistiniai troškimai, bendri vargai ir stichinės nelaimės – pastūmėjo juos išsižadėti prigimtinės būklės ir steigti naujas institucijas. Žmonės būtų „žuvę", jeigu „nebūtų pakeitę gyvenimo būdo" (*Apie visuomenės sutartį*, p. 148). Jie suprato, kad gali išlikti, lavinti savo prigimtį, realizuoti savo sugebėjimą protauti ir visiškai mėgautis laisve tik sukurdami kooperacijos sistemą, kurią palaikytų įstatymus kuriantis ir juos įgyvendinantis darinys. Tad žmonės susivienijo, kad sudarydami „visuomenės sutartį" – ji yra naujas supratimo ir sutarimo pagrindas, kuris, „nors niekada nebuvo tiksliai suformuluotas... visur be žodžių priimamas ir pripažįstamas", – sukurtų galimybę kartu gyventi esant įstatymams, kurių atžvilgiu visi asmenys lygūs ir kurie visiems suteikia progą saugiai lavinti savo sugebėjimus (*Apie visuomenės sutartį*, p. 148). Šitaip sukurta visuomeninė asociacija „kadaise buvo vadinamas *pilietine bendruomene*, o dabar yra vadinama *respublika*, arba *politiniu organizmu*" (*Apie visuomenės sutartį*, p. 149–150). Pamatinis klausimas, kurį kėlė Rousseau, buvo toks: „Kaip surasti tokią asociacijos formą, kuri savo bendra jėga gintų ir globotų kiekvieno asociacijos nario asmenybę ir nuosavybę ir kurioje kiekvienas, susijungdamas su visais, vis dėlto yra pavaldus tik pats sau ir lieka toks pat laisvas, kaip ir anksčiau?" (p. 148).

Rousseau požiūriu, individai turi būti idealiai įsitraukę į tiesioginį jų gyvenimą reguliuojančių įstatymų kūrimą, ir jis gynė aktyvių, angažuotų piliečių sampratą: visi piliečiai turi susirinkti ir nutarti, kas geriausia bendruomenei, ir priimti atitinkamus įstatymus. Valdiniai turi būti valdovai. Pasak Rousseau, savivaldos idėja yra savaiminis tikslas; politinė santvarka, teikianti galimybes dalyvauti tvarkant viešuosius reikalus, turi būti ne tiesiog valstybė, bet veikiau *visuomeninis* darinys: visuomenė, kurioje valstybės reikalai įausti į paprastų piliečių reikalus

(žr. *Apie visuomenės sutartį*, p. 162, 188, o plačiai apie tai aiškinama 3 kn. 1–5 sk.). Rousseau tvirtai pasisakė prieš pomakiavelinį valstybės ir pilietinės visuomenės, vyriausybės ir „tautos" atskyrimą (nors jis pripažino, ir prie to grįšime vėliau, kaip svarbu paskirstyti bei apriboti galimybes gauti „valstybinę valdžią", tiek ir padalinti bei riboti pačią šią valdžią). Jo požiūriu, suvereniteto šaltinis yra tauta, ir ji turi juo likti (Cranston, 1968, p. 30). Jis ne be pagrindo garsioje ištraukoje rašė:

> Suverenitetui negalima atstovauti dėl tos pačios priežasties, dėl kurios jo negalima atsisakyti...tautos deputatai nėra ir negali būti jos atstovai; jie tik jos įgaliotiniai; jie nieko negali nuspręsti galutinai. Kiekvienas betarpiškai pačios tautos nepatvirtintas įstatymas yra negaliojantis; tai apskritai joks įstatymas. Anglų tauta manosi esanti laisva; ji smarkiai klysta; ji laisva tik parlamento narių rinkimų metu; kai tik jie išrinkti – ji vergas, ji niekas. (*Apie visuomenės sutartį*, p. 221.)

Piliečio vaidmuo yra didžiausias vaidmuo, kurio gali siekti individas. Apgalvotas piliečių naudojimasis galia yra vienintelis teisėtas būdas laisvei išlaikyti. Pilietis privalo tiek kurti „aukščiausią bendrosios valios vadovybę", tiek ir jai paklusti, t.y. jis turi vadovautis visuomeniškai kuriama bendrojo gėrio samprata (*Apie visuomenės sutartį*, p. 148–149). Rousseau pripažino, kad nuomonės, kas yra „bendras gėris", gali skirtis, taip pat pritarė daugumos valdžios principui: „Daugumos nuomonė visada privaloma visiems kitiems" (p. 231). Bet tauta suvereni tik tiek, kiek ji aktyviai dalyvauja formuluojant „bendrąją valią".

Norint suprasti Rousseau požiūrį, svarbu skirti „bendrąją valią" nuo „visų valios": pasak jo, tai esąs skirtumas tarp supratimo, kas yra bendrasis gėris, ir paprastos pavienių asmenų kaprizų ir troškimų sumos (p. 160–161). Piliečiai įpareigoti paklusti tik tokiai įstatymų ir taisyklių sistemai, dėl kurios viešai susitarta, nes jie iš tikrųjų įpareigoti paklusti tik tokiam įstatymui, kurį nustatė patys sau atsižvelgdami į bendrąjį gėrį (p. 153, plg. p. 168). „Politinio teisingumo" pagrindas yra laisvai prisiimtos priedermės, kurias pripažįsta bendruomenės gerovės siekianti visa piliečių asociacija (plg. Manin, 1987, p. 338–368).

Rousseau lemtingai atskyrė nepriklausomybę ir laisvę:

> Buvo daug mėginimų supainioti nepriklausomybę su laisve: šie du dalykai tokie skirtingi, kad abipusiai neigia vienas kitą. Kada kiekvienas daro

ką nori, jis, žinoma, dažnai daro kitiems nemalonius dalykus; to nedera vadinti laisve. Laisvė – ne tiek teisė elgtis kaip patinka, o veikiau būti nepavaldžiam kitų žmonių valiai ir norams. Ji taip pat pasireiškia tuo, kad kitų žmonių valios nepajungiame savo valiai. Kas yra kitų šeimininkas, tas pats nėra laisvas, ir net karaliauti reiškia paklusti. (Iš 8 laiško, *Oeuvres Completes de J.–J. Rousseau*, cit. Keane, 1984a, p. 255.)

Nepriklausomybė reiškia egoistinių planų įgyvendinimą neatsižvelgiant į kitų padėtį ir valią. Laisvė, priešingai, įgyjama prisidedant prie bendrosios valios kūrimo ir įgyvendinimo, kai įtvirtinama piliečių lygybė, pasireiškianti tuo, kad jie visi gali naudotis „tomis pačiomis teisėmis" (*Apie visuomenės sutartį*, p. 163, plg. p. 138).

Kalbėdamas apie „tas pačias teises", Rousseau neturėjo omenyje vien lygių politinių teisių ir to, kad visiems piliečiams lygiai taikomos visos politinės normos. Kad ir kokios lygios būtų įstatymais įtvirtintos politinės teisės, jų, Rousseau manymu, neįmanoma išsaugoti esant milžiniškiems turto ir galios skirtumams. Nuosavybės teisę Rousseau laikė šventa, bet suprato ją kaip ribotą teisę turėti tik tiek nuosavybės, kiek jos reikia garantuoti individo materialiniam saugumui ir nepriklausomam mąstymui. Ekonomiškai laisviems individams nereikia bijoti turėti nepriklausomą nuomonę, nes tada jie gali susiformuoti ir reikšti pažiūras nejausdami grėsmės prarasti pragyvenimo šaltinį. Rousseau pageidavo tokios padėties, kai „nė vienas pilietis neturi būti toks pasiturintis, kad galėtų nusipirkti kitą, ir nė vienas neturi būti toks neturtingas, kad būtų priverstas parsiduoti" (*Apie visuomenės sutartį*, p. 181–182). Tik maždaug panašios ekonominės sąlygos gali sutrukdyti dideliems interesų skirtumams peraugti į organizuotus frakcinius ginčus, kurie beviltiškai pakirstų galimybę sukurti bendrąją valią. Bet Rousseau negynė, kaip kartais manoma, absoliučios lygybės, nes, kaip jis aiškiai teigė, „nereikia manyti, kad tai reiškia, jog visi turi turėti vienodai valdžios ir turtų; bet valdžia turi būti tokia, kad ji negalėtų virsti jokia prievarta, ir visada turi būti įgyvendinama pagal padėtį visuomenėje ir įstatymus" (p. 181).

Rousseau gynė politinę sistemą su aiškiai atskirtomis įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios funkcijomis. Įstatymų leidžiamoji valdžia priklauso tautai, o vykdomoji – „vyriausybei" arba „valdovui".

Tauta sukuria įstatymų leidžiamąjį susirinkimą ir yra valstybės valdžia; „vyriausybė" arba „valdovas" (sudaryta iš vieno ar daugiau administratorių arba magistratų) įgyvendina tautos priimtus įstatymus (3 kn., p. 1, 11–14, 18 sk.)[5]. Tokia „vyriausybė" būtina dėl patogumo: tautai reikia vyriausybės, kad ši koordinuotų viešuosius susirinkimus, padėtų bendrauti, kurtų įstatymų projektus, įdiegtų ir gintų teisinę sistemą (*Apie visuomenės sutartį*, p. 186). Vyriausybė sukuriama susitarus piliečiams ir yra teisėta tik tiek, kiek vykdo „bendrosios valios nurodymus". Jeigu tik ji šito nedaro, ją galima atleisti ir pakeisti, nes jos nariai renkami arba tiesioginiais rinkimais, arba burtų keliu (*Apie visuomenės sutartį*, p. 216–219, 228).

Modelyje IIb apibendrinta Rousseau respublikinio valdymo samprata dąugeliu atžvilgių yra respublikoniškai tradicijai būdingo mėginimo tiesiogiai susieti laisvę ir dalyvavimą apoteozė. Be to, jo nukalta sąsaja tarp teisėto valdymo principo ir kolektyviniam interesui tarnaujančios savivaldos principo buvo iššūkis ne tik to meto režimų – pirmiausia *ancien regime*, – bet ir vėlesnių liberalių demokratinių valstybių politiniams principams. Juk jo pateikta savivaldos samprata buvo viena radikaliausių, iš esmės neigianti kai kurias pamatines liberaliosios demokratijos prielaidas, ypač sampratą, kad demokratija vadinama ypatingos rūšies valstybė, kurią galima laikyti atskaitinga piliečiams tik retkarčiais.

Tačiau Rousseau idėjos nesudaro visiškai nuoseklios sistemos ir nėra tiesioginio veikimo receptas. Jis deramai įvertino kai kurias didelių, sudėtingų, tankiai apgyvendintų šalių keliamas problemas, bet pakankamai išsamiai jų nenagrinėjo (žr., pavyzdžiui, *Apie visuomenės sutartį*, 3 kn. 4 sk.). Maža to, pats Rousseau toli gražu nemanė, kad istorijos viršūnė bus jo pateikto demokratinio proto modelio įgyvendinimas. Jis nemanė, kad istorijos pažanga veda geresnio gyvenimo link; priešingai, jis skeptiškai vertino Švietimo požiūrį į pažangą, nes, išėję iš prigimtinės būklės, žmonės išlaisvino tokias politines bei ekonomines jėgas ir konkurencinio bei egoistinio elgesio formas, kurios sukūrė „civilizaciją" tik labai didele kaina (plg. Masters, 1968; J. Miller, 1984). Su-

[5] Rousseau nurodo ir kitas institucines pareigybes, pavyzdžiui, „įstatymų leidėjas", bet jų čia plačiau neaptarinėsime (žr. *Apie visuomenės sutartį*, p. 170–174, 180–181). Jas kritiškai aptaria Harrison (1993, p. 59–60).

gedimas ir socialinis neteisingumas paprastai kildavo iš „pažangos" sukurtos nelygybės. Rousseau, atrodo, manė, kad etiška demokratinė politinė bendruomenė, norėdama turėti nors kokią galimybę įsitvirtinti, turėtų įveikti šią nelygybę, o tai buvo labai neįtikima perspektyva.

Tačiau Rousseau pabrėžiamas demokratinis bendruomenės valdymo pobūdis sunkiai dera su daugeliu jo paties numatytų šios valdymo formos apribojimų. Pirmiausia jis nuo „tautos", t.y. piliečių, atskyrė ne tik moteris, bet, atrodo, ir varguomenę. Moterys atskiriamos, nes, kitaip negu vyrų, jų sugebėjimą protingai spręsti menkina „nesaikingos aistros", tad susidūrusios su politikos iššūkiais, jos „ieško" vyrų apsaugos ir vadovavimo (žr. Rousseau, *Emile*, ypač 5 kn.; Pateman, 1985, p. 157–158). Varguomenė atrodo esanti atstumta todėl, kad pilietybė siejama su nedidelės nuosavybės (žemės) cenzu ir/arba buvimu nepriklausomam nuo kitų (žr. Connoly, 1981, 7 sk.).

Apibendrinimas: IIb modelis
Ugdomasis respublikonizmas

Pagrindimo principas (ai)

Piliečiai turi būti politiškai ir ekonomiškai lygūs, kad niekas negalėtų būti kito šeimininkas ir kad visi galėtų būti vienodai laisvi ir ugdyti save apsisprendami bendrojo gėrio naudai

Pagrindiniai bruožai

Tiesioginis piliečių dalyvavimas viešuosiuose susirinkimuose, sukuriantis įstatymų leidžiamąją valdžią

Pageidaujamas vieningas balsavimas viešaisiais klausimais, bet nesutarimo atveju klausimas gali būti sprendžiamas balsų dauguma

Vykdomosios pareigos sutelktos „magistratų" arba „administratorių" rankose

Vykdomieji pareigūnai skiriami tiesioginiais rinkimais arba burtų keliu

Bendrosios sąlygos

Maža, nepramoninė bendruomenė

Turto nuosavybė pasiskirsčiusi tarp daugelio; piliečiais gali būti tik turintys nuosavybę – tai nepriklausomų gamintojų visuomenė

Moterys tvarko namus, kad vyrai būtų laisvi dirbti ne namie ir imtis politikos

Esama ir kitų įsidėmėtinų sunkumų. Rousseau buvo vaizduojamas kaip ginantis demokratijos modelį, iš kurio galiausiai plaukia tironiškos išvados (žr., pavyzdžiui, Berlin, 1969, p. 162–164). Šis kaltinimas kyla iš susirūpinimo, kad jeigu dauguma yra visagalė palyginti su individų tikslais ir norais, tai „tautos suverenitetas" gali nesunkiai sunaikinti „individų suverenitetą" (Berlin, 1969, p. 163). Problema ta, kad Rousseau ne tik manė, kad mažumos turi sutikti su daugumų sprendimais, bet ir neapibrėžė, kokiu mastu veikia demokratinės daugumos priimami sprendimai. Faktiškai jis manė, kad individo valią prie bendrojo gėrio turi priartinti pilietinis auklėjimas, o bendri įsitikinimai turi būti įdiegti per „pilietinę religiją" (*Visuomenės sutartis*, 4 kn., 8 sk., ypač p. 261–262). Nors klausimai, kuriuos kelia tokios pažiūros, neverčia fatališkai prieštarauti visiems Rousseau vizijos aspektams (žr. Pateman, 1985, p. 159–162), sunku pabėgti nuo išvados, kad jis nepajėgė deramai apmąstyti pavojų, kuriuos „valstybinė valdžia" kelia visiems „privataus gyvenimo" aspektams (žr. Harrison, 1993, 4 sk.). (Prie šio klausimo grįšime kitame šio skyriaus poskyryje ir tolesniuose skyriuose.)

Didžiausias Rousseau rūpestis buvo tai, ką galima vadinti demokratijos ateitimi nepramoninėje bendruomenėje, tai yra bendruomenėje, panašioje į jo gimtąją „Ženevos respubliką", kuria jis labai žavėjosi. Jo demokratijos vizija buvo žadinanti ir provokuojanti, bet ji nebuvo sistemiškai susieta su aiškinimu, kokia turi būti politika pasaulyje, kuriame buvo beįsitvirtinančios tautinės valstybės ir apskritai vyko įvairios permainos, kilo pramoninė revoliucija, įgyjanti vis didesnį pagreitį aštuonioliktojo šimtmečio pabaigoje ir pradedanti ardyti tradicinį bendruomeninį gyvenimą. Apmąstyti tai, kaip šios tendencijos keičia demokratijos pobūdį, teko kitiems. Tai darydami, daugelis autorių pradėjo laikyti Rousseau pažiūras utopiškomis ir/arba nereikšmingomis „moderniomis sąlygomis". Bet tai toli gražu nebuvo ir nėra visų demokratijos teoretikų nuomonė, nes, kaip pamatysime kituose skyriuose, buvo keletas politinių teoretikų, grįžusių prie pamatinės respublikoniškosios tradicijos „moralo", būtent prie to, kad piliečiai „niekada neturi pasitikėti valdovais" ir kad „jeigu norime garantuoti, jog vyriausybės tarnautų tautos interesams, turime kažkaip garantuoti, jog mes, tauta, elg-

simės kaip mūsų pačių valdžia" (Skinner, 1992, p. 69). Kiek buvo atsparus šis moralas, galima atskleisti kritiškai vertinant šiuolaikinėje politikoje vyraujantį demokratijos modelį – liberaliąją demokratiją. Tačiau pirma reikia išsamiau atskleisti respublikoniškosios minties reikšmę atsižvelgiant į vieną dar pakankamai neištyrinėtą pamatinį jos konceptualinio karkaso elementą – jos inspiruotą pilietiškumo sampratą.

Viešumas ir privatumas

Kaip taikliai parašė vienas kritikas, respublikoniškosios minties istorija „grėsmingai ignoruoja moteriškumą ir moteris" (Philips, 1991, p. 46). Tačiau viena figūra ypač išsiskiria iš „vyriškos srovės" – tai Mary Wollstonecraft (1759–1797), kurios pionierišką viešosios ir privačiosios sričių sąsajų analizę tuoj aptarsime. Wollstonecraft darbo rezultatas nebuvo naujas savivaldžios bendruomenės ar demokratinio valdymo modelis, bet jį galima deramai suprasti vertinant kaip esminį įnašą į demokratijos galimybės sąlygų analizę. Jis naujai nušviečia mūsų ligšiol aptartų mąstymo tradicijų stipriuosius aspektus ir ribotumus.

Mąstydama apie Prancūzijos revoliucijos reikšmę ir radikalizmo plitimą Europoje baigiantis aštuonioliktam šimtmečiui, Wollstonecraft rado Rousseau kūryboje daug ją žavėjusių dalykų. Iš dalies įkvėpta tų įvykių ir Rousseau iškeltų problemų, Wollstonecraft parašė vieną nuostabiausių socialinės ir politinės teorijos traktatų – *Moterų teisių apgynimas* (parašytas 1791 m. ir paskelbtas 1792 m.). Nors tekstas buvo gana entuziastingai sutiktas radikaliuose sluoksniuose (jiems priklausė Williamas Godwinas ir Thomas Paine'as), kituose sluoksniuose į jį buvo žiūrima nepaprastai niekinamai ir pajuokiamai (žr. Kramnick, 1982; Taylor, 1983; Tomalin, 1985). Faktiškai ši antroji reakcija į *Moterų teisių apgynimą* buvo vyraujanti iš pat pradžių. Tai lėmė pati traktato argumentacijos esmė. Šios argumentacijos politinė teorija beveik nesvarstė iki pat Johno Stuarto Millio (1806–1873), o ir vėliau ji kartu su paties Millio darbu apie moterų pavergimą buvo smarkiai ignoruojama. Mary Wollstonecraft retai kada buvo laikoma viena iš pagrindinių demokratijos teoretikių, bet ji turėjo būti šitaip vertinama.

Wollstonecraft pripažino argumentą, kad laisvė ir lygybė susipynusios. Kaip ir Rousseau, ji manė, kad visi tie, kurie „priversti svarstyti, ar gali išleisti fartingą", negali naudotis „širdies ir proto" laisve (*Vindication*, p. 255). Kaip ir Rousseau, ji teigė, kad iš perdėtos pagarbos turtui ir turtingiesiems kyla daug „šio pasaulio blogybių ir ydų". Piliečiai gali būti aktyvūs, supratingi tik būdami laisvi nuo skurdo bei nuo paveldimo turto sistemos, kuri valdančioms klasėms įdiegia nei protu, nei nuopelnais nepagrįstos valdžios jausmą. Wollstenecraft buvo tvirtai įsitikinusi, kad jeigu skurdas bukina dvasią, tai gyvenimas iš kitų sukurto turto skatina puikybę ir įpotį dykinėti (*Vindication*, p. 252–253, 255). Žmogaus sugebėjimus galima ugdyti tik juos naudojant, o jie retai būna naudojami, „kol kokia nors būtinybė paskatina pradėti suktis" (*Vindication*, p. 252). Wollstonecraft, kaip ir Rousseau, taip pat manė, jog norint, kad piliečiai pradėtų geriau suprasti savo visuomenę, o politinė santvarka būtų grindžiama protu ir pagrįsta nuomone, visuomenėje reikia įtvirtinti daugiau lygybės. Tipiškai drąsioje ištraukoje ji skelbė:

> Absurdiški rangų skirtumai, darantys civilizaciją prakeiksmu ir dalijantys visuomenę į geismingus tironus ir suktus pavydžius valdinius, beveik vienodai gadina visas tautos klases, nes respektabilumas siejamas ne su atitinkamų gyvenimo pareigų vykdymu, bet su padėtimi, o kada pareigos nevykdomos, meilės jausmai negali tapti pakankamai stiprūs, kad palaikytų dorybę, už kurią jie yra natūralus atlygis. (*Vindication*, p. 256–257.)

Tačiau, kitaip negu Rousseau ir respublikoniškoji tradicija apskritai, Wollstonecraft neatstovavo galingai politinio mąstymo srovei, pajungusiai moterų ir vaikų interesus „individo", t.y. piliečių vyrų, intresams. Wollstonecraft kritiškai vertino visas prielaidas apie vyrų, moterų ir vaikų interesų tapatumą ir lygiai taip pat kritiškai vertino Rousseau nupieštą tinkamo vyrų ir moterų santykio vaizdą, paneigiantį moterų vaidmenį viešajame gyvenime (žr. *Vindication*, 5 sk.). Nors ji ne pirmoji iškėlė klausimą, kodėl individo laisvės ir lygybės doktrina netaikoma moterims, ji kur kas išsamiau analizavo šį klausimą negu kas nors iki jos, o iš tikrųjų ir kelios vėlesnės kartos jai neprilygo šiuo požiūriu (plg. Mary Astell, *Apmąstymai apie vedybas*, knyga pirmą kartą paskelbta 1700 m.).

Wollstonecraft nuomone, pats nesugebėjimas nagrinėti moters politinio išlaisvinimo klausimo turėjo žalingą įtaką ne tik pavienių moterų ir vyrų gyvenimui, bet ir pačiam protui bei moralei. Pasak jos, vyrų ir moterų santykiai buvo grindžiami daugiausia nepatikrintomis prielaidomis (apie natūralius vyrų ir moterų skirtumus) ir neteisingomis institucijomis (nuo vedybų sutarties iki to, kad moterims nebuvo tiesiogiai atstovaujama valstybėje). Wollstonecraft žodžiais sakant, tokia padėtis „griovė" žmonių siekius tobulinti savo prigimtį ir garantuoti laimę (*Vindication*, p. 87, 91). Norint šiuolaikinį pasaulį išlaisvinti iš tironijos, reikia paneigti ne tik „dieviškąją karalių teisę", bet ir „dieviškąją sutuoktinių vyrų teisę" (p. 127). Turint omenyje tokį požiūrį, menkai stebina, kad dėl *Moterų teisių apgynimo* tiek daug žmonių jautė nerimą.

Prieštaraudama plačiai pripažįstamam moterų kaip silpnų, nepastovių, „nesugebančių būti vienišoms" būtybių ir pasyvių, „nereikšmingų geismo objektų" vaizdiniui, Wollstonecraft įrodinėjo, kad moterys yra apgailėtinos būtybės tiek, kiek jos buvo tokios auklėjamos (*Vindication*, p. 81–83). Klausimo esmė buvo ne natūralūs moters sugebėjimai, o ryškiai nevisavertis jų lavinimas ir gyvenimo sąlygos. Užsidariusių namų rutinoje ir ribotų galimybių varžomų moterų sugebėjimas tapti visavertėmis pilietėmis buvo nuolatos puolamas ir žlugdomas. Moterys *įsikaldavo* „moteriškumo idealą", kuriuo vadovautis jos buvo spaudžiamos iš visų pusių. Moterų padėtis gyvenime *neleisdavo* joms atlikti piliečių pareigų, ir tai jas smarkiai menkino (*Vindication*, p. 257–258). Pavyzdžiui, „damų" padėtis ir lavinimas, atrodo, skirti tam, kad būtų ugdomos jų savybės, padedančios jas „uždaryti narveliuose": „po to joms, patupdytoms kaip paukščiai narvelyje, belieka valytis snapu plunksneles ir žingsniuoti su juokingu išdidumu nuo laktelės prie laktelės. Tiesa, jas aprūpina maistu ir drabužiais, ir už tai nereikia nei verpti, nei austi, bet už tai mokama savo sveikata, laisve, dorybe" (*Apgynimas*, p. 198). Trumpai sakant, tai, kas yra ir kuo gali būti moterys, lemia žmonių sukurta tvarka ir istorinės aplinkybės, o ne prigimtiniai skirtumai.

Todėl, teigė Wollstonecraft, būtina iš naujo apmąstyti politinius santykius remiantis „keliais paprastais principais", kuriuos pripažino dauguma mąstytojų, siekusių mesti iššūkį savavališkoms ir despotiškoms valdžioms (*Vindication*, p. 90). Žmonės iškyla virš „gyvūnų pasaulio"

savo sugebėjimu protauti, per patyrimą kaupti pažinimą ir gyventi dorybingą gyvenimą. Žmonės gali ir turi teisę tvarkyti savo gyvenimą pagal proto ir moralės reikalavimus. Žmonės sugeba suprasti pasaulį ir stengtis tobulinti savo prigimtį (*Vindication*, p. 91). Tačiau primindama šiuos klasikinius Švietimo principus, Wollstonecraft skiriasi beveik nuo visų savo pirmtakų tuo, kad šiuos principus atgręžė tiek prieš radikalių, tiek prieš liberalių mąstytojų „maskulinistines" prielaidas. Ir vyrai, ir moterys gimsta su Dievo duotu sugebėjimu protauti, sugebėjimu, kurį pernelyg dažnai neigia „vyrai savo žodžiais arba elgesiu" (*Vindication*, p. 91). „Jeigu abstrakčios vyrų teisės išliks jas apsvarsčius ir paaiškinus", pareiškė Wollstonecraft, tai „moterų teisės, turint omenyje jų lygiavertį sugebėjimą protauti, nesusiaurės atlikus tokį pat patikrinimą" (p. 87). Ir ji padarė išvadą, kad jeigu moterys nori efektyviai dalyvauti ir viešajame, *ir* privačiajame gyvenime (kaip pilietės, žmonos ir motinos), jos pirmiausia turi atlikti pareigas sau pačioms kaip protingoms būtybėms (p. 259).

Vadinasi, kad moterys galėtų kuo geriau atlikti savo pareigas, nepakanka vien pakeisti jų padėtį keičiant, pavyzdžiui, jų švietimo pobūdį, kaip kad siūlė kai kurie septyniolikto ir aštuoniolikto šimtmečio autoriai. Juk proto viešpatavimą slopina despotiška valdžia, pasireiškianti daugeliu formų. Pasak įsimintinų Wollstonecraft žodžių, kaip tik „žalinga priklausomybė aukštuomenei...civilizacijos pažangą paverčia prakeiksmu ir iškreipia protą" (p. 99). Ji daugiausia kritikuoja tuos, kurių galia ir valdžia kyla iš paveldėto turto ir/arba titulų sistemos. Itin aštriai kritikuojamos trys institucinės grupės: kilmingieji, bažnyčia ir armija. Jų privilegijos, dykinėjantis gyvenimas ir/arba prastai apmąstyti sumanymai – supuvę santykiai, kuriuos „sukuria turtas, dykinėjimas ir kvailybė", – slegia ne tik moteris, bet ir „gausią sunkiai triūsiančių varguolių klasę" (p. 260, 317). Todėl norint sukurti tvirtą proto valdžią, reikia keisti visą politinę sistemą – „jeigu sistema galima mandagiai vadinti priklausomų žmonių gausinimą ir išgalvojimą mokesčių, kuriais kamuojami vargšai, kad būtų paikinami turčiai" (p. 256). Tik tada, kai „visuomenėje nebus *įtvirtintos* prievartos", skelbė Wollstonecraft, „lytys...užims joms deramą vietą" (p. 88).

Kad moterys ir vyrai naudotųsi laisve, reikia, jog jie turėtų sąlygas ir galimybes siekti jų pačių pasirinktų tikslų bei atlikti savo socialines,

politines ir religines pareigas. Kalbant apie Wollstonecraft požiūrį, ypač svarbu pabrėžti, kad ji nurodo gelmines sąsajas tarp „viešosios" ir „privačiosios" sričių – viena vertus, tarp galimybės būti piliečiu ir dalyvauti valdyme ir, antra vertus, tarp tam trukdančių kliūčių, kurios smarkiai įsišaknijusios nelygiuose lyčių santykiuose. Jos teigimu, pažangūs politiniai pokyčiai vargiai galimi, jei apskritai galimi, nepertvarkius privačių santykių srities, o patenkinamai pertvarkyti „privačios" srities neįmanoma iš esmės nepertvarkius valdymo institucijų. Be to, ji siekė parodyti, kad asmeninės pareigos (artimiausiems žmonėms, ar jie būtų suaugusieji, ar vaikai) „niekada nėra tinkamai vykdomos, jeigu supratimas [protas] nepraplečia širdies", o viešosios dorybės negalima tinkamai ugdyti, kol nepadarytas galas „vyro tironijai", nes „viešoji dorybė tėra privačių [dorybių] suma" (*Vindication*, p. 316, 318). Tad moterų išlaisvinimas yra lemiama laisvės protingoje ir moralioje santvarkoje sąlyga.

Tarp praktinių permainų, kurių siekė Wollstonecraft, buvo nacionalinė švietimo sistema, naujos karjeros galimybės moterims („moterys galėtų būti ... gydytojos kaip ir auklės") ir, nors „aš galiu sukelti juoką", moterų „tiesioginis dalyvavimas vyriausybės svarstymuose" (p. 252 ff). Įvykus tokioms permainoms, moteris įgytų galimybę įnešti didelį indėlį į visuomenės gyvenimą: „jeigu ji atlieka savo pilietines pareigas, ji neturi asmeniškai siekti, kad ją saugotų civiliniai įstatymai; ji neturi priklausyti nuo savo vyro dosnumo, kad galėtų pragyventi, kol šis gyvas arba jam mirus, juk ar gali būti dosni būtybė, neturinti nieko sava? Arba dorybinga būtybė, kuri nėra laisva?" (*Vindication*, p. 259). Galėdamos finansiškai išlaikyti save ir prisidėti prie kitų gerovės, moterys bent jau galėtų tapti lygiomis valstybės gyventojomis. Socialinė ir politinė santvarka būtų pertvarkyta ir moterų, ir vyrų naudai: tada santvarka nebūtų grindžiama jokia kita valdžia, išskyrus paties proto valdžią.

Wollstonecraft darbas yra reikšmingas įnašas nušviečiant socialinių ir politinių procesų tarpusavio ryšį ir kartu mėginant iš naujo įvertinti demokratijos sąlygas. Iki dvidešimto amžiaus buvo nedaug, jei apskritai buvo, autorių, kurie taip įžvalgiai kaip ji būtų nagrinėję viešosios ir privačiosios sričių sąsają ir tai, kaip nelygūs lyčių santykiai persmelkia

šias sritis pakenkdami gyvenimo kokybei. Radikalus jos argumentavimo polėkis iškėlė naujus klausimus, liečiančius sudėtingas sąlygas, kuriomis gali plėtotis demokratija, laiduojanti tiek moterų, tiek vyrų dalyvavimą. Po Wollstonecraft sunku įsivaizduoti, kaip politiniai teoretikai galėjo ignoruoti skirtingas vyrų ir moterų galimybes dalyvauti demokratinėje politikoje. Tačiau tik palyginti nedaugelis autorių savo tyrinėjimuose pasuko šia linkme (žr. Pateman, 1988). Be abejonės, viena šito priežasčių iš dalies yra, kaip būtų maniusi ir pati Mary Wollstonecraft, vyrų dominavimas politinėse ir akademinėse institucijose. Bet kitas veiksnys buvo ir jos pačios samprotavimų dviprasmybės.

Pradėkime nuo to, kad Wollstonecraft savo kūrinyje nepateikė alternatyvaus demokratijos modelio, o tai, pavyzdžiui, padarė Rousseau iki jos ar Johnas Stuartas Millis po jos. Wollstonecraft argumentams būdingas nenuoseklus blaškymasis tarp jau nuo Locke'o *Antrojo traktato* žinomų liberalių principų (jie bus aptarti kitame skyriuje) ir radikalesnių dalyvaujamosios demokratijos principų. *Moterų teisių apgynime* ji pasižadėjo greitai parašysianti kitą knygą, kurioje bus išdėstytos politinės jos analizės implikacijos, bet, deja, ši knyga niekada nepasirodė (*Vindication*, p. 90). Gaila, bet nėra aišku, koks buvo tikrasis Wollstonecraft požiūris į valdžios ir valstybės vaidmenį. Nors ji dažnai kalba apie poreikį plėsti moterų (ir varguomenės) galimybes dalyvauti valdyme ir aiškiai gina būtinumą išplėsti balsavimo teisę, ji bent kiek išsamiau nekalba, kokios turėtų būti valdžios formos ir apribojimai. Išvados, kiek jos daromos, veda skirtingomis ir kartais priešingomis kryptimis: viena vertus, prie liberalios demokratijos modelio, kita vertus – prie gana revoliucinių demokratinių idėjų (žr. Taylor, 1983, p. 1–7).

Problemas, kurios kyla gvildenant Wollstonecraft nuostatą, atskleidžia gana stebinantis jos pačios padarytas auditorijos, į kurią ji kreipėsi savo kūriniu, susiaurinimas: „kreipdamasi į savo lytį... aš ypač kreipiuosi į viduriniosios klasės moteris, kurių padėtis, atrodo, yra natūraliausia" (*Vindication*, p. 81). Paliekant nuošalyje klausimus, ką ji turėjo galvoje rašydama apie „natūraliausios padėties" moteris (ši frazė šiek tiek prieštarauja kitose knygos vietose pabrėžiamam teiginiui, jog socialiniai santykiai yra istorinio pobūdžio), kyla klausimas, ar ji gynė tik viduriniosios klasės moterų teises. Nors toks požiūris tuo metu savai-

me būtų buvęs gana radikalus (kaip nurodė pati Wollstonecraft, dauguma ankstesnių autorių, kuriems rūpėjo moterų padėtis, paprastai kreipdavosi tik į aukštuomenės „damas"), keista, kad ji ketino savo doktriną taikyti tik viduriniosioms klasėms. Tai, kad ji norėjo apsiriboti šiomis klasėmis, dar labiau aiškėja jai rašant, jog išlaisvinta moteris turėtų turėti „tarnaitę, kad jai nereikėtų tvarkyti vergiškų namų ūkio reikalų" (*Vindication*, p. 254–255). Nors daugelis jos argumentų labai reikšmingi kaip apibūdinantys visų moterų sąlygas, Wollstonecraft, atrodo, netaikė jų visoms moterims: iš tikrųjų išlaisvintoms moterims, matyt, reikia tarnaičių. Šį požiūrį toliau patvirtina Wollstonecraft samprotavimai apie moteris (ir vyrus) „vargšų eilėse" – jie pasmerkti dirbti namų arba rankų darbus ir jiems net reformuotoje visuomenėje vis dėlto reikėtų filantropiško dėmesio ir specialaus mokymo, kad taptų nors truputį apsišvietę (žr. Kramnick, 1982, p. 40–44; *Vindication*, p. 273ff).

Vis dėlto Wollstonecraft iškėlė svarbiausius klausimus, kuriuos ateityje turėjo nagrinėti visi demokratijos teoretikai, paprasčiausiai nemanantys, jog „individai" yra vyrai. Kaip anksčiau minėjome, vienas iš nedaugelio šiuos klausimus svarsčiusių autorių buvo Johnas Stuartas Millis, mėginęs lyčių klausimą gvildenti pasitelkdamas naujus liberalius demokratinius argumentus (žr. p. 135–139). Millio politinė mintis, žinoma, nepaprastai svarbi. Bet reikia turėti galvoje, kad net Millis nesvarstė, kokias išvadas dėl demokratijos reikėtų daryti pakankamai nuodugniai keliant lyties klausimus: daugelio Mary Wollstonecraft idėjų svarba ir implikacijos pradėtos deramai vertinti tik atsiradus šių laikų feminizmui (žr. 7 ir 9 sk.).

Respublikonizmas: baigiamieji apmąstymai

Renesanso Italijoje atgijęs domėjimasis „savivaldos" aspektais darė reikšmingą įtaką Britanijai, Amerikai ir Prancūzijai septynioliktame ir aštuonioliktame šimtmečiais. Įvairūs mąstytojai ir politikai praktikai susidūrė su problema, kaip kurti pilietinį ir palaikyti viešąjį gyvenimą (žr. Pocock, 1975; Ball, 1988, 3 sk.; Rahe, 1994). Bet skirtingi kontekstai lėmė visiškai skirtingus rezultatus. Britanijoje respublikoniškos minties

srovės tebedarė įtaką, nors jos dažniausiai būdavo sumišusios su galingomis vietinėmis mąstymo srovėmis, kuriose vyravo monarchiniai ir religiniai motyvai. Pagrindinis klausimas buvo monarcho ir jo valdinių santykis (žr. Pocock, 1975, III dalis; Wootton, 1992). Amerikoje respublikoniškos sampratos tebebuvo ginčijamos, bet jų konotacijos atspalviai stulbinamai keitėsi, o aktyvaus piliečio idealas įgijo naują prasmę. Vykstant ginčams dėl JAV konstitucijos, kai kurie Amerikos „tėvai kūrėjai" atmetė senovinį ir renesansinį respublikonizmą ir stengėsi sukurti naują respublikinę santvarką šalyje, turinčioje daug gyventojų, didelę teritoriją ir sudėtingus komercinius tinklus (plg. Ball, 1988, 3 sk.; Rahe, 1994, p. 3–18). Revoliucinėje Prancūzijoje respublikoniškos idėjos toliau vyravo ir buvo pasitelktos metant įsimintiną iššūkį senajai monarchinei santvarkai; tačiau net Prancūzijoje šios idėjos buvo daug kartų transformuojamos, ypač po to, kai pradėta plačiau suprasti revoliucijos trajektoriją nuo liaudies sukilimo iki teroro.

Įvairiuose kontekstuose ryškėjo mąstymo pokyčiai: buvo atsisakoma kliautis dorybingais piliečiais ir piliečių suvaržymu kaip politinės bendruomenės pagrindu ir pradėta labiau akcentuoti būtinybę rūpestingai apibrėžti ir atriboti politikos sritį, išlaisvinti individų energiją pilietinėje visuomenėje ir sukurti naują pusiausvyrą tarp piliečio ir valdžios, kurią apdraustų įstatymai ir institucijos. Ilgainiui respublikoniškoji tradicija pradėjo kitaip interpretuoti ir pamatinę laisvės prasmę; laisvė buvo vis mažiau traktuojama kaip viešoji arba politinė laisvė, „tautos teisė dalyvauti valdyme" ir vis labiau buvo suprantama kaip asmeninė arba privati laisvė, „teisių apsauga nuo bet kokio valdžios, ypač įstatymų leidžiamosios, kėsinimosi" (Wood, 1969, p. 608–609); diskusiją šiuo klausimu – žr. Ball, 1988, p. 54ff). Seni žodžiai įgavo naujų reikšmių ir buvo iš naujo išskleisti kitų politinės kalbos ir tradicijos srovių. Šių politinių srovių stiprieji ir silpnieji aspektai nagrinėjami kitame skyriuje.

3

LIBERALIOSIOS DEMOKRATIJOS RAIDA: UŽ IR PRIEŠ VALSTYBĘ

Istorinės permainos, padėjusios rastis moderniajai liberaliai ir liberaliajai demokratinei minčiai, buvo be galo sudėtingos. Monarchų ir luomų kovos dėl teisėtai jiems priklausančio valdžios masto; valstiečių maištai prieš pernelyg didelius mokesčius ir socialinius įpareigojimus; prekybos, komercijos ir rinkos santykių plitimas; technikos, ypač karo technikos, tobulėjimas; tautinių monarchijų konsolidavimasis (ypač Anglijoje, Prancūzijoje ir Ispanijoje); didėjanti Renesanso kultūros įtaka; religiniai kivirčai ir iššūkis universalioms Katalikybės pretenzijoms; kova tarp bažnyčios ir valstybės – visa tai vaidino savo vaidmenį. Toliau apsistosime prie kai kurių iš šių tendencijų, bet naudinga pirmiausia paaiškinti „absoliutinės" valstybės sąvoką.

Nuo penkiolikto iki aštuoniolikto šimtmečio Europoje vyravo dvi skirtingos politinės santvarkos formos – „absoliutinės" Prancūzijos, Prūsijos, Austrijos, Ispanijos, Rusijos ir kt. monarchijos ir „konstitucinės" Anglijos bei Olandijos monarchijos ir respublikos (žr. Mann, 1986, 14 sk.). Šių santvarkų tipai smarkiai skiriasi ir konceptualiai, ir instituciškai, nors valstybės/visuomenės santykių istorijos požiūriu kai kurie skirtumai buvo daugiau tariami negu tikri. Konstitucines valstybes aptarsime netrukus, bet pirmiausia sutelksime dėmesį į absoliutizmą.

Absoliutizmas reiškė, kad kuriasi tokia valstybės forma, kuri grindžiama šiais veiksniais: mažesnių ir silpnesnių politinių vienetų įtraukimas į didesnes ir stipresnes politines struktūras (šešiolikto šimtmečio pradžioje Europoje buvo maždaug 500 daugiau ar mažiau nepriklausomų politinių vienetų); padidėjęs sugebėjimas valdyti suvienytą teritoriją; fiskalinio valdymo keitimas ir plėtimas; visoje teritorijoje įdie-

giama griežtesnė įstatymo ir tvarkos sistema (susijusi su didėjančiu ginkluotos jėgos centralizavimu); ir „pastovesnis, labiau numatomas ir veiksmingesnis" vieno, suverenaus valdovo valdymas (Poggi, 1978, p. 60–61). Nors reali absoliučių valdovų valdžia dažnai buvo pervertinama, šios permainos reiškė, jog iš esmės sustiprėjo iš viršaus ateinanti „valstybinė valdžia" (žr. P. Anderson, 1974b). Iš tiesų absoliutūs valdovai skelbėsi vieninteliai turį legitimią teisę spręsti valstybės reikalus. Viena nuostabiausių šio požiūrio formuluočių buvo priskiriama Liudvikui XV:

> Tik mano asmenyje sutelkta aukščiausioji valdžia ir tik aš leidžiu egzistuoti teismams ir suteikiu jiems valdžią. Tą... valdžią galima naudoti tik mano vardu... Mat tik man priklauso įstatymų leidžiamoji valdžia... Visa valstybės tvarka kyla iš manęs, nes esu aukščiausias jos sargas... Tautos teisės ir interesai... neišvengiamai susiję su mano paties teisėmis ir interesais ir jie gali būti tik mano rankose. (Cit. iš Schama, 1989, p. 104.)

Absoliutus valdovas teigė esąs aukščiausias autoritetas visais žmogiškosios teisės klausimais, nors svarbu pažymėti, kad ši plati valdžia buvo suprantama kaip kilusi iš Dieviškojo įstatymo. Karaliaus teisėtumas buvo grindžiamas „dieviškąja teise".

Absoliutus monarchas buvo vis labiau centralizuojamos ir pretenzija į aukščiausią ir nedalomą valdžią – *aukščiausiąją valdžią* arba *suverenitetą* – grindžiamos valdymo sistemos viršūnė. Šią sistemą atspindėjo dvaro gyvenimo papročiai ir ritualai. Tačiau su dvaru buvo susijęs ir plėtojosi naujas administracinis aparatas, tapęs akstinu formuotis nuolatinei biurokratijai ir armijai (Mann, 1986, p. 476). Septyniolikto amžiaus Prancūzijos monarchija yra geriausias absoliutinio teismo pavyzdys, o Hohenzollernų dinastijos valdoma Prūsija yra geriausias „ministerijų prototipų" pavyzdys (Poggi, 1990, p. 48). Šie „prototipai" leido valstybei daugiau remti ir reguliuoti iki tol neturėjusią analogų veiklų įvairovę. Absoliutizmas padėjo išjudinti valstybės formavimo procesą, o jam prasidėjus ėmė mažėti socialiniai, ekonominiai, kultūriniai ir teisiniai skirtumai *valstybėse* ir didėjo skirtumai *tarp* valstybių (Tilly, 1975, p. 19).

Pasak vienos šių permainų interpretacijos, valstybės administracinės valdžios ekspansija iš esmės tapo įmanoma dėl didėjančio valsty-

bės sugebėjimo kaupti ir saugoti informaciją apie visuomenės narius bei iš to kylančio sugebėjimo kontroliuoti pavaldžius gyventojus (Giddens, 1985, p. 14–15, 198ff; plg. P. Anderson, 1974b, p. 15–42). Tačiau plečiantis valstybės aukščiausiai valdžiai ir didėjant jos administracinių centrų galiai, nebuvo taip, kad valdžia paprasčiausiai koncentruotųsi viršūnėje. Didėjant administracinei galiai, didėjo valstybės priklausomybė nuo kooperacinių socialinių santykių formų; valstybė jau nebegalėjo tvarkyti savo reikalų ir palaikyti savo įstaigų bei veiklos vien prievarta. Todėl stiprėjo abipusis valdytojų ir valdinių ryšys, o jam stiprėjant pavaldžios grupės gavo vis daugiau galimybių daryti įtaką savo valdytojams. Trumpai sakant, absoliutizmas savaime buvo impulsas plėtoti naujas valstybės valdžios formas ir jos apribojimus – konstitucionalizmą ir (eventualiai) galingų grupių dalyvavimą pačiame valdymo procese.

Tiesioginiai modernios valstybės šaltiniai buvo absoliutizmas ir jo pradėta formuoti tarpvalstybinė sistema. Stiprindamas ir telkdamas politinę valdžią savo rankose ir siekdamas sukurti centralizuotą valdymo sistemą, absoliutizmas tiesė kelią nacionalinei ir pasaulietinei valdžios sistemai. Bet iš visų naujovių, skatinusių iš naujo permąstyti tinkamą valstybės formą, reikšmingiausia galbūt buvo protestantiškoji reformacija. Juk Reformacija metė iššūkį ne vien popiežiaus jurisdikcijai ir valdžiai visoje Europoje; ji kuo griežčiausiai iškėlė klausimus apie politinę pareigą ir paklusnumą. Klausimas, kam būti lojaliam – Katalikų bažnyčiai, valdovui protestantui, konkrečioms religinėms sektoms, – nebuvo lengvai išsprendžiamas. Aršios religinių frakcijų kovos, plitusios Europoje per antrąją šešioliktojo šimtmečio pusę ir tapusios įnirtingiausiomis per Trisdešimties metų karą Vokietijoje, parodė, kad religija tampa labai skaldančia jėga (žr. Sigler, 1983). Labai pamažu tapo akivaizdu, kad valstybės galias reikia atskirti nuo valdovų pareigos remti kurį nors konkretų religinį tikėjimą (Skinner, 1978, p. 352). Tik tokia išvada leido skintis kelią per valdymo dilemas, kurias sukūrė konkuruojančios religijos, visos siekusios užsitikrinti privilegijas, į kurias pretendavo viduramžių bažnyčia.

Tačiau ilgalaikį poveikį politinei minčiai turėjo ne pats Reformacijos sukeltas kivirčas. Juk patį Lutherio ir Calvino mokslų branduolį su-

darė problemiška asmens kaip „individo" samprata. Naujose doktrinose individas buvo suvokiamas kaip esantis vienišas Dievo, aukščiausio bet kokio elgesio teisėjo, akivaizdoje ir esantis tiesiogiai atsakingas už Dievo valios aiškinimą ir vykdymą. Ši samprata turėjo esminių ir dinamiškų padarinių. Pirmiausia ji atėmė iš individo tiesioginę bažnyčios „institucinę paramą" ir šitaip padėjo stiprinti individualaus veikėjo, kaip „savo likimo šeimininko", sampratą, tapusią daugelio vėlesnių politinių apmąstymų pagrindine tema. Be to, ji tiesiogiai sankcionavo pasaulietinės veiklos autonomiją visose tose srityse, kurios tiesiogiai neprieštaravo moralinei ir religinei praktikai (žr. 5 sk. ir Weber, *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*). Ši tendencija kartu su politinių permainų impulsu, kurį davė religijų bei jų ir pasaulietinių valdžių kova, buvo svarbiausias naujas akstinas iš naujo tirti valstybės ir visuomenės prigimtį.

Šį akstiną sustiprino didėjantis Europos supratimas, kad galimos įvairios socialinės ir politinės santvarkos. Šitai buvo suvokta atradus neeuropietišką pasaulį (žr. Sigler, 1983, p. 53–62). Pagrindine diskusijų tema tapo santykis tarp Europos ir „Naujojo pasaulio" bei neeuropiečių teisės (jeigu jos buvo apskritai pripažįstamos). Diskusija sustiprino jausmą, jog galimi įvairūs politikos esmės aiškinimai (žr. S. Hall and Gieben, 1992, 6 sk.). Žinoma, realus šių aiškinimų turinys ir kryptingumas tiesiogiai priklausė nuo konkrečių Europos šalių konteksto ir tradicijų. Besikeičiantis politikos pobūdis visoje Europoje buvo išgyvenamas skirtingai. Tačiau sunku pervertinti procesų ir įvykių, artinusių naują politinio mąstymo erą, reikšmę.

Naujųjų laikų Vakarų politiniame mąstyme valstybės idėja dažnai siejama su beasmenės ir ypatingos teisinės arba konstitucinės tvarkos samprata. Ši tvarka leidžia administruoti ir kontroliuoti tam tikrą teritoriją. Nors ši samprata pirmą kartą buvo išdėstyta senovės pasaulyje (ypač Romoje), iki šešiolikto šimtmečio pabaigos ja rimtai nesidomėta. Ji nebuvo ir viduramžių politinio mąstymo elementas. Beasmenės ir aukščiausios politinės tvarkos, t.y. teisiškai apibrėžtos ir nuo valdovo bei valdinių atskirtos valdžios struktūros, turinčios aukščiausią jurisdikciją tam tikrai teritorijai, idėja negalėjo vyrauti, kol politinės teisės,

priedermės ir pareigos buvo glaudžiai susijusios su religine tradicija, monarchinėmis valdžiomis ir feodaline nuosavybės teisių sistema. Panašiai idėja, kad žmonės yra „individai" (arba „liaudis"), turintys teisę būti jų valstybės piliečiais, negalėjo plačiai paplisti, kol nesusilpnėjo tokių institucijų varžanti įtaka.

Iš tais laikais atsiradusių politinės minties tradicijų dviem buvo lemta tapti svarbiausiomis: tai ankstesniame skyriuje aptarta respublikoniškoji tradicija ir liberalioji tradicija, kurios vieni pirmųjų atstovų buvo Thomas Hobbesas (1588–1679) ir Johnas Locke'as (1632–1704). Hobbeso pažiūros atspindi įdomų pereinamąjį laikotarpį nuo ištikimybės absoliutizmui prie liberalizmo kovos su tironija. Locke'o teorijoje, priešingai, matyti pirmieji aiškūs liberalios konstitucionalistinės tradicijos žingsniai. Ši tradicija nuo aštuoniolikto šimtmečio tapo vyraujančiu besikeičiančio Europos ir Amerikos politikos statinio elementu.

Svarbu aiškiai pasakyti, ką reiškia „liberalizmas". Nors tai kontroversiška sąvoka, o jos prasmė istoriškai keitėsi, čia ji reiškia mėginimus palaikyti pasirinkimo laisvės, proto ir tolerancijos vertybes susidūrus su tironija, absoliutistine sistema ir religine netolerancija (plg. Macpherson, 1966; Dunn, 1979; Pateman, 1985; Rahe, 1994, ypač epilogas). Mesdamas iššūkį, viena vertus, dvasininkų valdžiai ir bažnyčiai ir, kita vertus, „despotiškų monarchijų" galioms, liberalizmas siekė apriboti jų abiejų galias ir apibrėžti griežtai privačią sritį, nepriklausomą nuo bažnyčios ir valstybės. Pagrindinis šio plano tikslas buvo išlaisvinti valstybę iš religinės kontrolės, o pilietinę visuomenę (asmeninį, šeimos ir verslo gyvenimą) – iš politinio kišimosi. Pamažu liberalizmas buvo susietas su doktrina, kad individams turi būti leidžiama laisvai įgyvendinti savo preferencijas dėl religinių, ekonominių ir politinių reikalų – faktiškai dėl daugumos dalykų, kurie lietė kasdienį gyvenimą. Nors įvairūs liberalizmo „variantai" skirtingai aiškino šį tikslą, jie darniai gynė konstitucinę valstybę, privačią nuosavybę ir konkurencinę rinkos ekonomiką kaip pagrindinius mechanizmus, padedančius derinti individų interesus. Svarbu pažymėti, kad ankstyviausios (ir įtakingiausios) liberalizmo doktrinos traktavo individus esant „laisvus ir lygius" ir turinčius „prigimtines teises", t.y. neatimamas teises, įgyjamas gimstant. Tačiau taip pat iš karto reikia pažymėti, kad

tie „individai" buvo tapatinami (ir vėl) su vyrais (žr. Pateman, 1988). Tiek daug dėmesio paprastai buvo skiriama individui – vyrui ir turto savininkui, o naujosios laisvės pirmiausia buvo skirtos naujos viduriniosios klasės – buržuazijos – vyrams (jie gavo tiesioginės naudos iš augančios rinkos ekonomikos). Iškilūs mąstytojai beveik nekvestionavo vyrų dominavimo viešajame ir privačiajame gyvenime.

Pagrindinė liberaliajai politinei teorijai kylanti problema buvo sutaikyti valstybės, kaip beasmenės, teisiškai apribotos valdžios struktūros, sąvoką su nauju požiūriu į valdinių teises, priedermes ir pareigas. Klausimas buvo toks: kaip susieti „suverenią valstybę" su „suverenia tauta", kuri buvo pripažįstama esanti teisėtas valstybės galių šaltinis? Dauguma liberalių ir liberalių demokratinių teorijų susidūrė su dilema, kaip rasti pusiausvyrą tarp galios ir teisės, valdžios ir įstatymo, pareigų ir teisių. Juk nors valstybė privalo turėti priverčiamosios galios monopolį, kad suteiktų saugų pagrindą klestėti „laisvajai prekybai", verslui ir šeimos gyvenimui, jos priverčiamąsias ir reguliuojamąsias galias reikia suvaržyti tiek, kad jos įgaliotiniai nesikištų į politines ir socialines pavienių piliečių laisves, netrukdytų jiems įgyvendinti, konkuruojant vieniems su kitais, jų konkrečių interesų.

Norint geriau suprasti liberalizmo prigimtį, svarbu nuodugniau išnagrinėti jo raidą. Tik supratus liberaliosios tradicijos atsiradimą bei jos iškeltus klausimus apie suvereniteto pobūdį, valstybinę valdžią, individo teises ir atstovavimo mechanizmus, galima suvokti aštuonioliktame ir devynioliktame amžiais pradėjusių formuotis naujų liberalių demokratinių modelių pagrindus. Šiame skyriuje bus išnagrinėti du tokie modeliai – „saugomoji" ir „ugdomoji" demokratijos arba atitinkamai IIIa ir IIIb modeliai. Jiems būdingos aiškios paralelės su kai kuriais ankstesniame skyriuje aptartų respublikoniškų modelių aspektais. Saugomosios demokratijos požiūriu, kadangi žmonės sprendžia savo reikalus vadovaudamiesi savanaudiškais siekiais ir individualiai motyvuoja pasirinkimus, vienintelis būdas užkirsti kelią kitų dominavimui – tai kurti atskaitingas institucijas; ugdomoji demokratija skelbia, kad politinis dalyvavimas yra pageidautinas tikslas savaime ir yra svarbus (o gal *svarbiausias*) mechanizmas aktyviems, sąmoningiems ir angažuotiems piliečiams ugdyti. Abiejose mąstymo srovėse galima atrasti res-

publikonizmo įtakos elementų, bet nė vienos srovės negalima tinkamai suprasti nesusipažinus su jų konkrečiomis ištakomis ankstyvojoje liberaliojoje mintyje. Todėl dabar šiame skyriuje svarstysime šią mintį ir, konkrečiai, ankstyvuosius modernybės ginčus dėl monarchų ir dvasininkijos galių prigimties ir apimties. Šiuose ginčuose Hobbesas suvaidino lemiamą (nors šiek tiek dviprasmišką) vaidmenį.

Valdžia ir suverenumas

Savo didžiajame kūrinyje *Leviatanas* Hobbesas, kaip ir Machiavelli, vaizdavo žmones iš esmės esant savanaudžius, visada trokštančius „vis didesnio malonumo" ir tvirtos padėties, leidžiančios siekti savo tikslų. Žmogaus padėtį lemia interesų konfliktai ir kova dėl valdžios. Hobbesas pabrėžė „bendrą visų žmonių polinkį – amžiną ir nuolatinį vis didesnės valdžios troškimą, pasibaigiantį tik su mirtimi" (*Leviatanas*, p. 113). Žvelgiant iš tokios perspektyvos, mintis, kad žmonės galėtų pradėti gerbti vieni kitus ir pasitikėti vieni kitais, gerbti sutartis ir bendrauti politiškai, iš tiesų atrodo neįtikima. Tačiau prisimindamas Anglijos pilietinį karą, Hobbesas troško parodyti, kad nuolatinis rūpinimasis savanaudiškais interesais neturi ir neprivalo sukelti nesibaigiančio konflikto ir karo. Stengdamasis tai įrodyti ir šitaip atrasti tinkamą valstybės formą, jis taikė „mintinį eksperimentą". Šį „eksperimentą" verta trumpai išnagrinėti, nes jis aiškiausiai atskleidžia kai kurias problemas, iškylančias svarstant individo ir valstybės santykį.

Hobbesas įsivaizdavo padėtį, kai individai yra prigimtinėje būklėje – tai yra padėtį, kai nėra valstybės „bendros valdžios", leidžiančios įtvirtinti taisykles ir apriboti elgesį: individai turi „prigimtines teises" pasinaudoti visomis priemonėmis savo gyvybei išsaugoti ir elgtis kaip patinka su kiekvienu, taip pat „turėti savo nuosavybėje, naudotis ir mėgautis viskuo, ką įgijo ar galės įgyti" (*Leviatanas*, I dalis, 13–15 sk.). Tai lemia nuolatinę kovą už išlikimą – garsųjį Hobbeso „kiekvieno karą su kiekvienu". Šioje prigimtinėje būklėje individai sužino, kad gyvenimas „yra vienišas, skurdus, bjaurus, gyvuliškas ir trumpas", ir todėl, norint išvengti žalos bei ankstyvos mirties pavojaus, o ką jau kal-

bėti apie didesnio komforto garantijas, reikia laikytis tam tikrų prigimtinių įstatymų arba taisyklių (I dalis, 13 sk.). Prigimtiniai įstatymai yra dalykai, kurių turi laikytis individas bendraudamas su kitais, jeigu turi pakankamą pagrindą manyti, jog ir kiti elgsis panašiai (žr. Plamenatz, 1963, p. 122–132). Apie šiuos įstatymus Hobbesas sako, jog jie gali būti sutraukti į vieną lengvą santrauką, suprantamą net menkiausių sugebėjimų žmogui: *nedaryk kitam to, ko nenorėtum, kad kiti tau darytų* (*Leviatanas*, 14, 15 sk.). Jo samprotavimuose apie prigimtinius įstatymus daug dviprasmybių (pirmiausia neaiškus jų ryšys su „Dievo valia"), bet šie keblumai čia mūsų tiesiogiai nedomina. Juk Hobbeso nuomone, pagrindinė problema yra tokia: kokioms sąlygoms esant individai pakankamai pasitiki vieni kitais ir gali „atsisakyti savo teisės į viską", kad patenkintų savo ilgalaikį saugumo ir taikos poreikį? Kaip individai gali derėtis vieni su kitais, jeigu tam tikromis sąlygomis kai kurie žmonės suinteresuoti sugriauti tokias derybas? Būtinas žmonių susitarimas, reguliuojantis jų gyvenimą, tačiau toks susitarimas atrodo neįmanomas.

Trumpai sakant, Hobbeso argumentas yra toks: individai turi savanoriškai atsisakyti savivaldos teisių ir perduoti jas vienintelei galingai valdžiai šitaip įgaliodami ją veikti jų vardu, nes jeigu visi individai tai padarytų vienu metu, būtų sukurtos veiksmingo politinio valdymo, o ilgalaikėje perspektyvoje ir saugumo bei taikos sąlygos. Būtų sukurtas ypatingas valdžios – suvereno ir valdinio – santykis ir būtų įsteigta ypatinga politinė valdžia: suvereni valdžia arba suverenitetas – tai gautais įgaliojimais grindžiamas, vadinasi, teisėtas suverenu tapusio asmens arba susirinkimo valstybės galių naudojimas. Suvereno valdiniai turėtų priedermę ir pareigą paklusti suverenui, nes „suvereno" pareigos atsirado jiems susitarus, o „aukščiausioji valdžia" kyla ne iš tas pareigas turinčio asmens, ją, ko gero, lemia pats šių pareigų, dėl kurių susitarta, pobūdis (plg. Benn, 1955; Peters, 1956; Skinner, 1989, p. 112ff).

Svarbu pabrėžti, kad Hobbeso nuomone, nors suvereno pareigos turi būti neatimamos, nedalomos ir galiausiai absoliučios, jos sukuriamos remiantis tautos suteikta valdžia (*Leviatanas*, p. 192–193). Valstybės teisė įsakyti ir valdinių pareiga paklusti nulemtos „sutikimo", sąlygų, su kuriomis būtų sutikę individai, jei iš tikrųjų būtų buvusi sudaryta visuo-

menės sutartis. Nors Hobbeso valstybės samprata turi nedaug bruožų, dėl kurių šiandien galėtume ją vadinti atstovaujamąja, faktiškai jis teigia, kad tauta valdo per suvereną. Suverenas yra jos atstovas: „Daugybė žmonių tampa *vienu* asmeniu, kai jiems atstovauja vienas žmogus arba vienas asmuo" (*Leviatanas*, p. 174). Suvereno dėka daugybė nuomonių ir interesų gali tapti „viena valia", ir, kaip manė Hobbesas, kalbant apie suverenią valstybę, suponuojama tokia vienybė. Vadinasi, jo nuostata sutampa su požiūriu visų tų autorių, kurie gina sutikimu grindžiamo valdymo svarbą ir atmeta teiginius apie „dieviškąją karalių teisę" bei apskritai tradicijos autoritetą. Tačiau jo išvados visiškai prieštarauja išvadoms tų autorių, kurie dažnai mano, kad toks argumentavimas implikuoja esant būtiną kokį nors liaudies suverenitetą arba demokratinį atstovaujamąjį valdymą (išsamesnį šios temos aptarimą žr. Held, 1995, 2 sk.).

Hobbeso nuostata vertintina kaip pirmosios moderniojo liberalizmo pastangos pagrįsti tiek individo laisvę, tiek ir pakankamą valstybės galią, kad būtų garantuota socialinė ir politinė tvarka. Hobbesas įneša lemiamą indėlį į liberalizmo formavimąsi, bet jo teorijoje, kaip ir Machiavelli'o, derinami iš esmės itin liberalūs ir neliberalūs pradai. Hobbeso nuostata liberali, nes jam rūpėjo atskleisti palankiausias žmogaus prigimties raiškos sąlygas; paaiškinti arba atskleisti tinkamiausią visuomenės ir valstybės formą orientuojantis į „laisvų ir lygių" individų visuomenę; taip pat naujoviškai pabrėžti, koks svarbus sutikimas sudarant sutartį arba derybose siekiant ne tik reguliuoti žmonių reikalus ir garantuoti tam tikrą nepriklausomybę ir pasirinkimą visuomenėje, bet taip pat leigitimuoti, t.y. pateisinti, tokį reguliavimą. Tačiau Hobbeso pozicija kartu yra visai neliberali: jo politinėse išvadose pabrėžiama būtinybė turėti faktiškai visagalį suvereną, kuriantį įstatymus ir garantuojantį socialinio ir politinio gyvenimo sąlygas. Hobbesas iš tikrųjų nereikalavo, kad jo tautiečiai sudarytų sutartį; jis reikalavo pripažinti, kad įpareigojimai, kurie atsirastų tarus, jog tokia sutartis buvusi sudaryta, yra protingi (*Leviatanas*, p. 331; žr. Macpherson, 1968, p. 45). Jo pasiūlyta šių įpareigojimų samprata drastiškai suardė pusiausvyrą tarp, viena vertus, individo pretenzijų ir, kita vertus, valstybės galios šios naudai. Buvo įtvirtinta aukščiausia modernios valstybės valdžia, bet piliečių – beje, reikia dar kartą pabrėžti, „gerbia-

mų" ir labai turtingų piliečių vyrų – galimybės savarankiškai veikti buvo radikaliai sumenkintos. Hobbesas stengėsi apginti sritį, į kurią negalėtų kištis valstybė ir kurioje galėtų klestėti prekyba, komercija ir patriarchalinė šeima, – pilietinę visuomenę. Bet galų gale jam nepavyko pasiūlyti nei sąvokų, nei institucijų, kurios būtinos norint patenkinamai apriboti valstybės veikimo lauką.

Pilietybė ir konstitucinė valstybė

Johnas Locke'as prieštaravo Hobbeso argumentui, kad individai gali „taikiai ir laisvai" sugyventi vieni su kitais tik tuo atveju, jeigu būtų valdomi nedalomos valdžios įsakymais. Pateikdamas savo garsiuosius kontrargumentus, jis numatė visą saugomosios demokratijos tradiciją. Apie hobsiškojo tipo argumentus jis rašė: „Tai reiškia manyti, kad žmonės tokie kvaili, stengiasi apsisaugoti nuo *šeškų* ar *lapių* daromos jiems žalos, bet būna visai patenkinti, dar daugiau, jaučiasi saugūs, kai juos ryja *liūtai*" (Locke, *Esė apie pilietinę valdžią*, p. 83, §93). Kitaip sakant, vargiai tikėtina, kad ne visiškai vieni kitais pasitikintys žmonės patikėtų visagaliui suverenui rūpintis jų interesais. Locke'as pritarė 1688 m. Anglijos revoliucijai ir po jos įtvirtintai santvarkai, kai tam tikru mastu buvo konstituciškai apribota karūnos valdžia. Jis atmetė didelės, visose srityse vyraujančios valdžios sampratą. Jo nuomone, „valdžios" instituciją galima ir reikia traktuoti kaip piliečių „gyvybės, laisvės ir turto" gynimo „įrankį", t.y. valdžios *raison d'être* – saugoti Dievo valia nustatytas ir įstatymuose surašytas individų teises (žr. Dunn, 1969, 3 dalis).

Locke'as, kaip ir Hobbesas, manė, kad politinė visuomenė kilo iš anksčiau prigimtinėje būklėje gyvenusių ir prigimtines teises turėjusių individų. Kaip ir Hobbesui, jam rūpėjo, kokį pavidalą turi įgyti teisėta valdžia ir kokiomis sąlygomis galimi saugumas, taika ir laisvė. Bet šiuos dalykus jis suprato visiškai kitaip. Svarbiame veikale *Antrasis traktatas apie valdžią* (pirmą kartą paskelbtas 1690 m.) Locke'as pradeda nuo prielaidos, kad individai iš pradžių gyveno prigimtinėje būklėje: „... tai yra būklė, kai žmonės *visiškai laisvai* savo nuožiūra veikia, disponuoja savo nuosavybe ir asmeniu pagal Prigimties įstatymą, neprašydami nieko leidimo ir nepriklausydami nuo kito žmogaus valios" (*Esė apie pilietinę val-*

džią, p. 15, §4)[1]. Ši prigimtinė būklė, pamatinė žmonių asociacijos forma, yra laisvės, bet „ne palaidumo būklė". Individus saisto pareiga Dievui ir valdo juos prigimtinis įstatymas. Prigimtinis įstatymas (sunku tiksliai pasakyti, kaip jis iš tikrųjų suprantamas *Dviejuose traktatuose*) apibrėžia pagrindinius moralės principus: individai neturi atimti sau gyvybės, jie turi saugoti vienas kitą ir neturi kėsintis į kito laisvę. Žmogaus protas gali suprasti įstatymą, bet jis yra Dievo, „be galo išmintingo Kūrėjo", kūrinys (*Esė apie pilietinę valdžią*, p. 17, §6).

Prigimtinėje būklėje žmonės laisvi ir lygūs, nes protas leidžia jiems elgtis racionaliai, vadovautis prigimtiniu įstatymu. Be to, jie turi prigimtines teises. Šioje būklėje teisė tvarkyti savo reikalus ir panaudoti prigimtinį įstatymą prieš pažeidėjus suponuojama taip pat, kaip pareiga gerbti kitų teises. Individai turi teisę naudotis savo darbo vaisiais ir turėti nuosavybę. Teisė į nuosavybę yra teisė į „gyvybę, laisvę ir turtą" (*Esė apie pilietinę valdžią*, p. 108, §123), nors Locke'as taip pat vartoja „nuosavybės" sąvoką siauresne prasme, reiškiančia tik naudojimąsi daiktais (plg. Macpherson, 1962; Plamenatz, 1963; Dunn, 1969).

Pasak Locke'o, prigimtinio įstatymo laikymasis garantuoja, kad prigimtinė būklė nėra karas. Tačiau šioje būklėje prigimtinės individų teisės ne visada apsaugomos, nes yra tam tikrų „nepatogumų": ne visi individai visiškai gerbia kitų teises; kai individui paliekama laisvė pačiam taikyti prigimtinį įstatymą, atsiranda per daug teisėjų, taigi, ir konfliktų aiškinant įstatymo prasmę; kai žmonės menkai organizuoti, juos gali užpulti iš šalies (*Esė apie pilietinę valdžią*, p. 22–23, §13). Pagrindinį patiriamą „nepatogumą" galima apibendrinti kaip netinkamą nuosavybės plačiąja prasme – teisės į „gyvybę, laisvę ir turtą" – reguliavimą (p. 14, §3 ir p. 109, §124). Nuosavybė senesnė ir už visuomenę, ir už valdžią, o jos reguliavimo sunkumai yra lemiama priežastis, verčianti „vienodai laisvus žmones" sukurti jas abi. Tad priemonė prigimtinės būklės nepatogumams pašalinti yra susitarimas arba sutartis sukurti, pirma, nepriklausomą visuomenę ir, antra, valdžios „pilietinę asociaciją" (*Esė apie pilietinę valdžią*, p. 83–87, §94–97; žr. Laslett, 1963). Svarbu skirti šiuos du susitarimus, nes tada paaiškėja, jog visuomenę sudarantys individai suteikia vyriausybei valdžią, kad ši tarnautų valdinių

[1] Taip teigdamas Locke'as, žinoma, tiesė svarbius kelius, kuriais vėliau ėjo kiti. Žr., pavyzdžiui, p. 76–77.

tikslams, o jeigu ji nesugeba tinkamai atstovauti šiems tikslams, galutiniai teisėjai yra žmonės – piliečiai, kurie gali atleisti tiek savo įgaliotinius, tiek prireikus gali keisti pačią valdymo formą.

Reikia pabrėžti, kad, Locke'o nuomone, valdymo aparato formavimas nereiškia, jog visos valdinių teisės perkeliamos į politikos sritį (*Esė apie pilietinę valdžią*, p. 116–118, §135, ir p. 128–129, §149). Įstatymų kūrimo ir įgyvendinimo (įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios) teisės atiduodamos valdžiai, bet visa tai siejama su tuo, kaip valdžia siekia savo svarbiausio tikslo – apsaugoti „gyvybę, laisvę ir turtą". Aukščiausioji valdžia, t.y. galia spręsti, ar tinkamai naudojamasi politine valdžia, galiausiai išlieka tautos rankose. Įstatymų leidžiamoji valdžia priima taisykles kaip tautos įgaliotinė vadovaudamasi prigimtiniu įstatymu, o vykdomoji valdžia (jai Locke'as priskyrė ir teisminę valdžią) įgyvendina teisės sistemą. Šis valdžių atskyrimas buvo svarbus:

> Ir kadangi pagunda gali būti per didelė silpnai žmogaus prigimčiai, linkusiai geisti valdžios, tie patys asmenys, kurie turi teisę kurti įstatymus, gali taip pat įsigeisti paimti į savo rankas teisę juos vykdyti, kad tokiu būdu pasidarytų sau išimtį ir nebūtų pavaldūs savo sukurtiems įstatymams ir kreiptų įstatymą, jį kuriant ir jį vykdant, savo asmeninei naudai; taip jų interesai tampa atskiri nuo likusios bendruomenės, priešingi visuomenės ir valdžios tikslui. (*Esė apie pilietinę valdžią*, p. 125, §143.)

Tad norint garantuoti visuomenės integralumą ir aukščiausius jos tikslus, reikia konstitucinio valdymo, kai „valstybinė valdžia" teisiškai apribojama ir padalijama. Locke'ui atrodė tinkamesnė vykdomąją valdžią turinti konstitucinė monarchija ir įstatymų leidybos teises turinti parlamantinė asamblėja, nors tokios santvarkos jis nelaikė vienintele įmanoma valdymo forma, o jo pažiūros šiuo klausimu suderinamos su kai kuriomis kitomis politinių institucijų sampratomis.

Valdžia valdo ir yra teisėta „sutinkant" individams. „Sutikimas" – pamatinė ir sunki Locke'o veikalų sąvoka. Ją galima aiškinti taip, kad tik nuolatinis ir aktyvus asmeninis individų sutikimas galėtų garantuoti pareigą paklusti, t.y. garantuoti vyriausybės valdžią ir teisėtumą (Plamenatz, 1963, p. 228). Tačiau atrodo, jog Locke'as manė, kad aktyvus individų sutikimas lemtingai svarbus tik pirmąkart įsteigiant teisėtą pilietinę valdžią. Vėliau sutikimą turėtų įkūnyti „tautos" atstovų daugu-

mos priimami sprendimai, kol šie atstovai, kaip valdinių patikėtiniai, laikosi pradinės sutarties ir jos sąlygų apsaugoti „gyvybę, laisvę ir turtą" (išsamią su tuo susijusių klausimų aptartį žr.: Lukes, 1973, p. 80–81, ir Dunn, 1980, p. 36–37). Kai jie tai daro, išlieka ir pareiga paklusti įstatymui. Bet jeigu valdantieji pažeidžia sutarties sąlygas virtine tironiškų politinių veiksmų, tai, Locke'o teigimu, sukilimas siekiant sukurti naują valdžią gali būti ne tik neišvengiamas, bet ir pateisinamas.

Politinę veiklą Locke'as traktuoja instrumentiškai: ji sukuria laisvės rėmus arba sąlygas, kad pilietinės visuomenės individai galėtų siekti savo tikslų. Politinės bendruomenės arba valdžios sukūrimas yra našta, kurią turi prisiimti individai, norintys pasiekti savo tikslus. Tad priklausomybė politinei bendruomenei, t.y. pilietybė, užkrauna individui įpareigojimus ir teises, pareigas ir galias, suvaržymus ir laisves (Laslett, 1963, p. 134–135). Palyginti su Hobbeso idėjomis, tai buvo reikšmingiausias ir radikaliausias požiūris, nes jis padėjo įtvirtinti vieną svarbiausių modernaus europietiškojo liberalizmo principų: valdžia egzistuoja tam, kad apsaugotų piliečių, geriausiai suprantančių savo interesus, teises ir laisves; tad reikia apriboti valdžios apimtį ir ją suvaržyti praktiškai, kad būtų garantuojama didžiausia įmanoma kiekvieno piliečio laisvė. Iš esmės Locke'o, o ne Hobbeso pažiūros padėjo pakloti pagrindą liberalizmo plėtrai ir tiesė kelią liaudies atstovaujamojo valdymo tradicijai. Palyginti su Hobbesu, Locke'o įtaka praktinei politikai buvo didelė (žr. Rahe, 1994, p. 291–311).

Atrodo, jog Locke'o raštams vienu metu būdingos kelios tendencijos. Čia keliama mintis, kaip svarbu garantuoti individų teises, liaudies suverenitetą, daugumos valdymą, valdžių padalijimą valstybėje, konstitucinę monarchiją ir atstovaujamąją parlamentinio valdymo sistemą. Šitaip tiesiogiai numatomi pagrindiniai devynioliktame ir dvidešimto šimtmečio pradžioje susiformavusio demokratinio valdymo aspektai ir svarbiausi šiuolaikinės atstovaujamosios valstybės principai. Tačiau geriausiu atveju daugumos šių idėjų suformuluotos tik užuomazgos, o Locke'as tikrai nenumatė daugelio gyvybiškai svarbių demokratinio atstovaujamojo valdymo komponentų, pavyzdžiui, konkuruojančių partijų, partinio valdymo ir politinių laisvių pripažinimo nepriklausomai nuo klasės, lyties, odos spalvos ir tikėjimo (plg. Laslett, 1963, p. 123). Pasak Locke'o, reguliarūs įstatymų leidžiamojo susirinkimo rinkimai, o ką

jau kalbėti apie visuotinę rinkimų teisę, nėra teisėto valdymo, arba sutikimu grindžiamo valdymo, sąlyga. (Beveik neabejotina, kad Locke'as nebūtų atsižadėjęs balsavimo teisės, griežtai grindžiamos suaugusių vyrų turima nuosavybe. Plg. Plamenatz, 1963, p. 231, 251–252; Dunn, 1969, 10 sk.) Be to, jis išsamiai neaiškino, kaip smarkiai būtų galima riboti politinį kišimąsi į žmonių gyvenimą ir kokiomis sąlygomis pateisinamas pilietinis nepaklusnumas. Jis manė, kad politinės valdžios pamatas – valdžios ir tautos tarpusavio „pasitikėjimas", bet nepajėgė tinkamai apibrėžti, kas yra „tauta" ir kokiomis sąlygomis reikia „pasitikėti". Nors Locke'as neabejojamai buvo vienas pirmųjų didžių liberalizmo kovotojų ir nors akivaizdu, kad jo darbai skatino liberalaus ir liberalaus demokratinio valdymo raidą, jo, kaip ir daugelio jo pirmtakų, negalima be rimtų išlygų laikyti demokratu (plg. Dunn, 1980, p. 53–77).

Valdžių atskyrimas

Kartais sakoma, kad Locke'as pastūmėjo į priekį svarstymus apie atstovaujamojo valdymo principus, o kokios būtinos institucinės naujovės reformuotam atstovaujamajam valdymui įgyvendinti, geriau suprato prancūzų filosofas ir politinis teoretikas Charles Louis de Montesquieu (1689–1755). Tokia nuomonė iš dalies teisinga. Montesquieu niekada išsamiau nepagrindė, kodėl jis teikė pirmenybę apribotai valdžiai. Plačiąja prasme jis buvo Locke'o sekėjas ir gynė tai, ką pats laikė būdingomis „angliškomis" laisvės, pakantos ir nuosaikumo sampratomis, kurias, jo teigimu, žavingai išreiškė (po 1688 m.) pati Anglijos konstitucija – „laisvės veidrodis". Aplinkui vyraujant ryškiam nepasitenkinimui absoliutiniu valdymu (konkrečiai, Liudviko XV valdymu), jis susidomėjo, kaip sukurti atstovaujamąją santvarką, puoselėjančią laisvę ir galinčią maksimaliai sumažinti korupciją ir nepriimtinus privilegijų monopolius. Locke'as mažai rašė apie tai, kokie turėtų būti pageidaujami valstybinės valdžios bruožai, arba apie tai, kaip reikia organizuoti valstybinę valdžią. Tuo tarpu Montesquieu skyrė šiam klausimui daug energijos. Jis analizavo įvairias laisvės sąlygas, bet svarbiausia – tai klausimas, kaip konstituciškai būtų galima įtvirtinti nepažeidžiamus valstybės veiksmų apribojimus (žr. Bellamy, 1996).

Montesquieu kovojo už konstitucinį valdymą kaip svarbiausią mechanizmą, leidžiantį apsaugoti individo (suaugusio, vyro, turinčio nuosavybę) teises. Nors jis tikėjo duotu, nekintamu prigimtiniu įstatymu, jo raštuose tiek pat, o gal net daugiau dėmesio skiriama pozityvios teisės sistemos plėtrai: tai formali, aiškiai išdėstyta teisinė struktūra, reguliuojanti viešąjį ir privatųjį gyvenimą. Jis primygtinai gynė idėją tokios visuomenės, kurioje būtų išlaisvinti „individų" sugebėjimai ir energija žinant, jog privatūs interesai bus apsaugoti. Montesquieu atrodė savaime suprantama, kad „visada bus kilme, turtingumu ar dora išsiskiriančių asmenų", turinčių „teisę varžyti žmonių palaidumą" (*The Spirit of Laws*, p. 71, veikalas pirmąkart paskelbtas 1748 m.); jam taip pat atrodė savaime suprantama, kad yra daug „tokių varganų žmonių (tarp jų juodadarbių ir neturinčių daug turto asmenų), kurie tarsi pasmerkti neturėti savo valios". Vis dėlto jo raštuose ryžtingai keliama konstitucinės valstybės idėja. Tokia valstybė palaiko įstatymą ir tvarką namie ir saugo nuo užsienio agresijos. Montesquieu tiesiogiai nevartojo termino „konstitucinė valstybė", bet, plėtodamas savo argumentus, iš dalies siekė „depersonalizuoti" valstybinės valdžios struktūrą, kad ja negalėtų taip lengvai piktnaudžiauti individai ir grupės.

Montesquieu labai žavėjosi senovės *poliu* (žr. N. O. Keohane, 1972). Jis labai gerbė aktyvaus pilietiškumo idealą, atsidavimą politinės bendruomenės gyvenimui ir stiprų pilietinės pareigos jausmą, įkvėpdavusį senovės pasaulį. Bet, pasak mąstytojo, bendrosios sąlygos, leidusios klestėti senovės ir Renesanso laikų Italijos miestui-valstybei išnyko visam laikui.

> Kaip kad būna laisvoje šalyje, kiekvienas laisvu laikomas žmogus turi būti savo paties valdovu; įstatymų leidžiamoji valdžia turi priklausyti visos tautos susirinkimui. Bet kadangi didelėse šalyse tai neįmanoma, o mažose sukelia daug nepatogumų, reikalus, kurių žmonės negali sutvarkyti tarpusavyje, dera tvarkyti per jų atstovus. (*The Spirit of Laws*, p. 71.)

Dideles teritorijas kontroliuojančių valstybių atsiradimas ir laisvos prekybos bei rinkos ekonomikos plitimas lėmė negrįžtamą socialinio ir politinio heterogeniškumo stiprėjimo tendenciją. Lyginama senovės ir to meto Graikija: „Graikijos valstybės veikėjai, gyvenę liaudies valdymo laikais, nepripažino jokio kito ramsčio, išskyrus dorybę. O dabartiniai

kalba tik apie manufaktūras, prekybą, finansus, turtus ir net prabangą" (*Apie įstatymų dvasią*, p. 302). Kontrastas tarp senovės ir modernybės, pasak Montesquieu, yra kontrastas tarp, viena vertus, konkrečių vietovių, labai sutelktų bendruomenių, taupios ekonomikos, aktyvų pilietiškumą skatinančios dorybės ir pilietinės drausmės ir, kita vertus, didelių tautinių valstybių, centralizuotų biurokratijos hierarchijų, menkai susaistytų prekybinių visuomenių, turtinės nelygybės ir laisvo privačių interesų tenkinimo (*The Spirit of Laws*, p. 15–21, 44ff; Krouse, 1983, p. 59–60; plg. Pangle, 1973). Modernaus gyvenimo sąlygomis Montesquieu teikė pirmenybę valdymo formai, kurią įkūnytų valstybės sistema, modeliuojama pagal Anglijos konstitucinės monarchijos pavyzdį. Taip mąstydamas jis norėjo susieti monarchinį valdymą, įkūnijantį stabilumo, doros ir šlovės siekius, su platesne saugiklių ir atsvarų sistema. Iš naujo performuluodamas tiek respublikonams, tiek liberalams rūpimą klausimą, kaip suvienyti privatų interesą ir viešąjį gėrį, jis ieškojo institucinių būdų, kurie leistų atsižvelgti į įvairių grupių interesus viešajame gyvenime ir tuo pat metu nereikėtų paaukoti visos bendruomenės laisvės.

Montesquieu pateikta anglų konstitucijos interpretacija buvo smarkiai kritikuota; ji dažnai laikoma nei itin tikslia, nei originalia. Tačiau tai, ką jis sugebėjo pasakyti apie šią konstituciją, darė įtaką ypač naujų politinių bendruomenių, labiausiai Šiaurės Amerikoje, kūrėjams (žr. Ball, 1988, p. 52–54; Manin, 1994)[2]. Nors senovės graikų filosofai, taip pat tokie autoriai kaip Machiavelli arba Locke'as, užčiuopė „mišrios valstybės", arba „valdžių padalijimo", reikšmę išsaugant laisvę, Montesquieu padarė ją visų savo doktrinų ašimi. Valstybė privalo organizuoti įvairių galingų „grupių" interesų atstovavimą, t.y. ji privalo būti „mišri santvarka", palaikanti pusiausvyrą tarp monarchijos, aristokratijos ir „liaudies" padėties. Jis įrodinėjo, kad be tokio atstovavimo teisė visada bus iškreipta konkrečių suinteresuotų grupių naudai, prasidės vyriausybių sąstingis, o politinė santvarka ilgainiui taps pažeidžiama. Jo nuomone, aristokratija vaidina lemiamą vaidmenį palaikant monarchijos ir „liau-

[2] Atrodo, vargu ar perdedama teigiant, jog „Amerikos respublikonai kai kurias Montesquieu doktrinas laikė prilygstančiomis Šventajam Raštui" ir galėjo cituoti pagrindinius jų teiginius „tarsi katekizmą" (McDonald, 1986, p. 80–81; taip pat žr. toliau, p. 89–94, – pateikiamą Madisono pažiūrų analizę).

dies" pusiausvyrą, nes, galėdamos laisvai veikti savo nuožiūra, jos abi linkusios į despotizmą. Bet labiausiai individo laisvė ir modernus valdymas priklausomi nuo to, ar yra konkrečių garantijų nuo priespaudos:

> Patyrimas mus nuolatos įtikina, kad kiekvienas žmogus, kuriam suteikta valdžia, linkęs ja piktnaudžiauti ir savo valdžią naudoti kuo plačiau... Siekiant užkirsti kelią šiam piktnaudžiavimui, iš esmės būtina, kad valdžią kontroliuotų valdžia. Valdžia turi būti sudaroma taip, kad joks žmogus nebūtų verčiamas daryti to, ko neįpareigoja įstatymas, ir nebūtų verčiamas nedaryti to, ką įstatymas leidžia daryti. (*The Spirit of Laws*, p. 69.)

Montesquieu aiškiau negu Locke'as skyrė vykdomąją, įstatymų leidžiamąją ir teisminę valdžias. Ir jis tvirtai manė, kad būtų negalima laisvė tikrąja šio žodžio prasme, „jeigu tas pats žmogus arba tas pats organas, nesvarbu, ar tai būtų kilmingieji, ar liaudis, naudotųsi tomis trimis galiomis – priiminėtų įstatymus, vykdytų valstybinius nutarimus ir nagrinėtų asmenų bylas" (*The Spirit of Laws*, p. 70). Garsiajame *Apie įstatymų dvasią* skyriuje (XI kn., 6 sk., p. 69–75) Montesquieu įrodinėjo, kad moderniomis sąlygomis laisvę galima grįsti tik kruopščiu ir suinstitucinamu valdžių valstybėje atskyrimu ir balansavimu. Anksčiau mišraus valdymo idėja paprastai reiškė apribotą skirtingų luomų „dalyvavimą" valstybės reikaluose. Gindamas santvarką, pagrįstą trim atskiromis ir skirtingas teisines galias turinčiomis valdžiomis, Montesquieu performuluoja šią idėją ir pateikia alternatyvų aiškinimą, kuris buvo lemtingai svarbus mėginant, viena vertus, apkarpyti labai centralizuotą valdžią, o kita vertus, mėginant garantuoti, kad „dorybingas valdymas" mažiau priklausytų nuo herojiškų asmenų ar pilietinės drausmės, o daugiau remtųsi saugiklių ir atsvarų sistema.

Vykdomoji valdžia turi būti monarcho rankose. Montesquieu samprotavo, kad šiai valdžios šakai, „turinčiai greitai tvarkytis", „geriau vadovauja vienas, o ne daug žmonių" (*The Spirit of Laws*, p. 72). Ryžtingas vadovavimas, politikos formavimas, veiksmingas įstatymų įgyvendinimas ir sugebėjimas aiškiai nustatyti politikos prioritetus yra „šlovingo vykdytojo" požymiai.

Todėl toks vykdomasis pareigūnas privalo turėti galią vetuoti nepriimtinus įstatymus (įstatymus, kuriais kėsinamasi į jo valdžią), reguliuoti įstatymų leidžiamojo organo susirinkimus (nustatyti jų laiką ir

trukmę) ir valdyti armiją, nes „dėl paties jo valdžios pobūdžio jis turi daugiau veikti, negu svarstyti" (p. 70–74). Kita vertus, monarcho galios turi būti apribotos teisiškai. Todėl gyvybiškai svarbu, kad įstatymų leidžiamoji valdžia galėtų ne tik svarstyti politiką, taisyti ir keisti įstatymus, bet ir turėtų teisę patraukti aukščiausią vykdomąjį pareigūną atsakomybėn už neteisėtus veiksmus, apriboti jo valdžios apimtį pasilikdama teisę iš esmės kontroliuoti svarbiausius valstybės iždo reikalus ir prireikus paleisti armiją arba ją kontroliuoti kasmet skiriant jai išlaikyti reikiamas lėšas (p. 74). Montesquieu teigė visa tai surankiojęs iš anglų konstitucijos. Joje jis radęs ir argumentų pritarti įstatymų leidžiamosios valdžios suskirstymui į dvejus rūmus: vienus – paveldimus titulus turintiems kilmingiesiems ir kitus – „liaudies" atstovams, t.y. periodiškai renkamiems nusipelniusiems asmenims, kurie yra rinkėjų interesus ginantys patikėtiniai (besirūpinantys rinkėjais, bet tiesiogiai jiems neatskaitingi). Bendraujant abiem rūmams, būtų gerbiami visi „kilnūs" požiūriai ir interesai. Kilmingiesiems liktų teisė atmesti įstatymus, o „bendruomenių rūmai" turėtų įstatymų leidybos iniciatyvos teisę. Teisminė valdžia turėtų būti atskirta nuo šių darinių. Locke'as teisminę valdžią laikė vykdomosios valdžios atšaka, bet Montesquieu jos nepriklausomybę laikė lemiamu dalyku individo teisėms apsaugoti. Nesant nepriklausomos teisminės valdžios, žmonės galėtų susidurti su bauginančia vieno asmens įkūnijama vykdomojo pareigūno, teisėjo ir prisiekusiojo galia, o tada jų teisės tikrai negalėtų būti garantuotos.

Montesquieu atlikta valdžių atskyrimo analizė nebuvo nei sistemiška, nei iki galo nuosekli (žr. Pangle, 1973; Ball, 1988, p. 52–53; Bellamy, 1996). Pavyzdžiui, vykdomosios ir įstatymų leidžiamosios valdžių galios liko apibrėžtos gana dviprasmiškai. Tačiau Montesquieu šias problemas gvildeno kur kas įžvalgiau negu bet kuris iš jo pirmtakų. Be to, jo įžvalgos leido jam aiškiai argumentuoti, kodėl galima įveikti su plačių teritorijų valdymu susijusius pavojus – pasiduoti despotizmui arba galingoms suinteresuotoms grupuotėms. Montesquieu suprato, kad „didelėje valstybėje yra labai turtingų, vadinasi, mažiau nuosaikių žmonių" ir kad „viešasis gėris" gali būti „paaukotas tūkstančiui privačių požiūrių" (*The Spirit of Laws*, p. 120). Kita vertus, jis manė, kad valdžių padalijimas gali sukurti rimtą kliūtį „nesaikingam turtui" ir kad „konfederacinėje respublikoje" – respublikoje, kurią sudarytų mažesni ad-

ministraciniai vienetai, – būtų įmanoma naudotis kai kuriomis su miesto-respublikos valdymu siejamomis laisvėmis kartu išsaugant pakankamai teisinių ir politinių galimybių priešintis tiek „vidiniam sugedimui", tiek ir „išorės priešams" (*The Spirit of Laws*, p. 126ff).

Didžiulę Montesquieu politinių veikalų reikšmę lemia jo teiginys, kad visuomenėje, kurioje individai ambicingi ir savo ypatingus interesus iškelia aukščiau visų kitų interesų, būtina sukurti institucijas, galinčias paversti tokias ambicijas geru ir veiksmingu valdymu (žr. Krouse, 1983, p. 61–62). Montesquieu manė, kad siūlydamas suinstitucinti valdžių atskyrimą ir suteikti valstybinį forumą, kur galėtų susiremti besivaržančios grupės ir frakcijos, jis bus suradęs praktiškiausią ir tinkamiausią moderniajai visuomenei politinę sąrangą: tai turėjo būti visuomenė, tinkamai suskirstyta į, viena vertus, vyrų vadovaujamą valstybės politikos „viešąją sritį" ir, kita vertus, į ekonomikos, šeimos gyvenimo, moterų ir vaikų „privačiąją sritį". Kaip buvo vykusiai pastebėta, jo požiūriu laisvė „klesti ne todėl, kad žmonės turi prigimtines teises, arba todėl, kad jie sukyla prieš juos pernelyg engiančius valdovus; ji klesti todėl, kad valdžia paskirstyta ir organizuota taip, jog kiekvienas, mėginantis ja piktnaudžiauti, savo kelyje susiduria su teisiniais suvaržymais" (Plamenatz, 1963, p. 292–293).

Tačiau tyrinėdamas valstybės ir pilietinės visuomenės santykį, Montesquieu nesugebėjo surasti tinkamų argumentų ir mechanizmų, leidžiančių apsaugoti privačios iniciatyvos sritį. Jis nepaprastai energingai mėgino paaiškinti politinių struktūrų įvairovę geografinėmis, klimatinėmis ir istorinėmis sąlygomis. Pasak jo aiškinimo, šios sąlygos lėmė tautų ir valstybių įstatymų, papročių ir jose nusistovėjusios tvarkos savitumą. Politines galimybes ribojo tiek geografiniai veiksniai, tiek ir valdžios organizacija. Šis teiginys tikrai įtikinamas, bet jis kėlė daug sunkumų mėginant suderinti, viena vertus, požiūrį, kad santvarkas galima smarkiai keisti ir, kita vertus, kad politinį gyvenimą determinuoja konkretaus veikėjo nevaldomos gamtinės ir istorinės sąlygos. Antras pamatinis sunkumas kyla iš pačios Montesquieu laisvės sampratos esmės. Laisvė, rašė jis, „yra teisė daryti viską, ką daryti leidžia įstatymas". Žmonės gali laisvai veikti nepažeisdami įstatymo. Bet jeigu laisvė apibrėžiama tiesiogiai siejant ją su įstatymu, nebeįmanoma nuosekliai paneigti, kad ji galėtų priklausyti nuo įstatymų kaitaliojimo ar-

ba kad tam tikromis sąlygomis pats įstatymas galėtų įtvirtinti tironiją. Nors Montesquieu gynė svarbias institucines naujoves, valstybės ir visuomenės pusiausvyros problemą jis formaliai išsprendė valstybės naudai, tai yra įstatymų kūrėjų naudai. Demokratijos požiūriu tokia nuostata būtų buvusi priimtinesnė, jeigu įstatymų kūrėjai būtų buvę laikomi atskaitingais žmonėms. Tačiau Montesquieu potencialiais balsuotojais laikė tik nedaugelį žmonių; jis nemanė, kad įstatymų leidėjai arba atstovai atskaitingi rinkėjams, ir suteikė monarchui didžiulę valdžią, apimančią galią paleisti įstatymų leidybos instituciją. Be to, jis ignoravo svarbius klausimus, kurie buvo aktualiausi Locke'ui – piliečių teisę iškilus būtinybei atleisti savo „patikėtinius" arba pakeisti valdymo formą. Montesquieu manė, kad galų gale valdiniai būna atskaitingi savo valdytojams.

Saugomosios demokratijos idėja: apibendrinimas ir plėtojimas

Nuo Hobbeso laikų pagrindinis (o gal *svarbiausias*) liberalios politinės teorijos klausimas buvo toks: kaip galima valdyti visuomenę, kurioje savanaudiškų interesų siekimas laikomas teisėtu ir pagrįstu, ir kokia turėtų būti valdymo forma? Hobbesas buvo teoretikas *par excellence*, sistemiškai atitrūkęs nuo klasikinio *polio* prielaidų; tik stipri sauganti valstybė gali deramai sumažinti pavojus, kuriuos patiria savo pačių nuožiūrai palikti piliečiai. Locke'as lemtingai pakeitė šį argumentą: nėra svarių priežasčių manyti, kad valdytojai savo iniciatyva sukurs tinkamus teisinius rėmus, leidžiančius piliečiams laisvai įgyvendinti savo interesus. Skirtingai, bet vienas kitą papildydami, Locke'as ir Montesquieu įrodinėjo, kad teisiškai sankcionuota politinė valdžia turi būti apribota. Bet nė vienas iš šių mąstytojų neišplėtojo savo argumentų iki to, ką šiandien laikytume bent jau logiška jų išvada. Laisvei apsaugoti būtina tam tikra visų suaugusių asmenų politinės lygybės forma: formaliai lygios galimybės apsaugoti savo interesus tiek nuo savavališkų valstybės, tiek ir nuo kitų piliečių veiksmų. Saugomosios demokratijos teorija buvo visiškai sukurta tik sistemiškai išplėtojus šią įžvalgą, nors čia teigėme, kad daugelio pagrindinių teorijos elementų ištakos glūdi politiniuose septyniolikto ir aštuoniolikto šimtmečio veikaluose, kuriuose jie buvo glausčiausiai išanalizuoti.

Dabar sutelksime dėmesį į du klasikinius saugomosios demokratijos teorijos variantus: į vieno iš svarbiausių Amerikos konstitucijos architektų – Jameso Madisono (1757–1836) politinę filosofiją ir į dviejų pagrindinių devyniolikto šimtmečio „anglų liberalizmo" atstovų – Jeremy Benthamo (1748–1832) ir Jameso Millio (1773–1836) pažiūras. Be abejonės, jie įnešė svariausią indėlį į saugomosios liberalios demokratinės teorijos plėtrą: valdantieji turi būti padaromi atskaitingi valdomiesiems pasitelkiant politinius mechanizmus (be kitų dalykų, slaptą balsavimą, reguliarius rinkimus ir potencialių atstovų konkurenciją), duodančius piliečiams patenkinamų priemonių rinktis, patvirtinti ir kontroliuoti politinius sprendimus. Buvo teigiama, kad šie mechanizmai leidžia sukurti galios ir teisės, valdžios ir laisvės pusiausvyrą. Vis dėlto nors ir buvo žengtas šis lemiamas žingsnis, klausimai, ką būtent reikia laikyti „individais", koks konkrečiai turi būti numatomo jiems suteikti dalyvavimo pobūdis anglų-amerikiečių visuomenėje, nebuvo išaiškinti arba išspręsti.

Frakcijų problema

1788 m. Madisonas *Federalist* paskelbė seriją nepaprastų straipsnių, kuriuose kai kurias reikšmingiausias Hobbeso, Locke'o ir Montesquieu idėjas pavertė nuoseklia politine teorija ir strategija. Tęsdamas Hobbeso tradiciją, jis pripažino, kad politika grindžiama savanaudiškumu. Sekdamas Locke'u, pripažino, kad lemtingai svarbu apsaugoti individo laisvę padedant valstybinės valdžios institucijai, kuri teisiškai apribota ir galiausiai atskaitinga valdomiesiems. O sekdamas Montesquieu, Madisonas valdžių atskyrimo principą laikė svarbiausiu kuriant teise grindžiamą valstybę. Bet jo paties pažiūras galbūt geriausiai galima suprasti per jo požiūrį į senovės demokratiją. Apmąstydamas klasikinę demokratiją, jis ištisai ją kritikuoja ar net visiškai atmeta, o tai, kas išlieka iš visos respublikoniškosios tradicijos – ypač jos susirūpinimas, kad privatūs interesai iškraipo viešąjį gyvenimą, jos antimonarchinis nukreiptumas ir mišraus valdymo gynimas – performuluojama ir papildoma liberaliais akcentais.

Kitaip negu Montesquieu, kuris žavėjosi senovinėmis respublikomis, bet manė, kad jų „dvasią" pakerta „modernizacijos" jėgos, Madisonas

buvo nepaprastai kritiškas tiek respublikų, tiek jų dvasios atžvilgiu. Jo vertinimas panašus į platoniškąjį (žr. p. 46–50), o kartais atrodo net dar griežtesnis, nes sustiprinamas hobsiškomis prielaidomis apie žmogaus prigimtį. Pasak Madisono, „grynosios demokratijos" (tokiomis jis laiko visuomenes, kurias „sudaro nedidelis skaičius asmeniškai susirenkančių ir valdančių piliečių") visada buvo netolerantiškos, neteisingos ir nestabilios. Bendra aistra arba interesas, kuriuos jaučia dauguma piliečių, šių valstybių politikoje formuoja sprendimus, politikos kryptis ir veiksmus. Be to, čia visada „bendraujama ir susitariama" tiesiogiai, o tai būtinai reiškia, kad „niekas negali kontroliuoti paskatų paaukoti silpnesnę šalį arba nepatinkantį asmenį" (Madison, *The Federalist Papers*, no. 10, p. 20). Todėl grynosios demokratijos „buvo neramumų ir nesutarimų spektakliai" ir visada buvo „nesuderinamos su asmeniniu saugumu arba nuosavybės teisėmis". Tad negali stebinti, kad „jos paprastai būdavo trumpaamžės ir žūdavo smurtinga mirtimi". Madisonas kritikuoja „politikus teoretikus", kurie „pritarė šios rūšies valdymui ir klaidingai manė, kad tobulai sulyginus žmonių politines teises, iš karto pasidarys tobulai lygūs ir panašūs jų turtai, nuomonės ir aistros" (*The Federalist Papers*, no.10, p. 20). Istorija nuo klasikinių laikų iki Renesanso liudija, kad tokios prielaidos yra toli nuo tiesos.

Skirtingos nuomonės, ginčai, nuomonių susidūrimai, interesų konfliktai ir nuolatinis besivaržančių ir konkuruojančių frakcijų formavimasis yra neišvengiami dalykai. Jie neišvengiami, nes jų priežastys „pasėtos žmogaus prigimtyje" (*The Federalist Papers*, no.10, p. 18). Gabumų ir sugebėjimų įvairovė, gebėjimas klysti samprotaujant ir darant sprendimus, aistra skubotoms nuomonėms, atsidavimas skirtingiems lyderiams, taip pat daugybės įvairių dalykų troškimas – visa tai sukuria „neįveikiamas kliūtis" vienodai aiškinti prioritetus ir interesus. Protas ir savimeilė glaudžiai susiję ir sukuria abipusę racionalumo ir aistros sąveiką. Kur tik buvo skelbiama pilietinė dorybė, ten ji paprastai buvo kaukė, slepianti nepranykstančias egoistiškas paskatas. Pranašumo, galios ir pelno siekimas yra neišvengiami žmogaus būvio elementai, kurie nuolatos

> skaldė žmones... įžiebdavo jų tarpusavio priešiškumą ir skatindavo jų polinkius pyktis ir engti vienas kitą kur kas labiau negu bendradarbiauti siekiant bendro gėrio. Žmonių polinkis į tarpusavio priešiškumą toks stiprus, kad ir be rimtos priežasties – užtekdavo paviršutiniškiausių ir keis-

čiausių skirtumų – įsižiebdavo jų nedraugiškos aistros ir kildavo smarkiausi konfliktai. (*The Federalist Papers*, no.10, p. 18.)

Tačiau, įrodinėjo Madisonas, labiausiai paplitęs ir pastoviausias antagonizmo ir frakcijų kūrimosi šaltinis visada buvo „nevienodas ir nelygus nuosavybės pasiskirstymas". Turintys nuosavybę ir jos neturintys nuolatos sudarydavo „skirtingas suinteresuotas visuomenės grupes". Nuosavybės vaidmenį panašiai pabrėždavo daugelis iškiliausių politinių teoretikų nuo Platono laikų (nors intriguoja tai, kad dažniausiai jį neigdavo dvidešimto amžiaus liberalai ir liberalai demokratai). Madisoną tai skatino prieiti prie išvados, kad visos tautos yra susiskirsčiusios į klases nuosavybės pagrindu, o šį susiskirstymą „skatina skirtingi jausmai ir pažiūros". Kitaip negu Marxas, Engelsas ir Leninas, kurie vėliau stengėsi išspręsti klasinio konflikto keliamas politines problemas siūlydami pašalinti jų priežastis (t.y. panaikinti privačią gamybos priemonių nuosavybę), Madisonas teigė, kad visi tokie siekiai yra beviltiškai nerealistiški. Net jeigu „apsišvietę politikai" galėtų radikaliai sumažinti nuosavybės ir jos paskirstymo nelygybę – o tai labai abejotina, nes žmonės visada atkuria nelygybės formas, – tai nesuvienodintų interesų. Tad Madisonas pripažino, kad „esame priversti daryti išvadą", jog norint sušvelninti frakcinius ginčus, „telieka ieškoti priemonių valdyti jų *padarinius*" (no.10, p. 19). Frakcijų kūrimasis neišvengiamas, o politikos *problema* – kaip pažaboti frakcijas.

Madisonas vadino frakcija „tam tikrą skaičių piliečių – nesvarbu, sudarančių daugumą ar mažumą, – kuriuos vienija ir skatina koks nors bendras impulsas arba aistra, arba interesas, prieštaraujantys kitų piliečių teisėms arba nuolatiniams ir bendriems bendruomenės interesams" (no. 10, p. 17). Jis iškėlė sau uždavinį rasti būdus taip reguliuoti „įvairius ir vieni kitiems trukdančius interesus", kad šie interesai taptų „būtina ir įprasta vyriausybės veiklos dalimi". Madisonas gynė galingą Amerikos valstybę kaip apsaugą nuo tironijos ir priemonę valdyti „frakcinę prievartą", bet ši valstybė turėjo būti organizuota „atstovaujamųjų principų" pagrindu, o jos vyriausybę reguliariai turėjo vertinti visi piliečiai. Tai reiškia, kad vyriausybė būtų kontroliuojama piliečių, turinčių galią rinkimų būdu keisti vadovus. Madisono argumentai kartais kelia įspūdį, kad pilietybę jis laikė universalia kategorija, taikoma visiems suaugusiems žmonėms nepriklausomai nuo lyties,

spalvos ir turimos nuosavybės. Vis dėlto, nors jis mąstė apie galimybę įstatymiškai suteikti balsavimo teisę kur kas didesniam skaičiui žmonių, negu kad būtų buvę priimtina Locke'ui ar Montesquieu, iš tikrųjų labai neįtikima, itin turint galvoje, kada jis rašė, jog jis būtų pritaręs balsavimo teisės suteikimui moterims, neturintiems nuosavybės dirbantiems baltiesiems ir juodiesiems vergams. Iš tikrųjų kai kuriuose jo darbuose dėstomas kur kas ribotesnis požiūris į tai, kokiems gyventojų sluoksniams dera suteikti balsavimo teisę (žr. Madison, in Meyers, 1973; Main, 1973). Vis dėlto jis neabejojamai manė, kad federacine struktūra ir valdžių padalijimu grindžiama „liaudies valdymo" forma ne tik sušvelnintų blogiausius frakcijų keliamus padarinius, bet ir iš esmės įtrauktų piliečius į politinį procesą ginti savo interesų.

Mažumą sudarančių suinteresuotų grupių keliamus politinius sunkumus gali padėti įveikti rinkimų dėžė, „leidžianti daugumai atmesti pragaištingas šių grupių pažiūras reguliariu balsavimu" (*The Federalist Papers*, no. 10, p. 19). Tačiau didžiausi frakcijų keliami sunkumai prasideda tada, kai viena frakcija tampa dauguma. Tada kyla pavojus, kad pati liaudies valdymo forma leis tokiai grupei „ją valdančioms aistroms arba interesams paaukoti tiek viešąjį gėrį, tiek kitų piliečių teises". „Daugumos tironijai", kaip ji dažnai buvo vadinama, gali užbėgti už akių tik ypatinga konstitucinė sąranga. Esminiai jos elementai yra politinio atstovavimo sistema ir gausus rinkėjų sluoksnis.

Politinis atstovavimas reiškia tai, kad valdžia nuolatos perduodama „mažam skaičiui piliečių, kuriuos išrenka kiti" (no. 10, p. 21). Jis reiškia tai, kad atstovai veikia kaip rinkėjų patikėtiniai, jie patys susidaro nuomonę ir patys sprendžia, kokie yra rinkėjų interesai ir kaip juos geriausia įgyvendinti" (žr. Ball, 1988, p. 61–67)[3]. Tokia sistema, teigė Madisonas, svarbi, nes visuomenės nuostatos, „patekusios į išrinkto piliečių organo terpę", gali būti „išgrynintos ir praplėstos". Atstovaujamasis valdymas pašalina „grynosios demokratijos" kraštutinumus, nes patys rinkimai verčia išsiaiškinti viešuosius klausimus, o

[3] Šis požiūris į atstovavimą kartais vadinamas „nepriklausomybės" teorija, nes čia pabrėžiama, kad piliečiams jų atstovai geriausiai tarnauja būdami smarkiai nepriklausomi nuo pačių piliečių. Ši teorija yra paprastai marksistinės tradicijos ginamos „deleguojamojo" atstovavimo teorijos priešingybė. Pasak šios tradicijos, atstovų pareiga yra ištikimai atstovauti tiesioginiams rinkėjų požiūriams ir interesams (žr. Pitkin, 1967, 7 sk.).

nedidelė grupė išrinktųjų, sugebančių ištverti politinį procesą, ko gero, bus kompetentingi ir sugebės „įžvelgti tikrąjį savo šalies interesą", t.y. visų piliečių interesus. Vis dėlto vien atstovaujamasis valdymas nėra pakankama piliečių apsaugos sąlyga: pats savaime jis negali sutrukdyti išrinktiesiems išsigimti į galingą išnaudotojišką frakciją. Šioje vietoje Madisonas pateikė naują argumentą, priešingą visai „grynosios demokratijos" dvasiai. Šis argumentas – tai masto privalumas viešuosiuose reikaluose. „Didelė respublika", turinti plačią teritoriją ir daug gyventojų, yra pamatinė sąlyga, kad valdžia nebūtų engėjiška. Pateikiami keli argumentai. Pirma, atstovų skaičius turi būti padidintas tiek, kad „apsaugotų nuo nedaugelio rezgamų intrigų" (nors, greitai pridūrė Madisonas, jų neturi būti tiek daug, kad kiltų „sumaištis") (no. 10, p. 21). Dar svarbiau, jei „tinkamų asmenybių" skaičius būna pastovus tiek mažoje, tiek didelėje respublikoje, pastarojoje bus kur kas daugiau asmenų, iš kurių rinkėjai galės pasirinkti. Be to, didelėje valstybėje atstovus rinks gausesnis elektoratas, todėl čia labiau tikėtina, kad bus atpažinti „neverti kandidatai". Taip pat didelėje valstybėje, turinčioje privačius poreikius tenkinančią ekonomiką, neišvengiama didesnė socialinė įvairovė, todėl mažiau galimybių, kad tarp rinkėjų arba renkamųjų susiformuotų tironiška dauguma. Socialinė įvairovė padeda kurti politinę fragmentaciją, trukdančią sutelkti pernelyg daug valdžios[4]. Nors didelėje valstybėje atstovai galėtų tapti vis labiau atitrūkę ir svetimesni, federalinė konstitucija, susiejanti iš dalies sutampančias bendruomenes, gali sukurti tokią pusiausvyrą: „svarbiausieji bendrieji interesai patikimi nacionalinei, vietiniai ir konkretūs – valstijos įstatymų leidžiamajai valdžiai" (no. 10, p. 22). Galiausiai laisvė gali būti geriausiai apsaugota tiek nacionaliniu, tiek vietos lygiu atskyrus atitinkamas vykdomosios, įstatymų leidžiamosios ir teisminės valdžios teisines galias.

Madisoną domėtis frakcine politika ir pateikti siūlymą, kaip spręsti privataus intereso susiejimo su viešuoju gėriu problemą, iš dalies įkvėpė makiaveliškoji respublikonizmo samprata, kuri pabrėžia būtinybę politiškai ir instituciškai formuoti atsidavimą viešajai sričiai (žr. p. 70–75; Bellamy, 1996). Remdamasis šiomis prielaidomis, Madisonas interpretavo

[4] Šis argumentas turėjo didelę įtaką „pliuralistinei" tradicijai po Antrojo pasaulinio karo (žr. 6 sk.).

atstovų ir stiprios federacinės valstybės vaidmenį ne tiesiog negatyviai – kaip mechanizmus, kuriais reikia pasinaudoti atsižvelgiant į tai, jog tiesioginė demokratija nepageidautina, bet interpretavo jį pozityviai – kaip institucinę priemonę kurti tokią politikos formą, kuri teiktų daugiausia galimybių garantuoti rimtą svarstymą ir veiksmingą sprendimų priėmimą viešajame gyvenime. Tačiau nereikia jo samprotavimų apie didesnę respubliką painioti su ankstesnėmis klasikinėmis pilietinio gyvenimo ir viešosios srities interpretacijomis. Teorijos pamatas nebėra klausimas, kokia tikroji aktyvaus piliečio vieta politinės bendruomenės gyvenime; šį klausimą keičia kitas: kokiu būdu individai teisėtai įgyvendina savo interesus ir koks turi būti valdymas, kuris pirmiausia suvokiamas kaip priemonė šiems interesams įgyvendinti. Nors Madisonas gerai matė, kokiais būdais būtų galima suderinti konkrečius interesus su „respublikos" interesais, jis aiškiai suplaka saugomąjį respublikonizmą su liberaliomis nuostatomis (plg. Wood, 1969; Pocock, 1975, p. 522–545). Taigi federacinę atstovaujamąją valstybę jis laikė pagrindiniu mechanizmu, leidžiančiu sutelkti individų interesus ir apginti jų teises. Jis tikėjo, kad tokioje valstybėje galima garantuoti asmens ir nuosavybės saugumą, o politiką suderinti su reikalavimais, kuriuos kelia didelės, modernios nacionalinės valstybės, turinčios sudėtingus prekybos, verslo bei tarptautinius ryšius. Jo pažiūras galima apibendrinti vieno komentatoriaus žodžiais:

> Tik... iš tiesų kontinentinio masto suvereni nacionalinė vyriausybė gali garantuoti neengėjišką liaudies valdymą. Respublikos leviatanas yra būtinas norint apsaugoti gyvybę, laisvę ir nuosavybę nuo vietinių daugumų tironijos. Didelė respublika nėra tik priemonė pritaikyti liaudies valdymą naujoms politinėms realijoms, bet ir iš esmės pageidautinas dalykas, galintis padėti ištaisyti gilius vidinius trūkumus, būdingus mažos liaudies valdomos valstybės politikai. (Krouse, 1983, p. 66.)

Tam tikrais atžvilgiais Madisono domėjimasis frakcija ir jo troškimas apsaugoti individus nuo galingų bendrijų buvo dviprasmiškas projektas. Viena vertus, jis iškėlė svarbius klausimus dėl liaudies valdymo principų, procedūrų bei institucijų ir dėl būtinybės visa tai ginti nuo impulsyvių, neprotingų veiksmų, kad ir kokia būtų jų priežastis. Demokratijos kritikai dažnai kėlė šiuos klausimus: kodėl „liaudies" santvarkos būna stabilios, kas laiduoja atstovų atskaitomybę, kaip piliečiai supranta „po-

litinio žaidimo taisykles" ir kaip jomis vadovaujasi. Visi šie svarstymai teisėti. Kita vertus, jeigu šie klausimai svarstomi visų kitų klausimų sąskaita, juos galima lengvai susieti su nepagrįstu konservatyviu troškimu rasti būdą pirmiausia apsaugoti „turinčius" (mažumą) nuo „neturinčių" (kitų). Madisonas, kaip ir visi demokratijos kritikai ir beveik visi saugomosios demokratijos teoretikai, pabrėžė prigimtinę teisę į privačią nuosavybę. Šios teisės pagrindas tebėra paslaptingas ir kaip tik šią paslaptį (kaip pamatysime) siekė išnarplioti Marxas su Engelsu. Madisonas buvo palankus liaudies valdymui tol, kol iškilo pavojus, kad dauguma gali nukreipti valstybės politikos įrankius prieš mažumos privilegijas. Nors apskritai Madisono argumentai buvo gana naujoviški ir gana reikšmingi, jis neabejojamai buvo demokratas per prievartą. Tuo jis buvo panašus į Jeremy Benthamą ir Jamesą Millį, kuriuos abu šiuo atveju galima aptarti.

Atskaitomybė ir rinka

Benthamui ir Milliui darė įspūdį gamtos mokslų metodai ir pažanga, o jų pažiūros buvo tvirtai pasaulietinės. Jų manymu, tokios sąvokos kaip „prigimtinė teisė" ir „visuomenės sutartis" buvo klaidinančios filosofinės fikcijos, nepadėjusios paaiškinti, kas yra tikrasis piliečių interesų, atsidavimo ir pareigos valstybei pagrindas. Jie įrodinėjo, kad tą pagrindą galima atskleisti perpratus primityvius ir neredukuojamus realaus žmonių elgesio elementus. Jų abiejų žmonių sampratos pamatas yra teiginys, kad žmonės veikia stengdamiesi patenkinti troškimą ir išvengti skausmo. Trumpai sakant, jų argumentas yra toks: vyraujanti žmonių motyvacija yra patenkinti troškimus, maksimizuoti malonumą arba naudą ir minimizuoti kančią; visuomenę sudaro individai, siekiantys tiek naudos, kiek jos gali gauti iš visko, ko nori; individų interesai visada prieštarauja vieni kitiems, nes „didysis žmogaus prigimties dėsnis" yra, kaip manė Hobbesas, priversti „asmenis ir žmonių savybes tarnauti mūsų malonumams" (žr. Bentham, *Fragment on Government*). Kadangi valdantieji, savaime suprantama, elgsis taip pat kaip ir valdomieji, tai, norint išvengti sistemingo piktnaudžiavimo, valdžia turi būti tiesiogiai atskaitinga rinkėjams, kurie privalo dažnai susirinkti ir nuspręsti, ar jų tikslai buvo patenkinti.

Šiais argumentais buvo aiškiausiai išskleista saugomosios demokratijos teorija (žr. Macpherson, 1977, 2 sk.; plg. Harrison, 1993, 6 sk.). Benthamas ir Millis liberaliąją demokratiją siejo su politiniu aparatu, garantuojančiu valdytojų atskaitomybę valdiniams. Tik demokratinis valdymas būtų patenkinamas būdas generuoti politinius sprendimus, atitinkančius visuomeninį interesą, t.y individų masės interesus. Benthamas rašė: „Būdingas demokratijos tikslas ir rezultatas yra tas, kad ji... siekia apsaugoti savo narius nuo ją ginančių funkcionierių priespaudos ir plėšikavimo" (Bentham, *Constitutional Code*, I kn., p. 47). Demokratinis valdymas reikalingas tam, kad piliečiai būtų apsaugoti nuo politinės valdžios despotijos – nesvarbu, ar tai būtų monarcho, aristokratijos ar kitų grupių valdžia. Juk pagunda piktnaudžiauti valdžia viešojoje srityje – elgtis korumpuotai – tokia pat universali kaip ir traukos jėga. „Bendruomenės apskritai interesą" galima apginti tik per balsavimą, slaptus rinkimus, potencialių politinių atstovų konkurenciją, valdžių atskyrimą, spaudos, žodžio ir būrimosi laisvę (žr. Bentham, *Fragment on Government*, ir J. Mill, *An essay on Government*).

Benthamas, Millis ir apskritai utilitaristai (t.y. visi tie, kurie gynė naudingumo principą) pateikė vieną aiškiausių liberalios demokratinės valstybės pagrindimų. Tokia valstybė garantuoja individams būtinas sąlygas siekti savo interesų be savavališko politinio kišimosi pavojaus, laisvai sudarinėti ekonominius sandorius, mainyti darbą ir prekes rinkoje ir privačiai pasisavinti išteklius. Šios idėjos buvo devyniolikto amžiaus „anglų liberalizmo" branduolys: valstybė turėjo vaidinti pilietinėje visuomenėje individų arbitrės ar teisėjos vaidmenį šiems individams pagal ekonominės konkurencijos ir laisvų mainų taisykles siekiant savų interesų. Periodiški rinkimai, monarchijos galių panaikinimas, valdžių padalijimas valstybėje ir laisvoji rinka turėjo būti maksimaliai naudingi visiems piliečiams. Laisvas balsavimas ir laisva rinka buvo *sine qua non*, nes pagrindinė prielaida buvo ta, jog kolektyvinį gėrį galima tinkamai įgyvendinti daugelyje gyvenimo sričių tik su sąlyga, kad individai dalyvauja konkurenciniuose mainuose ir siekia savo naudos minimaliai kišantis valstybei.

Tačiau reikšminga, kad šis argumentas turėjo ir kitą aspektą. Iš tikrųjų su „minimalios" valstybės, kurios apimtis ir galia turėjo būti griežtai apribotos, skelbimu buvo susietas įsipareigojimas remti tam tikrus

valstybės kišimosi būdus, pavyzdžiui, nepaklusniųjų, ar jie būtų individai, grupės ar klasės, tramdymą (žr. Mill, „Prisons and prison discipline"). Metantys iššūkį nuosavybės arba rinkos visuomenės saugumui kėlė grėsmę viešojo gėrio įgyvendinimui. Viešojo gėrio vardu utilitaristai gynė naują administracinės valdžios, leidžiančios „valdyti asmenį", sistemą (plg. Foucault, 1998, 3 dalis; Ignatieff, 1978, 6 sk.). Kalėjimų sistema buvo šios naujos epochos žymė. Be to, tais atvejais, kai *laissez-faire* nepajėgė garantuoti geriausių įmanomų rezultatų, buvo teisinamas valstybės kišimasis siekiant pertvarkyti socialinius santykius ir institucijas. Įstatymų priiminėjimas bei įgyvendinimas ir politikos bei institucijų kūrimas buvo laikomi pateisinamais tiek, kiek visa tai padėjo išsaugoti naudingumo principą, – būtent tiek, kiek tai tiesiogiai padėjo įgyvendinti, kruopščiai skaičiuojant, didžiausio žmonių skaičiaus didžiausią laimę – ją Benthamas ir Millis laikė vienintelių moksliškai pagrįstu viešojo gėrio kriterijumi. Vadovaudamasi šiomis bendromis gairėmis, valdžia turi įgyvendinti keturis papildomus tikslus: padėti išgyventi žmonėms apsaugant darbininkus ir jiems garantuojant, kad jie gaus savo darbo vaisių; padėti kurti perteklių laiduojant, kad nebus politinių kliūčių „natūralioms paskatoms" patenkinti savo poreikius dirbant; skatinti lygybę, nes didėjantis materialių gėrybių prieaugis neatneša daugiau laimės turintiems tas gėrybes (mažėjančio naudingumo dėsnis); apsaugoti individo gėrybes ir turtą (žr. Bentham, *Principles of the Civil Code*). Iš šių keturių tikslų paskutinysis yra akivaizdžiai svarbiausias, nes be gėrybių ir nuosavybės apsaugos individai neturėtų paskatų dirbti ir gausinti turtą: darbas būtų nepakankamai našus, o verslas neklestėtų. Tad prireikus valstybės politikoje ir teisėje rinktis tarp „lygybės" ir „saugumo", „lygybė" turi užleisti kelią „saugumui" (*Principles of Civil Code*, I dalis, 11 sk.). Jeigu valstybė laiduos saugumą (kartu su kitais tikslais, kiek šie suderinami), tai, Benthamo manymu, individai bus suinteresuoti jai paklusti.

Utilitarizmas ir jo sintezė su Adamo Smitho (1723–1790) ekonominėmis *laissez-faire* doktrinomis buvo radikaliausias maištas. Pirma, tai buvo ryžtingas iššūkis pernelyg centralizuotai politinei valdžiai ir, konkrečiai, iki tol nekvestionuojamam pilietinės visuomenės reguliavimui. Nuolatinis liberalizmo iššūkis valstybės valdžiai šiuo atžvilgiu turėjo ilgalaikę reikšmę. Antra, utilitarizmas padėjo sukurti naują politikos prigimties ir

vaidmens sampratą: jis gynė selektyvų, rinkėjų kontroliuojamą valstybės *kišimąsi*, padedantį maksimaliai padidinti viešąjį gėrį. Pavyzdžiui, Benthamas tapo plano įvesti nemokamą mokslą, minimalų atlyginimą ir ligos pašalpas rėmėju. Utilitaristų paveldas darė didelę įtaką formuojant gerovės valstybės politiką (žr. 6 sk.). Kita vertus, reikia pabrėžti, kad Benthamo ir Millio samprata, kas gali teisėtai dalyvauti demokratinėje politikoje ir koks tokio dalyvavimo mastas, labai primena paprastai apribojimus pabrėžiančios liberalios tradicijos apskritai pažiūras: „politika", „viešoji sritis" ir „viešieji reikalai" toliau buvo vyrų, ypač turinčių nuosavybę, srities sinonimas. Nuo Hobbeso iki Benthamo ir Jameso Millio patriarchalinė viešojo (ir privataus) gyvenimo struktūra bei jos ryšys su nuosavybės paskirstymu buvo atkakliai laikomi savaime suprantamais dalykais. Pavyzdžiui, nagrinėdami, kam reikia suteikti balsavimo teisę, Benthamas ir Millis surado argumentų jos nesuteikti, be kitų, moterims ir platiems dirbančiųjų klasių sluoksniams, nors kartu atrodė, kad daugelis jų argumentų tiesiogiai krypo visuotinės rinkimų teisės naudai. Tačiau reikia pažymėti, kad šios teisės klausimu Benthamas tapo daug radikalesnis negu Millis ir vėliau atsisakė savo išlygų dėl visuotinės rinkimų teisės vyrams, nors paliko kai kurias išlygas svarstydamas, koks turėtų būti moterų politinio dalyvavimo lygis.

Benthamo ir Millio idėjos buvo teisingai pavadintos „pamatiniu modernios industrinės visuomenės demokratijos modeliu" (Macpherson, 1977, p. 42–43). Jų demokratijos teorija pagrindžia šį modelį kaip logiškai būtiną norint valdyti nuo absoliučios valdžios ir tradicijos išsivadavusią visuomenę, kurioje individų troškimai neriboti, jie sudaro vartotojų masę ir siekia kuo didesnio asmeninio malonumo. Tad demokratija tampa priemone šiems tikslams siekti, o ne savaiminiu tikslu, galbūt padedančiu ugdyti ir tobulinti visus žmones. Tokios Benthamo ir Millio pažiūros kartu su visa saugomosios demokratijos tradicija geriausiu atveju reprezentuoja labai šališką ar vienpusišką demokratijos teorijos formą (žr. Pateman, 1970, 1 sk.).

Kas yra demokratinė politika? Atėnų demokratija ir renesansinė respublikoniškoji tradicija traktavo politiką kaip apimančią visus bendruosius miesto-valstybės reikalus, o liberalioji saugomosios demokratijos tradicija (apibendrinta IIIa modeliu) gina siauresnį požiūrį: politika su-

tapatinama su valdžios arba vyriausybių pasauliu ir su šiam pasauliui reikalavimus keliančių individų, frakcijų arba suinteresuotų grupių veikla. Politika laikoma savita ir atskira visuomenės gyvenimo sritimi, kuri atsieta nuo ekonomikos, kultūros ir šeimos gyvenimo. Liberaliojoje tradicijoje politika pirmiausia reiškia valdymo veiklą ir institucijas. Iš šio požiūrio tiesiogiai kyla išvada, kad ekonomikos organizavimas arba smurtas prieš moteris santuokoje (prievartavimas) paprastai laikomi ne politiniais klausimais, bet „laisvų" privačių sutarčių pilietinėje visuomenėje rezultatu, ne viešuoju reikalu arba problema, kurią turėtų spręsti valstybė (žr. Pateman, 1983; 1988)[5]. Tai labai siauras požiūris, kuris vėliau bus atmestas. Tačiau kartu svarbu pažymėti, kad liberalioji saugomosios demokratijos idėja darė esminį poveikį.

Laisvės *nuo* viešpataujančios politinės valdžios idėja („negatyvi laisvė", kaip ji buvo vadinama) įkvėpė nuo šešiolikto šimtmečio pabaigos trukusį senų Europos valstybinių santvarkų puolimą ir tobulai papildė augančią rinkos visuomenę; juk rinkos laisvė praktiškai reiškė tai, kad žmonių gyvenimo sąlygas lemti paliekama privačiai iniciatyvai gamybos, paskirstymo ir mainų srityje. Tačiau liberali negatyvios laisvės samprata susijusi su kita – alternatyvaus rinkimosi – idėja. Pamatinis laisvės elementas yra *reali galimybė* įvairiai rinktis ir veikti („pozityvi laisvė"). Šios sampratos mūsų aptarta liberalioji tradicija sistemingai neplėtojo, nors kai kuriuos su tuo susijusius klausimus nagrinėjo Jameso Millio sūnus Johnas Stuartas Millis (1806–1873), kurio veikalus tuojau aptarsime. Vis dėlto liberalioje politinės lygybės kaip būtinos laisvės sąlygos – formaliai lygių piliečių galimybių apsaugoti savo interesus – idėjoje implicitiškai glūdi egalitarinis idealas, iš kurio kyla problemiškos išvados liberaliai santvarkai (žr. Mansbridge, 1983, p. 17–18). Jeigu individų interesai turi būti vienodai saugomi, nes galiausiai tik jie gali nuspręsti, ko nori, ir, vadinasi, jų interesai iš principo vienodai svarbūs, tai kyla du klausimai: ar visi suaugę individai (nepriklausomai nuo lyties, spalvos, tikėjimo ir turto) neprivalėtų turėti lygiaverčio būdo apsaugoti savo interesus, t.y. balsavimo teisės ir apskritai lygių pilietinių

[5] Nors graikai suprato politiką plačiau, anaiptol nėra akivaizdu, kad jie patys būtų domėjęsi šiais konkrečiais klausimais (žr. S. M. Okin, 1991; Saxonhouse, 1991). Apie renesansiškąjį respublikonizmą žr. Pitkin (1984); Phillips (1991).

teisių? Gal reikia atsižvelgti ir į tai, ar politiniai liberaliosios demokratijos mechanizmai iš tikrųjų vienodai gina individų interesus – ar jie leidžia lygiai paskirstyti politinę valdžią?

Apibendrinimas: IIIa modelis
Saugomoji demokratija

Pagrindimo principas(ai)

Piliečiams reikia apsaugos nuo jų valdytojų ir vienas kito, kad valdantieji vykdytų politiką, apskritai atitinkančią piliečių interesus

Pagrindiniai bruožai

Aukščiausia valdžia priklauso tautai, bet patikima tstovams, kurie gali teisėtai vykdyti valstybės funkcijas

Reguliarūs rinkimai, slaptas balsavimas, frakcijų konkurencija, potencialūs lyderiai arba partijos ir daugumos valdžia yra institucinis valdančiųjų atskaitomybės įtvirtinimo pagrindas

Valstybės valdžia turi būti beasmenė, t.y. teisiškai apribota ir padalyta į vykdomąją, įstatymų leidžiamąją ir teisminę valdžias

Itin svarbus konstitucionalizmas, turintis garantuoti apsaugą nuo savavališko traktavimo ir lygybę prieš įstatymus. Jį įkūnija politinės ir pilietinės teisės arba laisvės, pirmiausia žodžio, raiškos, būrimosi, balsavimo ir tikėjimo teisės ir laisvės.

Valstybės atskyrimas nuo pilietinės visuomenės, t.y. apskritai valstybės veikla turi būti griežtai apribota: ji kuria rėmus, leidžiančius piliečiams gyventi savo privatų gyvenimą nepatiriant prievartos, nepriimtino socialinio elgesio ir nepageidaujamo politinio kišimosi pavojų

Konkuruojantys valdžios centrai ir suinteresuotos grupės

Bendrosios sąlygos

Politiškai autonomiškos pilietinės visuomenės plėtra

Privati gamybos priemonių nuosavybė

Konkurencinė rinkos ekonomika

Patriarchalinė šeima

Didesnė nacionalinės valstybės teritorija

Pastaba. Šis modelis, kaip ir daugelis kitų knygoje pateikiamų modelių, apskritai apibendrina tradiciją; nėra mėginama, o ir būtų neįmanoma, juo perteikti nagrinėjamų politikos teoretikų konkrečių nuostatų ir daugelio svarbių jų skirtumų.

Pirmasis iš šių motyvų buvo svarbiausias devyniolikto šimtmečio pabaigoje ir dvidešimtajame šimtmetyje vykstant kovai už balsavimo teisės išplėtimą. Daugelį liberaliųjų demokratų pateikiamų argumentų buvo galima nukreipti prieš *status quo* siekiant atskleisti, kokiu mastu demokratijos principai vis dar nebuvo taikomi praktiškai. Antrasis motyvas tapo svarbiausias marksistinei, feministinei ir kitoms radikalioms tradicijoms. Nors kiekvienas žingsnis, žengiamas formalios politinės lygybės link, yra pažanga, „realią laisvę" pakerta milžiniška nelygybė, įsišaknijusi socialiniuose privačios gamybos ir reprodukcijos santykiuose. Problemos, kurias kelia šis požiūris, reikalingos kruopščios analizės, bet IIIa modelyje jos nėra tiesiogiai svarstomos. Tai vargu ar stebina turint omenyje, jog galų gale šis modelis skirtas tam, kad būtų legitimuota politika ir savanaudiškumu grindžiama ekonomika.

Laisvė ir demokratijos plėtra

Benthamas ir Jamesas Millis buvo demokratai per prievartą, bet pasirengę plėtoti demokratines institucijas pateisinančius argumentus, o Johnas Stuartas Millis buvo aiškus demokratijos gynėjas, kuriam rūpėjo, kokiu mastu individas laisvas visose gyvenimo srityse. Liberalus demokratinis arba atstovaujamasis valdymas jam buvo svarbus ne tik todėl, kad apibrėžė ribas, kiek galima siekti asmeninio pasitenkinimo, bet ir todėl, kad buvo svarbus laisvos asmenybės raidos aspektas. Jis manė, jog dalyvauti politiniame gyvenime – balsuoti, dalyvauti vietos valdžioje ir būti prisiekusiųjų žiuri nariu – gyvybiškai svarbu, kad atsirastų tiesioginis suinteresuotumas valdymu ir, vadinasi, būtų sukurtas pagrindas formuotis išprususiems ir save ugdantiems piliečiams – vyrams ir moterims, taip pat dinamiškai „ugdomajai valstybei". Kaip ir Rousseau bei Wollstonecraft iki jo, Millis demokratinę politiką laikė svarbiausiu moralinės saviugdos mechanizmu (plg. Macpherson, 1977, 3 sk.; Dunn, 1979, p. 51–53). Svarbiausias rūpestis buvo „aukščiausia ir harmoninga" individualių gebėjimų plėtra[6]. Tačiau tai nereiškė, kad jis

[6] Periodišką balsavimą Millis prilygino „prisiekusiųjų nuosprendžiui": idealiu atveju tai yra ne vien asmeninio intereso išraiška, o aktyvaus viešuosius reikalus liečiančių faktų apmąstymo pasvertas rezultatas.

gynė kokią nors tiesioginio demokratinio valdymo formą arba neatstovaujamąją demokratiją; kaip pamatysime, jis buvo nepaprastai skeptiškas visų tokių teorijų atžvilgiu.

Johnas Stuartas Millis iš esmės nulėmė moderniosios liberalios demokratinės minties raidos kryptį. Rašydamas tuo laikotarpiu, kai vyko intensyvios diskusijos dėl Britanijos valdymo reformos, Millis stengėsi apginti sampratą tokio politinio gyvenimo, kuriam būtų būdinga didesnė individo laisvė, atskaitingesnė valdžia ir veiksmingas valdymo administravimas, kuriam netrukdytų korupciniai įpročiai ir pernelyg sudėtingos taisyklės. Jo nuomone, šiems siekiams kėlė grėsmę daugelis veiksnių: permainoms priešintis besistengiantis „isteblišmentas", naujų susiformavusių socialinių klasių ir grupių reikalavimai, kėlę pavojų, kad šios klasės ir grupės spartins permainų tempą labiau, negu tai leido daryti jų išsilavinimas ir bendras pasiruošimas, pats valdymo aparatas, kuris vertė būgštauti, kad augančioje pramoninėje valstybėje gausėjant įvairiopoms įtampoms, jis bus linkęs plėsti savo vadovaujamą vaidmenį labiau, negu buvo pageidautina. Aiškinantis Millio pažiūras į šias problemas, reljefiškai išryškėja daug klausimų, tapusių svarbiausiais šių laikų demokratinei minčiai.

Savitas Millio požiūris į individo laisvę aiškiausiai išdėstytas jo garsioje ir įtakingoje studijoje *Apie laisvę* (1859). Šio teksto tikslas – išplėtoti ir pagrįsti principą, apibrėžiantį „valdžios, kurią visuomenė gali teisėtai taikyti individo atžvilgiu, prigimtį ir ribas". Tai klausimas, kurį retai nagrinėjo tiesioginės demokratijos formų gynėjai (*Apie laisvę*, p. 15 ir šios knygos p. 81–82, 79–81). Millis pripažino, kad tam tikras žmonių gyvenimo reguliavimas ir kišimasis į jį būtini, bet ieškojo būdų užkirsti kelią savavališkam ir egoistiškam kišimuisi. Šį lemiamą klausimą jis išdėstė taip:

> Šios esė tikslas yra ginti vieną labai paprastą principą, turintį absoliučiai lemti prievarta ir kontrole grindžiamus visuomenės ir asmens santykius nepriklausomai nuo to, ar naudojamos priemonės būtų fizinė jėga, taikoma įstatyminių bausmių forma, ar moralinė viešosios nuomonės prievarta. Tas principas yra toks: vienintelis individualiu arba kolektyviniu požiūriu pateisinamas žmonijos tikslas kišantis į bet kurio jos nario ar narių veikimo laisvę yra savisauga. Vienintelis tikslas, kuriuo galima teisėtai pa-

naudoti jėgą prieš bet kurį civilizuotos bendruomenės narį, jam nesutinkant, yra neleisti padaryti žalos kitiems. (*Apie laisvę*, p. 27–28.)

Socialinį arba politinį kišimąsi į individo laisvę galima pateisinti tik tada, kai veiksmas (arba nesugebėjimas veikti) sąmoningai arba nesąmoningai „liečia kitus", ir tik tada, kai tai „daro žalą" kitiems. Vienintelė laisvės suvaržymo priežastis gali būti savisauga. Veiksmų srityje, kuri „liečia tik jį patį", t.y. tik patį individą, jo „nepriklausomybė teisėtai yra absoliuti", nes „asmuo yra savęs paties, savo kūno ir sielos valdovas" (*Apie laisvę*, p. 28).

Millio principas iš tikrųjų jokiu būdu nėra „labai paprastas": jo prasmė ir implikacijos toli gražu vis dar nėra aiškios. Pavyzdžiui, ką būtent laikyti „žala kitiems"? Ar prastas išsilavinimas žalingas? Ar žalingi milžiniški turto ir pajamų skirtumai? Ar žalingas pornografijos platinimas? Bet, trumpam atidėjus panašius klausimus, reikia pažymėti, kad jis išnaudojo šį principą gindamas daug su liberaliu demokratiniu valdymu siejamų laisvių. Jos yra tokios: pirma, minties, jausmų, diskusijų ir spaudos laisvė (apimanti „vidinę sąžinės sritį"); antra, skonių ir siekių laisvė („laisvė taip planuoti savo gyvenimą, kad šis atitiktų mūsų būdą"); ir trečia, asmenų būrimosi laisvė arba laisvė vienytis turint kokį nors tikslą, nedarantį žalos kitiems (*Apie laisvę*, p. 31–32). „Vienintelė laisvė, verta šio vardo, yra laisvė siekti savojo gėrio savo pasirinktu būdu, kol nemėginame atimti iš kitų jų gėrį arba trukdyti jų pastangoms jį įgyti" (*Apie laisvę*, p. 32). Millio nuomone, laisvės principas brėžė skiriamąją liniją tarp žmonių ir vyriausybės valdžios, o jį sukonkretinus kaip atskirų laisvių grupes, jis galėtų padėti atriboti žmogaus laisvės „tikrąją sritį", taigi veiklos sritis, kurios būtinos tam, kad piliečiai galėtų valdyti savo gyvenimą. Jis įrodinėjo, kad piliečiai, vadovaudamiesi ir naudodamiesi šia laisve, gali kurti ir lemti savo pačių valstybės apimtį ir jos politikos kryptį. Be to, Millis aiškino, kad vyravusi tiek valdytojų, tiek piliečių praktika apskritai prieštaravo jo doktrinai, tad kol nebus pastatytas „stiprus moralinio įsitikinimo barjeras" tokiems blogiems įpročiams, galima laukti pasikėsinimų į piliečių laisvę, nes tuo metu didėjo valstybė, siekusi įveikti moderniosios epochos sunkumus (*Apie laisvę*, 5 sk.).

Despotiškos valdžios pavojai ir pernelyg išaugusi valstybė

Millio nuostatos unikalumas tampa labai aiškus priešpriešinus ją, kaip kad darė jis pats, tam, ką jis laikė, pirma, nepriimtina „despotiškos valdžios" esme, kurią įvairiais pretekstais vis dar gynė kai kurios įtakingos to meto figūros, ir, antra, vis stiprėjančio kėsinimosi į piliečių laisvę pavojumi, kuris kyla pernelyg greitai vystantis valstybei, mėginančiai suvaldyti sudėtingas vidaus ir tarptautines problemas. Millis manė, jog esama gausybė duomenų, peršančių mintį, kad darosi iš tikrųjų galima „pernelyg išaugusi valstybė"[7].

Millis veikale *Samprotavimai apie atstovaujamąją valdžią* (1861) kritikavo absoliutinę valstybę, kurią vadino „absoliutine monarchija", ir apskritai despotišką politinės valdžios naudojimą argumentuodamas, kad, pirma, jos neveiksmingos ir nepraktiškos ilgalaikės perspektyvos požiūriu ir, antra, jos *per se* nepageidaujamos. Prieštaraudamas visiems, gynusiems absoliučios valdžios formą, Millis įrodinėjo, kad ji gali leisti „dorybingai ir protingai" spręsti valdymo uždavinius tik esant šioms nepaprastoms ir neįgyvendinamoms sąlygoms: absoliutus monarchas arba despotas turi būti ne tik „geras", bet ir „viską matantis"; jis nuolatos turi gauti išsamių žinių apie tai, kaip elgiasi ir veikia kiekviena valdžios šaka visose šalies apygardose; turi būti pakankamai domimasi visomis šios milžiniškos srities problemomis; jis turi sugebėti „įžvalgiai pasirinkti" visą valstybei administruoti būtiną personalą (Mill, *Considerations*, p. 202–203). Millis aiškino, kad tokiai tvarkai palaikyti reikiami „sugebėjimai ir energija" neįkandami paprastiems mirtingiesiems, vadinasi, visos absoliučios valdžios formos ilgalaikėje perspektyvoje neįmanomos. Bet net jeigu, tarkime, galėtume rasti šitaip absoliučiai valdyti tinkamus antžmogius, tai ar norėtume to, ką turėtume tokiu atveju, – „vieną antžmogiškai intelektualų žmogų, tvarkantį visus intelektualiai pasyvių žmonių reikalus?" (*Considerations*, p. 203). Millis nedviprasmiškai atsako – „ne", nes kiekviena politinė sistema, atimanti iš in-

[7] Įdomu pažymėti, kad Millio prieš absoliutizmą nukreipti argumentai primena šių laikų argumentus, kodėl negalimas centralizuotas planavimas, o jo argumentai, nukreipti prieš didelę, sunkiai valdomą valstybę, primena daugelį šių laikų ginčų ta pačia tema aspektų.

dividų „potencialią galimybę spręsti dėl savo likimo", griauna žmogaus orumo pagrindus, kelia pavojų socialiniam teisingumui ir atima geriausias sąlygas, kuriomis žmonės galėtų mėgautis „didžiausia jų veiklos sukuriama nauda"[8].

Absoliuti valdžia keltų pavojų žmogaus orumui, nes, atėmus iš žmogaus galimybę dalyvauti tvarkant jam rūpimus reikalus, jam būtų sunku suprasti savo poreikius ir reikmes, susidaryti patikimą nuomonę bei dvasiškai tobulėti intelektualinėje, praktinėje ir moralinėje plotmėse.

Aktyvus dalyvavimas lemiant savo paties egzistavimo sąlygas yra svarbiausias mechanizmas, padedantis ugdyti žmogaus protą ir jam tobulėti moraliai. Socialinis teisingumas būtų pažeistas, nes žmonės geriau gina savo teises ir interesus, negu juos kada nors gintų koks nors neišrinktas „atstovas". Geriausia apsauga nuo to, kad bus nepaisoma individo teisių, – tai suteikti jam galimybę reguliariai dalyvauti formuluojant šias teises. Galiausiai kai žmonės patys sprendžia juos arba visą bendriją liečiančias problemas, išlaisvinama energija, kuri didina tikimybę, jog bus rasti sumanūs sprendimai ir sėkmingos strategijos. Trumpai sakant, dalyvaujant visuomenės ir valstybės gyvenime, įveikiamas pasyvumas ir stiprėja visuotinis klestėjimas, kuris „proporcingas jam kurti įdėtos asmeninės energijos kiekiui ir įvairovei" (*Considerations*, p. 207–208, 277–279).

Remdamasis šiais argumentais, Millis daro išvadą, kad atstovaujamasis valdymas, kurio apimtį ir mastą griežtai riboja laisvės principas, ir *laissez-faire* principas, kuriuo apskritai turėtų būti grindžiami ekonominiai santykiai, yra esminės „laisvų bendruomenių" ir „nuostabaus klestėjimo" sąlygos (*Considerations*, p. 210)[9]. Būtų naudinga, jei prieš pradėdami toliau komentuoti Millio suformuluotą „idealiai geriausios

[8] Millis plačiai kritikavo daugelį Benthamo utilitarinių doktrinų prielaidų, kurias jam buvo įdiegęs jo paties tėvas ir pats Benthamas (tam tikrą laiką jis buvo pastarojo sekretorius). Tačiau jis pripažino bendrąjį naudingumo principą kaip pamatinį kriterijų, leidžiantį nustatyti, kurie tikslai teisingi arba kas yra teisinga. Tačiau gindamas šį principą, jis toli gražu jo netaikė tiesmukiškai (plg. Ryan, 1974, 4 sk.; Harrison, 1993, p. 105–112).

[9] Čia aš nenagrinėsiu daugelio akivaizdžių Millio argumentacijos nenuoseklumų. Pavyzdžiui, jis buvo visai pasirengęs teisinti despotišką „priklausomų" teritorijų valdymą. Įdomų neseną komentarą žr. Ryan (1983), o išamią studiją – Duncan (1971).

valstybės formos" ir „idealiai geriausios ekonomikos formos" sampratą, pažiūrėtume į tai, ką jis laikė didžiausia moderniąja grėsme šiems dalykams – į „daugumos tironiją" ir valdžios galios augimą.

Nuo liaudies valdymo – prie biurokratijos grėsmės

Klausimai, kuriuos kelia galimybė, jog atsiras tironiška dauguma, jau buvo kelti daugelyje skirtingų kontekstų: tai klausimai, kurie tiesiogiai rūpėjo senovės demokratijos ir respublikonizmo kritikams, tai ir problema, kurią tiesiogiai kėlė saugomosios demokratijos gynėjai (Madisonas). Tačiau didžiausią įtaką Milliui šiuo klausimu padarė prancūzų teoretikas ir istorikas Alexis de Tocqueville'is (1805–1859). Tocqueville'is savo pagrindiniame veikale *Demokratija Amerikoje* įrodinėjo, kad balsavimo teisės suteikinėjimas vis didesniam skaičiui gyventojų ir demokratijos plėtojimasis apskritai pradėjo vienodinti visų individų socialines sąlygas plačiąja šio žodžio prasme. Tarnaujanti *demos* valdžia buvo neišvengiamai priešiška senųjų socialinių sluoksnių ir luomų privilegijoms, iš tikrųjų – visoms tradicinėms statuso ir hierarchijos formoms. Tocqueville'o nuomone, šios tendencijos kėlė pamatinę grėsmę politinei laisvei ir asmeninei nepriklausomybei. Tarp daugelio jo išsamiai nagrinėtų reiškinių buvo vis didesnis valdžios, kaip įsibrovėliškos reguliuojančios institucijos, kišimasis į kasdienį gyvenimą. Vykstant „demokratinei revoliucijai" valstybė atsidūrė viso konflikto centre: ji tapo vieta, kur buvo kovojama dėl to, kokią politiką įgyvendinti beveik visose gyvenimo srityse. Remiantis prielaida, kad ji iš esmės yra „geranoriškas" aparatas, valstybę pradėta laikyti viešosios gerovės ir pažangių permainų garantu. De Tocqueville'is manė, kad ši prielaida yra iš esmės klaidinga ir, jeigu jai nebus pasipriešinta teoriškai ir praktiškai, ji taps pasidavimo valstybės administratoriaus „diktatui" receptu?[10]

[10] De Tocqueville'is siūlė taikyti daug priemonių šiai tendencijai sustabdyti, tarp jų – decentralizuoti kai kuriuos valdymo aspektus, socialiniame ir politiniame gyvenime kurti stiprias nepriklausomas sąjungas ir organizacijas, tarpininkaujančias tarp individo ir valstybės, puoselėti gerbiančią laisvę kultūrą, padėti kurti barjerus, trukdančius įgyvendinti pernelyg centralizuotą valdžią (žr. Krouse, 1983; Dahl, 1985, 1 sk.). Millis iš esmės pritarė plačiai „pliuralistinei visuomenės vizijai", nors ir kritikavo kelis de Tocqueville'io požiūrio aspektus (žr. J. S. Mill, „M. de Tocqueville on democracy in America").

Šis nerimas buvo viena iš kelių Millio perimtų problemų. Jo pažiūras galima apibendrinti taip:

1. Modernusis valdymo aparatas kiekvienąkart, priskyrus jam kokią nors funkciją (transportas, švietimas, bankininkystė, ekonomikos valdymas), plečiasi.
2. Plečiantis valdymui, vis daugiau „aktyvių ir ambicingų" žmonių susieja save su valdžia ir/arba darosi nuo jos priklausomi (arba tampa šalimi, siekiančia perimti į savo kontrolę valdymo aparatą).
3. Kuo daugiau žmonių (absoliučiu ir santykiniu požiūriais) yra skiriami ir apmokami valdžios ir kuo labiau centralizuota tampa funkcijų ir personalo kontrolė, tuo didesnė grėsmė kyla laisvei; juk „neužkirtus kelio šioms tendencijoms, visa spaudos laisvė ir demokratiška įstatymų leidybos tvarka darytų mūsų ar kitą šalį laisvą tik iš vardo" (*Apie laisvę*, p. 185).
4. Be to, kuo veiksmingesnė ir moksliškiau pagrįsta darosi administravimo mašina, tuo didesnė grėsmė kyla laisvei. Millis iškalbingai apibendrina šių teiginių esmę:

> Jeigu visos visuomenės reikalų sritys, kuriose reikia organizuoto veikimo arba plataus ir visapusiško požiūrio, būtų valdžios rankose, o valdžios įstaigas visur užimtų gabiasi žmonės, tai visa šalies aukštesnioji kultūra ir panaudojamas protas, išskyrus grynai teorinį, būtų sutelkti gausioje biurokratijoje, iš kurios vienos likusi bendruomenės dalis lauktų visų dalykų: masės – visokiausių nurodymų ir liepimų, ką jos turi daryti, gabieji ir ambicingieji – asmeninio paaukštinimo tarnyboje. Patekti į šios biurokratijos gretas, o patekus – kilti jos laiptais būtų vieninteliai svajonių tikslai. (*Apie laisvę*, p. 185–186.)

Tačiau jo argumentacija jokiu būdu nesibaigia šiais teiginiais, nes jis pateikia kitų reikšmingų samprotavimų apie ypatingą pernelyg išaugusio valdymo aparato poveikį „masėms":

5. Kai administracijos valdžia nuolatos plečiasi, pakankamai praktinio patyrimo ir informacijos neturintys piliečiai bus vis blogiau informuojami ir vis mažiau sugebės kontroliuoti ir prižiūrėti šią valdžią.
6. Į jokią politinę iniciatyvą, net kylančią dėl visuomenės spaudimo, nebus žiūrima rimtai, jeigu ji nebus suderinama su „biurokratijos interesais".

7. Visų „pavergimas" valstybinei biurokratijai taptų dar didesnis ir pavergti būtų net pačios biurokratijos nariai, nes „valdytojai yra tokie pat savo organizacijos ir drausmės vergai, kokie valdiniai yra savo valdytojų vergai" (*Apie laisvę*, p. 188). Organizacijos gyvenimo rutina pakeičia pačių individų „galią ir veiklą", o tokiomis sąlygomis nuslopinami valdančiojo darinio kūrybinga intelektualinė veikla ir jo potencialus pažangumas.

Paskutinį teiginį Millis išdėstė taip:

> Būdama šitaip susieta tarpusavyje į veikiančią sistemą, kuri, kaip ir visos, neišvengiamai funkcionuoja daugiausia remdamasi nustatytomis taisyklėmis, pareigūnų grupė jaučia nuolatinę pagundą paskęsti tingioje rutinoje arba, jeigu retkarčiais ir pabėga iš to malūno arklio rato, pulti į kažkokį pusiau suvokiamą šiurkštumą, kurį pamėgo kai kurie vadovaujantieji pareigūnų korpuso nariai. Vienintelis šių glaudžiai susijusių, nors iš pažiūros priešingų, polinkių stabdys, vienintelis akstinas, galintis palaikyti didelius grupės sugebėjimus, yra jos atsakomybė lygiai gabių, bet nepriklausančių grupei žmonių budriai kritikai. Todėl yra būtina, kad nepriklausomai nuo valdžios egzistuotų priemonės formuoti tokius sugebėjimus ir paremti juos palankiomis progomis bei patyrimu, kurie būtini norint teisingai spręsti painius praktinius reikalus.[11] (*Apie laisvę*, p. 188–189.)

Atstovaujamoji valdžia

Tad ką gi Millis laikė „idealiai geriausia valstybe"? Apskritai Millis gynė ryžtingą demokratiją, galinčią atremti pernelyg išaugusios ir intervencinės valstybės keliamus pavojus. Atrodo, jis griežtai priešpriešino demokratiją biurokratijai: demokratija gali atremti biurokratiją. Bet ši abstrakti formuluotė kelia keletą klausimų,virtusių dilemomis tiek Milliui, tiek visiems liberalams ir liberalams demokratams. Pirma, kiek reikia demokratijos šiuo atveju? Kokiu mastu turi būti demokratiškai organizuojamas socialinis ir ekonominis gyvenimas? Antra, kaip reikalavi-

[11] Tarp Millio pateikiamų pareigūnų viešpatavimo visuomenėje pavyzdžių itin įsidėmėtina „liūdna Rusijos padėtis": pats caras bejėgis prieš biurokratus. Jis gali bet kurį iš jų išsiųsti į Sibirą, bet negali valdyti be jų arba prieš jų norą (*Apie laisvę*, p. 186).

mus garantuoti dalyvavimą viešajame gyvenime – mat tada sukuriamas demokratinės valdančiųjų kontrolės pagrindas – galima suderinti su reikalavimais, kad sudėtinga masių visuomenė būtų valdoma kvalifikuotos administracijos? Ar demokratija suderinama su kvalifikuotu, profesionaliu valdymu? Trečia, kokios teisėtos valstybės veikimo ribos? Koks turi būti santykis tarp individualios ir kolektyvinės veiklos masto? Verta trumpai žvilgterėti į tai, kaip Millis atsakė į kiekvieną iš šių klausimų.

Pasak Millio, modernioje visuomenėje negalima išlaikyti senovės graikų *polio* idėjos. Jis (kaip ir visa liberalioji tradicija) manė, kad savivaldos arba valdymo šaukiant atvirus susirinkimus samprata yra grynа kvailystė, kai kalbama apie bet kurią bendruomenę, didesnę negu atskiras mažas miestas. Kai tik žmonių daugiau, jie gali imtis „tik labai mažytės viešųjų reikalų dalies" (*Considerations on Representative Government*, p. 217–218). Be milžiniškų problemų, kurias kelia jau vien skaičiai, žmonėms susirinkti tam tikru laiku ir tam tikroje vietoje trukdo geografiniai ir fiziniai veiksniai – šias kliūtis sunku pašalinti mažoje bendruomenėje, o didelėje jos neįveikiamos. Koordinavimo ir reguliavimo problemos, kylančios tankiai apgyvendintoje šalyje, kur kas sudėtingesnės negu bet kuriai senovės arba tiesioginės demokratijos sistemai kildavusios atitinkamos problemos (*Considerations*, p. 175–176, 179–180). Be to, kada valdymas yra visų piliečių valdymas, visada tyko pavojus, kad išmintingiausius ir gabiausius užgoš žinių, įgūdžių ir patirties stokojanti dauguma. Šis pavojus gali pamažu mažėti didėjant patyrimui tvarkyti viešuosius reikalus (balsavimas, dalyvavimas prisiekusiųjų žiuri, platus įsitraukimas į vietos valdžios veiklą), bet tik ribotai. Todėl „idealiai geriausia valstybė" moderniomis sąlygomis – tai atstovaujamoji demokratinė sistema, kurioje žmonės „savo aukščiausią kontroliuojančią valdžią įgyvendina per jų pačių periodiškai renkamus deputatus" (*Considerations*, p. 228).

Atstovaujamoji sistema su jai būdinga žodžio, spaudos ir susirinkimų laisve turi ryškių pranašumų: ji duoda mechanizmą, leidžiantį stebėti ir kontroliuoti centrinę valdžią; ji sukuria forumą (parlamentą), turintį tapti laisvės sergėtoju bei proto ir diskusijų centru; ir ji, pasitelkdama rinkiminę konkurenciją, susieja vadovavimui reikiamas savybes su intelektu vardan didžiausios naudos visiems (*Considerations*, p. 195, 239–240). Millis teigė, kad atstovaujamajai demokratijai nėra tinkamos alternatyvos, nors suvokė, jog už ją mokama tam tikra kaina. Šiandien,

rašė jis, atstovaujamoji demokratija ir laikraščiai yra „tikras, nors ne visais atžvilgiais pakankamas, Pnikso ir Forumo atitikmuo" (p. 176ff). Liūdna, bet dalyvauti didelės, sudėtingos, turinčios daug gyventojų visuomenės politiniame gyvenime neišvengiamai galima tik ribotai.

Tačiau apskritai Millis nepaprastai mažai pasitikėjo rinkėjų ir išrintųjų nuovokumu. Nors ir įrodinėjo, jog visuotinė rinkimų teisė lemiamai svarbi, jis stengėsi rekomenduoti sudėtingą daugiapakopę rinkimų sistemą, kad masės, dirbančiosios klasės, „demokratija" neturėtų galimybės atiduoti politinę santvarką tam, ką jis vadino tiesiog „nemokšiškumu" (p. 324). Kadangi individai sugeba daryti įvairius dalykus ir tik nedaugelis išugdė visus savo gebėjimus, tai ar nederėtų, jog kai kurie piliečiai turėtų didesnę įtaką valdymui negu kiti? Nors dėl to nukentėjo Millio argumentacijos nuoseklumas, jis manė būtent taip ir rėmė daugiapakopę rinkimų sistemą: visi suaugusieji privalo turėti balso teisę, bet išmintingesni ir talentingesni privalo turėti daugiau balsų negu neišsilavinę ir ne tokie gabūs. Pasak jo,

> Svarbu, kad kiekvienas iš valdomųjų turėtų balsą valdant... Asmuo, kuriam visai neleidžiama dalyvauti politiniuose reikaluose, nėra pilietis... Bet ar visi turi turėti *lygų* balsą? Tai visiškai kitas siūlymas ir, mano nuomone,... akivaizdžiai klaidingas. Nėra žmogaus, kuris norėtų, jog bet kurį jam rūpimą reikalą tvarkytų ne daugiau išmanantis ir protingesnis asmuo, o priešingai. Kiekvienas, būdamas priverstas patikėti savo interesą abiem jiems, trokštų, jog svaresnis balsas būtų suteiktas labiau išsilavinusiam ir geriau išauklėtam iš jų. („Thoughts on parliamentary reform", p. 17–18, 20–22.)

Millio nuomone, profesiniu statusu galima apytikriai vadovautis skirstant balsus, ir jis prie šios nuostatos priderino savo demokratijos sampratą: labiausiai išprususių ir kvalifikuočiausių (turinčių geriau apmokamas ir labiausiai privilegijuotas tarnybas) rinkėjų balsų neturi nusverti mažiau išprususių ir kvalifikuotų, t.y. dirbančiųjų klasių, atstovų balsai[12]. Bet, norint išvengti „kvalifikuotų klasių" valdymo – vadi-

[12] *Samprotavimuose apie atstovaujamąją valdžią* randame liudijimų, kad Millis daugiapakopius rinkimus laikė laikina auklėjamąja priemone, kuri galiausiai (masėms pasiekus aukštesnius moralinius ir intelektinius standartus) bus pakeista sistema: vienas asmuo – vienas balsas. Tačiau nėra išsamiai paaiškinama, kodėl asmenys, turintys kelis balsus, vėliau panorėtų jų atsisakyti.

nasi, savanaudiško turtingųjų klasių valdymo, t.y norint išvengti pavojingiausios rūšies politinio nemokšiškumo ir siauriausiais klasiniais interesais grindžiamos įstatymų leidybos, nepakako balsavimo sistemos, užkertančios kelią kada nors atsitikti tokiems dalykams; taip pat reikėjo garantuoti išmanymu pagrįstą valdymą (*Considerations*, p. 324). Kaip buvo galima tai garantuoti?

Yra „esminis" skirtumas, teigė Millis, „tarp „valdymo kontrolės ir realaus valdymo" (p. 229–230). Kontrolė ir efektyvumas didėja, jeigu žmonės nemėgina daryti visko. Valdymui reikalingi kvalifikuoti darbuotojai (p. 335). Kuo labiau rinkėjai kišasi į šį reikalą ir kuo daugiau deputatai ir atstovaujamieji organai kišasi į kasdienį administravimą, tuo didesnis pavojus, kad bus pakenkta efektyvumui, bus išsklaidyta atsakomybė už veiklą ir sumažės bendroji visų gaunama nauda. Liaudies kontrolė ir efektyvumas gali būti naudingi tik pripažįstant, kad jų teikiamos naudos šaltinis abiem atvejais visiškai skirtingas:

> Šias dvi naudos rūšis galima sujungti tik atskyrus vienokią ir kitokią naudą garantuojančias funkcijas; reikia atskirti kontrolės ir kritikos funkciją nuo realaus reikalų tvarkymo ir pirmąją perduoti daugelio žmonių atstovams, o antrajai vykdyti pasitelkti žinias ir praktinį protą, būdingus specialiai apmokytai ir patyrusiai mažumai, griežtai įpareigojus ją atsiskaityti tautai. (*Considerations*, p. 241.)

Parlamentas turi skirti asmenis į vykdomąsias pareigas; jis turi būti pagrindinis forumas, kuriame būtų formuluojami poreikiai bei reikalavimai ir būtų diskutuojama bei kritikuojama; jis turi galutinai patvirtinti tautos pritarimą arba sutikimą. Bet jis neturi administruoti arba svarstyti rengiamų įstatymų detales, nes nėra kompetentingas šioje srityje[13].

Šitaip suprantama atstovaujamoji demokratija atskaitomybę gali derinti su profesionalumu ir išmanymu. Ji gali naudotis biurokratinio valdymo pranašumais išvengdama jų trūkumų (3.1 lentelė). Pastaruosius atsveria demokratijos į valdymą įpūstas gyvybingumas (*Considerations*, p. 246–247). Millis vertino tiek demokratiją, tiek kvalifikuotą valdymą ir tvirtai tikėjo, kad jie sąlygoja vienas kitą: atskirai nė vienas iš jų ne-

[13] Iš tikrųjų Millis nuėjo taip toli, kad rekomendavo suteikti parlamentui veto teisę tik tais atvejais, kai įstatymą siūlo ir rengia nerinkta ekspertų komisija.

pasiekiamas. Ir jis manė, kad pasiekti jų pusiausvyrą yra vienas sunkiausių, sudėtingiausių ir svarbiausių „valdymo meno" klausimų (*Apie laisvę*, p. 171).

3.1 lentelė. Millio požiūrio į biurokratijos valdymo pranašumus ir trūkumus apibendrinimas

Pranašumai	Trūkumai
Kaupiamas patyrimas	Nelankstumas
Įgyjamos gerai patikrintos maksimos	Griežtas rutiniškumas
Garantuojami realiai tvarkančių reikalus žmonių įgūdžiai	Prarandamas „gyvybinis principas"
Nuosekliai įgyvendinami tikslai	Žlugdomas individualumas ir asmens raida ir šitaip ribojamas novatoriškumas

Lieka klausimas: į kokias gyvenimo sritis galėtų arba turėtų kištis demokratinė valstybė? Kokios yra deramos valstybės veikimo ribos? Millis stengėsi aiškiai apibrėžti šiuos dalykus remdamasis individo laisvės principu: savisauga – trukdymas padaryti „žalą" bet kuriam piliečiui – yra vienintelis tikslas, pateisinantis veikimo laisvės suvaržymus. Valstybės veiklos mastas turi būti apribotas ir ši veikla turi būti suvaržyta praktiškai norint garantuoti kuo didžiausią galimą kiekvieno piliečio laisvę. Ši laisvė gali būti garantuojama esant atstovaujamajai demokratijai, derinamai su laisvos rinkos politine ekonomija. Veikale *Apie laisvę* Millis kalbėjo apie *laissez-faire* doktriną, grindžiamą tokiais pat tvirtais argumentais kaip ir tie, kuriais grindžiamas laisvės principas. Visus prekybos apribojimus jis laikė blogiu – *kaip* apribojimus – ir manė esant juos neefektyvius, nes jie neduoda trokštamo rezultato, tai yra neleidžia maksimaliai padidinti ekonominio gėrio – didžiausios ekonominės naudos visiems (*Apie laisvę*, p. 160). Nors Millio argumentavime esama didelių dviprasmybių (pavyzdžiui, jis kalba apie valstybės kišimąsi siekiant apsaugoti pavojingų profesijų darbininkus), veikalo *Apie laisvę* esmė ta, kad ekonominiai rinkos mainai ir minimalus valstybės kišimasis yra geriausios strategijos individų teisėms apsaugoti ir maksimizuoti naudingus padarinius, tarp kurių, svarbu pažymėti, yra ir saviugdos galimybė. Kituose darbuose (ypač *Politinės ekonomijos princi-*

puose, kurie pirmą kartą paskelbti 1848 m., bet smarkiai pataisyti 1852 m., skelbiant trečią leidimą) Millis, gindamas *laissez-faire*, dvejoja labiau; jis pateikia išsamių argumentų, kuriais teisina valdžios kišimąsi sprendžiant „koordinavimo problemas" ir teikiant tokias viešąsias gėrybes kaip švietimas.

Vis dėlto Millis išplėtoja viziją, numatančią maksimaliai sumažinti prievartinę valstybės valdžią ir jos reguliuojamąją galią. Tai vizija, kurią galima vadinti liberaliosios demokratijos „dinamiškos harmoningos pusiausvyros" samprata: dinamiškos, nes čia numatoma laisva individų saviugda; harmoningos pusiausvyros, nes konkurenciniai politiniai ir ekonominiai santykiai, grindžiami lygiais mainais, daro visuomenės kontrolę daugeliu atžvilgių aiškiai nebereikalingą. Despotiškoms ir tironiškoms valdymo formoms ne tik metamas iššūkis iš principo, bet jas padaro nebūtinas pati konkurencija, sukurianti, pasak vieno komentatoriaus, „vienintelę natūralią ir teisingą visuomenės organizaciją – organizaciją pagal nuopelnus... kiekvienas užima vietą, kurios nusipelno" (Vajda, 1978, p. 856). Rinkos „nematoma ranka" ilagalaikėje perspektyvoje kuria ekonominį efektyvumą ir ekonominę pusiausvyrą, o atstovavimo principas tampa politiniu laisvės apsaugos pagrindu.

Moterų pavergimas

Millis pripažįsta politikos tapatinimą pirmiausia su valdžios ir valdymo veiklos sritimi, taip pat būtinybę griežtai skirti valstybę ir visuomenę. Tačiau jis nuostabus todėl, kad atsisako vyraujančių vyriškų liberaliosios tradicijos prielaidų ir laiko moteris „suaugusiais žmonėmis", turinčiais teisę būti „laisvais ir lygiais" individais. Trumpam verta stabtelėti prie jo nuostatos šiais klausimais, nes čia jis, kaip ir Wollstonecraft savo apmąstymuose, kelia gyvybiškai svarbius klausimus apie moterų ir vyrų dalyvavimo demokratijoje sąlygas. Liberaliajai tradicijai paprastai atrodė savaime suprantama, kad laisvas nuo valstybės kišimosi „privatus pasaulis" yra nepolitinis ir kad moterys natūraliai randa savo vietą šioje srityje. Atitinkamai politikos ir valstybės atžvilgiu moterys visiškai marginalizuojamos. Nors ir išlaikydamas griežtą sampra-

tą, kas turi būti, o kas neturi būti vieša, Millis į politiškumo-nepolitiškumo dichotomiją neperkėlė „gimties" atsiskyrimo (vyras–moteris) (plg. Siltanen and Stanworth, 1984, p. 185–208).

Dar visai neseniai Millio veikalas *Moterų pavergimas* (1869) buvo smarkiai ignoruojamas, bet čia jis, kaip ir Wollstonecraft iki jo, tiesiogiai kritikavo moters prigimties sampratas, grindžiamas vien jos vaidmenimis namie, jausminiais santykiais ir įsipareigojimais namų ir šeimos gyvenimui. Paprastai vyrai, o kartais ir pačios moterys, *apibrėždavo* moteris remdamiesi šiais santykiais ir įsipareigojimais tik todėl, kad didžiąją žmonijos istorijos dalį jų gyvenimo ir veiklos laukas buvo apribotas. Moterų pavergimas vyrams – namuose, darbe ir politikoje – „vienintelis reliktas senojo mąstymo ir senojo pasaulio" (*Moterų pavergimas*, p. 214). Nors daugelis skelbė esant pasiektą teisių lygybę, Millio teigimu, „tai yra primityviosios vergijos tęsinys" ir „ši priklausomybė išlaikė visas savo brutalios kilmės žymes" (*Moterų pavergimas*, p. 209). Vyrų ir moterų santykis buvo „pagrįstas jėga", ir nors ilgainiui sušvelnėjo kai kurie jo „žiauriausi bruožai", „stipriausiojo teisė" buvo įrašyta „šalies teisėje" (žr. *Subjection*, p. 1–28). Nuo tada, kai Locke'as paneigė požiūrį, kad kai kurie žmonės turi įgimtą ir prigimtinę teisę valdyti, liberalai dėjo daug pastangų stengdamiesi pagrįsti, jog valdomųjų sutikimas yra priemonė garantuoti pusiausvyrą tarp galios ir teisės. Tačiau samprata, kad vyrai yra „natūralūs" moterų šeimininkai apskritai liko nekvestionuojama. Millis padarė išvadą, kad moterų padėtis yra visiškai nepateisinama individualios laisvės, lygaus teisingumo ir galimybių lygybės principų išimtis – išimtis visuomenėje, kurioje valdžia ir privilegijos turi būti tiesiogiai siejamos su nuopelnais, o ne su suinstitucinta jėga.

Moterų pavergime tikrai buvo ginama moterų balsavimo teisė, bet ne vien tai. Čia taip pat nebuvo vien plėtojami darbuose *Apie laisvę* ir *Samprotavimai apie atstovaujamąją valdžią* dėstomi argumentai, nors daugeliu atžvilgių tai irgi buvo daroma (Mansfield, 1980, p. ix–xix). Millio nuostata buvo nauja palyginti su liberalų demokratų nuostatomis, nes jis pabrėžė, jog kol išliks lyčių nelygybė, tol nebus įmanoma įgyvendinti žmogaus laimės, laisvės ir demokratijos. „Teisinis vienos lyties pavergimas kitai... yra viena iš pagrindinių žmonijos tobulėjimo kliūčių" (*Moterų pavergimas*, p. 207). Pirmiausia buvo nepakankamai vertinama

moterų ir pervertinama vyrų reikšmė istorijoje. Todėl buvo iškreiptas vyrų ir moterų gebėjimų supratimas: vyrų sugebėjimai beveik nuolatos buvo išpučiami, o moterų – beveik visur nepakankamai įvertinti. Be to, lytimi pagrįstas darbo pasidalijimas lėmė šališką ir vienpusišką moterų ir vyrų charakterių formavimąsi. Moterys, „griežtai mokomos slopinti savo siekius kaip netinkamus jų lyčiai", tampa, pavyzdžiui, pernelyg pasiaukojančios ir „nenatūraliai skatinamos kitų", tarkim, nuolatos ieško (vyro) pritarimo (*Moterų pavergimas*, p. 211). Kita vertus, vyrai tapo pirmiausia egoistiški, agresyvūs, tušti ir savo pačių užgaidų vergai. Abiejų lyčių sugebėjimas gerbti nuopelnus ir išmintį buvo pagraužtas. Pernelyg dažnai vyrai mano esą nekritikuotini, o moterys pritaria jų nuomonei, dėl ko daroma žala valdžiai ir visuomenei.

> Tik pagalvokite, ką reiškia berniukui suaugti į vyrus, tikint, kad be jokių nuopelnų, be jokių pastangų, net jeigu jis būtų pats lengvabūdiškiausias, tuščiausias ir nemokšiškiausias iš visų žmonių, vien dėl to, kad jis gimė berniukas, jam priklauso pranašumo teisė, pranašumo prieš pusę žmonijos, netgi galbūt prieš tas, kurių tikrąjį pranašumą prieš save jis jaučia kasdien, kiekvieną minutę...bet net jeigu visam jo elgesiui paprastai vadovauja moteris, negana to, net jeigu jis yra kvailys, jis visvien mano, kad moteris, žinoma, jam neprilygsta ir negali prilygti gabumais ir nuovoka; o jeigu jis ne kvailys, tai daro dar blogiau – matydamas jos pranašumą prieš save, jis tiki, kad, nepaisant jos pranašumo, turi teisę jai įsakinėti, o ji įpareigota paklusti. Kaip ši pamoka turi veikti jo charakterį? (*Moterų pavergimas*, p. 222.)

Lyčių nelygybė atėmė iš visuomenės didžiulį talentingų žmonių rezervą. Jeigu moterys „galėtų laisvai panaudoti savo sugebėjimus" ir joms „už tai būtų taip pat atlyginama kaip vyrams ir jos būtų taip pat skatinamos", tai „intelektinių galių, kilniau pasitarnaujančių žmonijai", suma padvigubėtų (*Subjection*, p. 83).

Įamžintas neteisingumas moterų atžvilgiu nuskurdino žmoniją:

> Visoks kitų žmonių elgesio laisvės suvaržymas (užuot padarius juos atsakingus už bet kokį realiai šiuo elgesiu sukeltą blogį) *pro tanto* džiovina pagrindinį žmogaus laisvės šaltinį, ir sunku įvertinti, kiek jis nuskurdina rūšį visuose dalykuose, darančiuose gyvenimą vertingą atskiram žmogui. (*Subjection*, p. 101.)

Millio nuomone, tik „visiška lygybė" tarp vyrų ir moterų teisinėje, politinėje ir socialinėje srityse gali sukurti deramas žmogaus laisvės sąlygas ir demokratinį gyvenimo būdą. Daugelį pagrindinių liberalių principų nukreipdamas prieš patriarchalinę valstybės ir visuomenės struktūrą, Milis įrodinėjo, kad žmonijos išlaisvinimas neįsivaizduojamas be moterų išlaisvinimo.

Nors Wollstonecraft priėjo šią išvadą dar iki Millio, o neabejojamai nesuskaičiuojama daugybė nežinomų moterų priėjo ją dar anksčiau, kai kuriems ši Millio išvada atrodė pernelyg keista, kad galėtų ją paremti[14]. Bekompromisiškas vyrų dominavimo puolimas *Moterų pavergime*, ko gero, yra pagrindinė šio darbo sąlygiško miglotumo priežastis palyginti, pavyzdžiui, su „akademiškai priimtinu" veikalu *Apie laisvę* (Pateman, 1983, p. 208). Vis dėlto, nors puolimas neabejojamai buvo radikalus, jis kupinas ir dviprasmybių. Iš jų reikia pabrėžti dvi. Pirma, visa argumentacija sunkiai suderinama su Millio siaura politiškumo samprata. Laisvės principu galima remtis siekiant pateisinti daugybę valstybės iniciatyvų taip pertvarkyti, pavyzdžiui, ekonomines ir vaikų priežiūros sąlygas, kad moterys būtų geriau apsaugotos nuo nelygybės joms daromos „žalos" ir įgytų galimybę įgyvendinti savo interesus. Tačiau neatrodo, kad Millis šį principą aiškintų kaip tik šitaip. Jo ginama nauja politika, nors ir itin reikšminga, buvo ribota; ja numatoma suteikti moterims rinkimų teisę, reformuoti santuokos įstatymus, kad būtų sustiprinta nepriklausoma moters padėtis šeimoje, ir keliami siūlymai pradėti kurti vienodas lavinimosi galimybes (žr. Mansfield, 1980, p. xxii–xxiii). Millio nustatytas valstybės teisėto veikimo ribas iš dalies reikia aiškinti jo įsitikinimu, kad balsavimo teisę įgijusių moterų padėtis bus palankesnė ir jos galės toliau konkretinti savo laisvės sąlygas. Ši padėtis būtų palanki todėl, kad palikus moterų „išlaisvinimo" reikalą egzistuojančioms politinėms institucijoms, šį išlaisvinimą iškreiptų tradiciniai patriarchaliniai interesai: moterys turi naudotis lygiomis teisėmis, leidžiančiomis joms pačioms aiškintis savo gebėjimus ir poreikius. Kita vertus, Millis, matyt, nemąstė apie labiau intervencines strategijas,

[14] Kai kurie tyrinėtojai teigė, kad Millio požiūriui didelę įtaką darė Harriet Taylor – ilgametė jo draugė, o nuo 1851 m. iki mirties 1858 m. – jo žmona (žr. Einstein, 1980), o kiti teigė, kad šiam požiūriui didelę įtaką darė Williamo Thompsono veikalas *Appeal of One Half of the Human Race*, paskelbtas 1825 m. (žr. Pateman, 1983, p. 211).

nes jos kėsintųsi į individų laisvę patiems spręsti, kas geriausiai atitinka jų interesus. Individams neturi būti daroma politinių ir socialinių kliūčių apsispręsti, kaip tvarkyti savo gyvenimą, – žinoma, su sąlyga, kad jų pasirinkimai nedarys „žalos" kitiems. Bet dėl šios išlygos radikaliai susilpnėja politinės Millio analizės implikacijos, nes taip išlaikomos galingųjų (vyrų) didelės galimybės priešintis permainoms dangstantis laisvės ir veikimo laisvės gynimu.

Antra, Millis nors kiek išsamiau neanalizuoja darbo pasidalijimo namų ūkyje. Be pareigų pasidalijimo namuose moterų galimybės aktyviai veikti pasirinktoje srityje smarkiai sumenkėja. Galiausiai Millis atskleidžia savo požiūrį į moters vaidmenį spėdamas, kad net esant „gerai padėčiai", dauguma moterų teisingai pasirinktų – kaip „tikrąjį savo pašaukimą" – tik ištekėti, auginti vaikus ir tvarkyti namų ūkį" (žr. *Moterų pavergimas*, p. 219; S. M. Okin, 1979; Pateman, 1983). Nenagrinėjant argumentų apie pareigas, kurias privalo prisiimti vyrai vaikų priežiūros ir namų ūkio srityse bei apie nepateisinamų privilegijų praradimą, prie kurio jie turi prisitaikyti (prie šių klausimų grįšime vėliau), negalima tinkamai analizuoti žmogaus laisvės ir demokratinio dalyvavimo sąlygų. Tačiau nors Millis šiuo atžvilgiu turi trūkumų (jie iš dalies būdingi ir Wollstonecraft, kurios pagarba motinystei kartais skatino ją reikšti gana nekritišką požiūrį į tėvų pareigas), sunku per daug sureikšminti *Moterų pavergimo* indėlį į visą liberaliąją demokratinę tradiciją ir trikdantį šito veikalo poveikį šiai tradicijai, o iš tikrųjų ir apskritai politinei minčiai.

Konkuruojančios „valdžios tikslų" sampratos

Pasak Millio, laisvė ir demokratija kuria galimybes „tobulėti žmogui". Minties, diskusijų ir veiklos laisvė yra būtinos proto nepriklausomybės ir savarankiškos nuomonės sąlygos. Ji yra gyvybiškai svarbi formuojantis žmogaus protui arba racionalumui. Savo ruožtu proto ugdymas skatina ir palaiko laisvę. Atstovaujamasis valdymas yra lemiamas veiksnys saugant ir stiprinant tiek laisvę, tiek protą. Atstovaujamosios demokratijos sistema padaro valdžią atskaitingą piliečiams ir ugdo išmintingesnius piliečius, sugebančius siekti viešojo intereso. Tad ji yra tiek priemonė asmens tapatumui, asmenybei ir socialiniam skirtingu-

mui – pliuralistinei visuomenei – ugdyti, tiek ir tikslas savaime, iš esmės demokratinė santvarka. Be to, jeigu dar pašalinamos visos kliūtys, trukdančios moterims dalyvauti politikoje, tai liks nedaug „kliūčių žmonijai tobulėti". IIIb modelis bendrais bruožais apibendrina Millio sampratą.

Apibendrinimas: IIIb modelis
Ugdomoji demokratija

Pagrindimo principas(ai)

Dalyvavimas politiniame gyvenime būtinas ne tik individų interesams apsaugoti, bet ir išprususiems, atsidavusiems ir tobulėjantiems piliečiams ugdyti. Politinis atsidavimas lemtingai svarbus „kilniausiai ir harmoningai" individo sugebėjimų plėtrai

Pagrindiniai bruožai

Liaudies suverenitetas ir visuotinė balsavimo teisė (kartu su „proporcine" balsų paskirstymo sistema)

Atstovaujamasis valdymas (renkami vadovai, reguliarūs rinkimai, slaptas balsavimas, etc.)

Konstituciniai saugikliai, garantuojantys valstybinės valdžios apribojimus ir padalijimą bei užtikrinantys individo teises, pirmiausia susijusias su minties, jausmų, skonio, diskusijų, spaudos, būrimosi laisve ir individualiai pasirinktų „gyvenimo planų" įgyvendinimu

Aiškus parlamentinės asamblėjos ir valstybinės biurokratijos atskyrimas, t.y. išrinktųjų ir specialisto (žinovo) administratoriaus funkcijų atskyrimas

Piliečių įtraukimas į įvairias valdžios šakas per balsavimą, platų dalyvavimą vietos valdžioje, viešuose debatuose ir prisiekusiųjų žiuri

Bendrosios sąlygos

Nepriklausoma pilietinė visuomenė ir minimalus valstybės kišimasis

Konkurencinė rinkos ekonomika

Privati gamybos priemonių nuosavybė ir valdymas kartu eksperimentuojant su „bendruomene" arba kooperacinėmis nuosavybės formomis

Politinis moterų išlaisvinimas, bet apskritai išsaugomas tradicinis darbo pasidalijimas namie

Nacionalinių valstybių sistema su išplėtotais tarpvalstybiniais ryšiais

Pastaba. Svarbu atsiminti, kad Millis remiasi daugeliu liberaliosios tradicijos aspektų ir juos plėtoja, tad keletas ugdomosios demokratijos bruožų ir sąlygų panašūs į IIIa modelyje nurodytus bruožus ir sąlygas (žr. p. 99).

Artėdamas prie *Samprotavimų apie atstovaujamąją valdžią* pabaigos, Millis taip apibendrino „valdžios tikslus": „Asmens ir nuosavybės saugumas bei vienodas teisingumas individų atžvilgiu yra svarbiausi visuomenės poreikiai ir svarbiausi valdžios tikslai; palikus šiuos dalykus kieno nors, o ne aukščiausios valdžios atsakomybei, nelieka nieko, išskyrus karą ir sutartis, dėl ko apskritai reikėtų bendros valdžios" (p. 355). Čia reikia klausti, ar Millis nemėgino „sutaikyti tai, kas nesutaikoma" (Marx, *Capital*, vol. I, p. 16). Juk Millio kūryboje mėginama į darnią visumą susieti asmens ir nuosavybės saugumą, vienodą teisingumą ir valstybę, kuri būtų pakankamai stipri, kad užkirstų kelią karams arba juos kariautų ir gintų sutartis. Faktiškai galima įvairiai interpretuoti Millio kūrybą atsižvelgiant ne tik į jos akcentus, bet ir į pačią liberalizmo ir liberalios demokratijos esmę. Verta pabrėžti bent jau tris galimas interpretacijas.

Pirma, Millis mėgino supinti argumentus už demokratiją su argumentais, skatinančiais „apsaugoti" modernią politinę visuomenę nuo „demokratijos". Nors jis nepaprastai kritiškai vertino milžinišką pajamų, turto ir galios nelygybę (jis pripažino, ypač vėlesniuose raštuose, kad tai trukdo visapusiškai tobulėti daugumai žmonių ir ypač dirbančiosioms klasėms), jis toli gražu nepripažino politinės ir socialinės lygybės. Iš tikrųjų Millio pažiūras galima vadinti tam tikru „išsilavinimo elitizmu", nes akivaizdu, kad mėginama pateisinti privilegijuotą išsilavinusių, kvalifikuotų ir išmintingų žmonių padėtį – trumpai sakant, modernią filosofų-karalių sampratos versiją. Vadovaujantis politinis vaidmuo visuomenėje atiduodamas intelektualų klasei, kuri Millio pasiūlytoje balsų skirstymo sistemoje įgyja didelę galią. Jis pradeda laikytis šios nuostatos pabrėždamas išsilavinimo, kaip pagrindinės laisvės ir išlaisvinančios jėgos, svarbą. Šia nuostata visiškai pritariama moraliniam visų individų ugdymui, bet tuo pat metu pateisinama didelė nelygybė, kad auklėtojai galėtų auklėti neišmanėlius. Taigi Millis pateikia vienus iš svarbiausių argumentų liberaliosios demokratinės valstybės naudai kartu su argumentais, kurių praktinis įgyvendinimas paralyžiuotų tokios valstybės kūrimą.

Antra, Millio argumentai dėl laisvos rinkos politinės ekonomijos ir minimalaus valstybės kišimosi yra vėlesnių „neoliberalių" argumentų užuomazgos (žr. VII modelį: teisinė demokratija, 7 sk.). Pasak šio požiūrio, teisės sistema turi laiduoti didžiausią piliečių laisvę – pirmiau-

sia apsaugoti jų nuosavybę ir ekonomikos funkcionavimą, kad jie galėtų be kliūčių įgyvendinti savo pasirinktus tikslus. Ryžtinga individualios laisvės apsauga leidžia klestėti „geriausiai prisitaikiusiems" ir garantuoja tokią politinę ir ekonominę laisvę, kuri ilgalaikėje perspektyvoje naudinga visiems.

Trečia, nors Millis didžiąją savo gyvenimo dalį tvirtai laikėsi nuomonės, kad liberali valstybė turi būti neutrali individų konkuruojančių tikslų ir gyvenimo stilių atžvilgiu (individai turi būti kuo laisvesni), kai kurias jo idėjas galima pritaikyti „reformistiniam" arba „intervencionistiniam" požiūriui į politiką pagrįsti (žr. 6 sk.). Millis liberaliai demokratinei valstybei skiria aktyvų vaidmenį garantuojant žmonių teises – ji turi leisti įstatymus, apsaugančius tokias grupes kaip etninės mažumos ir stiprinančius moterų padėtį. Be to, jeigu Millio laisvės principą vertintume rimtai – nagrinėtume atvejus, kada būtų pateisinamas politinis kišimasis siekiant neleisti padaryti „žalos" kitiems, tai galiausiai turėtume argumentaciją, kuri pagrįstų visiškai prasikalusios „socialdemokratinės" politikos sampratos užuomazgas. Rūpinimasis profesine sveikata ir saugumu, apskritai sveikatos priežiūra ir apsauga nuo skurdo (faktiškai tos visos sritys, kuriomis gerovės valstybė rūpinosi nuo dvidešimto amžiaus pradžios) galėtų būti valstybės teisėto veikimo, kuriuo siekiama užkirsti kelią žalai, sritis. Savo veikale *Politinės ekonomijos principai* (trečiasis leidimas) Millis pakreipė savo argumentus šia linkme ir įrodinėjo, kad ne tik turi būti daroma daug išimčių ekonominėse *laissez-faire* doktrinose, bet ir kad darbininkai turi pradėti jausti auklėjamąjį nuosavybės poveikį bei valdyti gamybos priemones. Nors jis tvirtai tikėjo, kad individualios privačios nuosavybės principas bus ir turi būti vyraujanti nuosavybės forma numatomoje ateityje, jis buvo šalininkas praktinių eksperimentų su įvairiais nuosavybės tipais, padedančiais atrasti „žmonijos tobulėjimą" labiausiai skatinančią jos formą (žr. *Principles of Political Economy* ir Millio esė apie socializmą, pirmąkart paskelbtą 1879 m., in G. L. Williams, 1976, 1976, p. 335–358). Visų šių pažiūrų visumą galima laikyti vienu iš ankstyviausių demokratinės gerovės intervencionistinės valstybės ir mišrios ekonomikos idėjos formulavimų (Green, 1981)[15].

[15] Į savo gyvenimo pabaigą Millis faktiškai pradėjo save laikyti daugiau socialistu negu liberalu demokratu (žr. jo *Autobiography*).

Apibendrinamosios pastabos

Nuo klasikinės senovės iki septyniolikto šimtmečio demokratija buvo daugiausia siejama su piliečių asamblėjomis ir viešaisiais susirinkimais. Baigiantis aštuonioliktam šimtmečiui, toks rinkimasis pradėtas traktuoti kaip piliečių teisė dalyvauti reiškiant kolektyvinę valią per išrinktus atstovus (Bobbio, 1989, p. 144). Atstovaujamosios liberalios demokratijos teorija iš esmės iš naujo sudėliojo demokratinės minties atskaitos taškus: praktiniai apribojimai, kuriuos demokratijai primeta gausūs piliečiai ir kurie buvo pagrindinis kritikos (antidemokratinės) taikinys, praktiškai buvo įveikti. Atstovaujamąją demokratiją dabar buvo galima šlovinti kaip atskaitingą ir įmanomą valdymą, potencialiai stabilų didelėse teritorijose ir ilgalaikį (žr. Dahl, 1989, p. 28–30). Kaip pasakė vienas didžiųjų „atstovaujamosios sistemos" gynėjų, „demokratijai įskiepijus atstovavimą", sukuriama valdymo sistema, galinti aprėpti „visus įvairius interesus ir bet kokio dydžio teritoriją bei bet kokį gyventojų skaičių" (Paine, *The Rights of Man*, in Paine, 1987, p. 281). Kaip rašė Jamesas Millis, atstovaujamąją demokratiją net galima šlovinti kaip „didįjį naujųjų laikų atradimą", kuris galbūt „pašalins visus teorinius ir praktinius sunkumus" (cit. Sabine, 1995, p. 689). Atitinkamai buvo nutrauktas tradicinis liaudies valdymo teorijos ir praktikos ryšys su mažomis valstybėmis ir miestais, todėl ši teorija ir praktika galėjo tapti besirandančio nacionalinių valstybių pasaulio legitimuojančiu tikėjimu. Tačiau ką būtent reikėjo laikyti šios naujos santvarkos teisėtu nariu, arba „piliečiu" ar „individu", taip pat kokį iš tikrųjų vaidmenį jis turėjo vaidinti šioje santvarkoje, – šiame skyriuje aptariamos tiek saugomosios, tiek ir ugdomosios demokratijos pagrindinės teorijos taip ir nepaaiškino bei neišsprendė.

Apskritai tikrai visuotinė rinkimų teisė buvo galutinai įtvirtinta vykstant didelio masto ir dažnai žiauriai slopinamoms darbininkų klasės ir feministinių judėjimų kovoms devynioliktame ir dvidešimtame šimtmečiais. Jų pergalė tebebuvo trapi tokiose šalyse kaip Vokietija, Italija ir Ispanija, o praktiškai ši teisė buvo iš kai kurių grupių atimta, pavyzdžiui, iš daugelio afroamerikiečių JAV iki šeštojo ir septintojo dešimtmečių pilietinių teisių sąjūdžio. Tačiau vykstant šioms kovoms, pamažu buvo įtvirtinta mintis, kad pilietinės teisės turi būti suteiktos

visiems suaugusiems. Daugelį liberalių demokratų argumentų buvo galima panaudoti prieš egzistuojančias institucijas, kad būtų atskleista, kokiu mastu tebėra neįgyvendinti lygaus politinio dalyvavimo ir lygaus atstovavimo principai ir siekiai. Liberalioji demokratija tapo tikrai šiuolaikiška tik iš tiesų įpilietinus visus suaugusius vyrus ir moteris – sukūrus taisyklių ir institucijų sistemą, leidžiančią kuo plačiausiai dalyvauti daugumai piliečių renkant atstovus, kurie vieni gali priimti politinius sprendimus (būtent visą bendruomenę liečiančius sprendimus).

Šią taisyklių ir institucijų sistemą sudaro renkamoji valdžia; laisvi ir sąžiningi rinkimai, kai visų piliečių balsai yra lygūs; balsavimo teisė, suteikiama visiems piliečiams nepriklausomai nuo rasinių, religinių, klasinių, lyties ir kt. skirtumų; sąžinės, informacijos ir nuomonės reiškimo visais viešaisiais klausimais plačiąja šio žodžio prasme laisvė; visų suaugusiųjų teisė prieštarauti savo valdžiai ir siekti pareigų; sąjungų autonomija – teisė kurti nepriklausomus susivienijimus, tarp jų – socialinius sąjūdžius, suinteresuotas grupes ir politines partijas (žr. Bobbio, 1987, p. 66; Dahl, 1989, p. 221, 233). Šitaip suprantamos atstovaujamosios demokratijos stiprėjimas buvo dvidešimto šimtmečio reiškinys; galbūt net reiktų sakyti, kad dvidešimto šimtmečio pabaigos reiškinys (žr. 8 sk.). Juk tik paskutiniais šio amžiaus dešimtmečiais liberali atstovaujamoji demokratija buvo patikimai įtvirtinta Vakaruose ir plačiai pripažinta kaip iš principo tinkamas valdymo modelis kitur (žr. Held, 1993d, ypač IV dalis).

4

TIESIOGINĖ DEMOKRATIJA IR POLITIKOS PABAIGA

Karlas Marxas (1818–1883) ir Friedrichas Engelsas (1820–1895) nepailstamai puolė „neutralios" liberalios valstybės ir „laisvos" rinkos ekonomikos idėją. Pramoninėje kapitalistinėje visuomenėje niekada valstybė negalėtų būti neutrali ar ekonomika – laisva. Johno Stuarto Millio liberalioji demokratinė valstybė galėtų apsimesti veikianti visų piliečių naudai; ji galėtų ginti savo pretenzijas į legitimumą žadėdama palaikyti „asmens ir turto saugumą" ir tuo pat metu remti „vienodą teisingumą" individų atžvilgiu. Tačiau šio pažado negalima įgyvendinti praktiškai, – įrodinėjo Marxas ir Engelsas. „Asmens saugumui" prieštarauja klasinės visuomenės tikrovė, kurioje daugumą individo gyvenimo aspektų – rinkimosi galimybių pobūdį, darbą, sveikatą, gyvenimo trukmę – lemia jo vieta klasinėje struktūroje. Kaip galima tikėti pažadu garantuoti „asmens saugumą" palyginus padėtį bedarbio arba gamyklos darbininko, atliekančio alinančias ir menkai apmokamas užduotis pavojingomis sąlygomis, ir padėtį mažos bei turtingos gamybinio turto savininkų ir valdytojų grupės, gyvenančios ištaikingesnės ar mažiau ištaikingos prabangos sąlygomis? Kiek prasmingu galima laikyti liberaliosios valstybės pažadą garantuoti „vienodą teisingumą" individams esant milžiniškai socialinei, ekonominei ir politinei nelygybei?

Marxas ir Engelsas – gimę Vokietijoje, bet didžiąją darbingo gyvenimo dalį pragyvenę Anglijoje – ryžtingai atmetė liberaliosios ir liberaliosios demokratinės minties pamatines prielaidas. Nors čia daugiausia kalbėsime apie Marxo darbus, norint suprasti, kaip abu vyrai traktavo politiką, demokratiją ir valstybę, būtina suprasti, kaip jie apskritai vertino individo vietą visuomenėje, nuosavybės santykių vaidmenį ir ka-

pitalizmo prigimtį. Tik išnagrinėjus jų pateiktą kapitalizmo prigimties analizę, galima visapusiškai įvertinti jų siūlytą liberaliosios demokratijos likimo aiškinimą ir jų nepalaužiamą visiškai kitokio modelio gynimą.

Klasė ir klasinis konfliktas

Žmonės kaip „individai"; vienas su kitu konkuruojantys individai; pasirinkimo laisvė; politika kaip asmeninių interesų, „gyvybės, laisvės ir turto" gynimo arena; demokratinė valstybė kaip institucinis mechanizmas – visa tai rūpi liberaliajai demokratinei tradicijai. Nors Marxas ir Engelsas neneigė, kad žmonės turi unikalių sugebėjimų, troškimų ir suinteresuoti laisvai rinktis, jie puolė mintį, jog politinio gyvenimo ir jo labiausiai pageidaujamos organizacinės formos analizės pamatinė prielaida gali būti individas ir jo santykis su valstybe. Kaip sakė Marxas, „žmogus nėra abstrakti būtybė, gyvenanti ne pasaulyje. Žmogus yra žmogaus pasaulis, valstybė, visuomenė" (*Dėl Hegelio teisės filosofijos kritikos*, p. 260, pakeistas vertimas). Individai gyvena tik sąveikaudami ir santykiaudami su kitais; jų prigimtį galima suprasti tik kaip socialinį ir istorinį produktą. Istoriniuose ir politiniuose procesuose veikia ne pavienis, izoliuotas individas, bet žmonės, kurie gyvena palaikydami konkrečius santykius su kitais ir kurių prigimtį apibrėžia šie santykiai. Individą, socialinę veiklą arba instituciją (faktiškai bet kurį žmonių gyvenimo aspektą) galima tinkamai paaiškinti tik atsižvelgiant į istoriškai kintančią aiškinamo dalyko sąveiką su kitais socialiniais reiškiniais, į dinamišką ir besikeičiantį neatsiejamai susijusių elementų procesą.

Pasak Marxo ir Engelso, raktas suprasti žmonių santykius yra klasinė struktūra (apžvalgą žr. Giddens and Held, 1982, p. 12–39). Jų manymu, klasiniai pasidalijimai būdingi ne visoms visuomenės formoms: klasės yra istorijos kūrinys ir išnyks ateityje. Ankstyviausia „gentinio" tipo visuomenė buvo beklasė. Taip buvo todėl, kad tokio tipo visuomenėje nebuvo produkcijos pertekliaus ir privačios nuosavybės. Gamybos pagrindas buvo bendruomeniniai ištekliai, o gamybinės veiklos produktai buvo skirstomi visos bendruomenės nariams. Klasiniai pasida-

lijimai atsiranda tik tada, kai pradedamas gaminti toks produkto perteklius, kad tampa įmanoma negamintojų klasei išgyventi iš kitų gamybinės veiklos. Sugebantys paimti į savo kontrolę gamybos priemones sudaro ekonomiškai ir politiškai viešpataujančią klasę. Tad Marxo ir Engelso požiūriu,klasiniai santykiai yra neišvengiamai išnaudotojiški ir lemia skirtingus valdančiųjų ir valdomųjų klasių interesus. Negana to, klasiniai pasidalijimai neišvengiamai konfliktiški ir dažnai tampa akstinu pradėti aktyvią klasių kovą.

Stulbina, ir tai verta pabrėžti iš pat pradžių, kad Marxas faktiškai nieko nerašė apie galimas sąsajas tarp klasinio ir moterų išnaudojimo. Tačiau šio uždavinio mėgino imtis Engelsas veikale *Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė*. Šioje knygoje jis iš esmės mėgino susieti seksualinio išnaudojimo ištakas su privačios nuosavybės, ypač privačios gamybos priemonių nuosavybės atsiradimu, kuris savo ruožtu buvo laikomas valstybės raidos sąlyga. Pasak Engelso, ankstyviausios visuomenės formos buvo matriarchalinės: moterys buvo galingesnės už vyrus. Tačiau formuojantis privačiai nuosavybei, šis santykis tarp lyčių apsivertė. Nors apskritai nėra aišku, kaip Engelsas traktavo šį procesą, jis siejo jį su privačios nuosavybės, taigi ir klasių atsiradimu, kadangi vyrai įgijo viršenybę saugoti paveldėjimo teisę. Atitinkamai analizuodamas moterų išnaudojimą, Engelsas aiškina jį kaip vieną iš klasinio išnaudojimo padarinių.

> Šiuolaikinė atskira šeima yra pagrįsta atvira arba užmaskuota moteries namų vergija... Šiais laikais vyras didele dauguma atvejų...turi uždirbti, būti šeimos maitintoju, ir tai jam suteikia viešpataujančią padėtį, kuri nereikalinga jokių specialių teisinių privilegijų. Šeimoje jis yra buržua, o žmona atitinka proletariatą. (*Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė*, p. 208.)

Engelsas, remdamasis šiuo požiūriu, noriai darė išvadas: panaikinus kapitalizmą, taigi ir klasinį pasidalijimą, taip pat išnyks ir moterų išnaudojimas. Jis tikėjo, kad kapitalizmo raida tiesia kelią įveikti moterų išnaudojimą, nes pagrindinė moterų engimo kapitalistinėje visuomenėje forma – negalėjimas lygiai dalyvauti darbinėje veikloje – tam tikru mastu naikinama moterims vis labiau tampant samdoma darbo jėga. Ateities visuomenėje lygus dalyvavimas gamyboje leis įgyvendinti

lygybę kitose srityse[1]. Engelsas ir Marxas laikėsi panašaus požiūrio ir į rasinę nelygybę. Jų nuomone, klasės ir klasių kova yra svarbiausias istorinės raidos mechanizmas arba „variklis".

Istorija kaip kapitalizmo evoliucija ir raida

Norint deramai suprasti istorijos raidą, būtina analizuoti, kaip „žmonės kuria istoriją", bet ne visada „jų pačių pasirinktomis", o „duotomis ir paveldėtomis aplinkybėmis" (Marx, *Luji Bonaparto briumero aštuonioliktoji*, p. 200). Suprasti „visos istorijos pagrindą", skelbė Marxas, reiškia suprasti, kaip kūrybinius žmonių veiksmus riboja ir daro galimus ištekliai, kuriuos gali pasitelkti žmonės, jų turimos gamybinės technologijos ir visuomenės forma, kuri egzistuoja kaip ankstesnių kartų pastangų rezultatas. Ignoruoti šiuos procesus reiškia ignoruoti pačius žmogaus egzistavimo pagrindus. Juos išskleisti, priešingai, reiškia išsiaiškinti įvairių žmonių asociacijos formų sąlygas bei politikos galimybes kiekvienoje epochoje.

Atskleisti istorijos procesą padeda dvi bendro pobūdžio sąvokos – „visuomeninė formacija" ir „gamybos būdas" (nors Marxas ir Engelsas aiškiai vartojo tik antrąją iš šių sąvokų). Visuomeninė formacija reiškia visuomenę sudarančių santykių ir institucijų tinklą. Tinklas yra ekonominių, politinių ir kultūrinių reiškinių derinys. Šie reiškiniai apima konkretų ekonomikos tipą, valdžios sistemą, valstybės aparatą ir kultūrinį gyvenimą, susijusius tarpusavyje apibrėžtais ryšiais. Marxas manė, kad šiuos tarpusavio ryšius galima atskleisti analizuojant „gamybos būdą". Gamybos būdas apibūdina pamatinę visuomenės struktūrą – visuomeninius gamybinius santykius. Šie santykiai apibrėžia, kokiu pagrindiniu būdu paimamas ir pasisavinamas pridėtinis produktas. Moderniosios

[1] Nors nuomonės šiuo klausimu šiek tiek skiriasi, dauguma komentatorių sutaria, kad Engelso aiškinime yra maža šiandien pagrindžiamų teiginių. Šaltiniai, kuriais rėmėsi Engelsas ieškodamas matriarchalinės visuomenės pakopos egzistavimo įrodymų, buvo smarkiai diskredituoti. Šiuolaikinei antropologijai, atrodo, nepavyko aptikti nė vieno tikro pavyzdžio visuomenės, kurioje moterys visiškai dominuotų prieš vyrus, nors lyčių galios santykiai įvairiose visuomenėse smarkiai skiriasi. Engelso nurodytas ryšys tarp privačios nuosavybės ir vyro dominavimo taip pat, atrodo, neegzistuoja; matyt, nėra jokio tiesioginio tokio pobūdžio ryšio (žr. Hartmann, 1976; Coward, 1983; H. Moore, 1987).

Vakarų visuomenės arba visuomeninės formacijos yra, pasak Marxo ir Engelso, kapitalistinės, nes joms būdingas pridėtinio produkto pasisavinimas „pridėtinės vertės" forma, vertės, kurią darbininkai sukuria gamybos procese negaudami užmokesčio ir kurią pasisavina kapitalo savininkai (žr. ypač Marx, „Vertė, kaina ir pelnas"). Pasidalijimas į kapitalo savininkus ir tuos, kurie turi parduoti tik savo darbo jėgą, yra kertinis išnaudojimo ir konflikto šiuolaikinėje epochoje pagrindas ir nulemia svarbiausius socialinius ir politinius, t.y. klasių, santykius. „Kapitalistai" yra gamyklų ir technologijų savininkai, o už atlyginimą dirbantys žmonės, arba „samdomieji darbininkai", neturi nuosavybės. Vystantis kapitalizmui, didžioji gyventojų dauguma tampa samdomaisiais darbininkais, kurie, norėdami išgyventi, gali parduoti tik savo darbo jėgą.

Tačiau gamybos būdai yra sudėtingi gamybinių santykių ir gamybinių jėgų deriniai. Ką Marxas turėjo omenyje, apibendrinta forma išdėstyta 4.1 lentelėje. Nors socialiniai gamybos santykiai yra kertiniai, apie juos paprastai kristalizuojasi įvairūs (4.1 lentelėje parodomi) tarpusavio ryšiai ir organizacijos [1(*b*) ir (*c*)]. Tai, kokią konkrečią formą jie įgauna (pavyzdžiui, profesinių sąjungų struktūra), priklauso nuo istorinių sąlygų ir kovos tarp visuomeninių klasių pusiausvyros. Gamybinėms jėgoms priskiriami dalykai, kurie tiesiogiai naudojami pačiame gamybos procese.

4.1 lentelė. Gamybos būdo elementai

1. *Gamybiniai santykiai*
   - *(a)* Visuomeniniai gamybiniai santykiai, pavyzdžiui, samdomojo darbo/kapitalo santykis
   - *(b)* Antriniai (arba netiesioginiai) gamybiniai santykiai, pavyzdžiui, darbo ir kapitalo organizacijos, šeimyninio gyvenimo modeliai
   - *(c)* Politiniai išvestiniai santykiai, pavyzdžiui, valstybė, švietimo institucijos, t.y. santykių ir institucijų, tarnaujančių (*a*) ir (*b*), kompleksas
2. *Gamybinės jėgos*
   - *(a)* Gamybos priemonės, t. y. materialinės gamybos priemonės arba įrankiai
   - *(b)* Techniniai metodai
   - *(c)* Gamyboje naudojami gamtiniai ir žmogiškieji ištekliai
   - *(d)* Darbo organizacija, kurią daugiausia lemia 1 (*a*), (*b*) ir (*c*)

Kai kuriuose garsiausiuose Marxo ir Engelso kūriniuose išplėtota istorijos samprata grindžiama viena kitą keičiančių raidos pakopų idėja. Šios pakopos buvo skiriamos pagal skirtingus gamybos būdus, o pokyčių varomoji jėga buvo ekonominė „bazė", ypač sąveika tarp, viena vertus, nuolatos augančių gamybinių jėgų ir, kita vertus, klasių kovos dėl visuomeninio turto paskirstymo. Kaip konkrečiai Marxas ir Engelsas suprato šią sąveiką ar dinamiką – čia nėra svarbiausia. Čia nepaprastai svarbu pažymėti, kad ši sąveika suponavo tokią istorijos sampratą, pasak kurios, istorija yra evoliucinis procesas, kuriam būdingi revoliucinių permainų laikotarpiai (žr., pavyzdžiui, Marx, *Dėl Politinės ekonomijos kritikos. Įvadas.*). Ši istorinės raidos interpretacija yra standartinis ortodoksinio marksizmo (nuo Engelso iki Bucharino ir Stalino, neminint kitų) bruožas, o jos pagrindinė mintis ta, kad žmonių visuomenė pereina penkias raidos pakopas nuo pirmykščio bendruomeninio prie antikinio, feodalinio, kapitalistinio ir (eventualiai) pokapitalistinio gamybos būdo.

Marxas manė, kad buržuazinis arba kapitalistinis gamybos būdas yra paskutinė svarbi pakopa, po kurios bus iš pagrindų nauja politinė ir ekonominė santvarka, pamažu įgyvendinsianti laisvės ir lygybės idealus, – komunizmas. Prieš analizuojant, kaip jis aiškino valstybę ir demokratinį gyvenimą, naudinga bendrais bruožais išdėstyti, kodėl jis manė, jog kapitalizmas yra galutinė išnaudojimo ir „nelaisvės" pakopa. Jo kapitalizmo samprata tiesiogiai atskleidžia argumentus, kodėl jis naują politinės organizacijos formą laikė esant ne tik pageidautiną, bet ir galimą. Argumentus galima išdėstyti (nors neišvengiamai supaprastintai) keliomis tezėmis:

1. Šiuolaikinėje visuomenėje vyrauja kapitalistinis gamybos būdas. Ši visuomenė grindžiama privačia gamybos priemonių nuosavybe ir mainais, nelygiais mainais tarp kapitalo ir darbo. Produktai pirmiausia gaminami dėl pridėtinės vertės ir pelno, o ne dėl to, kad jie ilgą laiką gali tenkinti žmonių poreikius ir troškimus.
2. Kapitalizmas nėra harmoninga visuomeninė santvarka. Jo pagrindas – prieštaravimai tiek gamybos, tiek ir ideologijos (įsitikinimų sistema, vertybės ir praktikos, tarnaujančios viešpataujančių grupių ir klasių interesams) srityse. Kapitalistiniai gamybiniai

santykiai trukdo visapusiškai plėtotis gamybinėms jėgoms ir kuria virtinę konfliktų ir krizių.

3. Kapitalizmo pagrindai vis labiau griaunami „iš vidaus", šis griovimas yra paties kapitalizmo plėtros rezultatas. Ekonomiką pažeidžia politiniai verslo ciklai, kuriuos sudaro pakilimai ir dideli ekonominės veiklos nuosmukiai, po kurių smarkiai smunka ekonominė veikla. Pakilimus lemia paklausos augimas, skatinantis gamintojus didinti gamybą. Didėjant gamybai, auga įdarbintųjų skaičius ir mažėja nedarbas. Mažėjant nedarbui, stiprėja klasinė kova dėl pajamų paskirstymo, nes darbininkai tampa „vertingesni" ir gali pasinaudoti palankiomis darbo rinkos sąlygomis. Siekdami išlikti konkurencingi ir sumažinti gamybos išlaidas (išlaidos auga didėjant atlyginimams ir žaliavų paklausai), darbdaviai keičia darbininkus kapitalu (diegia naujas technologijas). Našumas sparčiai didėja. Kadangi visi gamybos vienetai veikia konkurencijos sąlygomis (konkuruoja vieni su kitais) ir gamina izoliuotai vieni nuo kitų, tai šito rezultatas būna eventuali perprodukcija ir perteklinė gamyba. Prasideda krizė (smunka ekonominė veikla arba prasideda recesija ar depresija); gamyba mažinama, darbininkai atleidinėjami, nedarbas didėja, atlyginimai smunka, kol „pasiūla" ir „paklausa" vėl susilygina ir ciklas prasideda iš naujo.
4. Be to, nuosmukio laikotarpiais mažas ir/arba silpnas įmones paprastai išstumia iš veslo didelės įmonės, geriau sugebančios „atlaikyti" sunkias ekonomines sąlygas. Šitokiu būdu „laisvą" konkuruojančių įmonių rinką vis labiau keičia oligopolinė ir monopolinė masinė prekių gamyba. Kitaip sakant, ekonominiame gyvenime išryškėja neišvengiama didėjančio nuosavybės „koncentravimo" tendencija. Tokia koncentracija taip pat paprastai vyksta kartu su tuo, ką Marxas vadino didėjančia ekonomikos „centralizacija". Pirmiausia ji susijusi su bankų ir kitų finansinių organizacijų veiklos plėtra ir reiškia, kad pastarieji vis labiau koordinuoja visą ekonomiką. Šie koncentracijos ir centralizacijos procesai vis labiau atskleidžia neišvengiamai visuomeninį kapitalistinės gamybos pobūdį, pakertantį individualistinės (įmonių) vers-

lininkiškos konkurencijos mechanizmus. Negana to, vis didėjanti komercinių ir finansinių įmonių tarpusavio priklausomybė geriausiu atveju garantuoja subtilią ekonominę pusiausvyrą, nes bet koks didesnis sąmyšis ar sutrikimas potencialiai gali paveikti visą sistemą. Pavyzdžiui, milžiniškos įmonės ar banko bankrotas turi padarinių daugeliui iš pažiūros stiprių įmonių, ištisoms bendruomenėms, vadinasi, ir politiniam stabilumui. Schemoje 4.1 apibendrinamąja forma pateikiama Marxo krizės teorija[2].

5. Dėl šių tendencijų klasių kova stiprėja tiek sporadiškai kaip atsakas į ekonomikos ciklinės raidos tendencijas, tiek ir kaip ilgalaikis reiškinys. Pavienio darbininko padėtis nepalyginti blogesnė negu jo darbdavio, kuris gali ne tik atleisti darbininką, bet ir naudotis didžiuliais ištekliais kokio nors ilgalaikio konflikto atveju. Darbininkai įsitikina, kad pastangos individualiai siekti savo interesų nėra veiksmingos ir net pasmerktos žlugti. Todėl kolektyvinio veikimo strategija yra vienintelis būdas patenkinti tam tikrus pamatinius poreikius ir reikmes (pavyzdžiui, gauti didesnių materialinių išmokų, būti savo kasdienio gyvenimo šeimininku, turėti pasitenkinimą teikiantį darbą). Tik *kolektyviai* veikdami *individai* gali susikurti visaverčio gyvenimo sąlygas. Galiausiai darbininkai supranta, kad jie gali išsilaisvinti tik panaikinę kapitalistinius gamybinius santykius. Kolektyvinė kova už laisvę ir laimę yra darbininkų kasdienio gyvenimo dalis. Ją reikia tęsti ir plėtoti, jeigu norima įgyvendinti jų „bendruosius interesus", t.y. *laisvą* individų vystymąsi, *teisingą* išteklių skirstymą ir *lygybę* bendruomenėje.
6. Profesinių sąjungų judėjimo plėtra yra priemonė revoliucijai įvykdyti. Pamokos, kurias darbininkai išmoksta savo darbo vietoje ir per savo profesines sąjungas, leidžia jiems išplėsti savo veiklą į valstybės sritį. Formali teisė organizuoti politines partijas „atstovaujamosios demokratijos" mechanizmo sąlygomis leidžia formuoti socialistines organizacijas, galinčias mesti iššūkį vyraujan-

[2] Iš tikrųjų antriniuose šaltiniuose galima rasti kelias skirtingas Marxo krizės teorijos interpretacijas (plg. Sweezy, 1942; Mattick, 1969; Mandel, 1972; Fine and Harris, 1979).

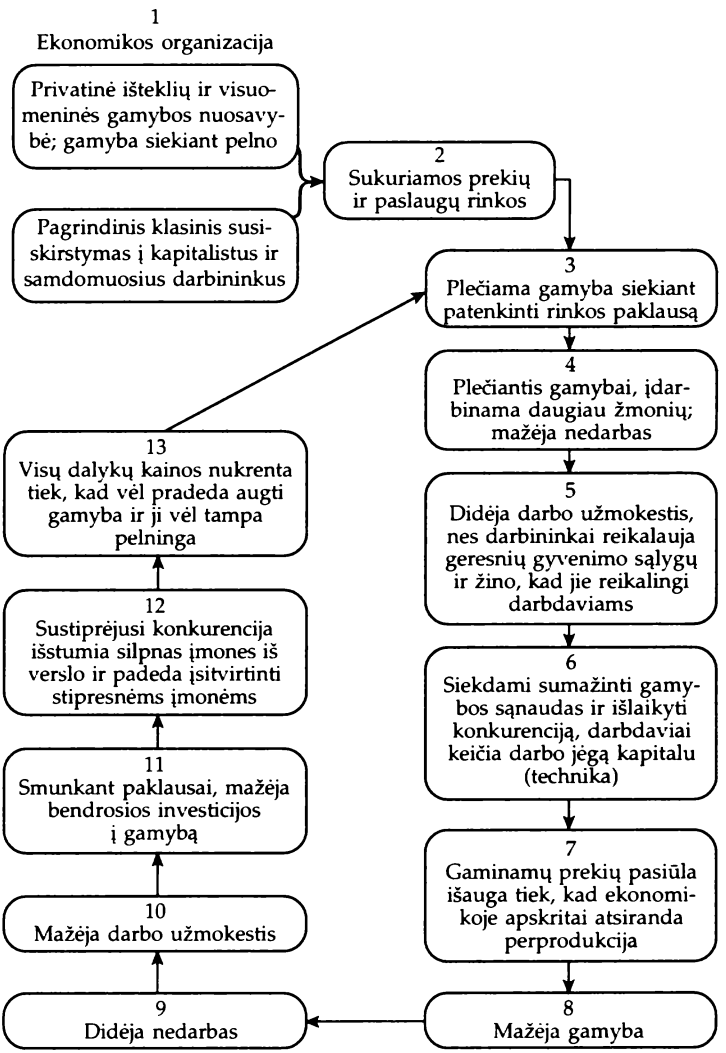

Marxas savo teorijoje siekė įrodyti, kad (a) krizės yra nuolatinis kapitalizmo raidos bruožas; (b) krizės yra perprodukcijos krizės; (c) ryški tendencija vis labiau koncentruoti ir centralizuoti ekonomiką sukuria labai trapią ekonominę „pusiausvyrą"; (d) visuomenės susiskirstymas į klases kuria krizių prielaidas, o klasių kova yra svarbiausias ekonominės raidos „mechanizmas", nes, keičiantis darbo rinkos sąlygoms, darbdaviai arba, priešingai, darbuotojai įgyja daugiau galios.

4.1 schema. Marxo krizės teorija

čiai tvarkai. Per tokius iššūkius galima įvykdyti revoliuciją. Marxas, ko gero, manė, kad kai kuriose šalyse, turinčiose stiprias demokratines tradicijas (kaip kad Britanijoje), tai gali būti taikaus perėjimo procesas, bet kitur jis veikiausiai virs smarkia konfrontacija.

7. Komunizmas kaip politinė doktrina, be tokių „utopinių socialistų" kaip Saint-Simonas (1760–1825), Fourier (1772–1837) ir Owenas (1771–1858) veikalų tradicijos, turi kelis susijusius šaltinius. Pavyzdžiui, šią doktriną įkvepia kasdienė darbininkų kova siekiant atgauti orumą ir tapti savo gyvenimo šeimininkais. Ji randasi iš prieštaravimo tarp kapitalizmo pažado laiduoti stabilų ekonominį augimą ir jo faktiškai nestabilios tikrovės. Jai atsirasti padeda liberalios demokratinės santvarkos nesugebėjimas sukurti laisvės, lygybės ir teisingumo sąlygas. Ir ji randasi iš prieštaravimo, kad kapitalizmas, nors ir pagrįstas „privačiu pasisavinimu" – kapitalistai pasisavina pelną, – yra „visuomeniškiausia" kada nors žmonių sukurta santvarka. Juk kapitalistinė ekonomika susijusi su tokio masto visų bendradarbiavimu ir tarpusavio priklausomybe, kokio nepatyrė jokios ankstesnės visuomenės formos. Komunizmas yra logiškas šio principo pritaikymas naujojo tipo visuomenei.

Dvi valstybės teorijos

Marxas buvo įsitikinęs, kad demokratinis valdymas kapitalistinėje visuomenėje iš esmės yra negyvybingas; demokratinis gyvenimo valdymas neįmanomas, kol egzistuoja kapitalistinių gamybinių santykių primesti suvaržymai. Jo manymu, būtina transformuoti patį visuomenės pagrindą siekiant laiduoti „demokratinės politikos" galimybę. Norint aiškiau suprasti, kodėl Marxas laikėsi tokio požiūrio, svarbu išnagrinėti, kaip jis traktavo valstybės padėtį – jos vaidmenį, funkciją ir ribas – kapitalizmo kontekste.

Liberaliosios ir liberalios demokratinės tradicijų pagrindinė idėja ta, kad valstybė gali pretenduoti atstovauti visai bendruomenei ar visuo-

menei ir tuo ji skiriasi nuo individų privačių tikslų ir reikalų. Bet, pasak Marxo ir Engelso, ši pretenzija dideliu mastu yra iliuzinė (žr. Maguire, 1978, 1 sk.). Valstybė gina „visuomenę" arba „bendruomenę" tarsi neegzistuotų klasės; tarsi santykiai tarp klasių nebūtų išnaudotojiški; tarsi nebūtų pamatinių klasių interesų skirtumų ir šie skirtumai iš esmės nelemtų ekonominio ir politinio gyvenimo. Formaliai vienodai traktuodama visus pagal individų laisvę saugančius ir jų nuosavybės teisę ginančius principus, valstybė (ją Marxas suprato kaip visą valdymo aparatą nuo vykdomosios ir įstatymų leidžiamosios valdžios iki policijos ir armijos) gali veikti „neutraliai", bet jos veiklos rezultatai bus šališki – ji neišvengiamai palaikys turinčiųjų nuosavybę privilegijas. Gindama privačią gamybos priemonių nuosavybę, valstybė jau tapo šališka. Ji įsibrauna į pačią ekonominio gyvenimo organizaciją ir į nuosavybės santykius sustiprindama ir kodifikuodama – per įstatymų leidybą, administravimą ir priežiūrą – jo struktūrą ir praktiką. Valstybė pati savaime vaidina svarbiausią vaidmenį integruojant ir valdant klasiniu požiūriu susiskirsčiusias visuomenes; o kapitalistinėse visuomenėse tai reiškia, kad ji atlieka svarbiausią vaidmenį atkuriant ir palaikant kapitalo vykdomą samdomųjų darbininkų išnaudojimą. Liberali „minimalios" valstybės sąvoka faktiškai tiesiogiai susijusi su stipriu angažavimusi tam tikro tipo kišimuisi, turinčiam pažaboti tuos, kurie meta iššūkį vadinamosios laisvosios rinkos kuriamai nelygybei: liberalioji ar liberali demokratinė valstybė neišvengiamai tikrovėje yra prievartinė arba stipri valstybė. Privačios gamybos priemonių nuosavybės palaikymas prieštarauja politinės ir ekonominės „laisvų ir lygių" piliečių santvarkos idealams. Marxas pripažino, kad judėjimas visuotinės balsavimo teisės ir politinės lygybės link apskritai buvo trumpalaikis žingsnis į priekį, bet jo emancipacinį potencialą smarkiai pakirto klasinė nelygybė ir iš jos kylantys daugelio žmonių pasirinkimo galimybių politiniame, ekonominiame ir socialiniame gyvenime apribojimai.

Negana to, Marxas smarkiai abejojo liberalų teiginiais, kad reikia aiškiai atskirti tai, kas privatu, nuo to, kas vieša, pilietinės visuomenės pasaulį – nuo politinio pasaulio. Pagrindinis šiuolaikinės valdžios šaltinis – privati gamybos priemonių nuosavybė – formaliai yra *depolitizuota;* ji savavališkai aiškinama taip, tarsi tai nebūtų tikras politikos klausi-

mas. Ekonomika traktuojama kaip nepolitiška tuo atžvilgiu, kad ryškus susiskirstymas į tuos, kurie yra gamybos priemonių savininkai ir valdytojai, ir į tuos, kurie privalo gyventi iš samdomojo darbo, laikomas laisvų privačių sutarčių rezultatu, o ne valstybės reikalu. Tačiau valstybė, gindama privačią gamybos priemonių nuosavybę, nebūna atsiribojusi nuo galios santykių pilietinėje visuomenėje kaip visuma institucijų, iškylančių aukščiau visų dalinių interesų, t.y. kaip „viešoji valdžia", tarnaujanti „visuomenei". Priešingai, ji yra giliai įsišaknijusi socialiniuose ekonominiuose santykiuose ir susijusi su konkrečiais interesais. Negana to, šis ryšys išlieka (dėl priežasčių, kurias aptarsime vėliau) nepriklausomai nuo to, kokios žmonių „atstovų" pažiūros ir kiek plačiai suteikta balsavimo teisė.

Marksistinis santykio tarp klasių ir valstybės aiškinimas plėtojamas bent jau dviem kryptimis; nors pats Marxas jokiu būdu jų aiškiai neskiria, analitiniu požiūriu verta jas išpainioti. Pirmoji, kurią toliau vadinsime 1 nuostata, pabrėžia, kad apskritai valstybė ir, konkrečiai, biurokratinės institucijos gali būti įvairių formų ir tapti valdžios šaltiniu, kuris trumpalaikės perspektyvos požiūriu neturi būti tiesiogiai susijęs su viešpataujančia klase arba būti vienareikšmiškai jos kontroliuojamas. Pasak šio aiškinimo, valstybė išsaugo tam tikrą valdžią, nepriklausomą nuo viešpataujančios klasės; jos institucinių formų ir veikimo dinamikos negalima tiesiogiai kildinti iš klasinių jėgų konfigūracijos – jos yra „sąlygiškai autonomiškos". Antroji kryptis, 2 nuostata, neabejojamai vyrauja Marxo raštuose: valstybė ir jos biurokratija yra klasiniai įrankiai, atsiradę tam, kad susiskirsčiusi visuomenė būtų koordinuojama vadovaujantis valdančiosios klasės interesais. Iš tikrųjų 1 nuostata yra sudėtingesnė ir subtilesnė samprata. Toliau dėstomos abi nuostatos pradedant pirmąja, nes ji aiškiausiai suformuluota ankstyvuosiuose Marxo raštuose ir parodo, kokiu mastu antrasis požiūris susiaurina marksistinės politikos ir valstybės pamatines prielaidas.

Marxas susidomėjo teorinėmis valstybinės valdžios problemomis anksti susipažinęs su Hegeliu (1770–1831), didžiausiu vokiečių idealistinės filosofijos mąstytoju ir įtakingiausia intelektualine to meto jėga. Hegelis savo veikale *Teisės filosofijos apmatai* teigė, kad valstybė potencialiai gali išspręsti smarkius individų konfliktus sukurdama, viena ver-

tus, racionalius rėmus, leidžiančius jiems bendrauti pilietinėje visuomenėje, o kita vertus, suteikdama galimybę dalyvauti (riboto atstovavimo forma) formuojant „bendrąją politinę valią". Ilgainiui šiuolaikinė valstybė tapusi teisės, kultūros ir nacionalinio tapatumo centru, viską apimančiu bet kokios plėtros pagrindu. Piliečiai, tapatindamiesi su ja, galėtų įveikti konkurencinę pilietinės visuomenės anarchiją ir atrasti tikrąjį vienybės pagrindą. Piliečiai tik valstybės padedami gali pradėti „protingai gyventi". (Glaustą šio požiūrio išdėstymą žr. Hegel, *Istorijos filosofija*, pirmą kartą buvo išleista 1830 m., p. 64–67.)

Pilietinę visuomenę Hegelis suprato kaip „savanaudiškų" veiksmų sritį, kurioje egoistinio intereso siekimas yra visiškai teisėtas. Nors egoistiniai interesai tam tikru mastu egzistavo visada, visiškai atskira pilietinė sritis atsirado vykstant nuolatinei individų emancipacijai nuo religinių, etinių ir prievartinių politinių suvaržymų. Šio proceso pagrindas yra tradiciją griaunanti laisvosios rinkos plėtra. Tačiau, pabrėžė Hegelis, laisvosios rinkos ir apskritai pilietinės visuomenės reikšmės negalima tinkamai suprasti remiantis vien egoistiško žmogaus elgesio teorija; daugelis liberalių mąstytojų darė pamatinę klaidą abstrahuodami bendrąją žmogaus motyvacijos ir elgesio teoriją iš pilietinės visuomenės egoizmo. Hegelis pripažino, kad materialinės gerovės siekimas yra svarbiausias žmogaus poreikių patenkinimo pagrindas, bet, kaip glaustai pasakė vienas jo komentatorių, jis įrodinėjo, jog „už pilietinės visuomenės egoizmo, atsitiktinumo ir savavališkumo glūdi protas" (Avineri, 1972, p. 147). Juk pilietinė visuomenė yra „abipusiai susipinančių" dalinių interesų asociacija, kurios pagrindas yra tiek konkuruojantys poreikiai, tiek ir teisinė sistema (Hegel, *Teisės filosofijos apmatai*, p. 301–308). Pastaroji garantuoja asmens ir nuosavybės saugumą ir šitaip tampa mechanizmu individų ekscentriškiems veiksmams tramdyti (*Teisės filosofijos apmatai*, p. 317–330). Pilietinės visuomenės egzistavimo prielaida yra pripažinimas, kad „bendrąjį gėrį" galima įgyvendinti įtvirtinant teisę ir sąmoningai vadovaujant valstybei (*Teisės filosofijos apmatai*, p. 365–372). Akivaizdu, kad valstybės istorija atskleidžia stiprų troškimą gyventi racionaliai. Hegelio požiūriu, valstybė yra pagrindas, leidžiantis piliečiams įgyvendinti jų laisvę drauge su kitais. Nebūdama tironiška, ji reprezentuoja potencialią proto ir laisvės vienybę.

Reali institucinė valstybės organizacija daugiausia lemia tai, kiek laivės turi individai. Hegelis žavėjosi (nors su tam tikromis išlygomis) Prūsijos valstybe, kurią jis vaizdavo kaip teisingai padalytą į tris esmines dalis – įstatymų leidžiamąją ir vykdomąją valdžias bei karūną – jos visos kartu išreiškia „visuotinę įžvalgą ir valią". Jam svarbiausia valstybės institucija yra biurokratija, organizacija, kurioje, viena vertus, visi daliniai interesai subordinuoti hierarchinei sistemai, specializacijai, išmanymui ir koordinacijai bei, kita vertus, vidiniams ir išoriniams kompetencijos ir nešališkumo reikalavimams (*Teisės filosofijos apmatai*, p. 438–442). Tačiau, pasak Marxo, Hegelis nepajėgė kritiškai pažvelgti į valstybės ir, konkrečiai, biurokratijos susikurtą įvaizdį (*Dėl Hėgelio teisės filosofijos kritikos*, p. 169–182).

Biurokratija yra „valstybės sąžinė". Smarkiai priešpriešindamas save Hegeliui ir tokiems mąstytojams kaip Johnas Stuartas Millis, Marxas apibūdino biurokratiją, valstybės pareigūnų korpusą, kaip „ypatingą uždarą visuomenę valstybėje", didinančią savo valdžią arba galią per paslaptį ir slėpinį (*Dėl Hėgelio teisės filosofijos kritikos*, p. 173). Pavienis biurokratas įvedamas į šią uždarą visuomenę per „biurokratinį tikėjimo išpažinimą" – egzaminų sistemą – ir pagal politiškai viešpataujančios grupės įnorius. Vėliau biurokratui jo karjera tampa viską užgožiančia, pasyvus paklusnumas aukštesnei valdžiai pasidaro būtinybė, o „valstybės interesas tampa konkrečiu privačiu tikslu". Tačiau šitokiu būdu nebūna įgyvendinami nei valstybės tikslai, nei garantuojama kompetencija (*Dėl Hėgelio teisės filosofijos kritikos*, p. 174, 176). Juk, kaip rašė Marxas,

> Biurokratija laiko save paskutiniu galutiniu valstybės tikslu... Valstybės uždaviniai virsta kanceliarijos uždaviniais arba kanceliarijos uždaviniai – valstybės. Biurokratija yra ratas, iš kurio niekas negali ištrūkti. Jos hierarchija yra žinojimo hierarchija. Viršūnės pasikliauja žemesniais sluoksniais, kai prireikia spręsti atskirus klausimus, o žemesni sluoksniai – viršūnėmis, kai prireikia spręsti su bendrybe susijusius klausimus, ir taip jie klaidina vieni kitus. (*Dėl Hėgelio teisės filosofijos kritikos*, p 172–173.)

Marxas kritikuoja Hegelį keliais aspektais, bet vienas iš jų yra itin svarbus. Toje srityje, kurią Hegelis vadino „pačios savaime esančios pačios valstybės bendrybe", Marxo nuomone, nėra nieko, išskyrus „biuro-

kratų viešpatiją" ir „neišspręstus konfliktus" (*Dėl Hėgelio teisės filosofijos kritikos*, p. 181). Marxas pabrėžia biurokratijų struktūrą ir korporacinę prigimtį, ir tai yra svarbu, nes taip išryškinama šių organizacijų „sąlygiška autonomija" ir numatomi argumentai, išplėtoti galbūt įdomiausiame jo darbe apie valstybę – *Luji Bonaparto briumero aštuonioliktoji*.

Veikale *Briumero aštuonioliktoji* iškalbingai analizuojama, kaip laikotarpiu nuo 1848 iki 1852 m. Prancūzijoje kopė į valdžią Luji Napoleonas Bonapartas ir kaip buvo sutelkta valdžia vykdomosios valdžios rankose – pirmiausia pilietinės visuomenės ir kapitalistų klasės, buržuazijos, politinių atstovų sąskaita. Šis tyrimas parodo, kaip Marxas buvo nutolęs nuo bet kokio požiūrio į valstybę kaip į „visuotinės įžvalgos įrankį", „etinę bendruomenę" arba „teisėją" kilus netvarkai. Marxas akcentavo, kad valstybės aparatas yra pilietinės visuomenės „parazitinis organizmas" ir tuo pat metu autonomiškas politinės veiklos šaltinis. Tad, apibūdindamas Bonaparto režimą, jis rašė: „Ši vykdomoji valdžia su savo milžiniška biurokratine ir karine organizacija, su savo sudėtinga ir dirbtine valstybės mašina, su pusės milijono valdininkų armija šalia dar pusės milijono kariuomenės, – šis baisus parazitinis organizmas, kaip tinklas apraizgąs Prancūzijos visuomenės kūną ir užkemšąs visus jo porus" (*Luji Bonaparto briumero aštuonioliktoji*, p. 274). Valstybė vaizduojama kaip milžiniškas institucijų tinklas, sugebantis formuoti pilietinę visuomenę ir net apriboti buržuazijos galimybes valdyti valstybę (žr. Maguire, 1978; Spencer, 1979). Marxas pripažino tam tikrą valstybės autonomiją visuomenės atžvilgiu: politinius rezultatus lemia sudėtinga koalicijų ir santvarkos principų sąveika.

Briumero aštuonioliktojoje, kaip ir *Kritikoje*, pateikiama analizė perša mintį, kad nėra taip, jog valstybės atstovai tiesiog koordinuoja politinį gyvenimą vadovaudamiesi pilietinėje visuomenėje viešpataujančios klasės interesais. Vykdomoji valdžia ypatingomis sąlygomis (pavyzdžiui, esant santykinei socialinių jėgų pusiausvyrai) gali įgyvendinti politines iniciatyvas bei koordinuoti permainas. Tačiau Marxas, net svarstydamas šią idėją, iš esmės labiausiai pabrėžė valstybės kaip konservuojančios jėgos pobūdį. Jis aiškino, koks svarbus jos informacijos tinklas kaip priežiūros mechanizmas ir tai, kokiu būdu valstybės politinė autonomija susijusi su jos sugebėjimu žlugdyti keliančius grėsmę status quo

socialinius sąjūdžius. Be to, slopinamąją valstybės dimensiją papildo jos sugebėjimas palaikyti tikėjimą egzistuojančios santvarkos nepažeidžiamumu. Marxas teigė, kad valstybė, toli gražu nebūdama viešojo intereso reiškimo pagrindas, transformuoja „visuotinius tikslus į kitą privataus intereso formą", t.y. į jos sargų ir vadovų interesą.

Tačiau galiausiai iniciatyvos, kurių galėjo imtis Bonapartas nesukeldamas didelės visuomenės krizės, buvo suvaržytos taip pat, kaip kad būna suvaržytos valstybės įstatymų leidžiamosios ar vykdomosios valdžios šakos. Marxas priėjo išvadą (ji tapo svarbiausia visos jo teorijos išvada), kad valstybė kapitalistinėje visuomenėje negali išvengti priklausomybės nuo tos visuomenės ir pirmiausia nuo tų, kurie yra gamybos proceso savininkai ir valdytojai. Jos priklausomybė atsiskleidžia, kai tik ekonomiką ištinka krizės; juk ekonominės organizacijos kuria materialinius išteklius, kuriais išlaikomas valstybės aparatas. Bendroji valstybės politika ilgalaikėje perspektyvoje turi atitikti fabrikantų ir prekybininkų tikslus, o kitaip iškiltų pavojus pilietinės visuomenės ir pačios valstybės stabilumui. Vadinasi, nors Bonapartas uzurpavo politinę valdžią iš buržuazijos atstovų, jis apsaugojo pačios buržuazijos „materialinę galią", gyvybiškai svarbų paskolų ir pajamų šaltinį. Tad Bonapartas galėjo tik remti – ir šiuo atžvilgiu jis niekuo nesiskiria nuo bet kurio kito kapitalistinės visuomenės politiko – ilgalaikius ekonominius buržuazijos interesus ir padėti pagrindą atkurti jos tiesioginę politinę valdžią ateityje, kad ir ką jis nuspręstų daryti, kol eina savo pareigas (*Luji Bonaparto briumero aštuonioliktoji*, p. 271–272).

Marxas kritikavo teiginį, kad nuosavybės pasiskirstymas nesusijęs su politinės valdžios sąranga. Šis puolimas, žinoma, yra svarbiausias Marxo paveldo ir to, ką pavadinau 2 nuostata, aspektas. Visose savo politinėse esė ir ypač tokiuose polemiškesniuose pamfletuose kaip *Komunistų partijos manifestas* Marxas (o iš tikrųjų Engelsas) pabrėžė tiesioginę valstybės priklausomybę nuo viešpataujančios klasės ekonominės, socialinės ir politinės galios. Valstybė yra „antstatas", kuris vystosi ant ekonominių ir socialinių santykių pamato (žr. *Komunistų partijos manifestas* ir *Dėl politinės ekonomikos kritikos. Įvadas.*). Pasak šios formuluotės, valstybė tiesiogiai tarnauja ekonomiškai viešpataujančios klasės interesams: valstybės kaip autonomiško politinio subjekto veikimo lau-

ko sampratą išstumia klasės galios pabrėžimas, kurį iliustruoja garsus *Komunistų partijos manifesto* šūkis: „Šiuolaikinė valstybės valdžia tėra tik komitetas, tvarkąs bendruosius visos buržuazijos klasės reikalus". Ši formuluotė nereiškia, kad valstybėje viešpatauja visa buržuazija: ji gali būti nepriklausoma nuo buržuazijos klasės grupių (žr. Miliband, 1965). Vis dėlto valstybė apibūdinama kaip iš esmės priklausoma nuo visuomenės ir tų, kurie viešpatauja ekonomikoje: „nepriklausomybės" būna tik tiek, kiek jos reikia norint spręsti įvairių kapitalo grupių (pavyzdžiui, pramonininkų ir finansininkų) konfliktus bei pašalinti kylančią įtampą tarp „vidaus kapitalizmo" ir tarptautinių kapitalistinių rinkų. Valstybė palaiko bendruosius buržuazijos interesus dangstydamasi viešuoju arba visuotiniu interesu.

Tad Marxo aiškinimui apie santykį tarp klasių ir valstybės būdingos dvi (dažnai susipinančios) gijos: valstybė traktuojama kaip turinti tam tikrą valdžią, nepriklausomą nuo klasinių jėgų; ir laikomasi požiūrio, kad valstybė tėra „antstatas", tarnaujantis viešpataujančios klasės interesams. Buvo pabrėžta 1 nuostata kaip įžvalgesnė iš dviejų aiškinimų (žr. Draper, 1977; Maguire, 1978; Perez-Diaz, 1978). Tačiau reikia pažymėti, kad net ši nuostata toli gražu nebuvo aiški; liko keli nepakankamai išnagrinėti svarbūs klausimai. Kas yra valstybės valdžios pagrindas? Ar suverenitetas tėra chimera? Kokius būtent interesus gina politiniai pareigūnai? Kokios politikų galimybės rodyti iniciatyvą? Ar politikų galimybė autonomiškai veikti yra nereikšminga ilgalaikės perspektyvos požiūriu? Ar valstybė net esant liberaliai demokratinei sanklodai apskritai svarbi tik tiek, kiek ji susijusi su klasinėmis jėgomis? Net dar problemiškesnė yra 2 nuostata: ji postuluoja specifinę kapitalistinę valstybės organizaciją (arba, kaip tai buvo pavadinta vėliau, – „kapitalo logiką") ir laiko savaime suprantamu paprastą priežastinį ryšį tarp klasinio viešpatavimo faktų ir politinio gyvenimo permainingumo. Marxo darbuose apie valstybę ir klasinę politiką daug pamatinių klausimų liko arba neatsakyti, arba visai nenagrinėti.

Tačiau Marxo darbai kaip visuma rodo, kokia svarbia jis laikė valstybę kaip kontroliuojančią į klases susiskirsčiusias visuomenes. Negana to, jo darbai sugestijuoja svarbius valstybės veikimo kapitalistinėse visuomenėse apribojimus. Jeigu valstybės kišimasis trukdo kaupti ka-

pitalą, jis tuo pat metu griauna materialinį valstybės pagrindą; vadinasi, valstybės politika turi atitikti kapitalistinius gamybos santykius. Arba, kitais žodžiais tariant, liberalioms demokratijoms būdingi suvaržymai – juos primeta privataus kapitalo kaupimo keliami reikalavimai, kurie sistemingai riboja politikos rinkimosi galimybes. Privačios nuosavybės ir investavimo sistema kelia objektyvius reikalavimus, kurie turi būti patenkinti, jeigu norima palaikyti ekonomikos plėtrą. Jeigu sistemai iškyla grėsmė (pavyzdžiui, jeigu išrenkama partija, tvirtai ketinanti siekti didesnės lygybės), gali greitai prasidėti ekonominis chaosas (pavyzdžiui, kapitalas pradedamas investuoti užsienyje), o vyriausybės gali būti greitai nebepripažįstamos[3]. Vadinasi, ekonomiškai viešpataujanti klasė gali *valdyti tiesiogiai nevaldydama*, būtent ji gali daryti lemiamą politinę įtaką net neturėdama atstovų vyriausybėje. Ši idėja tebėra labai svarbi marksistų, liberaliosios demokratijos teoretikų ir kitų ginčams (žr. 5 ir 6 sk.). Ji yra svarbiausias pagrindas, kuriuo remdamiesi marksistai įrodinėja, kad laisvė kapitalistinėje demokratijoje yra grynai formali; nelygybė iš pagrindų griauna laisvę, o dauguma piliečių tebėra tik tariamai laisvi. Valdo kapitalas.

Politikos pabaiga

Valstybė, toli gražu nevaidinanti išlaisvintojos, saugančio riterio ar atramos vaidmens konfliktuojančių interesų situacijoje, yra įpinta į pilietinę visuomenę. Marxas rašė, kad ne valstybė yra socialinės santvarkos pagrindas, bet socialinė santvarka yra valstybės pagrindas. Marxas neneigė, kad laisvė pageidautina – anaiptol ne. Jis pripažino, kad liberalizmo kova su absoliutizmu ir tironija ir liberalų demokratų kova už politinį išsilaisvinimą buvo didelis žingsnis į priekį išsivadavimo kovoje. Tačiau jis manė, kad laisvė neįmanoma, kol tęsiasi žmogaus

[3] Vadinasi, kaip rašė vienas komentatorius, liberali politika turi itin „negatyvų pobūdį". Ji pradedama orientuoti į tai, kad būtų išvengiama rizikos ir šalinami gresiantys pavojai sistemai: „kitaip sakant, ne į tai, kad būtų *įgyvendinti praktiniai tikslai* [tai yra konkretūs vertybiniai pasirinkimai], bet *sprendžiamos techninės problemos*" (Habermas, 1971, p. 102–103).

išnaudojimas (jis yra kapitalistinės ekonomikos dinamikos rezultatas), remiamas ir palaikomas valstybės. Laisvė neįgyvendinama, jeigu ji pirmiausia reiškia kapitalo laisvę. Tikrovėje tokia laisvė reiškia tai, kad žmonių gyvenimo sąlygas paliekama lemti privataus kapitalo investavimo jėgoms. Tokia laisvė – tai pasidavimas turtingos mažumos priimamų ekonominių sprendimų padariniams, kada tie sprendimai priimami visiškai neatsižvelgiant į bendrąsias išlaidas ar naudą. Ji reiškia laisvės redukavimą į nežabojamą kapitalistinę konkurenciją ir daugumos gyventojų pavergimą visiškai jų nekontroliuojamoms jėgoms.

Marxas tokią padėtį vadino (manau, per visą savo kūrybos laikotarpį, nors tai ginčytinas klausimas) „susvetimėjimo" būkle: tai yra tokia situacija, kai dauguma žmonių susvetimėję savo darbo produktams, darbo procesui, kitiems žmonėms ir savo pačių pamatiniams sugebėjimams – tam, ką jis vadino jų „rūšine būtimi" (žr. Marx, *Ekonominiai ir filosofiniai 1844 metų rankraščiai*, p. 363–372, 414–415; Ollman, 1971). Juk sąlygos tokios, kad darbo produktus privačiai pasisavina ir parduoda rinkoje darbdavys; darbininkas beveik, o gal ir visai nėra darbo proceso ir savo gyvenimo sąlygų šeimininkas; konkurencija ir turtas supriešina individus, o vyrams ir moterims iškyla pavojus nebebūti aktyviais, kūrybingais veikėjais – žmonėmis, valingai ir sąmoningai galinčiais „kurti savo pačių istoriją". Marksistinė žmogaus prigimties teorija radikaliai nutolo nuo liberaliąją mintį itin dominusio racionalaus, strategiškai mąstančio ir egoistiško asmens sampratos, nors Marxo pažiūros keliais įsidėmėtinais aspektais priartėjo prie J.S. Millio pažiūrų. Marxui istorijos proceso veikėjas yra ne pavienis žmogus; veikiau šis procesas yra kūrybiška bendrijų sąveika visuomenės kontekste: žmogaus prigimtis pirmiausia yra socialinė. „Rūšine būtimi" Marxas vadino ypatingas žmonių savybes, skiriančias juos nuo gyvūnų. Kadangi žmones valdo ne vien instinktai, jie neprisitaiko pasyviai prie aplinkos, kaip kad daro dauguma gyvūnų. Žmonės, norėdami išlikti, gali ir privalo aktyviai, tikslingai ir kūrybiškai valdyti savo aplinką; tad kūrybingumas ir savo gyvenimo sąlygų valdymas yra esminė „žmogiškumo" dalis. Asmuo, kuris rutiniškai atlieka nuobodžius ir menkai apmokamus uždavinius galėdamas tik minimaliai kontroliuoti ekonomines ir socialines sąlygas, pradeda tik nuolankiai susitaikyti su savo aplinka. Pasak Marxo frazės, „gyvūnas tampa žmogumi, o žmogus tampa gyvūnu".

Liberaliosios politinės doktrinos veiksmingai apriboja laisvę gyventojų mažuma, nes pripažįsta svarbiausią kapitalistinių gamybinių santykių ir „laisvosios rinkos" vaidmenį; jos legitimuoja ekonominę ir politinę sistemą, išnaudojančią žmonių sugebėjimus ir keliančią grėsmę jų „rūšinei būčiai". Tik tokia laisvės samprata, kuri svarbiausiu dalyku laiko lygybę (jos siekė Rousseau laisvės vizija) ir kuriai svarbiausia lygi visų laisvė (Rousseau vizija galų gale tokia nebuvo), gali sugrąžinti žmonėms būtiną galią „kurti savo pačių istoriją" (*Komunistų partijos manifestas*, p. 17). Marxo požiūriu, laisvė suponuoja visišką visuomenės ir valstybės demokratizavimą; ją galima įtvirtinti tik panaikinus socialines klases ir galiausiai visų formų klasinę valdžią.

Kaip Marxas įsivaizdavo ateitį po revoliucijos? Kaip konkrečiai jis suprato demokratijos ir valstybės ateitį? Kaip reikia organizuoti politinę valdžią panaikinus kapitalistinius gamybinius santykius? Tačiau vos iškėlę šiuos klausimus, susiduriame su sunkumais. Marxas retai kada kiek išsamiau rašė, kaip turi atrodyti socializmas arba komunizmas. Jis buvo nusiteikęs prieš juodraščius, kuriuos lygino su politinės vaizduotės „tramdomaisiais marškiniais". „Ateities muzikos" negalima ir nereikia kurti iš anksto; ji, ko gero, turinti gimti kovoje už egzistuojančios santvarkos prieštaravimų panaikinimą. Kovos dalyviai turi vaidinti lygų vaidmenį apibrėžiant ateitį. Tačiau, nepaisant šio bendro požiūrio, Marxas dažnai darydavo nuorodas, kokia galėtų būti „laisva ir lygi" visuomenė[4].

Marxas išdėstė savo samprotavimus kontekste to, ką aš vadinsiu „politikos pabaiga". Politikos pabaiga (arba valstybės epochos pabaiga) reiškia buržuazinėse visuomenėse žinomo politinio gyvenimo transformaciją, tai yra politikos kaip instituciškai atskiros srities, įamžinančios klasinį viešpatavimą, panaikinimą. Dirbančiųjų klasių išlaisvinimas neišvengiamai reiškia, kad turės būti kuriama nauja valdymo forma. Veikale *Filosofijos skurdas* Marxas rašė: „Darbininkų klasė formuodamasi senąją pilietinę visuomenę pakeis asociacija, kurioje nebus klasių bei klasinio antagonizmo ir vadinamosios politinės valdžios, nes politinė val-

[4] Šios nuorodos randamos išbarstytuose fragmentuose ir keliuose ilgesniuose samprotavimuose, ypač veikaluose *Dėl Hėgelio teisės filosofijos kritikos* (1843); *Vokiečių ideologija* (1845–1846); *Filosofijos skurdas* (1847); *Komunistų partijos manifestas* (1847); *Pilietinis karas Prancūzijoje* (1871) ir *Gotos programos kritika* (1875).

džia kaip tik ir yra oficiali pilietinėje visuomenėje glūdinčio antagonizmo išraiška" (*The Poverty of Philosophy*, p. 182). O aptarinėdamas, kokiu būdu „proletariatas panaudos savo politinį viešpatavimą", jis *Komunistų partijos manifeste* rašė:

> Kai vystymosi eigoje išnyks klasių skirtumai ir visa gamyba susikoncentruos individų asociacijos rankose, viešoji valdžia neteks savo politinio pobūdžio. Politinė valdžia tikrąja prasme – tai organizuota vienos klasės prievarta kitai klasei slopinti. Jei proletariatas, kovodamas prieš buržuaziją, būtinai susivienija į klasę, jei revoliucijos keliu jis pasidaro viešpataujančia klase ir, būdamas viešpataujanti klasė, jėga panaikina senuosius gamybinius santykius, tai drauge su tais santykiais jis panaikina klasių priešybes ir iš viso klasių buvimo sąlygas, o tuo pačiu ir savo paties, kaip klasės, viešpatavimą.
>
> Senąją buržuazinę visuomenę su jos klasėmis ir klasių priešybėmis pakeičia asociacija, kurioje laisvas kiekvieno vystymasis yra visų laisvo vystymosi sąlyga. (*Manifestas*, p. 27.)

Išnykus buržuazijos klasei, išnyks ir „organizuotos politinės valdžios" poreikis. Šios sampratos esmę galima išdėstyti taip:

1) kadangi valstybė atsiranda socialinių ir ekonominių santykių pagrindu,
2) kadangi valstybė saugo ir atspindi gamybinių santykių struktūrą ir negali nulemti jų pobūdžio ir formos,
3) kadangi ji, kaip įrankis arba struktūra, koordinuoja visuomenę vadovaudamasi ilgalaikiais viešpataujančios klasės interesais,
4) kadangi klasiniai santykiai lemia pagrindinius valdžios ir konflikto visuomenėje ir valstybėje aspektus ir ašis,
5) tai, galiausiai panaikinus klases, bet kokia politinė valdžia praras pagrindą ir valstybė – taip pat politika kaip savarankiška veikla – praras savo vaidmenį.

Klasės yra „įrašytos" valstybėje. Ir būtent todėl, kad šiuolaikinės valstybės aparatas yra toks klasinio viešpatavimo priedėlis (nuosavybę saugančios teisinės struktūros, konfliktą slopinančios jėgos, imperialistines ambicijas palaikančios armijos, politinę karjerą darantiems skirtos institucijos ir atlyginimo sistemos ir t. t.), dirbančiosios klasės negali tiesiog paimti valstybinės valdžios ir ją panaudoti savo tikslams re-

voliucijos metu ir po jos. „Darbininkų klasė negali paprastai sau pasiimti valstybinės mašinos ir paleisti jos veikti savo pačios tikslams (žr. *Pilietinis karas Prancūzijoje*, p. 446). „Visuomenės šeimininkas" netaps „tarnu" šito paprašius. Tad kova siekiant panaikinti valstybę ir „padaryti galą" politikai yra kova už tai, kad „valstybė vėl susilietų su visuomene" (*Pilietinis karas Prancūzijoje*, p. 446).

„Politikos pabaigą" Marxas siejo ne tik su politiniu socialistinės darbininkų klasės triumfu, bet taip pat, svarbu pažymėti, su materialinio skurdo panaikinimu. Jis labai tikėjo, kad laisvės potencialas tiesiogiai susijęs su skurdu. Vienos iš esminių tikros laisvės sąlygų jam buvo gamtos jėgų įvaldymas, išsilaisvinimas nuo nepatenkintų gamtinių poreikių ir laisvalaikis, leidžiantis užsiimti paties asmens pasirinkta veikla. „Gamtos įvaldymas" plėtojant gamybines jėgas buvo būtina socializmo ir komunizmo sąlyga.

Kapitalizmo triumfą galima paaiškinti nurodant tiek tuos, kurie jį įtvirtino kaip politinę ir ekonominę sistemą, tiek vardijant nepaprastus jo gamybinius laimėjimus.Greitą gamybinių jėgų plėtrą ir vėlesnį ekonomikos augimo didėjimą kapitalizmo sąlygomis Marxas laikė savaime be galo pažangiu reiškiniu. Žinoma, kitas šios pažangos aspektas buvo išnaudotojiška gamybinių santykių sistema. Paradoksalu, bet pastaroji buvo kapitalizmo sėkmės ir jo neišvengiamo žlugimo sąlyga. Ekonomikos augimui būdingas krizių elementas, polinkis į sąstingį ir intensyviai nuolatos kuriamos sąlygos, verčiančios kentėti ir degraduoti daugumą piliečių, ilgalaikėje perspektyvoje griovė kapitalizmo laimėjimus. Tad, pasak Marxo, kapitalizmas tiek padėjo kurti laisvės perspektyvą – kūrė materialines jos prielaidas modernizuodamas gamybos priemones, tiek tuo pat metu trukdė ją įgyvendinti.

Kova prieš kapitalą siekiant „padaryti galą politikai" leidžia radikaliai išplėtoti istorinius kapitalizmo laimėjimus. Panaikinus kapitalistinius gamybinius santykius, išnyks pamatinės žmogaus vystymosi kliūtys. Kovą, kuria siekiama „padaryti galą politikai", Marxas suprato kaip „dviejų komunizmo pakopų" procesą. Leninas savo veikale *Valstybė ir revoliucija* (1917) jas vadino atitinkamai „socializmu" ir „komunizmu"[5]. Kadangi ši terminija suderinama su Marxo apibūdintomis pakopomis,

[5] Marxas buvo linkęs vartoti šiuos terminus daugmaž pakaitomis.

čia dėl patogumo ją perimsime (žr. Moore, 1980). Lentelėje 4.2 nurodomi bendriausi jų bruožai[6]. Toliau daugiau dėmesio skirsiu tam, kaip Marxas suprato valstybinės valdžios ir demokratijos ateitį, bet įdomu ir būtina įtraukti šią sampratą, kaip kad daroma 4.2 lentelėje, į jo viską apimančios socialinės transformacijos vizijos kontekstą.

Pasak Marxo, vienas iš pirmutinių porevoliucinės epochos uždavinių yra įtvirtinti neribotą valstybės valdžią, kad būtų galima panaikinti privačios nuosavybės primestus žmogaus vystymosi suvaržymus. Dirbančiųjų klasių ir jų sąjungininkų rankose atsidūrusi valstybė privalo pakeisti ekonominius ir socialinius santykius ir tuo pat metu ginti revoliuciją nuo buržuazinės santvarkos liekanų. Tačiau valstybinio ekonomikos ir visuomenės valdymo išplėtimas (pavyzdžiui, valstybei perimant valdyti dideles gamyklas ir investicijų fondus) turi eiti ranka rankon su neribotos „suverenios valstybės" atskaitomybės „suvereniai liaudžiai" įtvirtinimu. Socialistinė valstybė privalo, kaip ir „liberalioji" valstybė, turėti teisę skelbti ir įgyvendinti įstatymus konkrečioje teritorijoje, bet, kitaip negu „liberalioji" valstybė, ji privalo būti visiškai atskaitinga už visus savo veiksmus piliečiams. Be to, socialistinė valstybė privalo siekti kuo greičiau tapti „minimalia" valstybe – nesigriebiančiu prievartos socialinio gyvenimo koordinavimo ir vadovavimo jam aparatu.

Pereinamąjį kovos už komunizmą etapą Marxas paprastai vadino „revoliucine proletariato diktatūra" (žr., pavyzdžiui, *Gotos programos kritika*). „Diktatūra" įvedama per revoliuciją ir „nunyks" sukūrus komunizmą. Ką Marxas turėjo galvoje kalbėdamas apie „diktatūrą"? Jis *neturėjo galvoje* to, kas dažnai vadinama šiuo terminu – būtent, kad neišvengiamai viešpatauja maža revoliucinė grupė arba partija, perkurianti visuomenę pagal tik jos pačios masių interesų sampratą. Šį iš esmės leninini požiūrį (žr. p. 174–178) reikia skirti nuo bendrosios Marxo sampratos. Kalbėdamas apie „proletariato diktatūrą", Marxas turėjo galvoje tai, kad visuomenę ir valstybę valdo absoliuti gyventojų dauguma – tie, kurie neturi ir nevaldo gamybos priemonių. Žinoma, kyla klausimas: kaip Marxas suprato dirbančiųjų klasių ir jų sąjungininkų vykdomą demokratinį valstybės ir visuomenės valdymą?

[6] Sudarinėdamas 4.2 lentelę, rėmiausi daugeliu šaltinių, ypač Marxo veikalais *Komunistų partijos manifestas*, *Pilietinis karas Prancūzijoje* ir *Gotos programos kritika* bei trimis puikiais antriniais šaltiniais – Draper (1977), Ollman (1977) ir S. Moore (1980).

4.2 lentelė. Bendriausieji socializmo ir komunizmo bruožai

Skiriamieji bruožai	Socializmas (arba „proletariato diktatūra")	Komunizmas
Bendrieji tikslai	1. Viso stambaus privataus kapitalo nusavinimas 2. Valstybinė svarbiausiųjų gamybos sričių kontrolė 3. Greitas gamybinių jėgų augimas 4. Laipsniškas buržuazinės valstybės nykimas 5. Revoliucijos gynimas nuo senosios santvarkos šalininkų likučių	1. Darbininkų išnaudojimo visų formų panaikinimas 2. Konsensusas visais viešaisiais klausimais, leidžiantis panaikinti įstatymus, discipliną, prievartą 3. Visų materialinių poreikių patenkinimas 4. Kolektyvinis pareigų atlikimas ir kolektyvinis darbas 5. Savivalda (tampa nebereikalinga net demokratija)
Valstybė	1. Susilieja vykdomosios ir įstatymų leidžiamosios funkcijos 2. Visas vyriausybės personalas dažnai perrenkamas, gauna įgaliojimus iš savo rinkėjų ir atšaukiamas 3. Valdininkai ir teisėjai, taip pat administraciniai pareigūnai renkami ir atšaukiami 4. Armija ir policija pakeičiamos liaudies milicija 5. Visiška vietos autonomija tarybų sistemoje (turinčioje piramidinę struktūrą)	1. Panaikinamos įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios funkcijos (nebėra reikalingos) 2. Administravimo užduotys skirstomos rotacijos ir rinkimų būdu 3. Paleidžiamos visos ginkluotosios ir prievartos pajėgos

Ekonomika	1. Plečiama valstybinė įmonių nuosavybė	1. Išnyksta rinkos, mainai ir pinigai
	2. Valstybinis kredito valdymas	2. Išnyksta darbos pasidalijimas, rotacijos būdu keičiamasi visais atliekamo darbo uždaviniais
	3. Valstybinė transporto ir ryšių kontrolė	3. Žmonės gali mėgautis įvairiopu darbu ir laisvalaikiu
	4. Laipsniškas privačios žemės nuosavybės panaikinimas ir visos žemės dirbimas	4. Iki minimumo sutrumpėja darbo laikas
	5. Lygios visų piliečių galimybės dirbti; įdarbinimo reikalus tvarko valstybė	
Visuomenė	1 Dideli diferencijuoti mokesčiai	1. Kooperacijos principas pradedamas taikyti tvarkant visus viešuosius reikalus
	2 Panaikinama paveldėjimo teisė	2. Išnyksta socialiniai, kultūriniai, regioniniai ir rasiniai skirtumai, galintys būti konfliktų priežastimi
	3 Nemokamas visų vaikų mokymas	3. Žmonės visiškai panaudoja savo gabumus su vienintele išlyga, kad tai nevaržo kitų žmonių laisvės
	4 Miesto ir kaimo suartinimas tolydžiau pasiskirstant šalies gyventojams ir mažinant skirtumus tarp darbinės ir nedarbinės aplinkos	4. Namų ūkio reikalai tvarkomi bendruomeniniais pagrindais, išlieka monogaminė šeima, nors šeimos ryšys nebūtinai turi išlikti kaip įsipareigojimas visam gyvenimui
Bendrieji abiejų pakopų tikslai	1. Planingas gamybos didinimas ir materialinio skurdo panaikinimas	
	2. „Žmonių valdymą" turi pakeisti „daiktų valdymas", t.y. „valstybės nunykimas"	
	3. Pamažu turi būti įtvirtintas teisingumo principas: „iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal poreikius"	

Aš manau, kad kalbėdamas apie „valstybės panaikinimą" ir „proletariato diktatūrą", jis po 1871 m. turėjo galvoje Paryžiaus Komunos modelį[7]. 1871 m. Paryžiuje įvyko didelis sukilimas, išvedęs į gatves tūkstančius darbininkų nuversti tai, ką jie laikė sena ir korumpuota valdymo struktūra. Nors Prancūzijos armija judėjimą galiausiai sutriuškino, Marxas manė, kad jis buvo „šlovingas naujosios visuomenės pranašas" (*Pilietinis karas Prancūzijoje*, p. 470). Sukilimas truko pakankamai ilgai, kad būtų buvę galima planuoti nuostabią institucinių naujovių virtinę ir naują valdymo formą – Komuną. Marxo pateikiamas Komunos apibūdinimas turtingas detalių ir jį verta plačiau pacituoti:

> Komuna buvo sudaryta iš miesto tarėjų, visuotiniu balsavimu išrinktų įvairiose Paryžiaus apygardose. Jie buvo atsakingi ir bet kuriuo metu atšaukiami. Jų dauguma, savaime suprantama, susidėjo iš darbininkų arba pripažintų darbininkų klasės atstovų. Komuna turėjo būti ne parlamentinė, bet dirbanti korporacija, tuo pat metu ir leidžianti įstatymus ir juos vykdanti. Iš policijos, kuri iki šiol buvo centrinės vyriausybės įrankis, buvo nedelsiant atimtos visos politinės funkcijos, ji buvo paversta atsakingu Komunos organu, bet kuriuo metu atšaukiamu. Tas pats likimas ištiko visų kitų valdymo šakų valdininkus. Pradedant nuo Komunos narių, iš viršaus iki apačios, visuomeninė tarnyba turėjo būti atliekama už darbininko darbo užmokestį. Visokios privilegijos ir reprezentacinių pinigų išmokėjimas aukštiesiems valstybės valdininkams išnyko kartu su šiais valdininkais. Visuomeninės tarnybos liovėsi buvusios privatinė centrinės vyriausybės statytinių nuosavybė. Ne tik miesto valdymas, bet ir visa iniciatyva, kuri iki šiol priklausė valstybei, perėjo į Komunos rankas.
>
> Pašalinusi nuolatinę kariuomenę ir policiją, šiuos senosios vyriausybės materialinės valdžios įrankius, Komuna nedelsdama ėmė laužyti dvasinės priespaudos įrankį, „kunigų galią", atskirdama bažnyčią nuo valstybės ir ekspropriuodama visas bažnyčias, kiek jos buvo turtą valdančios korporacijos. Kunigai turėjo grįžti į kuklų privačių žmonių gyvenimą ir, sekda-

[7] Engelsas tikrai laikėsi tokio požiūrio: žr., pavyzdžiui, jo 1875 m. kovo mėn. laišką A. Bebeliui. Bet žr. ir alternatyvų aiškinimą: Arendt (1963) ir Anweiler (1974). Arendt teigė, kad Marxas traktavo Komuną tik kaip laikiną priemonę „politinėje kovoje stumiant į priekį revoliuciją" (p. 259). Mano nuomone, Komuna yra aiškus bent jau „pirmosios komunizmo pakopos" modelis.

mi savo pirmtakais apaštalais, gyventi tikinčiųjų išmaldomis. Visos mokymo įstaigos tapo visiems nemokamos, ir iš jų buvo pašalinta bažnyčios ir valstybės įtaka. Tuo būdu ne tiktai švietimas tapo visiems prieinamas, bet ir buvo nuo mokslo nuimti pančiai, kuriuos buvo uždėję ant jo klasiniai prietarai ir vyriausybinė valdžia.

Teismo valdininkai neteko savo tariamos nepriklausomybės, kuri tebuvo kaukė pridengti jų žemam pataikavimui visoms viena kitą pakeičiančioms vyriausybėms, kurioms jie paeiliui prisiekdavo ištikimybę ir po to savo priesaiką sulaužydavo. Kaip ir kiti visuomenės pareigūnai, jie toliau turėjo būti atvirai renkami, būti atsakingi ir atšaukiami.

Paryžiaus Komuna, suprantama, turėjo būti pavyzdys visiems didiesiems Prancūzijos pramonės centrams. Jeigu komuninė santvarka būtų įsivyravusi Paryžiuje ir antraeiliuose centruose, senoji centralizuota vyriausybė ir provincijose būtų užleidusi vietą gamintojų savivaldai. Toje trumpoje nacionalinės organizacijos apybraižoje, kurios Komuna neturėjo laiko toliau išvystyti, sakoma visai aiškiai, kad Komuna turėjo tapti politine net mažiausio kaimelio forma ir kad nuolatinė kariuomenė visoje šalyje turi būti pakeista liaudies milicija su kaip galima trmpesniu tarnybos laiku. Posėdžiaujančių svarbiausiame apygardos mieste įgaliotinių susirinkimas turėjo tvarkyti bendruosius visų kiekvienos apygardos kaimo bendruomenių reikalus, o šie apygardiniai susirinkimai savo ruožtu turėjo siųsti įgaliotinius į nacionalinį susirinkimą, posėdžiaujantį Paryžiuje; įgaliotiniai turėjo griežtai laikytis savo rinkėjų instrukcijų (imperatyvinis mandatas) ir galėjo būti bet kuriuo metu atšaukti. Negausios, bet svarbios funkcijos, kurios tuomet dar būtų palikusios centrinei vyriausybei, neturėjo būti panaikintos, – toks tvirtinimas buvo sąmoninga apgaulė, – bet turėjo būti atiduotos komuniniams, tai yra griežtai atsakingiems, valdininkams. Nacijos vienybė turėjo būti ne panaikinta, bet, priešingai, suorganizuota komuninei santvarkai padedant. Nacijos vienybė turėjo tapti realybe, panaikinus tą valstybinę valdžią, kuri dėjosi šios vienybės įkūnijimas, bet norėjo būti nepriklausoma nuo nacijos, būti už ją aukštesnė. Iš tikrųjų ši valstybės valdžia tebuvo tiktai parazitinė atauga nacijos kūne. Reikėjo nukirsti grynai engiamuosius senosios vyriausybinės valdžios organus, o jos pateisinamas funkcijas atimti iš tokios valdžios, kuri pretenduoja būti aukštesnė už pačią visuomenę, ir šias funkcijas atiduoti atsakingiems visuomenės tarnams. Užuot kartą per trejus ar šešerius metus sprendusi, kuris viešpataujančios klasės narys turi atstovauti ir slopinti liaudį parlamente, visuotinė rinkimų teisė

turėjo tarnauti liaudžiai, susiorganizavusiai į komunas, – taip pat, kaip individualinė rinkimų teisė tarnauja bet kuriam darbdaviui pasirenkant darbininkus, prižiūrėtojus ir buhalterius savo įmonei. Juk yra gerai žinoma, kad draugijos, taip pat kaip ir atskiri žmonės, paprastai moka pastatyti savo tikslams tinkamą žmogų į tinkamą vietą, o jei kartais ir suklysta, tai moka labai greit savo klaidą atitaisyti. Iš antros pusės, Komuna visa savo dvasia neabejotinai priešinga tam, kad visuotinis balsavimas būtų pakeistas hierarchine investitūra. (*Pilietinis karas Prancūzijoje*, p. 449–451.)

Penki 4.2 lentelės punktai, išvardijami kaip skiriamieji socialistinės valstybės bruožai, apibendrina svarbiausius citatoje nurodomus dalykus. „Liberalios" valstybės „mašiną" pakeistų Komunos struktūra. Tada, pasak Marxo, visi „valdžios"aspektai būtų visiškai atskaitingi daugumai – dominuotų žmonių „bendroji valia". Mažiausios bendruomenės tvarkytų savo reikalus ir rinktų delegatus į didesnius administracinius vienetus (apygardas, miestus), kurie savo ruožtu rinktų kandidatus į dar didesnes administracines sritis (nacionalinis delegavimas). Šitokia sąranga žinoma kaip „piramidinė" tiesioginės (arba deleguojamosios) demokratijos struktūra. Visi delegatai atšaukiami, saistomi jų rinkėjų instrukcijų ir įtraukiami į tiesiogiai renkamų komitetų „piramidę".

Todėl pokapitalistinė valstybė nė kiek nepanašės į parlamentinį režimą. Parlamentai kuria nepriimtinus barjerus tarp valdomųjų ir jų atstovų; Marxas manė, kad balsavimas kartkartėmis yra visiškai nepakankamas pagrindas garantuoti tinkamą atstovavimą žmonių pažiūroms. Tiesioginio delegavimo sistema pašalina šį sunkumą, kaip ji pašalina ir fundamentalią valstybinės valdžios atskaitomybės stoką, kurią sukūrė valdžių atskyrimo principas. Šis principas palieka valstybinės valdžios šakas tiesiogiai nekontroliuojamas rinkėjų. Visos valstybinės įstaigos privalo sudaryti vieną tiesiogiai atskaitingų institucijų tinklą (žr. Polan, 1984, p. 13–20). Tik tada, kai šitai atsitiks, pamažu bus atkurtas tas „pasitikėjimas savimi, ta laisvė, kuri žemėje išnyko kartu su graikais ir ištirpo žydroje dangaus migloje iškilus krikščionybei" (Marx, Antrasis laiškas iš *Deutsch-Franzoesische Jahrbuecher*, 1943, pakeistas vertimas). Nors Marxo tiesioginės demokratijos modelis daugeliu atžvilgių neatitinka senovės Atėnų modelio ir atitinkamos Rousseau savivaldžios santvarkos teorijos, vis dėlto čia sunku nematyti, bent jau iš da-

lies, mėginimo tiesiogiai atgaivinti radikalų šių pažiūrų paveldą, nukreiptą prieš liberaliosios tradicijos potvynį (žr. 1 ir 2 sk.)[8].

Marxas visada pabrėždavo, kad visuomenės ir valstybės transformavimasis bus lėtas procesas; jo dalyviams „teks atkakliai kovoti, išgyventi visą eilę istorinių procesų, kurie visiškai pakeis ir aplinkybes, ir žmones" (*Pilietinis karas Prancūzijoje*, p. 453). Tačiau kova buvo būtina ir pateisinama, nes tikslas buvo komunizmas – gyvenimo forma, kuriai esant visuomenė ir valstybė būtų visiškai integruotos, žmonės kolektyviai tvarkytų bendrus reikalus, būtų patenkinti visi poreikiai, o „laisvas kiekvieno vystymasis" būtų suderinamas su „laisvu visų vystymusi". Šiame materialinio pertekliaus ir savivaldos pasaulyje valstybė galiausiai visiškai „nunyktų". Vyriausybės, įstatymų leidžiamieji organai ir teismai nebebūtų būtini. Kaip institucijos jie grindžiami prielaida, kad visuomenėje bus aršūs interesų konfliktai, kuriuos reikės spręsti ir reguliuoti. Bet komunizme visos klasių liekanos bus išnykusios, o su jomis – ir visokiausių konfliktų pagrindas. O kadangi žmonių materialiniai poreikiai bus patenkinti ir neliks privačios nuosavybės, bus išnykęs ir „įstatymą ir tvarką" palaikančių jėgų *raison d'etre*. Neišvengiamai prireiks šiek tiek koordinuoti uždavinius tiek bendruomenės gyvenime, tiek apskritai darbe, bet tai bus atliekama nesukuriant privilegijuotų pareigūnų sluoksnio. Bertell Ollmanas, kuris šiek tiek detaliau rekonstravo Marxo komunizmo viziją, marksistinę komunistinio administratoriaus uždavinio sampratą prilygina „eismo reguliavimui", „pagalbai žmonėms patekti ten, kur jie nori" (Ollman, 1977, p. 33). Administratorius arba koordinatorius bus „paskiriamas" organizuojant rinkimus, kuriuos Marxas apibūdina kaip „dalykinį klausimą", t.y. nepolitinį reikalą. Negana to, kadangi visi sutaria dėl pamatinių viešosios politikos klausimų, rinkimai, ko gero, bus nekonkurenciniai ir taps vien

[8] Būtų galima teigti, kad apmąstant problemas, kaip išlaikyti nacionalinio lygio delegatus griežtai atskaitingus, Komunos sistemą būtų galima geriau apibūdinti kaip labai netiesioginę demokratijos formą. Šis prieštaravimas gana stiprus, ir vėliau šiame skyriuje aš aptarsiu kai kurias jo keliamas problemas. Tačiau terminas „tiesioginė demokratija" man atrodo naudingas, nes padeda apibūdinti valdymo formą, kai siekiama suderinti vietos autonomiją su sistema atstovų, kurie yra iš principo tiesiogiai atšaukiami delegatai. Žinoma, ar „tiesioginė demokratija" yra tinkamesnis už kitus šioje knygoje aptariamus demokratijos modelis, yra kitas klausimas (žr. 9 ir 10 sk.).

administracinių uždavinių rotaciją garantuojančiais mechanizmais. Marxas manė, kad šitaip bus pasiekta „politikos pabaiga".

Konkuruojančios marksizmo sampratos

Dvidešimto amžiaus marksizmas išsirutuliojo mažiausiai į tris stovyklas, kurias čia vadinsime „libertarais" (žr., pavyzdžiui, Mattick, 1969), „pliuralistais" (žr., pavyzdžiui, Poulantzas, 1980) ir „ortodoksais" (pavyzdžiui, marksistai-leniniečiai). Kiekviena šių grupių (arba marksizmo mokyklų) iš dalies pretendavo į Marxo vardą[9]. Aš teigsiu, kad visos jos galėjo tai daryti, nes pats Marxas būtų mėginęs, kaip jis sakė apie Johną Stuartą Millį, „sutaikyti tai, kas nesutaikoma". Pokapitalistinę ateitį jis suprato kaip visų darbininkų asociaciją, kurioje laisvė ir lygybė būtų suderintos (1) demokratiškai valdant visuomenę; (2) „padarius galą" politikai; (3) planingai naudojant išteklius; (4) organizuojant efektyvesnę gamybą; ir (5) turint daugiau laisvalaikio. Tačiau ar demokratinis visuomenės valdymas suderinamas su planavimu? Ar Komunos, tiesioginės demokratijos, modelis suderinamas su sprendimų priėmimo procesu, kurio metu priimama pakankamai daug sprendimų, leidžiančių koordinuoti sudėtingą, didelę visuomenę? Ar efektyvi gamyba suderinama su laipsnišku darbo pasidalijimo išnykimu? Marxas numatė, kad „laisvi ir lygūs" darbininkai bus visiškai įtraukti į tiesioginės demokratijos institucijas. Bet kaip konkrečiai turėtų funkcionuoti tokia asociacija? Kaip konkrečiai ją įgyvendinti? Kas atsitiks, jeigu kai kurie žmonės aršiai prieštaraus centrinės Komunos sprendimui? Darant prielaidą, kad atskilėliai bus mažuma, ar jie turės kokių nors teisių, pavyzdžiui, teisę ginti savo požiūrį? Kas atsitiks, jei žmonės tiesiog nesutars, kaip geriausia veikti? Kas atsitiks, jei išliks interesų skirtumai tarp skirtingo amžiaus, skirtinguose regionuose gyvenančių ar skirtingoms

[9] Nors šios grupės svarbios, jos neaprėpia visos skirtingiems revoliuciniams sąjūdžiams, komunistų partijoms, socialdemokratinėms partijoms (ypač prieš Pirmąjį pasaulinį karą) ir daugeliui palyginti mažų politinių grupių ir organizacijų, reiškusių pretenzijas į Marxo paveldą, priklausiusių autorių ir aktyvistų pažiūrų įvairovės. Tokia įvairovė patvirtina faktą, kad marksizmo istorija toli gražu ne tokia monolitinė ir kur kas fragmentiškesnė, negu dažnai manoma.

religijoms priklausančių grupių? Kas atsitiks, jei naujos asociacijos formos neveiks tuoj pat arba apskritai tinkamai neveiks ateityje (žr. Vajda, 1978)? Marksizmo spragos iš dalies yra padarinys to, kad Marxas nepakankamai mąstė apie tokius klausimus (plg. ankstesnius svarstymus apie Rousseau, p. 75–83).

Marxas, reikia pabrėžti, nebuvo anarchistas; todėl jis numatė ilgą perėjimo į komunizmą laikotarpį, kai bus naudojamasi valstybės, kad ir transformuotos valstybės, ištekliais. Tačiau marksistai libertarai aiškina, kad jo samprata tinkamai interpretuojama tik suprantant ją kaip nuoseklią visų darbo pasidalijimo formų, valstybinės biurokratijos ir autoritarinio vadovavimo (nesvarbu, sukurto „dešinės" ar kairės") kritiką. Jie teigia, kad Marxas mėgino integruoti lygybės ir laisvės idealus į savąją kovos už socializmą sampratą (ir į Komunos modelį), tad neprievartinės santvarkos tikslai turi būti įkūnyti priemonėse, kurios naudojamos šiai santvarkai sukurti. Jei kova organizuota nedemokratiškai, panaudojant Komunos ar tarybų struktūrą, jos metu gali rastis tokie sprendimų priėmimo būdai, kuriais galės naudotis naujos despotiškos valdžios formos. Tikslas – visiškai demokratinis gyvenimas – lemia būtinybę demokratiškai organizuoti sąjūdį kovai su kapitalu ir valstybe. Trumpai sakant, marksistai libertarai mano, kad Marxas gynė demokratinį visuomenės ir valstybės pertvarkymą ir buvo nuoseklus hierarchijos, centralizuotos valdžios ir bet kokio detalaus planavimo kritikas. Kovojant už socializmą ir komunizmą, būtina sukurti masinį sąjūdį, nepriklausomą nuo korumpuojančios buržuazinio valstybės aparato daromos įtakos, ir mesti iššūkį visoms įsitvirtinusios valdžios formoms. Marksistai libertarai paaiškina, kad, jų požiūriu, negali būti susivienijimų ir kompromisų su valstybe, nes ji visada ir visur yra viešpataujančių ekonominių suinteresuotų grupių „koncentruota valdžia" ir „valdžios įrankis" (žr. Held, 1989, 5 sk.).

Marksistai pliuralistai, priešingai, pabrėžia Marxą manius, jog perėjimas į socializmą ir komunizmą vyksiąs skirtingai įvairiose šalyse. Vadovaudamiesi jo samprata, kad valstybės institucijos esančios gerokai nepriklausomos (arba „sąlygiškai autonomiškos") nuo viešpataujančios klasės, marksistai pliuralistai pabrėžia, kaip svarbu panaudoti šias institucijas prieš kapitalo interesus. Šalyse, kuriose liberali demokratinė tradicija labai tvirta, „pereinant į socializmą", reikia naudotis šitos tradici-

jos resursais – balsavimo dėže, konkuruojančių partijų sistema – siekiant, pirma, perimti valstybės valdymą ir, antra, panaudoti valstybę pertvarkant visuomenę. „Balsavimo dėžės" principo nereikia ignoruoti; juk negalima tikėtis sukurti naują demokratinę santvarką apeinant praeities kovų už politinį išsilaisvinimą laimėjimus. Kitaip negu marksistai libertarai, kurių nuostata nuosekliai antivalstybinė ir antipartinė, marksistai pliuralistai teigia, kad Marxo kapitalistinės valstybės kritikos išvados esančios tokios, jog darbininkų klasės partija ir jos sąjungininkai gali ir privalo įgyti teisėtą ir saugią padėtį valstybėje siekdami pertvarkyti politinį ir socialinį pasaulį.

Be to, marksistai pliuralistai aiškina (kartu su kai kuriais marksistais libertarais), kad Marxo troškimo iki minimumo sumažinti neprievartinę valdžią nereikia interpretuoti (kaip pernelyg dažnai buvo linkęs daryti pats Marxas) vien klasiniu aspektu (plg. McLennan, 1995). Reikia atsižvelgti į moterų pavaldumą vyrams, vienos rasės pavaldumą kitai, gyventojų pavaldumą vadinamiesiems „neutraliems" administratoriams arba biurokratams ir nagrinėti to pavaldumo implikacijas. Viena iš lemtingiausių implikacijų yra tai, kad ne visus interesų skirtumus galima interpretuoti klasiniu požiūriu. Be to, marksistai pliuralistai teigia, jog „išteklių trūkumas išnyks" tokioje tolimoje ateityje – jeigu tai apskritai galima įsivaizduoti, – kad neišvengiamai smarkiai skirsis pažiūros į išteklių skirstymą.

Neįtikėtina, kad žmonės turės vienodus požiūrius į politinius prioritetus; pavyzdžiui, kad jie bus vienodos nuomonės dėl viešųjų išlaidų tikslų (investicijos į gamybą vs. esamas vartojimas, būstas vs. švietimo programos) arba, kur dera nukreipti lėšas (turint omenyje skirtingus įvairių regionų ir konkrečių gyventojų sluoksnių – jaunimo, senų žmonių, ligonių, etc. – poreikius). Vadinasi, socialistinės valstybės sukūrimas faktiškai bus ilgas demokratinis kelias, o reguliarūs rinkimai ir konkuruojančių suinteresuotų grupių mobilizavimas per partijas – dėl visų liberalų demokratų nurodytų priežasčių – privalo čia vaidinti svarbiausią vaidmenį. Siekiant sukurti erdvę alternatyvioms idėjoms ir neleisti turintiems valdžią „transformuotis į sustingusią nepajudinamą biurokratiją", visada privalo išlikti galimybė būti pašalintam iš pareigų. (Ši galimybė dažnai svarstoma „dalyvaujamojo" demokratijos modelio požiūriu, žr. VIII modelį 7 sk.)

Apibendrinimas: IV modelis
Tiesioginė demokratija ir politikos pabaiga

Socializmas	*Komunizmas*
Pagrindimo principas(ai)	
Būtina „laisvo visų vystymosi" sąlyga yra „laisvas kiekvieno vystymasis". Norint įgyvendinti laisvę, reikia panaikinti išnaudojimą ir galiausiai įgyvendinti visišką politinę ir ekonominę lygybę; tik lygybė gali garantuoti sąlygas realizuoti visų žmonių galias, kad „kiekvienas duotų pagal sugebėjimus" ir „gautų pagal poreikius"	
Pagrindiniai bruožai	
Viešuosius reikalus turi tvarkyti Komuna(os) arba taryba(os), sudarančios piramidinę struktūrą	Visų formų „valdymą" ir „politiką" pakeičia susireguliavimas
Valdymo personalas, teisės pareigūnai, administratoriai dažnai renkami, gauna įgaliojimus iš savo bendruomenės ir atšaukiami	Visi viešieji reikalai tvarkomi kolektyviai Visi viešieji klausimai sprendžiami konsensusu
Valstybės pareigūnų atlyginimas neturi viršyti darbininko darbo užmokesčio	Tebesančios valdymo užduotys skirstomos rotacijos arba rinkimų būdu
Naują politinę santvarką turi palaikyti liaudies milicija, kontroliuojama bendruomenės	Visos ginkluotosios ir prievartinės pajėgos pakeičiamos savikontrole
Bendrosios sąlygos	
Dirbančiųjų klasių vienybė	Išnyksta visos dar egzistuojančios klasės
Buržuazijos panaikinimas	Panaikinamas skurdas ir privatinė gamybos priemonių nuosavybė
Panaikinamos visos klasinės privilegijos	Išnyksta rinkos, mainai ir pinigai
Smarki gamybinių jėgų plėtra, leidžianti patenkinti svarbiausius žmonių poreikius ir suteikianti jiems pakankamai laisvalaikio	Išnyksta visuomeninis darbo pasidalijimas
Laipsniškas valstybės susiliejimas su visuomene	

Galiausiai marksistai ortodoksai pabrėžia (kartu su marksistais libertarais), kad šiuolaikinė atstovaujamoji valstybė yra „ypatinga slopinamoji jėga", kuri reguliuoja visuomenę vadovaudamasi ekonomiškai viešpataujančios klasės interesais. Liberalioji demokratinė valstybė galėtų sukurti demokratiškai organizuotos visuomenės iliuziją, bet tai tik iliuzija; juk kapitalo vykdomą samdomojo darbo išnaudojimą lemia liberaliosios demokratijos sistema. Reguliarūs rinkimai visai nekeičia šio proceso (žr. Callinicos, 1991). Tad demokratinis sąjūdis negali tiesiog perimti į savo rankas ir pažaboti valstybės; jos prievartinę struktūrą reikia įveikti ir sudaužyti. Besidomintys valdžios paėmimo ir išlaikymo problemomis ortodoksalūs marksistai (nuo Lenino iki Mao) nuosekliai įrodinėjo, kad perėjimui iš socializmo į komunizmą būtinai reikalinga „profesionali" iš disciplinuotų revoliucionierių kadrų sudaryta vadovybė. Tik tokia vadovybė gali organizuoti revoliucijos gynimą nuo kontrrevoliucinių jėgų, planuoti gamybinių jėgų plėtrą ir kontroliuoti visuomenės pertvarkos darbą. Kadangi visi pagrindiniai interesų skirtumai yra klasinio pobūdžio, darbininkų klasės interesas (požiūris) yra pažangus visuomenės požiūris, o revoliucijos metu ir po jos reikia šį interesą formuluoti aiškiai ir ryžtingai, tad būtina revoliucinė partija. Partija yra įrankis, galintis sukurti socializmo ir komunizmo karkasą, – šio požiūrio šiandien vis dar laikosi kai kurie marksistai net ir po 1989–1990 m. Vidurio ir Rytų Europos revoliucijų (žr. 8 sk.).

Tad galima teigti, kad nors Marxas metė vieną stipriausių iššūkių moderniajai liberaliai ir liberaliai demokratinei valstybės idėjai ir pateikė vieną įtaigiausių laisvos, galiausiai „neturinčios valstybės" visuomenės vizijų (ją apibendrina IV modelis), jo pažiūroms būdingas dviprasmiškumas, skatinantis jas įvairiai interpretuoti. Tačiau reikia išsamiau pasvarstyti, ir prie šio klausimo grįšime vėliau, ar šių dviprasmybių nelemia dar fundamentalesnės priežastys. Nors marksistinė liberalizmo kritika labai reikšminga – ji atskleidžia, kad ekonomikos organizacijos negalima atsieti nuo politikos ir kad gamybiniai santykiai lemia valdžios pobūdį ir pasiskirstymą, – šios kritikos vertė galų gale yra menka, nes politinis ir ekonominis gyvenimas susiejami tiesioginiu ryšiu (net pripažįstant, jog valstybė yra „sąlygiškai autonomiška"). Redukuodamas politinę valdžią į ekonominę ir klasinę valdžią bei reika-

laudamas „panaikinti politiką", pats marksizmas buvo linkęs iš viešo svarstymo ir pačios politikos pašalinti tam tikras problemas arba paversti jas šalutinėmis. Tai pasakytina apie visas tas problemas (jas svarstysime tolesniuose skyriuose), kurių neįmanoma redukuoti į klasinę analizę. Klasikiniai tokių problemų pavyzdžiai yra vyrų dominavimas prieš moteris, vienų rasinių ir etninių grupių dominavimas prieš kitas, pramoninis gamtos niokojimas ir kai kurios vartojimo bei energijos naudojimo formos (keliančios ekologinius klausimus). Tarp kitų svarbiausių problemų yra valstybės administratorių arba biurokratų valdžia jų „klientams" ir „komandinių išteklių" (galimybės koordinuoti ir kontroliuoti žmonių veiklą) vaidmuo, kuris didėja daugumoje visuomeninių organizacijų.

Tačiau svarbu ne vien tai, kad nustumiamos į šalį reikšmingos problemos; ant kortos pastatyta pati politikos prasmė ir teisėto politinio dalyvavimo pagrindas. Marksistų pliuralistų nuostata atkreipia dėmesį į daug vertų dėmesio klausimų – pavyzdžiui, jeigu ne visus interesų skirtumus galima aiškinti klasinėmis priežastimis ir jeigu praktiškai neišvengiami nuomonių skirtumai, kaip skirstyti išteklius, tai būtina sukurti institucinę erdvę, leidžiančią formuluoti alternatyvias politines strategijas bei programas ir dėl jų diskutuoti. Kad turintieji valdžią – tarkime, esantys komunų piramidės viršūnėje – nepasidarytų nepajudinama politine vadovybe, visada privalo būti galimybė nušalinti šią, konkrečią politiką vykdančią vadovybę. Politika – tai diskusijos ir derybos dėl viešosios politikos. Tokios diskusijos ir derybos negali būti organizuojamos remiantis visiškai nešališkais arba „objektyviais" kriterijais, nes pats klausimas, kokie galėtų būti šie kriterijai ir kaip juos taikyti, yra smarkiai ginčytinas. (Gerai žinoma, kad net mokslo filosofijoje vyksta nuolatinė polemika, kokiais kriterijais remiantis įmanoma išspręsti ginčus tarp konkuruojančių teorinių požiūrių.) Maža to, kadangi interesų skirtumai dažnai būna skirtingų politinių įsitikinimų pagrindas, tai būtina virtinė procedūrų ir mechanizmų, padedančių diskutuoti ir priimti sprendimus viešaisiais klausimais. Žinoma, Marxas gynė rinkimus, leidžiančius pasirinkti tuos, kurie atstovaus vietiniams požiūriams ir interesams, jis rašė apie delegatus, kurie būtų įpareigoti formuluoti konkrečias nuostatas ir, jiems nepasisekus, būtų atšaukiami.

Pamatinė problema, kurią kelia Marxo požiūris į „politikos pabaigą", yra ta, kad šis požiūris jokio rimto politinių nuostatų skirtumo neleidžia laikyti „tikru" arba „pateisinamu" – būtent nuomone, kurios individas, ar grupė, turi teisę laikytis ir teisę dėl jos derėtis kaip lygus valstybės narys (Polan, 1984, p. 77)[10]. Marxo politikos pabaigos samprata iš tikrųjų radikaliai delegitimuoja piliečių vaidmenį politikoje. Po revoliucijos iškyla didelis pavojus, kad bus tik viena tikra „politikos" forma, nes nebėra jokio teisėto pagrindo esminiams nesutarimams. Klasės išnykimas reiškia, kad išnyksta teisėtas ginčo pagrindas – tik klasės turi nesutaikomų interesų. Sunku prieštarauti požiūriui, kad šioje nuostatoje glūdi polinkis į autoritarinę politikos formą. Nesutarimai ir ginčai viešaisiais klausimais nebėra skatinami ir toleruojami. Nebėra institucinės erdvės, kuri leistų, kuriant grupes arba partijas, ginti priešingus požiūrius. Nelieka galimybių mobilizuoti konkuruojančias politines pažiūras.

Kadangi nebus intitucinės viešojo diskurso srities ir jo autonomiją bei nepriklausomybę saugančių procedūrų, tai Komunos struktūroms bus suteikta beveik neribota valdžia. Tokiomis sąlygomis nėra garantijų, kad išrinktųjų į aukščiausias pareigas veiksmai bus stebimi, o elgesys kontroliuojamas. Nebūtina sutikti, jog individai yra tiesiog savanaudžiai, kad prisimintum įspūdingos Locke'o pateiktos Hobbeso požiūrio į valstybę kritikos teiginius arba J. S. Millio laisvės gynimą pernelyg išaugusios valdžios keliamos grėsmės akivaizdoje. Tad atrodo, kad Marxas nepakankami įvertino liberalųjį ir liberalų demokratinį rūpinimąsi, kaip apsaugoti kritikos ir veikimo laisvę, t.y. pasirinkimą ir įvairovę, susidūrus su centralizuota valstybės valdžia, nors tai anaiptol nereiškia, kad tradicinės liberaliosios problemos formuluotės ir sprendimai yra visiškai patenkinami (plg. Arendt, 1963). Toliau teigsime, kad visuomeninio gyvenimo sritys, kur galima svarstyti visiems rūpimus klausimus, kur nuomonių skirtumus galima pašalinti nuosekliai argumentuojant ir/arba pasitelkiant aiškias sprendimų priėmimo procedū-

[10] Vertindamas pradinį Marxo pateiktą šios temos formulavimą, rėmiausi puikiais Polano samprotavimais apie tai, kaip Leninas aiškino „politikos pabaigą". (Žr. Polan, 1984, ypač p. 77–79, 125–130, 176.)

ras, yra esminiai instituciniai viešojo gyvenimo bruožai (žr. Habermas, 1962), bet klasikiniai demokratai, respublikonai, liberalai ir marksistai nepajėgė visiškai suprasti tam būtinų išankstinių sąlygų.

Marxas nesukūrė adekvačios politinės socializmo ir komunizmo teorijos ir, svarbiausia, adekvačios jų institucinių struktūrų teorijos. Jei politinės institucijos redukuojamos į vieną nediferencijuotą tipą, į kompleksą aiškiai neatskirtų organizacijų, tai valdžia gali kristalizuotis į hierarchinę formą. Marxas buvo linkęs daryti prielaidą, kad naujas politinis aparatas bus prieinamas visiems, visiškai skaidrus ir atviras pokyčiams ateityje. Kaip taikliai pasakė vienas kritikas,

> Tai... gigantiškas azartinis lošimas; lošimas, kurį bus įmanoma pradėti konstruojant valstybę „geriausiame iš galimų pasaulių". Lošimo sąlygos astronomiškai nepalankios. Jam ne tik reikia, kad nebūtų ypač nepalankių Rusijos po 1917 m. sąlygų [nepakankamai išvystyta ekonomika, revoliucijos izoliacija nuo kitų socialistinių sąjūdžių, priešiškų didžiųjų valstybių apsuptis, dėl karo atsiradęs išteklių trūkumas, pilietinis karas, etc.] – nors šios sąlygos ilgą laiką piršo mintį, jog modelis iš esmės nekaltas. Jis taip pat reikalauja situacijos, kai nebūtų jokių politinių konfliktų, jokių ekonominių problemų, jokių socialinių prieštaravimų, jokių netinkamų, savanaudiškų ar tiesiog žmogiškų emocijų ir motyvacijų, jokio ypatingumo, jokio negatyvumo. Jis reikalauja, trumpai sakant... kad nebūtų politikos. (Polan, 1984, p. 129–130.)

Paties marksizmo istorija – paženklinta giliais konfliktais, kaip apibrėžti tinkamus politinius tikslus ir kaip sukurti politinę strategiją istorinėmis sąlygomis, dažnai gana smarkiai besiskiriančiomis nuo Marxo numatytų sąlygų, – liudija, kad šis azartinis lošimas nepageidautinas (šie argumentai išplėtoti 8 sk.). Bet tai jokiu būdu nereiškia, kad kiti azartiniai lošimai, iš dalies įkvėpti Marxo ir tinkamai apibrėžti, nėra vertingi – jie anaiptol nėra tokie.

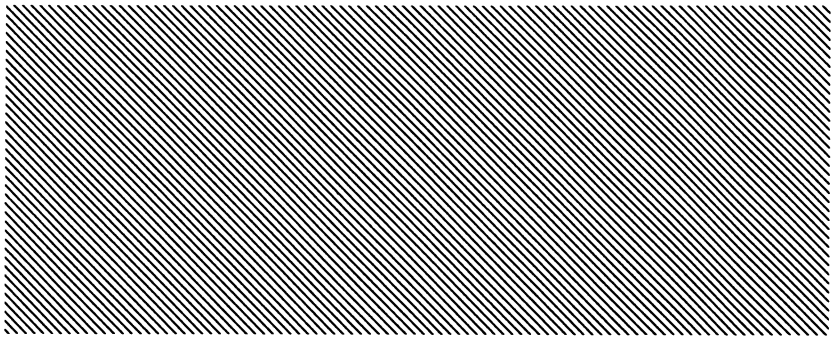

ANTRA DALIS

DVIDEŠIMTOJO AMŽIAUS VARIANTAI

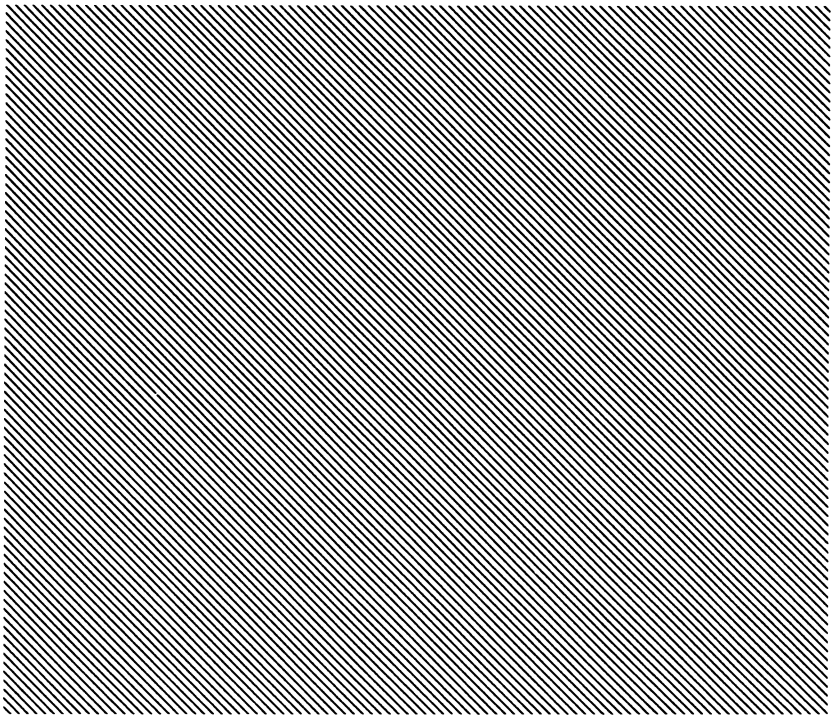

5
KONKURENCINIS ELITIZMAS IR TECHNOKRATINĖ VIZIJA

Johną Stuartą Millį, Karlą Marxą ir daugelį kitų devyniolikto amžiaus liberalų ir radikalų įkvėpė optimistinis ir progresyvistinis požiūris į žmonijos istoriją. Vadovaudamiesi mokslu, protu ir filosofija, žmonės galėtų sukurti gyvenimą, leidžiantį jiems „kilniausiai ir harmoningai" išplėtoti savo sugebėjimus ir kooperacines susireguliavimo formas, nors, žinoma, buvo kuo aršiausiai ginčijamasi, kaip suprasti šį susireguliavimą. Priešingai, daugelis iš tų, kurie nagrinėjo demokratijos perspektyvas devyniolikto šimtmečio pabaigoje ir dvidešimtojo pradžioje, daug niūriau žvelgė į ateitį. Jų požiūrį formavo ne vien jautrumas kai kuriems neigiamiems gyvenimo techniškai išsivysčiusioje civilizacijoje bruožams, bet ir nenumatomi,net geriausių ketinimų kupini politiniai veiksmai.

Maxas Weberis (1864–1920) ir Josephas Schumpeteris (1883–1950), kurių kūryba bus daugiausia nagrinėjama šiame skyriuje, vadovavosi panašia politinio gyvenimo samprata. Šioje sampratoje demokratinio dalyvavimo ir individualaus ar kolektyvinio tobulėjimo galimybės buvo vertinamos menkai, o ten, kur jos buvo pripažįstamos, joms kėlė grėsmę nuolatinis galingų socialinių jėgų ardomasis poveikis. Abu mąstytojai tikėjo, kad už gyvenimą modernioje, industrinėje visuomenėje neišvengiamai reikia brangiai mokėti. Jų veikaluose ryškėjo tendencija pripažinti labai ribotos demokratijos sampratą, kai demokratija geriausiu atveju buvo laikoma priemone rinkti sprendimų priėmėjus ir tramdyti jų ekscesus. Tokia samprata turi daug bendra su kai kuriais saugomosios demokratijos teorijos aspektais (žr. 3 sk.), bet ji buvo plėtojama visiškai kitaip.

Naujasis demokratijos modelis, kurį dažniausiai vadinsiu „konkurenciniu elitizmu", buvo geriausiai apibūdintas visų pirma Maxo Weberio darbuose. Tiesiogiai apie šį modelį Weberis rašė palyginti mažai, bet daugelyje jo darbų apie modernios visuomenės prigimtį ir struktūrą paliečiamas ir demokratijos galimybių klausimas. Weberis buvo pavadintas „nevilties apimtu liberalu" (Mommsen, 1974, p. 95ff). Jam rūpėjo individualios laisvės sąlygos epochoje, kurioje, pasak jo, daugelis socialinio, ekonominio ir politinio gyvenimo tendencijų griovė liberalios politinės kultūros esmę – laisvę rinktis ir laisvę skirtingai veikti. Jis beveik pripažino, kad modernioje epochoje nebeįmanoma išsaugoti net liberalizmo principų. Nors jis buvo tvirtai ištikimas individualumo ir socialinių skirtumų idealams, vis dėlto baiminosi, ar šie idealai išliks vis didėjančių organizacijų epochoje, nesvarbu, ar šios organizacijos būtų kompanijos, profesinės sąjungos, masinės partijos ar nacionalinės valstybės. Jis buvo itin sunerimęs dėl liberalių vertybių likimo jo gimtojoje Vokietijoje.

Kitaip negu daugelis ankstesnių liberalių teoretikų, linkusių eiti nuo apmąstymų apie tinkamiausią politinės organizacijos formą prie realiai egzistuojančių politinių organizacijų apibūdinimų, Weberis, kaip ir Marxas, buvo linkęs argumentuoti atvirkščiai: pradėti nuo aprašomojo-aiškinamojo pobūdžio realių reiškinių analizių ir eiti prie vertinimų, kiek įmanoma įgyvendinti įvairiausius konkuruojančius politinius pasirinkimus (žr. Weberio „Politika kaip profesinis pašaukimas"). Tačiau Weberis, kitaip negu Marxas, manė, jog tokie „įmanomumo" tyrinėjimai laisvi nuo vertybių ta prasme, kad jie nenurodo, o ir negali nurodyti, ką žmonės turi daryti. Vis dėlto iš jo darbų matyti, kad „yra" ir „turi būti" susipina sudėtingiau, negu jis teigė. Jis nemanė, kad bet kuris mokslas, ar tai būtų fizika ar nauja sociologijos disciplina, kuriai jis buvo smarkiai atsidavęs, gali atsakyti į klausimą „Ką mes privalome daryti? Kaip mes privalome gyventi?" („Mokslas kaip profesinis pašaukimas", p. 73). Tačiau atrodo, kad jis, kaip ir kiti iki jo, pavertė „akivaizdžias istorinės neišvengiamybes pozityviais teorijos privalumais" (Krouse, 1983, p. 76–77). Taip darydamas, jis iš pagrindų pakeitė demokratijos teoriją. Weberio pateikta modernybės procesų charakteristika paskatino jį sukurti labai savitą sampratą, kokia turėtų būti tinkama politikos ir demokratijos forma.

Weberis stengėsi permąstyti liberaliąją dilemą, kaip rasti pusiausvyrą tarp galios ir teisės, valdžios ir įstatymo, profesionalaus valdymo ir liaudies suvereniteto. Jis manė, kad problemos, kylančios įgyvendinant šiuos tikslus, yra neišvengiami modernaus gyvenimo aspektai ir jas galima tinkamai suprasti tik atsižvelgiant į vyraujančias socialines tendencijas, tarp jų – tas, kurias sukėlė pats liberalizmas ir pagrindinė jo alternatyva – marksizmas (žr. Beetham, 1985). Weberio šių problemų apmąstymai skatina peržiūrėti pamatines liberalizmo doktrinas, o šių doktrinų revizijoms buvo lemta padaryti didžiausią įtaką politinės ir socialinės teorijos plėtrai anglų–amerikiečių pasaulyje, ypač po Antrojo pasaulinio karo. Šios revizijos taip pat yra vienas nuosekliausių ir įtaigiausių marksizmui mestų iššūkių. Nors šis iššūkis anaiptol nėra visais atžvilgiais teisingas, jis yra toks reikšmingas todėl, kad norima įvertinti socialines ir politines sąlygas, kuriomis privalo išlikti liberaliosios ir marksistinės vertybės. Šiaip ar taip, Weberio veikalams jėgos suteikia ypatinga sociologijos, politikos ir filosofijos samplaika – samplaika, kurią jis bent jau formaliai būtų griežtai pasmerkęs.

Klasės, valdžia ir konfliktas

Kaip galima įprasminti, klausė Weberis, pasaulį, kuriame vis labiau dominuoja kapitalizmo ir socializmo varžybos ir kuriame beveik nepriklausomai nuo politinio režimo tipo dygsta didelės organizacijos, varžančios individų atliekamus vaidmenis? Weberis sutiko su daug kuo, ką pasakė Marxas apie kapitalizmo prigimtį, nors jis ryžtingai neigė visus mėginimus teigti, jog todėl neva remiąs Marxo politines idėjas. Laisvės ir lygybės siekių požiūriu, kapitalizmas kai kuriais atžvilgiais buvo problemiška socioekonominė sistema, bet socializmas (socialdemokratinis ar bolševikinis jo variantas), pasak Weberio, turėjo net dar mažiau, ką pasiūlyti. Norint suprasti jo pažiūrų visumą, naudinga išryškinti kai kuriuos svarbius jo ir Marxo pažiūrų skirtumus.

Pirma, Weberis pripažino, kad įvairiais istorijos tarpsniais vykusios smarkios klasinės kovos bei santykis tarp kapitalo ir darbo yra gana svarbūs aiškinant daugelį pramoninio kapitalizmo ypatybių. Jis sutiko,

kad klasė yra „objektyviausias" ekonominių santykių bruožas, pagrįstas nuosavybės santykiais, ir kad randantis šiuolaikiniam kapitalizmui, formavosi masės neturinčių nuosavybės samdomųjų darbininkų, kurie, norėdami išgyventi, turėjo pardavinėti savo darbą kapitalo savininkams. Tačiau jis nepripažino pridėtinės vertės teorijos ir vietoj jos daugiausia rėmėsi „marginalistine" politine ekonomija, šitaip konceptualizuodamas klasę ne išnaudojimo požiūriu. Pasak Weberio, klases sudaro aibės individų, turinčių panašius „gyvenimo šansus" darbe ir prekių rinkose. Klasės nėra grupės, nors bendrų klasinių interesų – t.y. bendrų interesų, kuriuos lemia vienoda padėtis rinkoje, – pagrindu jos gali veikti kaip grupės.

Weberis nemanė, kad proletarinė revoliucija tikėtina ar pageidautina, ir dėstė įvairiapusiškesnį požiūrį į konfliktus kapitalistinėse visuomenėse. Jis griežtai nepripažino sampratos, kad konflikto analizę galima redukuoti į klasių analizę. Jo nuomone, klasės tėra vienas iš galios pasiskirstymo ir kovos dėl jos aspektų. Tai, ką jis vadino „statuso grupėmis"[1], politinėmis partijomis ir nacionalinėmis valstybėmis, buvo tiek pat reikšmingi, o gal net reikšmingesni dariniai. Entuziazmas, kurį sukelia grupinio solidarumo, etninės bendruomenės, valdžios prestižo ar nacionalizmo jausmai, yra gyvybiškai svarbus veiksnys kuriant ir stiprinant galią ir konfliktą modernioje epochoje (žr. „Class, status and party" ir „Status groups and classes", in Giddens and Held, 1982, p. 60ff). Nors klasės ir klasinis konfliktas svarbūs, jie nėra pagrindinis istorijos raidos „variklis".

Antra, Weberis kapitalizmą laikė jo kilmės požiūriu specifiniu Vakarų reiškiniu, kuriam būdingos specifinės vertybės ir veiklos būdai, išskiriantys Vakarus iš kitų civilizacijų (*Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*, ir šios knygos 93–94 p.). Svarbiausias šio „vakarietiškumo" bruožas esąs „racionalizuotas" kapitalistinės gamybos pobūdis. Racionalizacija – tai kur kas daugiau negu vien ekonominė veikla. Tai yra

[1] Statuso grupių pagrindas yra vartojimo santykiai, o vieną grupę nuo kitos skiria „gyvenimo stiliai". Weberis manė, kad statuso grupės (kaip feodaliniai luomai ar Indijos kastos) buvo reikšmingi visų ikikapitalistinių visuomenių elementai. Nors moderniajame kapitalizme statuso grupių ryšius pradeda užgožti klasiniai santykiai, šie ryšiai anaiptol nepraranda reikšmės.

reiškinys, persmelkiantis visas pagrindines kapitalistinės visuomenės institucijas. Weberio raštuose „racionalizacija" nėra vienareikšmiškai vartojama sąvoka. Tačiau pagrindinė jos reikšmė suponuoja techninio pobūdžio kalkuliuojančių nuostatų taikymą vis platesnėse veiklos srityse. Ją įkūnija mokslinės procedūros, o jos pagrindinė išraiška yra didėjantis žinių, mokslo ir technologijos vaidmuo moderniame gyvenime (Giddens, 1972, p. 44ff).

Šiuolaikinio pasaulio racionalizavimas sukelia esminių padarinių. Vienas iš jų – vis mažiau įtikėtinos tos religinės sistemos, kurios siekia aiškiai interpretuoti „gyvenimo prasmę". Kaip ir politinės ir filosofinės doktrinos, religiniai tikėjimai, pabrėžiantys pastovią gamtos ar žmonių reikalų sanklodą, užleidžia vietą nepastovesniam požiūriui į daiktus. Žemės kaip „užkerėto sodo" – kaip vietos, „kurioje pradeda veikti paslaptingos neapskaičiuojamos galios", – idėją negrįžtamai pakerta instrumentinis etosas, tvirtas požiūris, kad „visus dalykus galima *įvaldyti apskaičiavimu*" („Mokslas kaip profesinis pašaukimas", p. 70). Weberio nuomonė apie šį procesą buvo ambivalentiška. Viena vertus, visuomenė vis labiau „intelektualizuojasi", o žmonės atsikrato teologinių ir metafizinių iliuzijų naštos. Antra vertus, racionalizacija taip pat reiškia prarastį, kurią Weberis vadino „atkerėjimu" („Mokslas kaip profesinis pašaukimas", p.70). Pasaulyje, kuriame vis labiau įsivyrauja mokslinis ir techninis protas, nebėra „pasaulėžiūrų", galinčių teisėtai reikalauti, kad joms būtų kolektyviai pritariama; tradiciniai pamatai, leidę išspręsti „kovą" tarp milžiniškos įvairovės galimų požiūrių į gyvenimą, buvo iš esmės suardyti. Šiandien, teigė Weberis, nėra jokio aukščiausio pateisinimo, išskyrus individualų pasirinkimą, „kuriam besikaunančiam dievui privalome tarnauti" („Mokslas kaip profesinis pašaukimas", p. 80). Kiekvieną individą užgriūva atsakomybė vertinti ir spręsti, kokias vertybes jam išpažinti. Tai esąs – įsimintinai rašė jis, – „likimas epochos, paragavusios pažinimo medžio vaisiaus".

Nors vienu požiūriu Weberio pozicija buvo „individualizmo apoteozė", kitu požiūriu ji atrodė radikaliai nutolusi nuo klasikinės liberaliosios tradicijos, kuri, kaip matėme, iš pradžių individualizmo pagrindu laikė prigimtinį įstatymą ir prigimtines teises (žr. 3 sk. ir Beetham, 1985, p. 4ff). Juk konkuruojančių vertybių epochoje, kai nė vie-

nos iš jų negalima laikyti objektyviai pagrįsta, neįmanoma toliau manyti, kad politinis gyvenimas grindžiamas duota arba sutarta morale. Weberis manė, kad tokiomis aplinkybėmis liberalią valstybę galima ginti tik remiantis *procedūriniais* argumentais – argumentais, pabrėžiančiais jos svarbą kaip mechanizmo, užtikrinančio „vertybių konkurenciją" ir „pasirinkimo laisvę" racionalizuotame pasaulyje (žr. Roth and Scluchter, 1979). Demokratija yra gyvybiškai svarbus institucijų sistemos, būtinos šiam tikslui siekti, t.y. liberaliai politinei kultūrai palaikyti, komponentas.

Trečia, Weberis tikėjo, jog kartu su racionalizacija neišvengiamai plėtojasi biurokratija. Rašydami apie „biurokratiją", Marxas ir Engelsas turėjo omenyje valstybės tarnybą, biurokratinį valstybės aparatą. Bet Weberis vartojo šią sąvoką kur kas plačiau, manydamas, kad ji apibūdina visas didelio masto organizacijų formas: žinoma, valstybę, bet taip pat pramonės įmones, profesines sąjungas, politines partijas, universitetus ir ligonines. Jis sutiko su Marxu, kad biurokratija iš esmės nedemokratiška, nes biurokratai nėra atskaitingi gyventojų masėms, kurias paveikia jų sprendimai. Tačiau jis primygtinai pabrėžė, kad (1) biurokratijos dominavimo problema kur kas platesnė, negu įsivaizdavo Marxas ir (2) kad nėra būdo panaikinti biurokratijos dominavimą, išskyrus apriboti pačios biurokratijos plitimą. Konkrečiai, negalima kalbėti apie „valstybės panaikinimą". Weberio požiūriu, sukūrus socialistinę visuomenę, padariniai būtų visai priešingi negu tie, kuriuos numatė mąstytojai socialistai, nes sustiprėtų biurokratijos viešpatavimas. Viešpatavimu Weberis laikė „įsakinėjimo ir paklusimo struktūrą, kurią palaiko įvairūs jos įtvirtinimo motyvai ir priemonės". Toji struktūra gali įgyti daug formų, iš kurių galingiausia esanti biurokratinė administracija (Weber, *Economy and Society*, vol. I, p. xc; vol. II, p. 941ff). Nors jis nemanė, kad engiantis biurokratijos viešpatavimas neišvengiamas, vis dėlto buvo įsitikinęs, jog šiuolaikinė politika turi rasti strategijas, leidžiančias sustabdyti ir apriboti jo stiprėjimą. Weberis buvo visiškai įsitikinęs dėl vieno dalyko: jeigu socializmas ar komunizmas reiškia tiesioginį ir lygiateisį visų piliečių vykdomą ekonominių, socialinių ir politinių reikalų reguliavimą, tai socializmas ir komunizmas yra pernelyg naivios ir pavojingai klaidinančios doktrinos.

Biurokratija, parlamentai ir nacionalinės valstybės

Marxas ir kiti marksistai (ypač Leninas) skelbė nuomonę, kad valstybė ir ypač biurokratinė organizacija yra „parazitiniai" dariniai ant visuomenės kūno. Tačiau centralizuotas valdymas gali būti neišvengiamas. Weberis priėjo šią išvadą iš dalies įvertindamas tiesioginės demokratijos nepraktiškumą. Pasak jo, tai demokratija,

> kai grupė tampa pernelyg didelė arba valdymo funkcija tampa pernelyg sunki, kad jomis galėtų patenkinamai rūpintis rotacijos būdu, traukiant burtus arba rinkimų keliu atsitiktinai paskirtas koks nors žmogus. Didžiulių susivienijimų valdymo sąlygos iš esmės skiriasi nuo tų sąlygų, kuriomis valdomi maži susivienijimai, grindžiami kaimynystės ar asmeniniais santykiais ... Vis sudėtingesnis valdymo uždavinys ir vien jo apimties didėjimas vis labiau perauga į techninį pranašumą tų, kurie buvo mokyti ir turi patirties, tad jis neišvengiamai padės išlikti bent jau kai kuriems funkcionieriams. Vadinasi, visada egzistuoja tikimybė, kad atsiras ypatinga, amžina valdymo struktūra, kuri neišvengiamai bus reikšminga valdant. (*Economy and Society*, vol. II, p. 951–952.)

Weberis nemanė, kad tiesioginė demokratija[2] negalima jokiomis aplinkybėmis; jis, ko gero, manė, kad ji gali funkcionuoti tik organizacijose, atitinkančiose šias sąlygas:

> 1) organizacija privalo būti lokali arba jos narių skaičius turi būti kitaip apribotas; 2) socialinė jos narių padėtis neturi pernelyg smarkiai skirtis; 3) valdymo funkcijos turi būti palyginti paprastos ir pastovios; 4) ... turi būti minimalus mokymas, kaip objektyviai pasirinkti veiklos būdus ir priemones. (*Economy and Society*, vol. II, p. 949.)

Tiesioginė demokratija reikalinga santykinės visų dalyvių lygybės, o jos svarbiausia sąlyga – minimali ekonominė ir socialinė diferenciacija. Vadinasi, tokių „valdymo" formų pavyzdžių galima rasti kai ku-

[2] „Tiesioginę demokratiją" Weberis suprato kaip sprendimų dėl „viešųjų reikalų" priėmimo sistemą, į kurią tiesiogiai įtraukti piliečiai. (Šios knygos požiūriu, taip suprantama tiesioginė demokratija apimtų I, IIa, IIb, IV modelius ir kai kuriuos VIII modelio elementus.)

riose vėlyvųjų viduramžių Italijos miestų-valstybių aristokratijose, kai kuriuose Jungtinių Valstijų miesteliuose ir ypač rinktinėse profesinėse grupėse, pavyzdžiui, tarp universitetų dėstytojų. Tačiau dėl šiuolaikinių visuomenių dydžio, sudėtingumo ir paprasčiausios įvairovės tiesioginė demokratija tiesiog netinka kaip bendras politinio reguliavimo ir kontrolės modelis.

Weberis įvertino tai, kad tiesioginės demokratijos tikslas – kuo labiau susilpninti viešpatavimą, bet heterogeniškoje visuomenėje tiesioginė demokratija baigtųsi neefektyviu valdymu, nepageidautinu neveiksmingumu, politiniu nestabilumu, o galiausiai iš esmės padidėtų engiamojo pobūdžio mažumos valdymo tikimybė (tai Platonas ir kiti pažymėjo kalbėdami apie klasikinę demokratiją). Ji kyla kaip tik dėl koordinavimo tuštumos, kuri atsiranda todėl, kad nėra techniškai veiksmingo valdymo. Be to, tiesioginė demokratija turi kitą įsidėmėtiną savybę, dėl kurios ji tampa itin netinkama moderniajai politikai: toks politinio atstovavimo būdas užkerta kelią galimybei siekti politinių derybų ir kompromisų. Tai ypač akivaizdu ten, kur tiesioginę demokratiją struktūrina įgaliotų arba „turinčių instrukcijas" delegatų hierarchija (žr. IV modelį 4 sk.). Tiesioginiai įgaliojimai varžo atstovų veiksmų laisvę, kurią jie privalo turėti prireikus išspręsti konfliktą, rasti susiduriančių interesų pusiausvyrą ir plėtoti pakankamai lanksčią politiką, galinčią atitikti kintamas aplinkybes (žr. *Economy and Society*, vol. I, p. 289–290; vol. II, p. 948–952, 983–987). Tiesioginei demokratijai trūksta tinkamo mechanizmo, leidžiančio tarpininkauti frakcijų kovoms.

Klaidintume valdymo pobūdį liečiančias problemas tapatindami su valstybės aparato kontrolės problemomis (žr. Albrow, 1970, p. 37–49). Weberio nuomone, Marxas, Engelsas ir Leninas supainiojo šiuos dalykus suplakdami valstybės klasinės prigimties klausimą su klausimu, ar centralizuotas biurokratinis administravimas yra būtinas politinės ir socialinės organizacijos bruožas. Įkarštis, su kuriuo Leninas „triuškino" valstybę, galbūt yra aiškiausias nesugebėjimo atskirti šių dviejų klausimų pavyzdys. Negana to, Weberis prieštaravo visiems teiginiams, kad modernią valstybės organizaciją galima aiškinti tiesiogiai remiantis klasių veikla. Norint suprasti jo požiūrį, naudinga susipažinti su jo valstybės samprata.

Weberis pateikė vieną reikšmingiausių moderniosios valstybės apibrėžimų akcentuodamas du skiriamuosius jos istorinius elementus – teritoriškumą ir prievartą. Modernioji valstybė, kitaip negu jos pirmtakės, kuriose kėlė sumaištį nuolatos kariaujančios frakcijos, sugeba perimti į savo rankas teisėtai naudojamos prievartos tam tikroje teritorijoje monopolį; tai yra nacionalinė valstybė, kuri pasirengusi mūšiui su kitomis nacionalinėmis valstybėmis, o ne su ginkluotomis jos pačios gyventojų grupėmis. „Be abejo", pabrėžė Weberis, „prievarta nėra vienintelė ar normali valstybės priemonė – jokiu būdu, veikiau – specifinė jai...valstybė yra...teisėta (t.y. teisėta laikoma prievarta pagrįstas žmonių *valdžios* žmonėms santykis") („Politika kaip profesinis pašaukimas", p. 27–28). Valstybė palaiko paklusnumą ir tvarką tam tikroje teritorijoje; atskirose kapitalistinėse visuomenėse tai iš esmės susiję su nuosavybės sanklodos gynimu ir šalies ekonominių interesų įtvirtinimu užsienyje, nors tai anaiptol nėra visos su tvarkos palaikymu susijusios problemos. Galų gale valstybės įstaigų ir institucijų tinklą sankcionuoja pretenzijos į prievartos monopolį, o politinę santvarką gali ištikti krizės tik nykstant šiam monopoliui.

Tačiau Weberio pateiktame valstybės apibrėžime yra trečias pagrindinis terminas – legitimumas. Valstybė grindžiama fizinės prievartos monopoliu, kurį legitimuoja (tai yra palaiko) tikėjimas, kad šis monopolis pateisinamas ir/arba legalus. Šiandien, teigė Weberis, žmonės nebepaklūsta valdžiai, į kurią pretenduoja turintys galią remdamiesi vien, kaip kažkada buvo įprasta, papročiu ir tradicija arba atskirų lyderių charizma ar asmeniniu patrauklumu. Paprastai paklusti, ko gero, skatina „legalumas", tikėjimas įstatyminių statutų galiojimu bei dalykine „kompetencija", pagrįsta racionaliai sukurtomis *taisyklėmis*" („Politika kaip profesinis pašaukimas", p. 28). Šiuolaikinės valstybės legitimumas daugiausia grindžiamas „legalia valdžia", t.y. remiamasi „teisinių normų kodeksu". Tad modernios valstybės veiklą riboja įstatymo valdžia, sudėtingas varžymo procesas. Viena vertus, įstatymo valdžia reiškia, kad valstybės atstovai privalo tvarkyti reikalus vadovaudamiesi tinkamos įstatymų leidimo procedūros principais, o, antra vertus, tai reiškia, kad žmonės kaip „piliečiai" turi gerbti valstybės valdžią todėl, kad šie principai palaikomi. Šiuolaikinės valstybės pareigūnai gali reikalauti paklus-

numo ne todėl, kad jie galėtų būti nepaprastai patrauklūs, nors kartais tai iš tiesų galėtų būti labai reikšminga, bet todėl, kad eidami *pareigas*, jie laikinai turi valdžią, kurią žmonės remia ar bent jau apskritai pripažįsta.

Svarbiausios valstybės institucijos yra administraciniai aparatai – milžiniškas tinklas organizacijų, kurioms vadovauja paskirti pareigūnai. Nors tokios organizacijos daug kartų istorijoje ir daugelyje vietų buvo lemiamas valstybių gyvavimo veiksnys, „tik Vakarai", Weberio aiškinimu, „pažįsta šiuolaikinio masto valstybę su profesionalia administracija, specializuota biurokratija ir pilietybės samprata grindžiama teise". Tokių institucijų užuomazgų būta antikoje ir Rytuose, bet ten jos niekada nebuvo sistemiškai plėtojamos" (*General Economic History*, p. 232).

Weberis įrodinėjo, kad moderni valstybė nėra kapitalizmo padarinys; ji pralenkė kapitalizmo raidą ir padėjo ją skatinti (*Economy and Society*, vol. II, p. 1381ff). Tačiau kapitalizmas davė milžinišką impulsą racionaliam administravimui skverbtis tiek į viešąjį, tiek į privatųjį gyvenimą, t.y. jis davė impulsą plėtotis teisine valdžia grindžiamam biurokratijos tipui. Weberis manė, kad šiuolaikiniame pasaulyje valstybinis ir privatus administravimas darosi vis biurokratiškesnis (*Economy and Society*, vol. II, p. 1465). Tai reiškia, kad įsitvirtina šie organizacinės struktūros principai: įstaigų hierarchija, sutvarkyta kaip valdžios piramidė; beasmenių, rašytinių procedūrinių taisyklių galiojimas; kiekvienas pareigūnas disponuoja griežtai apribotomis prievartos priemonėmis; pareigūnų skyrimas atsižvelgiant į specialų jų parengimą ir kvalifikaciją (o *ne* atsižvelgiant į tai, kas juos globoja); aiškiai atskirti specializuoti uždaviniai, kuriems atlikti reikalingi visą darbo laiką dirbantys darbuotojai; ir, svarbu, pareigūnų atskyrimas nuo „valdymo priemonių nuosavybės" (*Economy and Society*, vol. I, p. 220–221).

Paskutinį teiginį reikia kiek išplėtoti. Weberis apibendrino marksistinę idėją, kad „iš darbininko atimta teisė valdyti gamybos priemones", ir taikė ją ne vien pačios gamybos sričiai, bet siejo ją su bendra biurokratijos ekspansija modernioje visuomenėje. Jis įrodinėjo, kad „darbuotojo ekspropriavimas" būdingas visoms biurokratinėms organizacijoms ir yra negrįžtamas procesas. Darbuotojų „susvetimėjimą" reikia suprasti kaip neišvengiamą valdymo centralizacijos elementą. Žemesnėse biurokratinių organizacijų grandyse dirbantys individai neišvengiamai nebekontroliuoja savo atliekamo darbo, kurį skiria aukštesniosios orga-

nizacijos grandys. Be to, ryškėja tendencija, kad biurokratijos tampa beasmenėmis jėgomis; jų taikomos taisyklės ir procedūros pradeda gyventi savarankišką gyvenimą, nes varžo ir riboja visų joms paklūstančių – ir pareigūnų, ir klientų – veiklą. Maža to, biurokratinis sprendimų priėmimas yra „rigidiškas" ir „nelankstus", dažnai (ir neišvengiamai) nekreipiama dėmesio į konkrečias individų sąlygas. Apskritai biurokratija, pasak Weberio, kuria „geležinį narvą", kuriame didžioji dauguma gyventojų pasmerkta pragyventi ilgą gyvenimo tarpsnį. Tai yra anksčiau minėta kaina, kurią reikia mokėti už gyvenimo ekonomiškai ir techniškai išsivysčiusioje visuomenėje gėrybes.

Modernus pilietis neturi teikiančio vilčių būdo sukurti „nebiurokratinį" valdymą, nes faktiškai bet kuriomis įsivaizduojamomis sąlygomis biurokratija yra „absoliučiai būtina" (*Economy and Society*, vol. I, p. 223). Galima rinktis tik „biurokratiją arba diletantizmą valdymo srityje". Weberis biurokratijos plitimą taip aiškino:

> Lemiama biurokratinės organizacijos iškilimo priežastis visada buvo jos grynai *techninis* pranašumas palyginti su bet kuria kita organizacijos forma. Visiškai suformuotas biurokratinis aparatas visai kitoks negu kiti nemechaniniai gamybos būdai. Tikslumas, sparta, vienareikšmiškumas, dokumentų išmanymas, tęstinumas, diskretiškumas, darnumas, griežtas pavaldumas, trinties ir materialinių bei žmogiškų sąnaudų mažinimas – visa tai optimizuojama esant griežtam biurokratiniam valdymui. (*Economy and Society*, vol. II, p. 973.)

Sudėtingėjant ir diferencijuojantis ekonominiam ir politiniam gyvenimui, biurokratinis valdymas darosi vis svarbesnis.

Biurokratijos būtinumą Weberis siejo su koordinavimo problemomis, kurias kelia moderniosios ekonomikos sistemos ir masinis įpilietinimas. Prognozuojama politinė ir teisinė aplinka vaidina lemtingą vaidmenį verslo įmonių plėtrai, be šito jos negali sėkmingai tvarkyti savo reikalų ir ryšių su klientais. Organizacinis efektyvumas ir stabilumas, kuriuos ilgam laikui gali garantuoti tik biurokratija, buvo (ir yra) būtini komercijos ir pramonės plėtrai (žr. *Economy and Society*, vol. II, p. 969–980; Beetham, 1985, 3 sk.). Dėl masinio įpilietinimo savaime padidėjo tiek kokybiniai, tiek ir kiekybiniai reikalavimai valstybei. Neseniai gavusieji rinkimų teisę ne tik daugiau reikalavo iš valstybės tokiose srityse kaip

švietimas ir sveikatos apsauga, bet taip pat reikalavo, kad būtų vienodai elgiamasi su panašių poreikių turinčiais asmenimis: jie reikalavo „tvarkyti reikalus pagal *numatomas taisykles*" ir „neatsižvelgiant į konkrečius asmenis" (*Economy and Society*, vol. II, p. 975)[3]. Norint pasiekti šį tikslą, buvo lemtingai svarbu sustandartinti ir surutininti valdymo uždavinius. Negana to, vis didesni valstybei keliami reikalavimai buvo tiek tarptautinio, tiek ir nacionalinio pobūdžio; o kuo daugiau reikalavimų, tuo labiau būtina turėti išmanančią administraciją, galinčią juos kruopščiai nagrinėti ir tenkinti:

> Akivaizdu, kad techniškai didelė moderni valstybė absoliučiai priklausoma nuo biurokratinio pagrindo. Kuo didesnė valstybė ir kuo ji galingesnė, tuo besąlygiškiau taip yra... kuo didesnės tampa trinties su išore zonos ir kuo stipresni tampa darnaus valdymo poreikiai namie, tuo neišvengiamiau ir pamažu formaliai skinamas kelias biurokratinei struktūrai. (*Economy and Society*, vol. II, p. 971.)

Nors pareigūnų valdymas nėra neišvengiamas, biurokratų valdžia auga dėl jų išmanymo, informuotumo ir galimybės sužinoti paslaptis. Weberis manė, kad šitokia jų valdžia gali tapti viską apimanti. Politikai ir visokie politikos veikėjai gali pasijusti esą priklausomi nuo biurokratijos. Weberiui svarbiausias klausimas (o gal ir rūpestis) buvo – kaip galima kontroliuoti biurokratijos valdžią. Jis buvo įsitikinęs, kad, neturint saugiklių, valstybės organizaciją užgrobtų pernelyg uolūs pareigūnai arba galingos privačios suinteresuotos grupės (be kitų, organizuoti kapitalistai ir didžiausi žemvaldžiai), kuriems nacionalinis interesas nebūtų svarbiausias. Be to, valstybėje susidarius nepaprastajai padėčiai, nebūtų veiksmingo vadovavimo: biurokratai, kitaip negu politikai, negali veikti ryžtingai. Jie nemokyti – o biurokratijos struktūriškai netinkamos – šalia techninių arba ekonominių kriterijų atsižvelgti ir į politinius. Tačiau Weberio siūlytas neribotos biurokratizacijos problemos sprendimas nebuvo toks, kuris priklausytų vien nuo pavienių

[3] Biurokratija plėtojasi „tuo sklandžiau", rašė Weberis, „kuo labiau ji dehumanizuota", kuo labiau jai pavyksta iš oficialių reikalų pašalinti meilę, neapykantą ir visus grynai asmeninius, iracionalius ir emocinius elementus, kurių neįmanoma apskaičiuoti" (Economy and Society, vol. II, p. 975).

politikų sugebėjimo diegti naujoves. Rašydamas apie Vokietiją, jis gynė stiprų parlamentą, kuris taptų konkurencine mokomąja stiprių vadovų arena ir garantuotų pusiausvyrą tarp valstybinės ir privačios biurokratijos (žr. Mommsen, 1974, 5 sk.).

Weberio politines pažiūras galima dar aiškiau atskleisti nagrinėjant jo socializmo kritiką. Jis manė, kad privataus kapitalizmo panaikinimas „tiesiog reikštų, jog *aukščiausias vadovavimas* suvalstybintoms arba suvisuomenintoms įmonėms taptų biurokratinis" (*Economy and Society*, vol. II, p. 1402). Tektų labiau remtis tais, kurie valdo išteklius, nes, panaikinus rinką, būtų panaikinta pagrindinė valstybės atsvara. Rinka kuria permainas ir socialinį mobilumą: ji yra tikrasis kapitalizmo dinamiškumo šaltinis.

> Valstybinė biurokratija valdytų viena, jeigu būtų panaikintas privatus kapitalizmas. Privati ir valstybinė biurokratijos, dabar dirbančios šalia viena kitos ir potencialiai viena prieš kitą ir todėl šiek tiek kontroliuojančios viena kitą, būtų sulietos į vieningą hierarchiją. Tai būtų panašu į padėtį senovės Egipte, bet tai įvyktų kur kas racionalesne ir todėl nesugriaunama forma. (*Economy and Society*, vol. I, p. 143.)

Nors Weberis įrodinėjo, kad kapitalizmo raida davė milžinišką postūmį „pažangai" biurokratinės valstybės link, jis tikėjo, kad ta pati raida drauge su parlamentiniu valdymu ir partijų sistema yra geriausias būdas sutrukdyti pareigūnams uzurpuoti valstybės valdžią. Toli gražu nepadarydamas galo dominavimui, socializmas neišvengiamai jį vėl atkurtų suteikdamas jam biurokratinę formą ir galiausiai menamo solidarumo vardu užgniaužtų bet kokią teisėtai konfliktuojančių interesų raišką – valdytų tik biurokratinė valstybė. Kai kurie Weberio kritikos elementai neabejojamai buvo pranašiški (žr. toliau ir 7 bei 8 sk.).

Konkurencinė elitinė demokratija

Weberis buvo ne tik parlamentinio valdymo ir konkuruojančių partijų sistemos, bet ir kapitalistinės ekonomikos šalininkas. Šiuo atžvilgiu jis buvo panašus į daugelį devynioliktojo ir dvidešimto amžiaus li-

beralų. Tačiau Weberis pasisakė už šį institucijų tinklą naujoviškais argumentais. Prieš nagrinėjant kai kuriuos jo idėjų ribotumus, svarbu šiek tiek daugiau pasakyti apie jo demokratijos modelį, modelį, kurį jis manė esant „neišvengiamą" ir pageidautiną.

Weberis pateikė keletą argumentų, kodėl parlamentinis valdymas gyvybiškai svarbus. Pirma, parlamentas reiškia tam tikrą valdžios atvirumą. Kadangi parlamentas yra debatų dėl valstybės politikos forumas, tai čia yra galimybė reikšti konkuruojančias idėjas ir interesus. Antra, parlamentinės diskusijos struktūra, debatų pobūdis, taip pat būtinybė gerai įvaldyti iškalbos meną norint „įtikinti", paverčia parlamentą svarbia valdžios siekiančių lyderių patikrinimo arena; lyderiai privalo sugebėti patraukti savo pusėn nuomonę ir pasiūlyti įtikinamą politinę programą. Trečia, parlamentas yra vieta, kur deramasi dėl pastovių nuostatų. Politiniai atstovai nustato kriterijus, kurie skiriasi nuo biurokratinio proceso logikos ir rinkos operacijų. Politikos alternatyvas jie gali padaryti matomas asmenims ar grupėms, kurių interesai susiduria, ir šitaip sukurti prielaidas galimam kompromisui. Jie sugeba sąmoningai formuluoti tikslus, atitinkančius atsirandančias vis naujas problemas ir derančius su rinkiminės bei valstybinės sėkmės strategijomis. Parlamentas savaime yra lemtingas mechanizmas, padedantis išlaikyti vertybių konkurenciją.

Tačiau parlamento vaidmens nereikia suromantinti. Pasak Weberio, parlamento, kaip argumentavimo ir debatų centro – vietos, kur formuluojamos plačiai pripažįstamos politinės programos, – idėja labai netiksliai atspindi šiuolaikinių parlamentinių reikalų pobūdį („Politika kaip profesinis pašaukimas", p. 42–43). Gal parlamentai kada ir buvo „proto centrai", bet šitai tvirtai teigti dabar neva nebeįmanoma. Priešingai tokių žmonių kaip J. S. Millis pažiūroms, Weberis teigė, kad rinkimų teisės išplėtimas ir partinės politikos plėtra sugriovė klasikinę liberalią parlamento sampratą, pasak kurios, jis esąs vieta, kur valstybės politika apibrėžiama racionaliai ją apmąstant ir vadovaujantis tik viešuoju arba bendruoju interesu. Nors formaliai parlamentas yra vienintelis teisėtas organas, galintis kurti įstatymus ir valstybinę politiką, praktikoje svarbiausia yra partinė politika (žr. Mommsen, 1974, p. 89–90).

Visuotinė rinkimų teisė iš pagrindų keičia politinio gyvenimo dinamiką – perkelia jį į politinių reikalų centrą – *partiją*.

Tik perpratus šiuolaikinių politinių partijų prigimtį galima visiškai suprasti, kokią reikšmę turėjo rinkimų teisės išplėtimas devynioliktame ir dvidešimtame šimtmečiais. Rinkimų teisės išplėtimas toli gražu negarantavo „liaudies suvereniteto" – šią idėją Weberis laikė gana lėkšta – jis buvo siejamas su naujo tipo profesionalaus politiko atsiradimu. Kodėl taip įvyko? Plintant balsavimo teisei, darėsi būtina „sukurti milžinišką politinių susivienijimų aparatą". Šie susivienijimai, arba partijos, turėjo organizuoti atstovavimą. Visose bendruomenėse, didesnėse negu mažos kaimiškos apygardos, tvirtino Weberis, „būtina politinė *organizacija pagal interesus*...Neįmanoma įsivaizduoti, kad dideliuose junginiuose be šios organizacinės veiklos iš viso galėtų įvykti rinkimai. Praktiškai ji reiškia rinkimų teisę turinčių piliečių pasiskirstymą į politiškai aktyvius bei politiškai pasyvius" („Politika kaip profesinis pašaukimas", p. 41).

Rinkimų teisės plėtimas neišvengiamai reiškia, kad plinta rinkėjus organizuojantys susivienijimai, kurių interesai dažniausiai (išimtys yra tik nacionalinio masto ypatingos situacijos ir karai) būna fragmentiški ir skirtingi. Gausybė socialinių jėgų varžosi dėl įtakos sprendžiant valstybės reikalus. Siekdamos įgyti įtaką, tokios jėgos turi mobilizuoti išteklius, rinkti lėšas, verbuoti šalininkus ir mėginti patraukti žmones savo reikalo(ų) pusėn. Bet organizuodamos jos tampa priklausomos nuo tų, kurie nuolatos dirba naujuose politiniuose aparatuose. O stengdamiesi būti efektyvūs, šie aparatai tampa biurokratiniai. Partijos gali siekti įgyvendinti „idealių" politinių principų programą, bet jeigu jų veikla nebus grindžiama sistemingomis strategijomis, leidžiančiomis laimėti rinkimus, jos bus pasmerktos toliau būti nereikšmingos. Vadinasi, partijos kartu dar paverčiamos priemone kovoti ir laimėti rinkimus. Konkuruojančių partijų formavimasis negrįžtamai pakeičia parlamentinės politikos pobūdį. Partijų mašinos nušluoja tradicinius narystės ryšius ir pačios įsitvirtina kaip ištikimybės reikalaujantys centrai, kurie pakeičia kitus tokius centrus tapdami svarbiausia valstybinės politikos atrama. Net išrinkti atstovai pradeda patirti spaudimą remti partijos liniją;

atstovai „dažniausiai yra ne kas kita, o gerai disciplinuota balsuojanti banda“ („Politika kaip profesinis pašaukimas“, p. 45). Pagrindiniai Weberio argumentacijos žingsniai apibendrinti 5.1 schemoje.

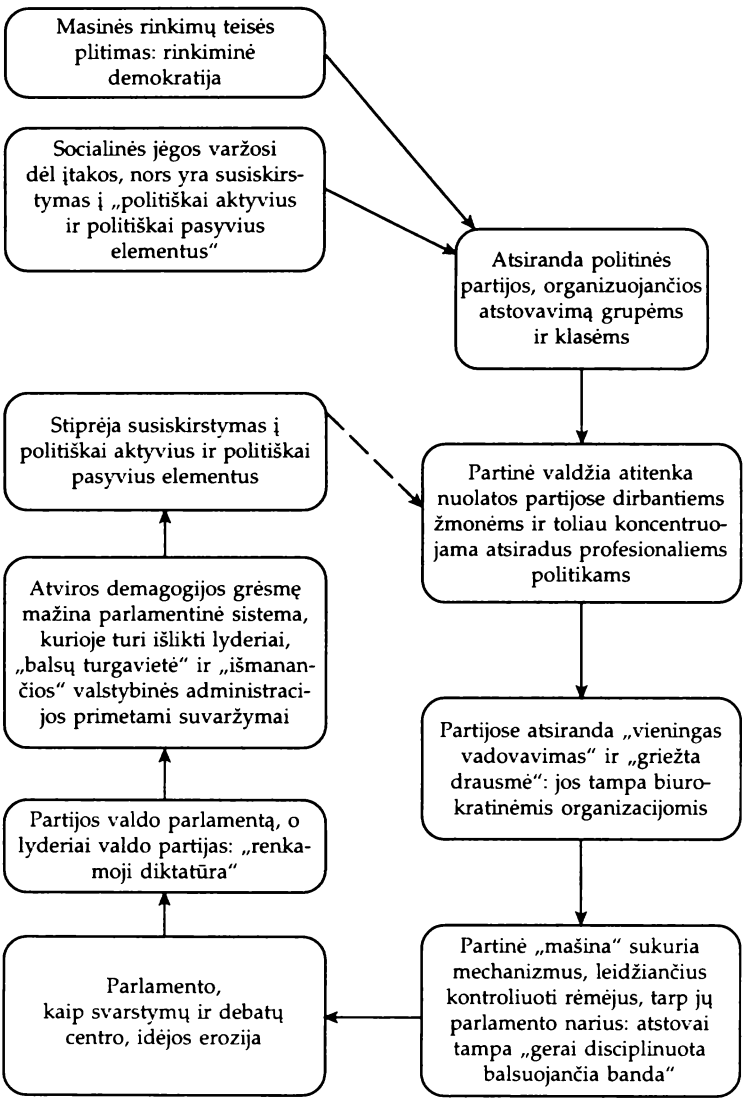

5.1 schema. Partinė sistema ir parlamento įtakos erozija

Nors Weberis tvirtai tikėjo, kad stiprėjant biurokratizacijai daugiau ar mažiau nyksta žemesniųjų politinės organizacijos grandžių narių savarankiškumas, jis kritiškai vertino Michelso darbus, nors šis, formuluodamas šią tendenciją kaip „geležinį oligarchijos dėsnį", smarkiai rėmėsi Weberiu (Michels, *Political Parties*; žr. Roth, 1978, p. lxxi, xcii). Michelsas išdėstė „geležinį dėsnį" taip: „Tai organizacija, pagimdanti vieš-patavimą: renkamųjų – rinkėjams, įgaliotinių – įgaliotojams, delegatų – deleguotojams. Kas sako „organizacija", tas sako „oligarchija" (*Political Parties*, p. 365). Weberio požiūriu, šis formulavimas buvo didžiulis supaprastinimas; biurokratizacija buvo ne tik labai sudėtingas procesas, bet ji buvo suderinama ir su tam tikru politiniu demokratėjimu, ir su gabių lyderių iškilimu.

Iš tikrųjų moderniosios politinės partijos padidina vadovavimo svarbą. Vadovavimą reikia suprasti kaip neišvengiamą dviejų aplinkybių padarinį: didelio masto organizacijoms turi būti tvirtai politiškai vadovaujama, o rinkėjų masės iš esmės būna pasyvios. Šis pasyvumas iš dalies yra šiuolaikinės biurokratinės visuomenės produktas. Vis dėlto, nors Weberis iš pažiūros pagrįstai aiškino, kodėl žmonių masės pasyvios (jie turi mažai prasmingų galimybių dalyvauti instituciniame gyvenime, t.y. neturi pakankamai galios, kad taptų verta dalyvauti), pats Weberis tai aiškindamas buvo linkęs menkinti rinkėjų daugumą.

Savo garsioje esė „Politika kaip profesinis pašaukimas" Weberis nurodė masių „emocingumą", kuris nėra tinkamas pagrindas suprasti arba vertinti valstybinius reikalus. Atrodo, jis manė, kad rinkėjai apskritai nesugeba susigaudyti politikoje ir sugeba tik šiek tiek rinktis iš galimų lyderių. Todėl jis vaizduoja demokratiją kaip potencialių lyderių tikrinimo areną. Demokratija panaši į „turgų", institucinį mechanizmą, turintį išravėti silpniausius ir padėti įsitvirtinti tiems, kurie yra kompetentingiausi konkurencinėje kovoje dėl balsų ir valdžios. Weberis rašė, kad esamomis sąlygomis „pasirinkimas tik toks: vadų demokratija su „mašina" arba demokratija be lyderių, t.y. „profesionalių politikų" be pašaukimo... valdžia" („Politika kaip profesinis pašaukimas", p. 50).

Modernią atstovaujamąją demokratiją Weberis vadino „plebiscitine lyderiavimo demokratija": „plebiscitine", nes rutiniškus rinkimus Vakarų šalyse (Britanijoje, Vokietijoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose) darėsi vis sunkiau atskirti nuo proginių tiesioginių balsavimų dėl pa-

sitikėjimo (ar nepasitikėjimo) valdžia; „lyderiavimo", nes per tokius rinkimus ant kortos buvo statomas konkrečių lyderių grupių, t.y. elito, populiarumas ir patikimumas. Weberis nuėjo taip toli, kad šiuolaikinę demokratiją apibūdino kaip „cezarinę". Demokratija toli gražu nėra potencialaus visų piliečių ugdymo pagrindas, teisingiausia būtų ją suprasti kaip pagrindinį mechanizmą, turintį garantuoti efektyvų vadovavimą politikai ir valstybei. Demokratija yra būtina, nes atlieka (per rinkimus) atrankos funkciją ir legitimuoja išrinktuosius. Kaip vykusiai pasakė vienas tyrinėtojas, „Weberis gynė demokratiją todėl, kad socialinėmis ir politinėmis moderniosios biurokratinės visuomenės sąlygomis ji siūlė daugiausia dinamizmo ir vadovavimo" (Mommsen, 1974, p. 87). O kaip pažymėjo kitas autorius, „Weberio entuziazmą dėl atstovaujamosios sistemos daugiau lėmė jo įsitikinimas, kad nacionalinė didybė priklauso nuo sugebėjimo rasti gabių lyderių, o ne koks nors rūpinimasis demokratinėmis vertybėmis" (Albrow, 1970, p. 48). Labiausiai Weberiui rūpėjo klausimas, kaip sukurti kompetentingą, gabią ir norinčią išlaikyti valdžią ir prestižą vadovybę.

Prieštaravimą tarp galios ir teisės, valdžios ir įstatymo Weberis dideliu mastu sprendė galios ir valdžios naudai. Nors jis buvo tvirtai ištikimas „įstatymo valdžiai", demokratinis procesas jam buvo svarbus tuo, kad jis įtvirtino tam tikrą „rinktos diktatūros" formą. Weberis aiškiai pripažino šią tendenciją. Jis aiškino, kad šią tendenciją kuriančios socialinės sąlygos įsitvirtino negrįžtamai, ir dėstė, kokią naudą duoda tokia sistema. Jis aiškiai suvokė, kad praėjo „herojiška" liberalaus individualizmo epocha – epocha, žadėjusi išlaisvinti individo troškimus ir galias. Tačiau jis manė, kad šiuolaikinėmis sąlygomis su ta kaina reikia tiesiog susitaikyti. Nebebuvo įmanoma visiems individamas vienodai garantuoti veikimo ir iniciatyvos laisvę. Ko gero, pagrindinis liberalams iškilęs klausimas buvo – kaip išsaugoti nors kiek vietos iniciatyvai „valdžios viršūnėse".

Weberiui rūpėjo suprasti ir rasti būdus, kaip pasiekti veiksmingą pusiausvyrą tarp politinės valdžios, kvalifikuoto vadovavimo, efektyvaus valdymo ir tam tikros politinės atskaitomybės. Reikia pabrėžti, kad jis anaiptol neneigė, jog rinkėjai svarbūs, nes gali nušalinti nekompetentingus lyderius. Tačiau iš tikrųjų tai buvo vienintelis vaidmuo, kurį jis numatė rinkėjams. Reikėjo rasti pusiausvyrą tarp politinės valdžios ir

atskaitomybės *neatiduodant* pernelyg daug galios *demos*. Taip argumentuodamas, Weberis atstovavo tikrajai klasikinei liberaliai demokratinei tradicijai, kuri nuosekliai siekė apginti *ir* apriboti politines piliečių teises. Tačiau jis iš esmės pakeitė šią tradiciją, nes sukūrė naują, labai susiaurintą demokratijos modelį. Jis susiaurintas, nes į demokratiją žvelgiama beveik vien kaip į būdą, padedantį rasti kvalifikuotų politinių lyderių. Jis susiaurintas ir todėl, kad labai skeptiškai žvelgiama į rinkėjų vaidmenį ir galimas perspektyvas išplėsti politinį dalyvavimą. Jis susiaurintas dar ir todėl, kad nors Weberis manė, jog rinkiminė sistema atrodo tarsi šiek tiek sauganti rinkėjus, jis taip pat pripažino, kad šią apsaugą reikia vertinti tiesiog pagal tai, kiek ji leidžia pašalinti neefektyviai dirbantį politiką iš pareigų. Kaip buvo teisingai pabrėžta, šiuo požiūriu Weberio kūryba „daugiau priklauso liberaliosios demokratijos teorijos ir praktikos pokyčių, vykusių masių politikos ir biurokratinių organizacijų eroje, pradžiai negu pabaigai; jį reikia laikyti iš tikrųjų daugiau pirmtaku negu „epigonu" (Beetham, 1985, p. 7).

Weberio raštai yra iššūkis tiek tradicinėms liberalioms idėjoms, tiek ir tiems, kurie numato galimybę sukurti laisvas nuo biurokratijos savivaldžias visuomenes. Nors kai kurie politikos teoretikai, ypač besilaikantys tradicinių marksistinių įsitikinimų, linkę gana paviršutiniškai atmesti jo pesimistinius moderniosios visuomenės vertinimus, pastarieji tikrai kelia nepaprastai svarbias problemas. Weberio darbai, parašyti dar iki stalinizmo epochos ir valstybinių socialistinių visuomenių atsiradimo Rytų Europoje, buvo, kaip anksčiau pažymėjome, gana pranašiški. Jo mėginimas iš naujo įvertinti liberaliosios demokratijos pobūdį pasaulyje, apraizgytame labai sudėtingais nacionalinių ir tarptautinių institucijų tinklais, smarkiai primena pažiūras daugelio tų, kurie netiki, jog įmanoma radikaliai reorganizuoti visuomenę.

Liberaliosios demokratijos kryžkelės

Weberis baiminosi, kad racionalizuota, biurokratinė administravimo sistema net dar labiau supančios politinį gyvenimą. Vildamasis tam užkirsti kelią, jis garbino atsveriamąją privataus kapitalo, konkurencinės partinės sistemos ir stipraus politinio vadovavimo galią. Vi-

si šie veiksniai neva galėtų sutrukdyti politikoje įsivyrauti valstybės pareigūnams. Taip samprotaudamas, jis atskleidžia savojo politinio mąstymo ribotumus: atrodo, kad kai kurios pagrindinės marksistinės ir liberalios politinės teorijos įžvalgos ir principai buvo nustumti į šalį. Milžiniška politinės ir klasinės galios nelygybė sumenkinama atiduodant prioritetą galios politikai, t.y. lyderių ir valstybių vykdomai politikai. Dėl šio prioriteto galios ir teisės pusiausvyra galiausiai paliekama nustatyti „charizminiams" politiniams lyderiams, įtrauktiems į valstybinės ir ekonominės biurokratijų varžybas. Tokia situacija perša pavojingą mintį, kad šiuolaikinėje epochoje nebeįmanoma palaikyti net svarbiausių klasikinio liberalizmo principų. Atrodo, kad klestėti kaip „laisvi ir lygūs" individai gali tik tie, kurie „pakyla į viršūnę". Tai galima laikyti „realistiniu" empirinių tendencijų vertinimu arba galima manyti, kad tam tikri socialiniai ir politiniai pokyčiai paverčiami netinkamai pagrindžiamais teoriniais teiginiais. Manau, kad teisingas antrasis požiūris.

Weberio prielaida, kad biurokratijos plėtra didina aukščiausioms valdymo grandims priklausančių asmenų valdžią, sutrukdė jam įžvelgti, kaip savo valdžią gali didinti jų valdiniai. Atrodo, kad moderniose biurokratinėse sistemose yra didelių „plyšių", kurie leidžia „formaliai pavaldiems asmenims įgyti arba susigrąžinti jiems patikėtų organizavimo uždavinių kontrolę" (pavyzdžiui, trukdant ar neleidžiant rinkti gyvybiškai svarbios informacijos, reikalingos centralizuotai priiminėti sprendimus) (Giddens, 1979, p. 147–148). Biurokratija gali padidinti griaunamąjį „apačių" potencialą ir sukurti daugiau galimybių išvengti hierarchinės kontrolės. Weberis neteisingai apibūdino vidinius organizacinius procesus ir jų daromą įtaką pokyčiams kitose politinėse srityse[4].

[4] Be to, jo raštuose veltui ieškotume patenkinamo paaiškinimo, koks būtent ryšys sieja didėjantį biurokratinį valstybės centralizavimą su moderniuoju kapitalizmu (žr. Krieger, 1983). Istoriškai aiškindamas biurokratizacijos modelius įvairiose visuomenėse, jis nenurodė, kokiu mastu kapitalizmo raidai *per se* gali būti būdingi tam tikri biurokratizacijos procesai ar kokiu mastu jie gali būti jos veikiami. Jam nepavyko išnarplioti kultūrinių, ekonominių ir technologinių jėgų poveikio biurokratijos augimui ir pasakyti, kokiu mastu šios jėgos nepriklausė nuo kapitalizmo raidos. Galiausiai taip ir lieka neaiškus konkretus valstybės, biurokratizacijos ir kapitalizmo ryšys.

Maža to, Weberis nepakankamai įvertino „valdinių" galią, ir tai susiję su kitu keblumu – jis nekritiškai teigia, kad piliečių masė „pasyvi": akivaizdu, kad jiems trūksta politikos žinių, jie nepakankamai angažuoti politikai ir nepakankamai į ją įsitraukę. Weberis tai aiškina dvejopai: palyginti nedaug žmonių ir yra gabūs politikai, ir ja domisi; tik kompetentinga vadovybė biurokratinio valdymo ir parlamentinės sistemos sąlygomis gali suvokti šiuolaikinės politikos sudėtingumą, problemas ir priimti sprendimus. Šis požiūris, kuris bus nagrinėjamas toliau ir vėl kituose skyriuose, abejotinas keliais atžvilgiais.

Pirma, Weberio požiūris iš dalies pagrįstas abejotinu teiginiu, kad rinkėjai sugeba atskirti alternatyvias lyderių grupes, bet nepajėgia vertinti politikos atsižvelgdami į nuopelnus. Kuo remiantis galima įtikinamai apginti tokį teiginį? Jeigu tariama, kad rinkėjai nesugeba mąstyti apie politiškai svarbias problemas, tai kodėl reikėtų manyti, kad rinkėjai sugebės teisingai vertinti, kai jiems prireiks rinktis tarp politinių lyderių, kurių visi dedasi esą kompetentingi ir turį vaizduotę? Atrodo nenuoseklu ir išties dogmatiška manyti, kad rinkėjai sugeba padaryti antrąjį dalyką ir tuo pat metu plačiau (ir geriau) neįvertinti jų sugebėjimų apskritai.

Antra, Weberio aiškinimą, kad žmonės atskirti nuo „valdymo priemonių nuosavybės" arba jai susvetimėję, galima interpretuoti kaip sukuriantį ydingą riboto dalyvavimo politikoje arba visai nedalyvavimo joje ratą. Brūkšninė linija 5.1 schemoje parodo, kokiu mastu patį susiskirstymą į politiškai „aktyvius" ir „pasyvius" gali lemti rimtų galimybių dalyvauti politikoje trūkumas, o ne natūralus (?) „pasyvumas" arba „emocingumas". Moterų nelygiateisiškumas buvo paprastai siejamas su pastaruoju taip, kad būtų paslėptos ir legitimuotos socialinės, ekonominės ir politinės sąlygos, trukdančios moterims aktyviai įsitraukti į politiką (žr. 2, 3 ir 9 sk.). Yra daugybė duomenų, rodančių, kad daugeliui žmonių politika reiškia veiklą, kurios atžvilgiu jie patiria mišrų cinizmo, skepticizmo ir nepasitikėjimo jausmą (žr. Held, 1989, 4 sk.). Nedaug žmonių teigia suprantą ar nuolat domisi valdymo ir valstybinės politikos reikalais. Reikšminga, kad žmonės, esantys arčiausiai valdžios ir privilegijų centrų (pirmiausia dominuojančių klasių vyrai), labiausiai domisi politiniu gyvenimu ir yra jam palankiausi. Tačiau visai gali bū-

ti, kad tie, kurie teigia nesidomį politika, taip daro būtent todėl, kad jie suvokia politiką kaip „tolimą", jaučia, jog ji tiesiogiai neliečia jų gyvenimo ir/arba jog jie yra bejėgiai daryti jai įtaką.

Labai svarbu, kad, priimant sprendimus (bet kokius), dalyvaujama juo plačiau, juo labiau tai susiję su sprendimais, darančiais tiesioginę įtaką žmonių gyvenimui, ir juo labiau šių sprendimų paliečiami žmonės gali tikėti, jog jų indėlis priimant sprendimą bus iš tikrųjų reikšmingas, jis bus vertinamas lygiai kaip ir kitų indėlis, o nebus tiesiog nutylimas arba ignoruojamas tų, kurie turi didesnę galią (žr. Pateman, 1970; Mansbridge, 1983; Dahl, 1985; 1989). Šis atradimas padarytas ypač laiku tiems autoriams, kurie kritiškai nagrinėjo kai kurias politinio dalyvavimo sąlygas: klasikinės demokratijos gynėjams (pabrėžiantiems būtinybę turėti ne tik laiko politikai, bet ir išteklių, leidžiančių joje dalyvauti); saugomojo arba ugdomojo respublikonizmo šalininkams (pabrėžantiems, kad viešasis interesas gali būti lengvai iškreiptas, jeigu piliečiai nustumiami nuo valdymo reikalų arba neturi galimybių juose dalyvauti); marksistams (nurodantiems milžiniškas koncentruojamos ekonominės galios sukuriamas kliūtis vienodai dalyvauti politiniame gyvenime) ir sistemos, kurioje dominuoja vyrai, kritikams (parodantiems, kaip darbo pasidalijimas tarp lyčių „privačiajame" ir „viešajame" gyvenime daugumai moterų trukdo visavertiškai dalyvauti vietinėje ir valstybinėje politikoje) (žr. šios knygos 83–84, 135–139 p.; Siltanen and Stanworth, 1984; Pateman, 1985; 1988). Tad nepaprastai svarbu aptarti, ar įmanoma pralaužti 5.1 schemoje parodytą ydingą ratą ir panaikinti visas kitas institucines sąlygas, sukuriančias tokio riboto dalyvavimo ar nedalyvavimo apskritai ydingus ratus. Paneigdamas šią galimybę, Weberis pernelyg greitai atmetė alternatyvius demokratijos modelius ir pernelyg lengvai pripažino, kad besivaržančių lyderių grupių konkurencija yra vienintelis būdas išlaikyti istoriją atvirą žmogaus valiai ir vertybių kovai.

Šiuolaikinio gyvenimo sudėtingumas ir vien jo mastas gali išties padaryti, kaip teigė Weberis, centralizuotą politinę kontrolę ir sprendimų priėmimą neišvengiamus. Weberio argumentai šiomis temomis stiprūs. Tačiau toli gražu nereikia laikyti savaime suprantamu dalyku to, kad centralizuotos politinės organizacijos *forma* ir *ribos* turi būti tokios, kaip

jas aprašė Weberis. Jis buvo linkęs pripažinti, kad biurokratija nepaliaujamai plėsis. Nors būtų neišmintinga neigti visus šio požiūrio aspektus, organizacinės formos pasirodė esančios kur kas įvairesnės, negu skatintų manyti Weberio „biurokratijos logika" (žr. Crozier, 1964; Albrow, 1970; Giddens, 1979). Be to, yra daug įvairių atstovaujamosios demokratijos formų, grindžiamų įvairiais rinkiminių sistemų tipais, kuriuos reikia kruopščiai apibūdinti ir įvertinti. Weberis tinkamai nepaaiškino galimų centrinių ar lokalinių politinių organizacijų tipų ir formų (žr. 9 sk.).

Vis dėlto jo mėginimas iš vidaus analizuoti, kaip veikia viešosios (ir privačiosios) organizacijos, bei jo biurokratizacijos tendencijų įžvalgos yra svarbus indėlis į valdymo ir demokratijos teoriją. Jo darbai yra atsvara marksistų ir ypač leniniečių teiginiams, kuriais itin pabrėžiamas glaudus valstybės veiklos, organizacijos formų ir klasinių santykių ryšys (žr. Wright, 1978, 4 sk.). Jo argumentas, kad privačiosios ir viešosios administracijos turi panašią struktūrą – tai priešprieša teiginiui, kad jas kauzaliai determinuoja klasinė galia, – toks pat svarbus kaip ir argumentas, kuriuo plėtojamos liberaliosios tradicijos idėjos, jog kvalifikuotas, prognozuojamas valdymas yra būtina sąlyga siekti kitų svarbių tikslų: reguliuojant viešuosius reikalus, padaryti galą savivalei, atsitiktinumui ir per didelei politinei globai; sukurti viešas procedūras, leidžiančias spręsti rutiniškus reikalus ir sušaukti tokius organus kaip tarybos arba parlamentai rimtoms problemoms reguliuoti ar spręsti; taip pat nustatyti palyginti aiškias viešąsias taisykles, padedančias žmonėms išsiaiškinti, ar sprendimai ir jų priėmimas buvo teisėti, ar ne. Kaip pagrįstai teigė Weberis, be kvalifikuoto, prognozuojamo valdymo viešieji reikalai gali greitai paskęsti frakcijų kovos liūne ir visiškai nebebūtų galima spręsti aktualių kolektyvinių problemų – tai veikiau primintų kai kuriuos senovės demokratijos aspektus, bent jau kaip juos aiškino Platonas. Žinoma, tokio valdymo formą galima toliau svarstyti.

Weberio darbai turėjo milžinišką poveikį sociologijai ir politikos mokslui anglų-amerikiečių pasaulyje. Jo idėjos buvo plėtojamos labai įvairiomis kryptimis, o dvi teorijos vertos dėmesio: tai Schumpeterio išplėtota demokratijos teorija (čia tiesiogiai plėtojami kai kurie Webe-

rio plebiscitinės lyderiavimo demokratijos sampratos aspektai) ir empirinė „pliuralizmo" demokratinė teorija (jos atramos taškas yra Weberio idėjos apie galios daugiamatiškumą). Šios teorijos kartu gerai atspindi Weberio politiniam mąstymui būdingas įtampas, nors jose plėtojamos visiškai skirtingos jo mintys. Schumpeterio kūrybą aptarsime tuojau pat, o pliuralizmą – 6 skyriuje.

Paskutinis demokratijos pėdsakas?

Austrijoje gimęs, bet vėliau tapęs JAV piliečiu Schumpeteris stengėsi sukurti empiriškai pagrįstą, „realistinį" demokratijos modelį. Prieštaraudamas pagrindinėms politinės teorijos srovėms nuo klasikinių laikų, jis stengėsi mąstymą apie viešojo gyvenimo pobūdį išlaisvinti iš to, ką laikė esant perdėtu spekuliatyvumu ir šališkomis normatyvinėmis preferencijomis. Svarbiausias Schumpeterio uždavinys buvo aiškinamasis – paaiškinti, kaip veikia realiai egzistuojančios demokratijos. Jis norėjo sukurti teoriją, kuri būtų, jo žodžiais tariant, „kur kas ištikimesnė gyvenimui" negu egzistuojantys modeliai. Nors šis tikslas nereiškė, kad jis taip radikaliai nukrypsta nuo tradicijos, kaip teigė pats, – pavyzdžiui, tai dideliu mastu buvo būdinga ir Benthamui, Marxui ir Weberiui, – jo darbai smarkiai prisidėjo prie to, kad būtų peržiūrėtos pripažintos demokratijos sampratos. Klasikinė Schumpeterio knyga *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija* (pirmą kartą išleista 1942 m.) darė nepaprastai didelį poveikį demokratijos teorijos plėtrai po Antrojo pasaulinio karo, ypač besimezgančioms politikos mokslo ir sociologijos disciplinoms (nors svarbiausioje jo tyrinėjimų srityje – ekonomikoje – ja nebuvo smarkiai susidomėta). Vėliau daug socialinių mokslininkų mėgino išnagrinėti ir išplėsti pagrindinę Schumpeterio hipotezę apie tai, kaip politiniai lyderiai ir rinkėjai elgiasi ir veikia vieni kitus (žr., pavyzdžiui, Berelson *et al.*, 1954; Dahl, 1956; 1961; Almond and Verba, 1963; Sartori, 1987).

Schumpeterio domėjimosi empirija nederėtų vertinti nekritiškai. Jo, kaip ir Weberio, darbuose glūdi aiškios normatyvinės dimensijos. Schumpeterio demokratijos teorija – tai dalis didelio projekto ištirti, kaip

Vakaruose kapitalizmas pamažu pakeičiamas socializmu[5], – gvildenamas labai ribotas klausimų spektras ir ginami labai konkretūs principai, galintys nurodyti tinkamą „liaudies" valdymo formą. Akivaizdus šių doktrinų ir dviejų ryškiausių pokario liberalių demokratijų (Britanijos ir Jungtinių Valstijų) realios struktūros atitikimas galėtų padėti paaiškinti, kodėl Schumpeteris ir jo sekėjai galėjo teigti jas esant „realistiškiausiu" požiūriu į demokratines sistemas. Be to, labai kritiškas Schumpeterio požiūris į platesnį dalyvavimą numatančias demokratijos schemas, randamas tokių figūrų kaip Rousseau ir Marxas raštuose, buvo labai panašus į nuomones, kurias tuo metu reiškė daugelis Vakarų tyrinėtojų ir politikų, jautusių, jog „perdėtas" dalyvavimas galėtų mobilizuoti *demos*, o tada padariniai būtų labai pavojingi: neabejojamai jie pirmiausia prisiminė bolševikinę revoliuciją ir masinius sambūrius, pranašavusius nacistinės Vokietijos iškilimą. Tačiau, reikia pasakyti, Schumpeterio demokratijos samprata toli gražu nebuvo originali. Kai kurie tyrinėtojai aiškino, kad daugelis Schumpeterio idėjų apie demokratiją, partijų organizaciją ir biurokratiją visiškai atitinka Weberio veikale *Ekonomika ir visuomenė* išdėstytas idėjas (Roth, 1978, p. xcii). Nors tai per daug išpūsta, vis dėlto, kaip pamatysime, Schumpeteris smarkiai priklausomas nuo Maxo Weberio. Neabejojamai jis išpopuliarino kai kurias Weberio idėjas, bet taip pat neretai jas ir įdomiai plėtojo.

Demokratiją Schumpeteris traktavo kaip politinį *metodą*, t.y. kaip politinį įrankį, leidžiantį priimti politinius – įstatymų leidimo ir valdymo– sprendimus suteikiant tam tikriems individams teisę spręsti visus klausimus po to, kai už juos sėkmingai balsavo žmonės (*Kapitalizmas*, p. 299). Demokratinis gyvenimas jam buvo į partijas susiskirsčiusių politinių lyderių kova dėl įgaliojimo valdyti. Demokratija toli gražu nėra gyvenimo forma, kuriai būdingas lygybės pažadas ir geriausios žmogaus ugdymo sąlygos turtingame dalyvavimo kontekste. Gana tiesmukiškai kalbant, demokratinių piliečių dalia – teisė periodiškai rinkti valdžias ir jas įgalioti veikti jų naudai. Demokratija gali siekti įvairių tikslų, pavyzdžiui, įgyvendinti socialinį teisingumą. Bet, teigė Schumpeteris, svarbu nesu-

[5] Schumpeteris apibrėžia socializmą kaip „institucinę sąrangą, kur gamybos priemones ir pačią gamybą tvarko centrinė valdžia, arba kur ekonominiai visuomenės reikalai iš principo priklauso viešajai, o ne privačiajai sferai" (*Kapitalizmas*, p. 186).

painioti šių tikslų su pačia demokratija. Klausimas, kokie politiniai sprendimai priimami, skiriasi nuo klausimo, ar tinkama šių sprendimų priėmimo forma: tai sąlygos, kai periodiškai išrenkant konkuruojančius politinius elitus, *de facto* legitimuojami sprendimai ir jų priėmėjai.

Demokratijos esmė yra, kaip teisingai pabrėžė saugomosios liberalios demokratijos teoretikai, piliečių sugebėjimas pakeisti vieną valdžią kita ir šitaip apsisaugoti nuo pavojaus, kad politiniai sprendimų priėmėjai pasidarys nepajudinama jėga. Kol galima keisti vyriausybes ir kol rinkėjai gali rinktis tarp (bent jau dviejų) apskritai skirtingų politinių programų, tironijos grėsmei galima užkirsti kelią. Demokratija yra mechanizmas, leidžiantis užfiksuoti bendriausius paprastų žmonių troškimus ir tuo pat metu paliekantis formuoti realią valstybės politiką nedaugeliui pakankamai patyrusių ir kvalifikuotų žmonių. Turint omenyje Weberio darbuose plačiai analizuotą individų troškimų įvairovę ir neišvengiamai plačius (fragmentiškus) valdžiai keliamus reikalavimus, būtinas mechanizmas, padedantis atrinkti žmones, sugebančius pasiūlyti „sprendimus, kurie būtų maloniausi ar bent jau mažiausiai nemalonūs visos aibės įvairių individualių reikalavimų požiūriu" (Macpherson, 1977, p. 78–80). Demokratija yra vienintelė priemonė, leidžianti bent iš tolo priartėti prie šio tikslo.

Jeigu demokratija yra institucinis mechanizmas vadovybei sukurti ir legitimuoti, tai ji geriausiu atveju tik menkai susijusi su klasikiniu demokratijos supratimu – „liaudies valdžia". Schumpeteris pats tai greitai nurodė:

> Demokratija nereiškia ir negali reikšti, kad tauta iš tiesų valdo jokia įprasta terminų „tauta" ir „valdo" prasme. Demokratija reiškia tik tai, kad žmonės turi galimybę pripažinti arba nepripažinti tuos [*sic*], kurie juos valdys... Vieną šio reiškinio aspektą galima išreikšti teiginiu, kad *demokratija – politikų viešpatija*. (*Kapitalizmas*, p. 314, kursyvas mūsų. – *D.H.*)

Tai klausimas, ar sugebama tiksliai vertinti faktus:

> Jeigu norime tiksliai vertinti faktus, turime pripažinti, kad šių laikų demokratija ... neišvengiamai reikalauja profesinės politiko karjeros. Savo ruožtu tenka pripažinti, kad esama ir profesinių individualių politikų interesų, ir visos politikų profesijos grupinių interesų. Šį veiksnį būtina įtraukti į nau-

jąją teoriją... Antai galima iškart nustoti stebėtis, kodėl politikai taip dažnai nepaiso interesų tos klasės ar grupės, su kuria jie asmeniškai susiję. Politiniu požiūriu, žmogus [*sic*] yra dar visiškas kūdikis, jei jis neišmoko ir visam gyvenimui neįsiminė frazės, priskiriamos vienam iš sėkmingiausių kada nors gyvenusių politikų: „biznieriai nesupranta vieno dalyko, – kad lygiai taip pat, kaip jie prekiauja nafta, aš prekiauju rinkėjų balsais". (*Kapitalizmas*, p. 315.)

Tai nėra, pabrėžė Schumpeteris, „lengvabūdiškas ar ciniškas" požiūris į politiką. Priešingai, „lengvabūdiška ir ciniška" apsimesti, kad demokratija gali virsti susireguliuojančia bendruomene, besivadovaujančia tik „bendruoju gėriu", žinant, jog visada vienai suinteresuotai grupei bus tarnaujama labiau negu kitoms – tuo metu turinčiųjų valdžią interesams. Demokratija, suprantama kaip atrankos mechanizmas, ne tik apsaugo nuo tokio apsimetinėjimo, bet taip pat sudaro minimalias sąlygas, būtinas kontroliuoti esančius valdžioje žmones.

Schumpeteris, kaip ir Weberis, manė, kad „liaudies suvereniteto" samprata nenaudinga ir jai būdinga gausybė pavojingų dviprasmybių. Sudėtingą šiuolaikinę visuomenę galima sėkmingai valdyti tik su sąlyga, kad „suvereni valstybė" bus aiškiai atskirta nuo „suverenios liaudies", o pastarosios vaidmuo griežtai apibrėžtas. Kartais sunku suprasti (prie šio klausimo grįšiu vėliau), kodėl Schumpeteris apskritai dar tikėjo tuo, ką galima pavadinti paskutiniuoju demokratijos idėjos pėdsaku – teise visiems suaugusiems retkarčiais balsuoti. Jis menkai vertino vidutinio piliečio politinius ir intelektualinius sugebėjimus. Pastarąjį jis vaizduoja taip, kad šis vaizdavimas kartais primena Hobbeso prigimtinės būklės gyventoją, bet Hobbesas, būdamas nuoseklesnis už Schumpeterį, nebuvo demokratas (žr. *Kapitalizmas*, p. 283–292). Apskritai Schumpeteriui įtaką darė tokie minios psichologai kaip Gustave'as Le Bonas, tad jis rinkėjus apibūdino kaip apskritai silpnus, pasiduodančius stipriems emociniams impulsams, intelektualiai nesugebančius ką nors ryžtingai savarankiškai daryti ir palenkiamus išorės jėgų. Jam ypač kėlė nerimą gausybė įprastinių aplinkybių – nuo komiteto susirinkimo iki radijo klausymo, – kurioms esant mažiausiai patiriamas dalyvavimo jausmas, atiduodama mažai energijos ir mažai mąstoma, išryškėja didžiulis imlumas nelogiškoms įtakoms, žodžiu, tai aplinkybės, kuriomis bet kuris „mėginimas racionaliai argumentuoti sužadintų tik gy-

vuliškus instinktus" (*Kapitalizmas*, p. 284). Šiose kasdienėse situacijose esantiems žmonėms politika yra tarsi „išgalvotas pasaulis": „paprastai didžiosios politinės problemos tipiško piliečio sąmonėje užima tokią pat vietą, kaip ir pomėgiais netapę laisvalaikio dalykai bei neįpareigojančios pašnekesių temos" (*Kapitalizmas*, p. 288).

Kai tik paliečiami viešieji reikalai, neišsilavinusių, taip pat ir daugelio išsilavinusių žmonių samprotavimai būna nemokšiški ir be pagrįstos nuomonės. Švietimas, teigė Schumpeteris, retai kada smarkiai keičia padėtį: „žmonių neįmanoma užnešti kopėčiomis " (*Kapitalizmas*, p. 290). Kodėl? Dauguma vidaus ir užsienio politikos problemų tokios tolimos daugumos žmonių gyvenimui, kad jos sunkiai „suvokiamos kaip realios". Priešingai negu verslo pasaulyje, kur žmonės turi nuolatos įvertinti vienokio ar kitokio elgesio rizikas ir pavojus, nutolusiems nuo politinio pasaulio rinkėjams tampa nepaprastai sunku apie ką nors panašiai spręsti šioje srityje: „pavojus atrodo nelabai realus, ir manoma, kad jį galima lengviau apeiti" (*Kapitalizmas*, p. 288). Trūkstant atsakomybės jausmo, kuris kyla iš tiesioginio angažuotumo, tvyro neišmanymas. Taigi tipiškas pilietis politiškai argumentuoja ir analizuoja „infantiliškai": jis vėl tampa „pirmykščiu žmogumi" (*Kapitalizmas*, p. 290). Todėl peršasi dvi grėsmingos išvados: pirma, tai, kas laikoma vidutinio piliečio indėliu į politiką, dideliu mastu nulemta iraconalių prietarų ir impulsų; antra, „viešąją sąmonę" būna labai lengva palenkti „siekiančioms egoistinių tikslų" grupėms: savanaudžiams politikams, ekonomiškai suinteresuotiems žmonėms, „įvairiausiems idealistams".

Kad ir ką laikytume etalonu – senovės Atėnų politinę filosofiją, respublikonizmą (saugomąjį ar ugdomąjį) ar liberaliąją demokratiją (taip pat saugomąją ar ugdomąją), – atrodo, kad „demokratinė teorija" išgyveno beveik visą jos raidos ciklą nuo gana tvirtų argumentų, galinčių pagrįsti atsidavimą kokiai nors demokratinio gyvenimo formai, iki argumentų, kuriais, atrodo, viskas atiduodama demokratijos priešininkams. Schumpeterio argumentai demokratijos naudai geriausiu atveju leidžia pagrįsti tik minimalų politinį dalyvavimą – tokį dalyvavimą, kurį būtų galima laikyti pakankamu, kad būtų legitimuota konkuruojančių politinių elitų teisė valdyti.

Demokratija, kapitalizmas ir socializmas

Schumpeterio modernios pramoninės visuomenės sampratai darė įtaką tiek Marxas, tiek Weberis (žr. Bottomore, 1985, 3 sk.). Jis, kaip ir Marxas, pabrėžė nepaliaujamą kapitalizmo judėjimą ir dinamišką jo prigimtį. Kaip ir Marxas, jis teigė, jog prekių gamybos ir paskirstymo srityje ryškėja vis didėjančių korporacijų dominavimo tendencija. Be to, jis, kaip ir Marxas, tikėjo, kad pramoninio kapitalizmo raida galiausiai sugriaus kapitalistinės visuomenės pagrindus: pastaroji grindžiama neišsprendžiamais prieštaravimais (žr. *Kapitalizmas*, II dalis). Visiškai tikėtina, kad Vakarų kapitalizmą pakeis nauja ekonominė santvarka, kuri – nesvarbu, kaip bus vadinama, – bus socializmo forma.

Tačiau Schumpeteris buvo socialistas per prievartą. Socializmą reikėjo suprasti kaip daugelio socialinių tendencijų rezultatą; iš esmės jis numatomas, o nėra etinis idealas. Be to, socializmas nebūtinai reiškė visuomeninę ar valstybinę turto nuosavybę. Jis, ko gero, galėjo padėti išspręsti techninę problemą – kaip veiksmingai maksimaliai padidinti nacionalinį produktą esant tokiai ekonomikai, kai vyrauja didelės kompanijos. Schumpeteris nepripažino klasėms ir klasiniam konfliktui Marxo priskirto svarbiausio vaidmens. Jis manė, kad visa klasių analizės sritis buvo „prietarų terpė" ir kad „revoliucijos retorika" visiškai klaidina (*Kapitalizmas*, p. 22, ir žr. p. 70–71, 260). Svarbiausias socializmą apibrėžiantis elementas – išteklių planavimas – tai institucinis modelis, leidžiantis centrinei valdžiai kontroliuoti gamybos sistemą (*Kapitalizmas*, p. 186). Šitaip interpretuojamas socializmas nėra visiškai nesuderinamas su demokratija, kaip teigė Weberis. Dėstydamas argumentus, padariusius ypatingą įtaką vėlesniems mišrios ekonomikos ir gerovės valstybės teoretikams (žr. 6 sk.), Schumpeteris manė, kad kol demokratija apibrėžiama kaip „visuotiniai rinkimai, partijos, parlamentai, kabinetai ir ministrai pirmininkai", t.y. kaip sistema, leidžianti sukurti teisėtą vadovavimą, ji visai gali pasirodyti esanti tinkamiausias ir patogiausias įrankis spręsti kapitalistinės ar socialistinės santvarkos problemas (*Kapitalizmas*, p. 332).

Schumpeteris, kaip ir Weberis, manė, kad racionalios, apskaičiuojančios nuostatos perkėlimas į vis daugiau gyvenimo sektorių smarkiai keičia šiuolaikinės visuomenės pobūdį. Kaip ir Weberis, jis teigė, kad

kapitalizmas davė milžinišką impulsą „racionalizacijos procesui" (*Kapitalizmas*, p. 125, 126; žr. Bottomore, 1985, p. 39–40). Be to, jis sutiko su Weberiu, kad racionalizacija yra būtinas nešališkai, funkciškai tvarkytinos sudėtingos visuomenės aspektas; kad tik „ekspertų vyriausybės" gali vadovauti administraciniams aparatams, vykdantiems reguliavimo ir kontrolės uždavinį; kad šiuolaikinėmis sąlygomis galima palaikyti tik labai susiaurintą demokratijos modelį. Tačiau Schumpeteris iš esmės visai kitaip negu Weberis aiškino, kad kapitalizmas plius demokratija anaiptol negali reikšmingai riboti racionalizacijos proceso plėtros, bet patį kapitalizmą nepaliaujamai griaus nuolatinė „techninio" proceso pažanga.

Augant didelėms įmonėms, kartu privačiame ir viešame sektoriuose plinta racionalizuota, biurokratinė valdymo forma. Vis labiau centralizuotu būdu kontroliuojama virtinė dalykų, kuriuos iki tol tiesiogiai reguliavo rinka: tai inovacijos, gamyba, kainos ir investicijos. Vadinasi, į rinką orientuotą pramoninį kapitalizmą iš lėto išstumia organizuota ar planuojama ekonominė pažanga. Biurokratinio valdymo indėlis į šią raidą, be abejonės, teigiamas; jis yra iš esmės svarbus didėjant tiek šiuolaikinės industrializcijos mastui, tiek bet kuriai būsimai socialistinei organizacijai. Kaip rašė Schumpeteris:

> Aš, pavyzdžiui, negaliu įsivaizduoti, kad šiuolaikinės visuomenės sąlygomis socialistinė organizacija veiktų kitaip kaip milžiniška ir viską apimanti biurokratinė mašina. Kiekviena kita alternatyva, kurią tik galiu įsivaizduoti, vestų į nesėkmę ir žlugimą... Tačiau tai neturėtų bauginti tų, kurie suvokia, kaip toli jau yra pažengusi ekonominio gyvenimo – ir gyvenimo apskritai – biurokratizacija. (*Kapitalizmas*, p. 229.)

Biurokratija nekelia grėsmės nei socializmui, nei demokratijai – priešingai, ji yra neišvengiamas abiejų papildas (*Kapitalizmas*, p. 229, ir žr. p. 323–324). Socializmas bus sėkminga ekonominės organizacijos forma tik tiek, kiek pasinaudos „gerai paruoštos, turinčios prestižą ir tradicijas biurokratijos paslaugomis". Biurokratizacija yra modernaus valdymo ir demokratinės valdžios pagrindas, nesvarbu, ekonomika kapitalistinė ar socialistinė. Kitaip negu Weberis, Shumpeteris manė, kad biurokratija visiškai suderinama su demokratija, o demokratija iš principo visai dera su socialistine organizacija.

Paties Schumpeterio kapitalizmo ir socializmo teorijos detalės čia mus ne itin domina, nors jų raidos samprata apibendrinta 5.2 schemoje.

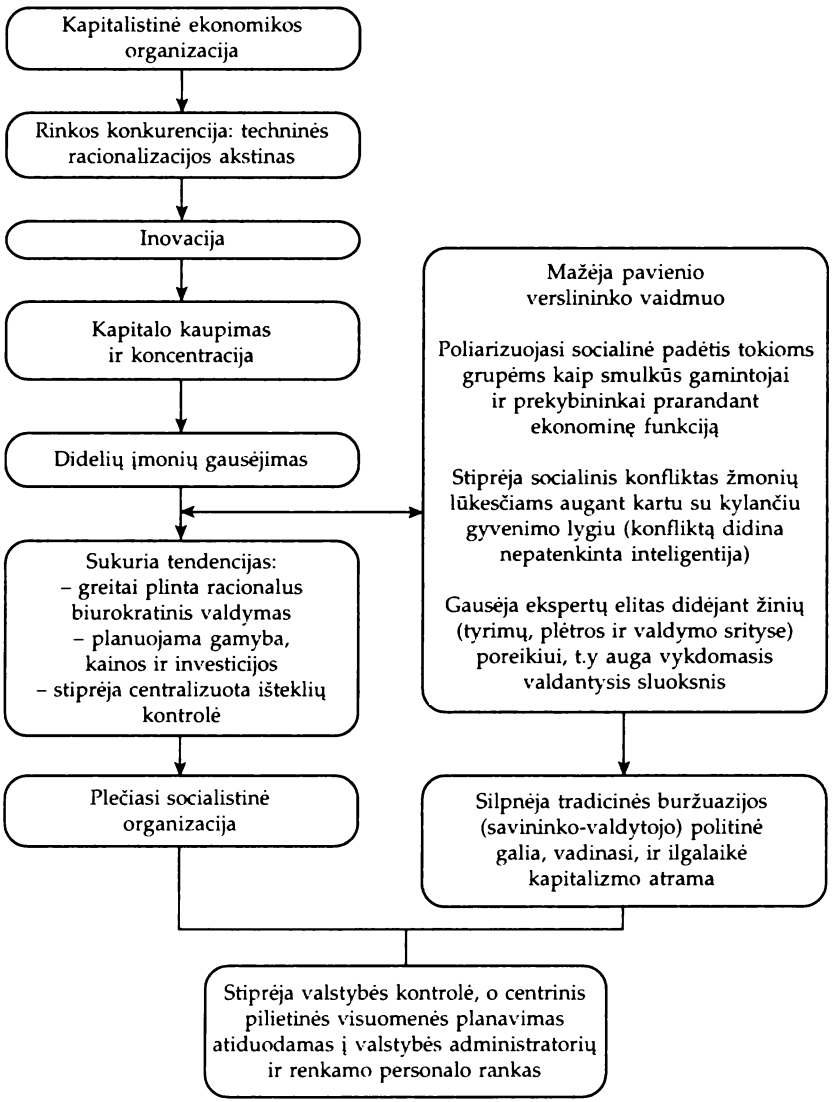

5.2 schema. Nuo kapitalizmo prie socializmo: pagrindiniai Schumpeterio teorijos elementai

Norint suprasti modernios demokratijos kontekstą taip, kaip jį suprato Schumpeteris, reikia pabrėžti šiuos pagrindinius dalykus: pirma, rinkos jėgų silpimas, kurį skatina didėjantis gamybos priemonių mastas ir jų koncentravimas; antra, stiprėjanti valdymo racionalizavimo ir biurokratizavimo tendencija; trečia, didėjanti būtinybė planuoti išteklius ekonominiame ir politiniame gyvenime; ir ketvirta, biurokratijos ir demokratijos svarba reguliuojant „centristinės" ekonomikos sąlygas.

„Klasikinė" *versus* moderni demokratija

Schumpeteris gynė „lyderiavimo demokratiją", arba „konkurencinį elitizmą", ir atvirai atsisakė „klasikinės demokratijos doktrinos". Jo žodžiais sakant, ši demokratija – „tai toks institucinis politinių sprendimų priėmimo metodas, kuris tarnauja bendram labui leisdamas pačiai tautai spręsti problemas per rinktus asmenis; šių susirinkimas įgyvendina jos valią" (*Kapitalizmas*, p. 276). Taip išdėstyta doktrina yra keistas teorijų mišinys, derinantis įvairių, visiškai skirtingų modelių elementus; užsimenama apie rusoistines ir utilitarines idėjas, taip pat, manau, daromos užuominos į kai kurias marksistines sampratas apie valstybės ir visuomenės integravimą. Sakyti, jog tai yra *„klasikinė* doktrina", kaip jis vadino ją, beveik nėra prasmės, ir reikia to atsisakyti – kaip mėginau parodyti, yra virtinė „klasikinių" modelių. Schumpeteris buvo teisingai kritikuotas už tai, kad sukūrė „baidyklę" (Pateman, 1970, p. 17). Vis dėlto kritikuodamas klasikinę doktriną, jis drąsiai išdėsto daug esminių argumentų, kodėl „konkurenciniam elitizmui" teiktina pirmenybė prieš kitus modelius. Tokią kritiką tikrai verta svarstyti (žr. D. Miller, 1983, p. 137–141).

Schumpeteris pradėjo savo kritiką puldamas idėją, kad egzistuoja „bendrasis gėris", kurį „visada galima nesunkiai apibrėžti ir racionaliais argumentais parodyti kiekvienam normaliam žmogui" (*Kapitalizmas*, p. 276). Jis teigė, kad tai ir klaidinanti, ir pavojinga samprata. Ji klaidinanti, nes skiriasi ne tik žmonių poreikiai, bet ir jų vertybės. Individai ir grupės retai siekia tų pačių tikslų, o kai ir siekia, tai gali smarkiai nesutarti, kokios priemonės tinkamiausios konkrečiam tikslui įgyven-

dinti. Moderniose, ekonomiškai diferencijuotose ir kultūriškai įvairialypėse visuomenėse neišvengiamai turi būti skirtingai aiškinamas bendrasis gėris. Nesutariama principiniais ir politiniais klausimais, kurių negalima išspręsti tiesiog apeliuojant į „viską apimančią bendrąją valią". Be to, šių nesutarimų negalima pašalinti racionaliais argumentais, nes „aukščiausiosios vertybės" – įrodinėjo Schumpeteris panašia dvasia kaip Weberis, – „nėra vien logikos dalykas". Skirtumai tarp konkuruojančių sampratų, koks turėtų būti gyvenimas ir visuomenė, būna nepašalinami (*Kapitalizmas*, p. 276). Negana to, sumenkinti tokių skirtumų svarbą politiškai pavojinga. Jeigu tariama egzistuojant bendrąjį gėrį ir teigiama, kad jis yra racionalumo kūrinys, tai telieka trumpas žingsnelis iki to, kad bet koks nesutikimas bus pasmerktas kaip sektantiškas ir iracionalus. Oponentus, kurie tik „sektantiški ir iracionalūs", galima teisėtai marginalizuoti arba ignoruoti; jeigu jie atkakliai protestuoja, juos galima net pažaboti „jų pačių labui". Bendrojo gėrio samprata yra nepriimtinas demokratinės teorijos elementas (*Kapitalizmas*, p. 277).

Nei Rousseau, nei Marxo demokratijos sampratose nėra vienareikšmiškai teigiama, kad teisė arba politika privalo būti grindžiamos „visų valia" (plg. IIb ir IV modelius). Tačiau net jeigu „visų valią" laikytume „daugumos valia", tai jokiu būdu negarantuotų, kad „klasikinė demokratija" įgyvendins tai, „ko iš tikrųjų nori tauta" (*Kapitalizmas*, p. 281). Antras Schumpeterio argumentas prieš „klasikinę doktriną" yra tas, kad nedemokratinių įstaigų sprendimai kartais žmonėms apskritai gali pasirodyti priimtinesni negu „demokratiški sprendimai", nes tokios įstaigos gali pasinaudoti savo išskirtine padėtimi formuoti politiką, kuriai pirmiausia nebūtų pritarę jos paliestos šalys arba jos būtų atmetusios tokią politiką todėl, kad ji reikalautų pernelyg smarkiai aukotis. Jis nurodė Napoleono Bonaparto primestą religijos klausimo sprendimą Prancūzijoje pačioje devyniolikto šimtmečio pradžioje kaip klasikinį pavyzdį, kai patenkinama politika įtvirtinama diktatoriškomis priemonėmis; o ilgalaikėje perspektyvoje, teigė Schumpeteris, ta politika buvo neabejojamai naudinga visoms šalims. Jo nuomone, tai anaiptol ne vienintelis pavyzdys ir todėl „jeigu rezultatai, kurie ilgainiui patenkina visą tautą, būtų kriterijus, rodantis, kad valdžia veikia tautos *labui*, tada *tautos* valdžia, kaip ją įsivaizduoja klasikinė demokratijos doktrina, dažnai ne-

patenkintų šio kriterijaus" (*Kapitalizmas*, p. 282–283). Galutinis Schumpeterio argumentas prieš „klasikinį paveldą" labiausiai intriguojantis ir žinomiausias" – juo tiesiogiai puolama pati „tautos valios" esmė. Remdamasis anksčiau minėtų minių psichologų teorijomis ir įžvalgomis, kaip reklama padeda formuoti vartotojų preferencijas, jis įtikinamai aiškino, kad „liaudies valia" (arba „žmonių valia", arba „balsuotojų valia") yra socialinis konstruktas, kuris menkai racionaliai pagrįstas, o gal ir visai nepagrįstas (žr. *Kapitalizmas*, p. 283–292). Reklamos atvejis pamokomas. Akivaizdus reklamuotojų sugebėjimas sukurti naujų gaminių „poreikius" ir iš naujo įžiebti susidomėjimą senaisiais patvirtina, kiek pažeidžiami „individualūs" troškimai ir pasirinkimai ir kaip jais manipuliuojama. Aišku, kad tie troškimai ir pasirinkimai yra socialinės kilmės, o individo požiūriu – „neracionalūs" (*Kapitalizmas*, p. 282). Tai nereiškia, jog reklamuotojai gali parduoti viską; kad gaminiai išliktų patrauklūs, jie privalo turėti kokią nors ilgalaikę „vartojamąją vertę". Tačiau tai reiškia, kad vartotojai pasiduoda reklamuotojams, kurie, išnaudodami kartojimo jėgą arba žaisdami pasąmone (mėgindami sužadinti malonias, visiškai neracionalias, dažniausiai seksualinio pobūdžio asociacijas) gali išgauti didžiausią efektą (*Kapitalizmas*, p. 285).

Vartojimo pasaulis leidžia bent jau rutiniškai patikrinti pažadą tikrove (ar gaminys patenkina lūkesčius?). Politikoje, nelaimei, taip nėra. Valstybinių ir tarptautinių reikalų tolimumas daugumos žmonių gyvenimui palieka jiems labai mažai galimybių teisingai vertinti konkuruojančias ideologijas ir politikas. Negana to, individai apskritai imlūs ir linkę pasiduoti suinteresuotų grupių spaudimui, o tai ardo bet kokį nepriklausomo politinio mąstymo pagrindą. Be to, politikų vis plačiau naudojamos reklamos technikos toliau pačios griauna bet kokį kažkada turėtą tikėjimą liberaliomis arba radikaliomis sampratomis, kad „suvereni tauta" yra ar galėtų būti „suverenios valstybės" galių šaltinis ir šias galias prižiūrėtų (plg. J. B. Thompson, 1995). Pasak Schumpeterio, politikoje susiduriama daugiausia su „kokios nors įtakos paveikta", o ne su „tikra" tautos valia. „Klasikinės demokratijos" *volonte generale* šiandien tikrovėje „yra politinės raidos produktas, o ne jos varomoji jėga" (*Kapitalizmas*, p. 291).

Tokia padėtis turi daug nerimą keliančių padarinių: atrankiniu spaudimu, išpardavimo gudrybėmis ir reklaminiais triukais galima sukurti politines problemas, pasirinkimo galimybes ir „vaistus"; visuomenės sąmonę gali valdyti mados ir kaprizai, o politinis nestabilumas gali lengvai tapti norma. Pavojus tapti „pardavėjo" auka – komercijos srityje jį šiek tiek sumažina kasdienis realaus vartojimo procesas – viešajame gyvenime labai didelis. Nors Schumpeteris nenori visiškai paneigti Lincolno posakio, kad neįmanoma „mulkinti visų žmonių visą laiką", jis pabrėžė, kad

> istorija susideda iš trumpalaikių padėčių, kurios gali pakeisti visą jos kryptį. Jeigu visą tautą galima trumpam „apmulkinti" ir priversti priimti tai, ko ji iš tikrųjų nenori, ir jeigu tai nėra išimtinis atvejis, į kurį galima numoti ranka, tai joks retrospekyvus sveikas protas nepakeis esminio fakto: iš tikrųjų ne tauta kelia ir sprendžia klausimus, – klausimai, kurie lemia jos likimą, yra keliami ir sprendžiami jos vardu, tačiau ne jos. (*Kapitalizmas*, p. 292.)

Iš šių argumentų Schumpeteris daro išvadą, kad „demokratijos mylėtojai", norintys išvengti kai kurių didžiausių šiuolaikinės politikos grėsmių ir pavojų, privalo apvalyti savo tikėjimą nuo „įsivaizduojamų" prielaidų ir demokratijos „klasikinės doktrinos" teiginių. Pirmiausia jie turi atsikratyti idėjų, kad „tauta" turi aiškią ir racionalią nuomonę visais politiniais klausimais; kad rinkėjai gali įgyvendinti tokią nuomonę tik arba tiesiogiai veikdami, arba rinkdami „atstovus", kurie vykdys jų valią; kad politinio sprendimo galia yra svarbiausias demokratijos elementas. Jeigu „tautos" negalima laikyti „sprendėja" arba „valdytoja", tai kokį vaidmenį galima, jeigu apskritai galima, jai priskirti? Schumpeterio požiūriu, „tauta" yra ir gali būti tik „valdžios kūrėja", mechanizmas atrinkti „sugebančius spręsti žmones" (p. 297). Vadinasi, demokratiją reikia suprasti kaip politinį metodą, kai žmonės kaip rinkėjai periodiškai renkasi iš galimų lyderių komandų. Taigi, „konkurencinis elitizmas" yra patogiausias, veiksmingiausias ir tinkamiausias demokratijos modelis.

Politikų elgesį Schumpeteris laikė analogišku dėl vartotojų konkuruojančių verslininkų veiksmams. Valdžios vadžios teisingai priklauso

tiems, kurie įsakinėja „rinkai" (*Kapitalizmas*, p. 313). Kaip rinkėjai nenustatinėja pagrindinių politinių dienos klausimų, lygiai taip pat labai apribotas ir jų kandidatų „pasirinkimas". Ką jie išrenka, priklauso nuo taisyklių, apibrėžiančių teisę siekti pareigų, realiai jų siekiančių kandidatų iniciatyvų ir galingų už šių siekių stovinčių jėgų. Politinės partijos dar labiau suvaržo pasirinkimo galimybes. Nors kyla pagunda manyti, kad partijas formuoja „principai, dėl kurių sutaria visi jų nariai", Schumpeteris (lygiai kaip ir Weberis) tai laikė pavojinga racionalizacija – pasidavimu partijų apie save susikurtam įvaizdžiui. Visos partijos įsipareigojusios laikytis konkrečių principų ir platformų, bet neįmanoma jų suprasti remiantis šiais dalykais. Kodėl partijos faktiškai valdžioje turi valdžią maždaug panašų laiko tarpsnį ir praktiškai vykdo panašią politiką, paaiškina jų funkcija: partijos – tai „mašinos", išrastos siekiant vieno tikslo – laimėti konkurencinę kovą dėl valdžios. Ir jos turėjo būti išrastos, nes paprasti piliečiai nesugeba koordinuoti savo politinės veiklos:

> Partijos ir partiniai politikai yra reikalingi tik dėl to, kad rinkėjų masė gali elgtis tik kaip banda; pačios partijos yra pastanga sutvarkyti politinę konkurenciją beveik taip pat, kaip tai daro verslininkų asociacija ekonomikai tvarkyti. Partijos valdymo metodai, partinė reklama, šūkiai ir maršai nėra papuošalai. Jie, kaip ir partijos lyderis, yra pati politikos esmė. (*Kapitalizmas*, p. 313.)

Rinkėjo vaidmuo nedidelis: jis gali tik pripažinti vieną ar kitą „lyderį" arba nepripažinti. „Lyderis" įveda tvarką ir sugeba išnarplioti politinę painiavą; rinkėjai balsuodami legitimuoja vėlesnę politinę veiklą.

Labai pageidautina aiškiai atskirti atstovų ir rinkėjų darbą: „rinkėjai turi gerbti savo išrinktus politikus. Jie neturi per daug lengvai išsižadėti lojalumo tarp rinkimų ir suprasti, kad išrinkto asmens politinė veikla yra jo, o ne jų reikalas" (*Kapitalizmas*, p. 325). Rinkėjai ne tik privalo susilaikyti nurodinėję savo atstovams, ką šie turi daryti, bet ir susilaikyti nuo visokių mėginimų daryti įtaką jų sprendimams: „bombarduoti juos laiškais bei telegramomis... turi būti vienodai draudžiama" (p. 326)! Schumpeterio teorija piliečiams numato tik du politinio dalyvavimo būdus – diskutuoti ir retkarčiais balsuoti. Jo nuomone, demo-

kratija, ko gero, bus veiksminga tada, kai lyderiai galės nustatinėti viešosios politikos sąlygas „neniukinami".

Bet kurios formos demokratiją persekioja pavojus tapti neveiksmingą valdymą maitinančia dirva. Net kaip institucinis vadovų atrankos metodas demokratija gali tapti kliūtimi geram valdymui todėl, kad, be kitų dalykų, nepaliaujamai vyksta kova dėl politinio pranašumo, o viešoji politika pritaikoma ilgalaikiams politikų interesams (pavyzdžiui, ekonomikai vadovaujama taip, kad didėtų šansai būti perrinktiems). Šie pavojai tikri, kaip ir gausybė kitų galimų sunkumų (žr. *Kapitalizmas*, p. 314–318). Tačiau šias problemas galima sušvelninti suprantant, kokiomis sąlygomis demokratija veikia patenkinamai. Schumpeterio nuomone, šios sąlygos yra tokios:

1. Politikai turi pasižymėti aukštomis moralinėmis savybėmis.
2. Konkurencija tarp besivaržančių lyderių (ir partijų) privalo vykti neišeinant iš palyginti siauros politinių klausimų srities, ją turi varžyti sutarimas dėl bendros nacionalinės politikos krypties, dėl to, kas laikytina pagrįsta parlamentine programa, ir dėl bendrųjų santvarkos principų.
3. Privalo būti profesionaliai paruošta, nepriklausoma, „turinti prestižą ir tradicijas" biurokratija, padedanti politikams visais politikos formavimo ir administravimo klausimais.
4. Privalo būti „demokratinė savikontrolė", t.y. platus sutarimas dėl to, kad, pavyzdžiui, nepageidautina, jog rinkėjai ir politikai painiotų jiems skirtus vaidmenis, jog vyriausybės būtų pernelyg smarkiai kritikuojamos visais klausimais, jog politinis elgesys būtų neprognozuojamas ir smurtingas.
5. Reikia tokio lygio kultūros, kad būtų toleruojami nuomonių skirtumai.

Demokratinis metodas gali veikti gerai esant šioms penkioms sąlygoms, bet, pabrėžė Schumpeteris, jis „veikia blogai neramiais laikais" (*Kapitalizmas*, p. 326). Demokratija greičiausiai žlugs, jeigu interesų ir ideologijų laikomasi taip užsispyrusiai, kad žmonės nėra pasiruošę daryti kompromisų. Tokia padėtis paprastai pranašauja demokratinės politikos galą.

Schumpeteris įrodinėjo, kad jo siūlomas demokratijos aiškinimas turi daug ryškių pranašumų prieš kitas teorijas. Jis duodąs patikimą kriterijų skirti demokratines valdžias nuo kitokių; jis visiškai pripažįstąs ypatingą vadovavimo reikšmę; jis teigiąs politinės konkurencijos – net jeigu ši konkurencija netobula – svarbą ir parodąs, kaip galima sukurti ir nušalinti vyriausybes. Be to, jo teorija atskleidžianti liaudies norų pobūdį ir kartu jų nesureikšminanti. Schumpeteris taip pat jautė, kad jo teorija aiškina ryšį tarp demokratijos ir laisvės. Jeigu pastaroji suprantama kaip „individo savivaldos sferos egzistavimas", tai demokratinis metodas reikalauja, kad kiekvienas iš principo būtų laisvas konkuruoti dėl politinės vadovybės. Kad šis reikalavimas būtų patenkintas, turi būti „didelė diskusijų laisvė *visiems*", o tai suponuoja ir žodžio, ir spaudos laisvę (*Kapitalizmas*, p. 300).

Negana to, svarbus Schumpeterio teorijos tikslas buvo parodyti, kad demokratija ir laisvė suderinamos tiek su kapitalistine, tiek ir su socialistine ekonomikos organizacija, *kol* nėra pernelyg išplečiama politikos samprata. Nepanašu, kad taip atsitiktų kapitalistinėje ekonomikoje, nes čia ekonomika laikoma esančia anapus politikos, valdžios veiklos ir institucijų tiesioginės srities. Šį liberalų ir iš esmės „buržuazinį reikalo supratimą", žinoma, atmeta socialistai, kuriems ekonominės galios santykiai yra svarbiausias „politiškumą" konstituojantis veiksnys. Tačiau, nurodė Schumpeteris, nors socialistinė samprata turi aiškinamųjų pranašumų, ji taip pat kelia ir rimtų sunkumų: ji aiškiai neapibrėžia politikos apimties ir ribų ir todėl visos veiklos sritys atveriamos tiesioginiam politiniam kišimuisi ir kontrolei. „Demokratija", pabrėžė jis, nėra joks šios problemos sprendimas. Be to, mintis „demokratizuoti" valstybę ir visuomenę atiduodant visą politinę valdžią į piliečių rankas grindžiama visomis „klasikinės demokratijos doktrinos" iliuzijomis; šiuolaikiniame pasaulyje tai pavojingai klaidinanti mintis. Todėl demokratija ir socializmas gali būti suderinami tik tuo atveju, jei demokratija suprantama kaip „konkurencinis elitizmas" ir jeigu yra visos penkios jos sėkmingo funkcionavimo sąlygos. Socialistinei demokratijai prireiks, be kitų dalykų, plačios biurokratijos bei nedviprasmiško politikos atskyrimo nuo visų techninių-administracinių klausimų. Nors Schumpeterio politikos samprata toli gražu nėra aiški, atrodo, kad jo požiūriu

politiką reikia tapatinti su partijų konkurencija ir įstatymų bei politikos kūrimo procesais, kuriais įtvirtinama valstybės ir pilietinės visuomenės „infrastruktūra". Schumpeterio nuomone, negalima iš anksto numatyti, ar socialistinė demokratija galėtų tinkamai veikti ilgą laiką. Bet jis buvo visiškai tikras dėl vieno dalyko: idėjų, kurias puoselėja „klasikinė demokratijos doktrina", niekada negalima įgyvendinti; socialistinė ateitis, kad ir kokia ji būtų, su jomis nebus susijusi.

Technokratinė vizija

Schumpeterio demokratijos teorija atskleidžia daug atpažįstamų modernių Vakarų liberaliųjų demokratijų bruožų: partijų konkurencinę kovą dėl politinės valdžios; svarbų valstybinių biurokratijų vaidmenį; politinio vadovavimo reikšmę; šiuolaikinėje politikoje naudojamus įvairius reklamos būdus; nuolatinį rinkėjų atakavimą informacija, rašytine medžiaga ir pamokymais; ir vis dėlto, nepaisant šios krušos, menką daugelio rinkėjų informuotumą apie šiuolaikines politines problemas ir jų demonstruojamą akivaizdų šių problemų neišmanymą. Daugelis šių idėjų tapo svarbiausiomis šeštojo dešimtmečio ir septintojo dešimtmečio pradžios politinių ir socialinių mokslų temomis ir buvo toliau nagrinėjamos (kritinę apžvalgą žr. Duncan and Lukes, 1963). Šių tyrinėjimų rezultatai čia nėra labai svarbūs, nors verta pažymėti, kad daugelis tyrinėtojų teigė patvirtiną pagrindinį Schumpeterio nupiešto demokratijos paveikslo motyvą. Tačiau čia svarbu konkrečiai išnagrinėti kai kurias svarbiausias Schumpeterio teorines ir empirines nuostatas.

Visą Schumpeterio demokratijos aiškinimą persmelkia du labai abejotini teiginiai: pirma, kad egzistuoja „klasikinė demokratijos teorija", kuri iš esmės nepagrįsta, nes esanti „nerealistinė", ir, antra, kad šią teoriją gali pakeisti tik „konkurencinio elitizmo" modelis. Šie teiginiai abejotini dėl daugelio priežasčių. Pirma, kaip jau nurodžiau, tokio dalyko kaip „klasikinė demokratijos teorija" nėra; yra daug „klasikinių" modelių. Schumpeterio klasikinio paveldo samprata – mitas (Pateman, 1970, p. 17). Antra, Schumpeterio teiginys, jog jis „nerealistinį" modelį keičiąs gerai pagrįsta, empiriškai patikrinta alternatyva, suponuoja, kad ji gali paaiškinti visus pagrindinius šiuolaikinės demokratijos elemen-

tus. Visos pretenzijos į visapusiškumą turi žadinti skeptiškumą, o anksčiau pateikta kritika rodo, kad „alternatyva" negali paaiškinti virtinės gyvybiškai svarbių šiuolaikinio demokratinio gyvenimo aspektų. Trečia, konkurencinis vadovavimo modelis jokiu būdu nėra vienintelė demokratinėje teorijoje pagrindžiama pasirinkimo galimybė. Schumpeteris, kaip ir Weberis, netyrinėjo daugybės įvairių demokratijos ir politinės organizacijos formų. Jis, pavyzdžiui, nesvarstė, kaip konkurencinio modelio aspektus galima derinti su didesnio dalyvavimo schemomis, numatančiomis galimybes šaukti tiesioginius susirinkimus, padedančius skatinti ir kurti politiką ir/arba priiminėti sprendimus daugumos balsavimu ir/arba rinkti atstovus, įpareigotus vadovautis konkrečiai apibrėžtomis nuostatomis (žr. D. Miller, 1983).

Bet negalime čia tiesiog sustoti; juk visas Schumpeterio „klasikinės demokratijos" puolimas pagrįstas „kategorine klaida". Kaip nurodė daugelis kritikų, jis darė klaidingą prielaidą, kad empiriniais duomenimis apie šiuolaikinių demokratijų pobūdį galima remtis tiesiog kaip pagrindu atmesti klasikiniuose modeliuose puoselėjamus idealus, pavyzdžiui, politinės lygybės ir lygaus dalyvavimo idealus (plg. 1 ir 2 sk.). Pasak vieno komentatoriaus, „šiuolaikinių visuomenių nesugebėjimas įgyvendinti tokių tikslų savaime nerodo, kad jos iš principo negali jų įgyvendinti... Jeigu „klasikinė demokratija"... neegzistuoja, tai neįrodo, kad ji negalima" (Parry, 1969, p. 149; žr. Duncan and Lukes, 1963). Rousseau ir Marxas, du radikaliausi demokratai, gerai suprato, kad jų idealios demokratijos sampratos buvo visiškai svetimos to meto visuomenei; vargu ar reikia pakartoti, kad jų darbo tikslas iš esmės buvo tos visuomenės kritika. Negana to, jie taip pat suprato, kokios didžiausios kliūtys trukdo „sudemokratinti" tikrovę. Vadinasi, būtų galima parodyti, kad kai kurie politiniai idealai apskritai neįgyvendinami – būtent įrodyti, jog žmonės negali jų įgyvendinti ar jog kova už jų įgyvendinimą sukeltų tokius milžiniškus sukrėtimus, kad jie niekada nebūtų įgyvendinti praktikoje, ar jog šie idealai įkūnija prieštaringus tikslus (plg. Perry, 1969). Bet Schumpeteris puola visai kitu aspektu. Jis nepateikė tokio pobūdžio argumentų. Jis apibrėžė demokratiją ir „realių" politinių galimybių spektrą atsižvelgdamas į tuo metu Vakaruose vyravusias procedūras, nusistovėjusią tvarką ir tikslus. Taip elgdamasis, jis nepajėgė tinkamai įvertinti tikrovę kritikavusių teorijų – žmogaus prigim-

ties ir socialinės sanklodos vizijų, kurios atvirai neigė *status quo* ir siekė pagrįsti virtinę alternatyvių galimybių (Duncan and Lukes, 1963).

Be to, Schumpeterio išpuolis prieš „klasikinį paveldą" tapo labai panašus į atvirą pačios individualaus žmogiškojo veiksnio idėjos puolimą – idėjos, kuri nuo šešiolikto šimtmečio pabaigos buvo liberalaus mąstymo šerdis. Visai liberaliajai tradicijai svarbiausia buvo žmonių kaip „individų" samprata, pasak kurios, jie gali būti aktyvūs savo politinės santvarkos piliečiai, o ne tik kitos valdžios valdiniai. Schumpeteris pripažino, kad individai gali būti „aktyvūs" vartojimo ir privataus gyvenimo srityse, bet jis beveik paneigė, jog jie gali būti tokie ir politikos srityje. Pabrėždamas „tautos valios" „fabrikavimo" mastą ir individų polinkį pasiduoti „neracionalioms" jėgoms, jis, smogdamas idėjai, kad žmonės gali naudotis galia rinkdamiesi, smogia pačiai individualaus žmogiškojo veiksnio idėjai.

Kiekvienai patenkinamai žmogiškojo veiksnio sampratai tikrai nepaprastai svarbu pripažinti, kad veikėjai „galėjo pasielgti kitaip". Veiksnio sąvoka suponuoja „veikėjų sąmoningumą". Būti žmogumi reiškia būti tikslingai veikiančiu veikėju, kurio veiksmai argumentuoti ir kuris paklaustas sugeba diskursyviai suformuluoti tuos argumentus (žr. Giddens, 1984; Held and Thompson, 1989). Tai, jog pabrėžiama, kad žmonės sugeba veikti sąmoningai, žinoma, nereiškia, kad toks sąmoningumas yra neribotas. Akivaizdu, kad jį riboja, be kitų dalykų, veikimo sąlygos, kurios gali būti tik menkai suprastos ar išvis nesuvoktos. Nors gyvybiškai svarbu pripažinti, kad asmenybę struktūrina socialinės jėgos, taip pat svarbu visiškai nesugriauti veikėjo idėjos. Išsižadėjus sampratos, kad žmonės yra sąmoningi veikėjai, sugebantys politiškai rinktis, telieka trumpas žingsnis iki minties, jog „tautai " tereikia „valdytojų", kurie yra inžinieriai, sugebantys priimti teisingus techninius sprendimus, kaip tvarkyti žmonių reikalus. Schumpeterio „konkuruojančių elitų" sampratai trūksta tik mažo žingsnelio iki šios technokratinės vizijos – antiliberalios ir antidemokratinės vizijos.

Tai, kad Schumpeteris problemiškai aiškino veikėjo prigimtį ir labai menkai vertino žmonių sugebėjimus, sukūrė virtinę kitų sunkumų, panašių į tuos, kurie atskleidžiami Weberio teorijoje. Jeigu manoma, kad rinkėjai nesugeba susidaryti teisingų nuomonių aktualiais politikos klausimais, tai kodėl reikia manyti, kad jie sugebės rinktis iš konkuruo-

jančių politinių lyderių? Kuo remiantis reikėtų manyti, kad rinkėjų nuosprendis teisingas? Jeigu rinkėjai sugeba vertinti konkuruojančias vadovybes, jie tikrai sugeba suprasti svarbiausias problemas ir atskirti konkuruojančias programas. Be to, Schumpeteris darė prielaidą, jog yra grupė politinių lyderių, kompetentingų priimti politinius sprendimus. Tačiau šis požiūris pagrindžiamas labai menkai ir tik pateikiami niekuo nepagrįsti teiginiai, kad politikoje esama talentingų ir ryžtingų žmonių, kad jie labai racionalūs ir kad jiems pakankamai rūpi „realios" viešojo gyvenimo problemos, tad jie pajėgūs susidaryti teisingas politines nuomones. Priminsime, kad Schumpeteris teigė, jog dauguma gyventojų neangažuoti, nesuinteresuoti ir nesugeba mąstyti apie politikos esmę, nes, be kitų priežasčių, politika nutolusi nuo daugumos žmonių gyvenimo. Tačiau pamėginus apibrėžti „politikos esmę", kurią Schumpeteris, keista, palieka nesukonkretintą, ji tikrai apimtų (daugumos žmonių nuomone) tokius klausimus kaip sveikatos priežiūra ir švietimas, darbas ir bedarbystė, nelygybė ir socialinis konfliktas, karas ir taika (žr. Held and Leftwich, 1984). Šiuos dalykus sunku vadinti „nutolusiais" nuo kasdienio gyvenimo: būtų tiksliau juos priskirti toms giliai įsišaknijusioms problemoms, su kuriomis dauguma žmonių kasdien susiduria kaip piliečiai. Be to, tai problemos, dėl kurių žmonės greičiausiai turės tvirtas nuomones. Nesugebėti išnagrinėti šių nuomonių svarbos – vadinasi, dar labiau traktuoti politiką kaip „metodą" ir per anksti liautis ieškojus tinkamiausios demokratijos formos.

Minėtos problemos susijusios su kitu sunkumu: Schumpeteris linkęs pernelyg išpūsti mastą, kuriuo fabrikuojama „tautos valia". Nors socialiniai mokslai turi daug įvairių duomenų, rodančių, kad žiniasklaidos, politinių institucijų ir kitų oficialių „socializacijos" įstaigų poveikis išties didžiulis, esama ir duomenų, rodančių, kad nereikia pervertinti jų galios. Juk aišku, kad žmonių vertybės, įsitikinimai ir netgi jų mąstymo rėmai nėra paprastas galingų institucijų paliktas įspaudas. Tai labai sudėtinga tyrinėjimų sritis. Bet, šiaip ar taip, yra tikra, kad Schumpeterio argumentą galima priimti tik su didelėmis išlygomis. Nedaug duomenų patvirtina požiūrį, kad žmonių politines nuostatas daugiausia formuoja jų „iš viršaus" gaunami „pamokymai". Apskritai duomenys atskleidžia ir tai, kad politiškai galingi ir susitelkę sluoksniai paprastai morališkai palaiko valdančias institucijas; ir tai, kad tarp dir-

bančių žmonių vyrauja vertybinis nesutarimas ir ryškūs nuomonių skirtumai; dažniau randamos fragmentiškos nuostatos negu nuoseklus „sufabrikuotas" požiūris. Politikoje ir žiniasklaidoje „transliuojamos" pažiūros sudėtingomis gijomis susipina su kasdieniu patyrimu, vietos tradicija ir socialine struktūra (žr. J. B. Thompson, 1984; 1995).

Demokratija Schumpeteriui svarbi, nes legitimuoja valdančiųjų padėtį. Bet kaip konkrečiai galima tai pagrįsti? Ar galime pritarimą konkurencinei demokratinei sistemai laikyti legitimumo rodikliu? Ar proginis balsavimas legitimuoja politinę sistemą? Čia reikia įrodyti daugelį dalykų. Schumpeteris darė prielaidą, kad balsavimas išreiškia tikėjimą, jog valstybė arba politinės institucijos pripažįstamos, t.y legitimuojamos. Tačiau ši legitimacijos samprata turi tą trūkumą, kad ji neleidžia atskirti įvairių priežasčių, skatinančių ką nors pripažinti ar dėl ko nors nusileisti, su kuo nors sutikti ar dėl ko nors sutarti (plg. Mann, 1970; Habermas, 1976). Galime ką nors pripažinti arba dėl ko nors nusileisti todėl, kad:

1. Nėra pasirinkimo (*paklusimas įsakymams arba prievartai*).
2. Apie egzistuojančias politines sąlygas visada mąstėme mažai arba visai nemąstėme, ir darome taip, kaip visada darėme (*tradicija*).
3. Nenorime būti kokiu nors būdu varginami (*apatija*).
4. Nors mums nepatinka situacija (ji nėra patenkinama ir toli gražu ne ideali), neįsivaizduojame, kad ji galėtų būti tikrai kitokia, ir todėl susitaikome su tuo, kas atrodo panašu į likimą (*pragmatiškas pritarimas*).
5. Mūsų netenkina esami dalykai, bet vis dėlto juos kenčiame norėdami pasiekti kitą tikslą; pritariame, nes tai mums naudinga ilgalaikėje perspektyvoje (*instrumentinis pripažinimas arba sąlygiškas sutikimas*).
6. Atsižvelgdami į esamas sąlygas ir turimą informaciją, darome išvadą, kad ši padėtis kiekvienam iš mūsų kaip asmeniui ar bendrijos nariui „teisinga", „korektiška", „tinkama": ji yra tai, kas iš tikrųjų *privalo* arba *turi* būti (*normatyvinis sutarimas*).
7. Turime tai, kam būtume pritarę esant idealioms sąlygoms – pavyzdžiui, žinodami viską, ką norime žinoti, turėdami visas galimybes sužinoti kitų sąlygas ir reikalavimus (*idealus normatyvinis sutarimas*).

Šios skirtys yra analitinės: realiame gyvenime daug skirtingų sutarimo tipų suplakami kartu, o tai, ką vadinu „idealiu normatyviniu sutarimu", yra padėtis, kurios greičiausiai niekas nepasieks. Tačiau „idealaus normatyvinio sutarimo" idėja įdomi, nes ji yra gairė, padedanti įvertinti, ar tie, kurie taisykles, įstatymus ir politines sistemas pripažįsta, pavyzdžiui, pragmatiškai, *būtų* elgęsi, kaip elgėsi, *jeigu* veikimo metu būtų daugiau žinoję, būtų buvę geriau informuoti, etc. (plg. Held, 1995, 7–9 sk.)

Schumpeterio analizėje ne tik nepavyko atskirti įvairių galimų pripažinimo, kurį suponuoja toks veiksmas kaip balsavimas, reikšmių, bet ši analizė iš tikrųjų davė rimtų *prima facie* priežasčių abejoti, ar politinį dalyvavimą, kurio išraiška – balsavimas, galima tapatinti su „legitimumu". Paties Schumpeterio aiškinimu, konkurencinė demokratinė sistema rutinos sąlygomis sudaro galimybes stiprias politines pozicijas turintiems žmonėms manipuliuoti piliečių politine valia ir ją iškreipti. Ar tokia politinė sistema nekuria savo pačios legitimumo sąlygų? Schumpeterio darbe nebuvo kritiškai nagrinėjamos sąlygos, kurioms esant būtų galima sakyti, jog piliečiai suteikia legitimumą, tai yra sąlygos, kuriomis piliečiai ką nors daro todėl, kad *jie* mano, jog tai teisinga, korektiška, pateisinama – vertinga[6]. Valdžios ir legitimumo sąsaja sudėtingesnė, negu atskleidžiama Schumpeterio analizėje.

Schumpeteris tikėjo, kad jo demokratijos teorija atskleidžia demokratijos ir laisvės ryšį. Jo požiūriu, demokratija suponuoja valstybę, kurioje visi iš principo turi teisę konkuruoti dėl politinio vadovavimo. Tokio dalyvavimo sąlygos yra diskusijų ir žodžio laisvė (*Kapitalizmas*, p. 300). Tačiau šitaip formuluojamas požiūris visai neteisingas. Pirmiausia daugelis žmonių negali siekti politinių pareigų ne todėl, kad iš jų atimta laisvė diskutuoti, o todėl, kad jie iš tikrųjų neturi tam būtinų išteklių (ar tai būtų laikas, organizaciniai įgūdžiai, pinigai ar kapitalas). Visiškai akivaizdu, kad yra daug įvairių grupių, kurios paprasčiausiai neturi išteklių konkuruoti nacionalinėje arenoje su tais, kurie, tarkime, yra didžiumos ekonominių išteklių savininkai ir valdytojai, arba su tais, kurie vadovauja galingiems politiniams aparatams. Kai kurie neturi mi-

[6] Prie šios problemos grįšime kituose dviejuose skyriuose ir baigiamojoje knygos dalyje, p. 378–379.

nimalių galimybių kaip nors politiškai susitelkti. Reikia analizuoti sąlygas to, ką anksčiau vadinome „ribotu" dalyvavimu ar „nedalyvavimu", bet Schumpeteris jų neanalizuoja. Schumpeteris, kaip ir Weberis, nenagrinėjo ydingo nedalyvavimo rato, nors net ir jis pripažino, kad, neturėdami erdvės politinei iniciatyvai, žmonės, ko gero, taps apatiški net ir turėdami visą informaciją, reikiamą aktyviai įsitraukti (*Kapitalizmas*, p. 289). Dalyvavimo sėkmė priklauso nuo politinės valios *ir* nuo to, ar turima realių galimybių (išteklių ir įgūdžių) veikti savaip.

Apibendrinimas: V modelis
Konkurencinė elitistinė demokratija

Pagrindimo principas(ai)

Būdas atrinkti kvalifikuotą ir išradingą politinį elitą, sugebantį priimti būtinus įstatyminius ir valdymo sprendimus

Užkarda politnės vadovybės ekscesams

Pagrindiniai bruožai

Parlamentinis valdymas su stipria vykdomąja valdžia

Besivaržančių politinių elitų ir partijų konkurencija

Partinės politikos dominavimas parlamente

Politinio vadovavimo ypatinga svarba

Biurokratija: nepriklausoma ir gerai parengta administracija

„Realius politinio sprendimo padarinius" riboja konstituciniai ir praktiniai suvaržymai

Bendrosios sąlygos

Industrinė visuomenė

Fragmentiškas socialinio ir politinio konflikto pobūdis

Menkai informuoti ir/arba emocingi rinkėjai

Politinė kultūra, toleruojanti nuomonių skirtumus

Kvalifikuoto techniškai parengtų ekspertų ir vadybininkų sluoksnio susiformavimas

Valstybių konkurencija dėl galios ir pranašumo tarptautinėje sistemoje

Pastaba. Šis modelis apibendrina pagrindinius Weberio ir Schumpeterio teorijų elementus.

Galiausiai verta pakomentuoti Schumpeterio teiginį, kad jo sukurtas demokratijos modelis reprezentuoja iš esmės „konkurencinę" sistemą. Kaip taikliai pažymėjo vienas kritikas, modelį kur kas labiau pritiktų vadinti „oligopolistiniu". Tai reiškia, kad

> yra tik keli politinių prekių pardavėjai, keli tiekėjai... Kai yra taip mažai pardavėjų, jiems nereikia reaguoti ir jie nereaguoja į pirkėjų reikalavimus, kaip kad jie turėtų reaguoti visiškos konkurencijos sąlygomis. Jie gali nustatyti kainas ir siūlomų prekių asortimentą. Negana to, jie gali dideliu mastu kurti... [jų pačių] paklausą. (Macpherson, 1977, p. 89.)

Schumpeterio demokratinėje sistemoje vieninteliai visaverčiai dalyviai yra partijoms priklausantys ir viešąsias pareigas einantys politinio elito nariai. Paprastų piliečių vaidmuo ne tik labai apribotas, bet dažnai vaizduojamas kaip nepageidaujamas kišimasis į sklandų „viešųjų" sprendimų priiminėjimą. Visa tai verčia smarkiai abejoti „konkurencinio elitizmo" demokratiškumu. Iš demokratijos gynimo lieka tik „apsaugos nuo tironijos" argumentas (Macpherson, 1977, p. 90–91). Kaip mėginta parodyti keturiuose ankstesniuose skyriuose, tai anaiptol nėra nesvarbus motyvas: jeigu reikėtų rinktis tik tarp tironijos ir konkurencinio elitizmo (monopolio arba oligopolio politikoje), žinoma, pageidautinas būtų antrasis. Bet turtinga demokratinės minties tradicija rodo, kad tai toli gražu nėra vieninteliai atviri keliai. Schumpeteris kartu su Maxu Weberiu pernelyg skubotai baigė nagrinėti kitus galimus demokratijos teorijos ir praktikos modelius ir analizavo tik tuos, kai viešuosius reikalus kontroliuoja visi piliečiai arba konkuruojantys elitai. Kartu su Maxu Weberiu jis užfiksavo reikšmingas moderniosios politikos tendencijas – konkurencinės partinės sistemos plėtrą, turinčių valdžią galimybes sudarinėti darbotvarkes, elitų dominavimą nacionalinėje politikoje – ir nekritiškai pavertė jas griežtais modeliais. Šie tapo pagrindu teigti, kad galų gale šiuolaikinei epochai tinka tik vienas konkretus demokratijos modelis. V modelyje apibendrintos jų pažiūros yra vienas labiausiai intriguojančių ir problemiškiausių įnašų į šiuolaikinės politikos analizę.

6

PLIURALIZMAS, KORPORACINIS KAPITALIZMAS IR VALSTYBĖ

Schumpeterio teorijoje beveik niekas netarpininkauja tarp pavienio piliečio ir išrinktos valdžios. Pilietis vaizduojamas izoliuotas ir pažeidžiamas pasaulyje, kuriame vyksta konkurencinės elitų grumtynės. Šioje teorijoje beveik nekreipiama dėmesio į tokias „tarpines" grupes kaip bendruomeniniai susivienijimai, religinės organizacijos, profesinės sąjungos ir verslo organizacijos, kurios persmelkia žmonių gyvenimus ir sudėtingais būdais sutelkia juos į įvairaus tipo institucijas. Jau vien šiuo atžvilgiu Schumpeterio teorija yra šališka ir neišsami.

Politikos analitikų, plačiai vadinamų empiriniais demokratijos teoretikais arba „pliuralistais", mokykla mėgino ištaisyti šį trūkumą tiesiogiai nagrinėdama „grupių politikos" dinamiką. Tyrinėdami rinkiminės konkurencijos ir organizuotų suinteresuotų grupių veiklos sąsajas, pliuralistai teigė, kad šiuolaikinė demokratinė politika iš tikrųjų kur kas labiau grindžiama konkurencija, o politikos rezultatai kur kas labiau tenkina visas šalis, negu skatino manyti Schumpeterio modelis. Jie teigė, jog nepastovi ir atvira liberaliųjų demokratijų struktūra padeda paaiškinti, kodėl Vakaruose smarkiai pritariama dominuojančioms politinėms institucijoms. Pliuralistai išsikovojo vyraujančią padėtį šeštojo ir septintojo dešimtmečių Amerikoje politinių tyrinėjimų srityje. Nors dabar jų įtaka toli gražu nebėra tokia didelė kaip tada, jų darbai turėjo ilgalaikį poveikį šiuolaikiniam politiniam mąstymui. Daugelis, ypač marksistai, kritikavo pliuralizmą kaip naivų ir/arba siaurai ideologinį Vakarų demokratijų šlovinimą, bet ši tradicija davė svarbių įžvalgų.

Nėra iki galo aišku, kas buvo intelektualiniai pliuralizmo pirmtakai, bet šios tradicijos atstovų darbuose lengva atsekti kai kurias įtakos

gijas. Lemiamą įtaką jiems turėjo tiek klasikinių demokratinių idealų, tiek tokių devyniolikto amžiaus liberalų kaip Johnas Stuartas Millis raštuose randamos atstovaujamojo valdymo sampratos „nerealumo" kritika, kuri buvo pateikta Schumpeterio veikale. Pliuralistai sutiko su bendru Schumpeterio požiūriu, kad demokratiją nuo nedemokratijos skiria politinių lyderių rinkimų būdai. Be to, jie pripažino empiriškai teisingais teiginius, kad rinkėjai yra apatiškesni ir mažiau informuoti, negu paprastai manė demokratijos teoretikai, kad pavieniai piliečiai daro menką tiesioginę įtaką, jei iš viso ją daro, politiniam procesui ir kad atstovai dažnai būna „nuomonės formuotojai". Tačiau jie nemanė, kad galios koncentravimas konkuruojančių politinių elitų rankose yra neišvengiamas. Sekdami Weberiu, jie vadovavosi prielaida, jog galios paskirstymą lemia daug veiksnių, tad yra ir daug galios centrų. Remdamiesi Weberio idėjomis, pliuralistai metė iššūkį doktrinoms, skelbusioms viską lemiantį pastovių elito grupių (arba klasių) vaidmenį politiniame gyvenime.

Nors Schumpeterio ir Weberio darbai buvo artimiausi pliuralizmo šaltiniai, intelektualiniai jo atskaitos taškai pirmiausia buvo dvi mąstymo srovės – Madisono palikimas amerikiečių demokratinėje teorijoje ir utilitarinės sampratos, jog interesų tenkinimas neišvengiamai yra konkurencinio pobūdžio. Pasak Roberto Dahlio (vieno pirmųjų ir iškiliausių pliuralizmo atstovų)[1], Madisonas „iš esmės pagrindė Amerikos politinę sistemą" (Dahl, 1956, p. 5). Kitaip negu daugelis liberalų, akcentavusių pavienio piliečio santykio su valstybe svarbą demokratinėje politikoje, pliuralistai, plėtodami kai kuriuos Madisono teorijos aspektus, domėjosi „frakcijų problema" (žr. p. 111–117). Pliuralistus ypač domino procesai, kurie, vykstant konkurencijai dėl valdžios, skatina individų grupes sutelkti savo pastangas ir kuriuos lemia šių individų veikla. Jie, kaip ir Madisonas, pabrėžė, kad frakcijos – šiuolaikine kalba sakant, „suinteresuotos grupės" arba „spaudimo grupės" – yra „natūralios laisvo vienijimosi antrininkės" pasaulyje, kuriame trokštamiausių gėrybių trūksta, o sudėtinga pramoninė sistema skaldo socialinius interesus ir kuria gausybę reikalavimų. Jie, kaip ir Madisonas, pripažino, kad pa-

[1] Ilgainiui Dahlis pasidarė, bent jau kai kuriais atžvilgiais, radikalesnis mąstytojas (žr. 1985; 1989; ir žr. toliau).

matinis valdžios tikslas yra laiduoti frakcijų laisvę įgyvendinti savo interesus ir kartu neleisti vienai frakcijai griauti kitų frakcijų laisvės. Tačiau pliuralistai, kitaip negu Madisonas, teigė (nors šiek tiek nesutarė tarpusavyje), kad frakcijos anaiptol nėra pagrindinis pavojus demokratiniams susivienijimams, o yra struktūrinis stabilumo šaltinis ir svarbiausia demokratijos išraiška. Pliuralistai skirtingų suinteresuotų grupių konkurenciją traktavo kaip demokratinės pusiausvyros ir palankios viešosios politikos raidos sąlygą (žr. Held and Krieger, 1984). Jie buvo linkę savaime suprantamu laikyti požiūrį, jog lygiai kaip ekonomikai rūpi maksimaliai savo interesus įgyvendinti siekiantys individai, taip politikai rūpi individų grupės, siekiančios maksimaliai įgyvendinti savo bendrus interesus. Šitaip iš anksto suponuojama labai savita utilitarinė individų samprata, pasak kurios, jie stengiasi maksimaliai patenkinti savo poreikius rinkoje ir politikoje įsitraukdami į konkurencinius mainus su kitais (žr. Elster, 1976).

Pliuralistai pripažino, kad šiuolaikinėje konkurencinėje visuomenėje su sudėtingais ir susiskaidžiusiais interesais politinis gyvenimas niekada nepriartės prie atėniškosios demokratijos, Renesanso respublikų ar kokių nors kitų Rousseau ar Marxo numatytų idealų. Vertinant tokiais standartais, pasaulis neabejojamai „netobulas". Tačiau nereikia jo šitaip vertinti. Jį veikiau reikia analizuoti „aprašomuoju metodu" – atsižvelgiant į skiriamąsias ypatybes ir realų funkcionavimą visų tų nacionalinių valstybių ir socialinių organizacijų, kurias visuomenės mokslininkai paprastai vadina demokratinėmis (Dahl, 1956, p. 63). Pliuralistai siekė aprašyti, kaip *realiai veikia* demokratija, ir įvertinti jos indėlį į šiuolaikinės visuomenės raidą. Todėl savąjį demokratijos teorijos variantą jie vadino „empirine demokratijos teorija", aprašomuoju-aiškinamuoju demokratinės politikos aktualumo pagrindimu. Palyginti su visais tais mąstytojais, kurie kėlė konkrečius idealus deramai neatsižvelgdami į jų meto sąlygas, pliuralistų, kaip ir Weberio bei Schumpeterio, tikslas turėjo būti „realistinis" ir „objektyvus". Kadangi pliuralistai tokius mąstytojus daugeliu atžvilgių kritikavo panašiai kaip Montesquieu, Madisonas, Millis, Weberis ir Schumpeteris, toliau aptarsime pozityviuosius pliuralistų demokratijos sampratos aspektus. (Glaustą Dahlio „populistinės demokratijos", kaip jis vadiną ją, kritiką galima rasti Dahl, 1956, 2 sk.)

Grupinė politika, vyriausybės ir valdžia

Buvo suformuluotos kelios pliuralistinės teorijos, bet iš pradžių nagrinėsiu tai, ką galima pavadinti pliuralizmo „klasikine versija", randama įvairių autorių, tarp jų Trumano ir Dahlio darbuose (žr., pavyzdžiui, Truman, 1951; Dahl, 1956; 1961; 1971). Ši versija turėjo labai platų poveikį, nors ją tokią, kokia buvo, šiandien pripažintų palyginti nedaug politinių ir socialinių mokslininkų (vis dėlto kaip tik tokią ją, atrodo, žiniasklaidoje vis dar pripažįsta daugelis politikų, žurnalistų ir kt.). Pliuralizmą toliau plėtojo kai kurie jo pradininkai ir buvo sukurtas naujas variantas, dažnai vadinamas „neopliuralizmu" arba „kritiniu pliuralizmu"; šį modelį aptarsime tolesniuose puslapiuose.

Klasikinio pliuralistinio požiūrio esmę lemia galios pasiskirstymo Vakarų demokratijose tyrinėjimas. Galia pliuralistai paprastai laikė sugebėjimą įgyvendinti savo tikslus esant pasipriešinimui. Kaip ją apibrėžė Dahlis, „galia ketiname pavadinti... realistinį santykį, tokį kaip *A* sugebėjimą veikti taip, kad būtų kontroliuojamos *B* reakcijos" (Dahl, 1956, p. 13)[2]. *A* sugebėjimas veikti priklauso nuo jo turimų priemonių ir, konkrečiau, nuo santykinės *A* ir *B* turimų išteklių pusiausvyros. Pliuralistai pabrėžė, kad ištekliai gali būti įvairiopi; finansinės lėšos tėra viena išteklių rūšis ir ją gali lengvai atsverti, pavyzdžiui, opozicija, turinti didelę atramą tautoje. Aišku, visuomenėje daug nelygybės (nevienodos mokymosi sąlygos, sveikatos priežiūra, pajamos, turtas, etc.), ir ne visoms grupėms vienodai prieinami visų rūšių ištekliai, o ką jau kalbėti apie lygius išteklius. Tačiau beveik kiekviena grupė turi kokį nors pranašumą, kurį gali išnaudoti demokratiniame procese siekdama daryti poveikį. Kadangi skirtingoms grupėms prieinami skirtingų rūšių ištekliai, konkrečios grupės įtaka paprastai priklausys nuo to, koks klausimas sprendžiamas.

[2] Pliuralistinėje literatūroje yra ir kitų galios sampratos formuluočių. Pats Dahlis taip pat nurodė galios sąsają su „sėkmingu *A* mėginimu priversti *B* padaryti tai, ko „šis priešingu atveju nedarytų" (Dahl, 1957; plg. Nagel, 1975, p. 9–15). Visai nesvarbu, ar akcentuojamas realus galios panaudojimo poveikis elgesiui, kaip daroma vėlesniame Dahlio apibrėžime, ar sugebėjimai, kurie apibūdinti jo pateiktame pradiniame apibrėžime, pliuralistiniame galios apibrėžime svarbiausiu dalyku linkstama laikyti tiesioginių įvykių kontrolę, – svarbu įveikti *B* tiesioginį priešinimąsi *A* valiai arba tikslui (žr. Lukes, 1974, 2 sk.).

Pliuralistų aiškinimu, galios sankloda nėra hierarchinė ir konkurencinė. Ji neatsiejamas „nesibaigiančio derėjimosi proceso" aspektas. Derasi daug grupių, atstovaujančių įvairiems interesams, tarp tokių grupių yra, pavyzdžiui, verslo organizacijos, profesinės sąjungos, politinės partijos, etninės grupės, studentai, kalėjimų pareigūnai, moterų kolektyvai ir religinės grupės. Šias suinteresuotas grupes gali struktūrinti tokie konkretūs ekonominiai ar kultūriniai „trūkiai" kaip socialinė klasė, religija ar etninė priklausomybė. Bet ilgainiui paprastai keičiasi socialinių jėgų sudėtis, jų interesai ir nuostatos. Todėl politinių sprendimų priėmimas nacionaliniu ar vietos lygiu nėra (ir negali būti) svarbiausiais politikos klausimais vieningos „visuomenės" „didingo žygiavimo" atspindys, kaip įsivaizdavo, nors ir skirtingai, Locke'as, Benthamas ir Rousseau. Net jei per rinkimus susidaro aritmetinė dauguma, tai retai būna naudinga, pabrėžė Dahlis, „norint paversti tą daugumą kuo nors daugiau negu skaitmenine išraiška... aritmetinė dauguma nesugeba imtis jokių koordinuotų veiksmų: priemonių, leidžiančių veikti, turi įvairios šią daugumą sudarančios grupės" (Dahl, 1956, p. 146). Politiniai padariniai tokie, kad valdžia, o galiausiai ir vykdomoji valdžia, mėgina tarpininkauti konkuruojantiems grupių reikalavimams ir juos derinti. Vykstant šiam procesui, būna beveik neįmanoma politinės sistemos arba valstybės atskirti nuo vykstančių derybų potvynių ir atoslūgių, konkuruojančių suinteresuotų grupių spaudimo. Iš tikrųjų atskiras vyriausybės ministerijas kartais geriausia laikyti tiesiog dar viena suinteresuotos grupės rūšimi, nes jos pačios konkuruoja dėl menkų išteklių. Tad priimant demokratinius valdymo sprendimus, nuolatos vyksta mainai tarp palyginti mažų grupių ir jos būna maldomos, nors, ko gero, toli gražu ne visos suinteresuotos grupės bus visiškai patenkintos.

Pasak klasikinio pliuralistinio modelio, nėra vienintelio, stipraus sprendimų priėmimo centro. Kadangi galia iš esmės išsklaidyta po visą visuomenę ir yra daug spaudimo taškų, atsiranda įvairių politikos formulavimo ir sprendimų priėmimo centrų. Taigi kaip galima pasiekti pusiausvyrą arba stabilumą tokioje demokratinėje visuomenėje kaip Jungtinės Valstijos? Davido Trumano, vieno iš pirmųjų grupinės politikos analitikų, žodžiais sakant,

> tik labai rutiniškai valdymo veiklai būdingas šioks toks stabilumas ... ir ji gali būti taip pat lengvai subordinuojama įstatymų leidžiamosios ir aukščiausios vykdomosios valdžios elementams...organizuotos suinteresuotos grupės gali supriešinti struktūros segmentus vieni kitiems, kiek tai joms leidžia daryti sąlygos ir strateginiai motyvai. Tad bendras valdymo modelis tam tikru laikotarpiu yra protėjiškas susipinančių santykių kompleksas. Šių santykių stiprumas ir kryptis keičiasi kintant organizuotų ir neorganizuotų suinteresuotų grupių galiai ir padėčiai. (Truman, 1951, p. 508.)

Trumano teigimu, mįslę, kodėl demokratija gali tapti palyginti stabili, padeda įminti pats santykių „protėjiško komplekso" egzistavimas. Remdamasis Madisono prielaida, kad pati interesų įvairovė greičiausiai apsaugos demokratinę valstybę nuo „frakcinės daugumos tironijos" (skaldydama ją į frakcijas), Trumanas kėlė mintį, jog „dubliuojama narystė" įvairiose frakcijose yra svarbus papildomas tai aiškinantis kintamasis veiksnys.

Kadangi, Trumano žodžiais sakant, visi „pakenčiamai normalūs" žmonės priklauso įvairioms grupėms, turinčioms skirtingų ir net nesuderinamų interesų, tai visos suinteresuotos grupės greičiausiai bus per silpnos ir vidujai susiskaidžiusios, kad galėtų garantuoti galią, neatitinkančią jų dydžio ir tikslų. Bendrąją valstybės politikos kryptį sukuria virtinė palyginti nekoordinuojamų valdžiai daromų įtakų, kurių ši sulaukia iš visų konkuruojančių jėgų, bet nė viena iš jų neturi pernelyg didelės įtakos. Šitaip iš suinteresuotų grupių muštynių – „demokratinėje dirvoje" – gimsta, iš dalies nepriklausomai nuo konkrečių politikų pastangų, politika (Truman, 1951, p. 503–516).

Tai anaiptol nereiškia, kad, apibrėžiant politiką, rinkimai ir konkurencinė partinė sistema turi menką reikšmę. Jie ir toliau yra lemtingai svarbūs garantuojant, kad politiniai atstovai „kaip nors reaguotų į paprastų piliečių preferencijas" (Dahl, 1956, p. 131). Tačiau vien rinkimai ir partijos negarantuoja demokratinių valstybių pusiausvyros. Įvairaus tipo ir dydžio aktyvių grupių veikla būna lemiamas dalykas palaikant demokratinį procesą ir piliečiams keliant savus tikslus.

Žinoma, kai kurie piliečiai nei aktyvūs, nei jiems labai rūpi politika. Virtinė Šiaurės Amerikoje pradėtų ir pliuralistinėmis nuostatomis grindžiamų didelio masto balsavimų tyrinėjimų atskleidė, kad balsuotojai

dažnai priešiškai žiūrėjo į politiką, buvo apatiški ir neinformuoti politiniais klausimais (žr., pavyzdžiui, Berelson *et al.*, 1954; Campbell *et al.*, 1960). Duomenys rodė, kad mažiau negu trečdalis rinkėjų „stipriai domisi" politika. Tačiau jie nebuvo traktuojami kaip neigiantys pliuralistinį liberalios demokratijos, ir pirmiausia JAV demokratijos, apibūdinimą. Juk klasikiniai pliuralistai manė, kad šiuos rezultatus būtų galima laikyti apgailėtinais tik abstrakčių „klasikinės demokratijos" idealų požiūriu. Šiuolaikiniame pasaulyje žmonės laisvi organizuotis, jie turi galimybę kelti reikalavimus kaip suinteresuota grupė ir turi teisę balsuodami nušalinti vyriausybes, kuriomis nepatenkinti. Žmonių sprendimas dalyvauti politiniuose procesuose ir institucijose priklauso vien nuo jų pačių. Negana to, tam tikras neveiklumas arba apatija galėtų net padėti sustiprinti politinės sistemos stabilumą. Platus dalyvavimas gali lengvai sustiprinti socialinį konfliktą, paskatinti nereikalingą susiskaldymą ir fanatizmą, kaip kad akivaizdžiai atsitiko nacistinėje Vokietijoje, fašistinėje Italijoje ir stalinistinėje Sovietų Sąjungoje (žr. Berelson, 1952; Berelson *et al.*, 1954; Parsons, 1960). Be to, politinį vangumą galima interpretuoti gana teigiamai: jis gali būti grindžiamas pasitikėjimu valdančiaisiais (žr. Almond and Verba, 1963). Pasak vieno autoriaus, „politinė apatija gali atspindėti demokratijos sveikatą" (Lipset, 1963, p. 32, n. 20). Akivaizdu, kad taip įrodinėjant buvo suplakti normatyvinis ir empirinis teorijos aspektai (taip paprastai atsitinka, bet dažnai neigiama darbuose apie demokratiją). Empiriniai demokratijos teoretikai laikė pliuralistinę demokratiją didžiuliu laimėjimu, nesvarbu, koks yra realus piliečių dalyvavimo mastas. Iš tiesų neatrodo, kad „demokratijai" reikia aktyvaus visų piliečių įsitraukimo; ji ir taip gali visai gerai veikti.

Dahlis turbūt labiausiai iš visų stengėsi tiksliau apibrėžti „pliuralistinių demokratijų" prigimtį. Kitaip negu Trumanas ir daug kitų pliuralistinei tradicijai atstovavusių autorių, Dahlis pabrėžė, kad būtina skirti du teiginius. Jis aiškino, kad (1) jeigu konkurencinėms rinkiminėms sistemoms būdinga grupių arba mažumų gausa ir šios grupės pakankamai jautrios įvairioms problemoms, tai demokratinės teisės bus apsaugotos, o didelės politinės nelygybės išvengta labiau, negu tuo atveju, kai taikomi vien teisiniai arba konstituciniai metodai; ir kad (2) yra duomenų, rodančių, jog bent jau kai kurios valstybės, pavyzdžiui, JAV

ir Britanija, atitinka šias sąlygas. Besistengdamas išsiaiškinti, kas konkrečiai valdo kokius išteklius (iš čia jo garsios studijos apie miesto politiką Amerikoje pavadinimas *Kas valdo?*), Dahlis nustatė, kad galia veiksmingai išsklaidoma ir nekumuliatyvi; ja dalijasi ir mainosi gausios visuomenės grupės, atstovaujančios įvairiems interesams (Dahl, 1961). Studijoje *Kas valdo?* atskleista daug koalicijų, siekinačių daryti įtaką valstybės politikai. Žinoma, skirtingoms suinteresuotoms grupėms keliant jų sektoriaus reikalavimus, būta aršių konfliktų dėl politikos padarinių, bet interesų mainai tarpininkaujant valdžios įstaigoms sukūrė „konkurencinės pusiausvyros" tendenciją ir politiką, kurios poveikis piliečių daugumai ilgalaikėje perspektyvoje buvo teigiamas.

Pasak Dahlio, mažiausiai „demokratijos teorijai rūpi procesai, leidžiantys paprastiems piliečiams palyginti stipriai kontroliuoti lyderius" (Dahl, 1956, p. 3). Jo nuomone, empirinis tyrimas rodo, kad kontrolė galima, jeigu politikų veikimo laisvę varžo du pagrindiniai mechanizmai: reguliarūs rinkimai ir partijų, grupių bei individų politinė konkurencija. Jis pabrėžė, kad nors rinkimai ir politinė konkurencija *neturi* bent kiek reikšmingesnės įtakos daugumos valdymui, „jie smarkiai padidina dydį, skaičių ir įvairovę mažumų, į kurių preferencijas privalo atsižvelgti lyderiai darydami politinius pasirinkimus" (Dahl, 1956, p. 132). Be to, aiškino jis, suvokus visas šito implikacijas, galiausiai galima atskleisti esminius tironijos ir demokratijos skirtumus – atsakyti į klausimą, paprastai labai rūpėjusį politinei teorijai.

Priminsime, kad liberalizmui laimėjus pergalę prieš senąsias valstybės „absoliučias galias", daugelis liberalių mąstytojų pradėjo reikšti būgštavimus dėl augančios *demos* galios. Madisonui, de Tocqueville'ui ir J. S. Milliui, kaip ir kitiems autoriams, rūpėjo, kokius naujus pavojus laisvei kelia daugumos valdymas: demokratijos viltį galėjo sugriauti patys „žmonės", darniai veikiantys prieš mažumas. Dahlio nuomone, nerimauta buvo visai be reikalo. Tironiška dauguma neįtikėtina, nes rinkimai išreiškia įvairių konkuruojančių grupių preferencijas, o ne tvirtos daugumos norus. Demokratijos rėmėjams nėra ko bijoti „pernelyg stiprios frakcijos". Greičiau tai, ką Dahlis vadina „poliarchija" – situacija, kai atvirai varžomasi dėl didelės dalies suaugusių gyventojų rinkiminės paramos, – garantuoja grupinių interesų konkurenciją, o tai – demokratijos apsauga. Tad jis rašė:

> Tikroji visuomenės problema pasirodė esanti ne ta, ar dauguma, juo labiau *dauguma*, pasitelkusi demokratines procedūras, elgsis tironiškai, kad primestų savo valią mažumai (arba *mažumai*). Svarbesnis klausimas turbūt tas, kokiu mastu įvairios visuomenės mažumos žlugdys vienos kitų siekius, o suaugusiųjų arba rinkėjų dauguma pasyviai tam pritars arba liks abejinga.
>
> ...jeigu galima ką nors pasakyti apie procesus, iš tikrųjų atskiriančius demokratiją (arba poliarchiją) nuo diktatūros...skirtumas tampa [labai] panašus į skirtumą tarp mažumos valdymo ir mažumų valdymo. Palyginti su politiniais diktatūros procesais, poliarchija smarkiai išplečia skaičių, dydį ir įvairovę mažumų, kurių preferencijos darys įtaką valdžios sprendimų rezultatui. (Dahl, 1956, p. 133.)

Demokratinį santvarkos pobūdį garantuoja gausios grupės arba gausios mažumos. Iš tikrųjų Dahlis teigė, kad demokratiją galima apibrėžti kaip „mažumų valdymą". Juk demokratinio proceso vertę lemia tai, kad valdo „gausių mažumų opozicijos", o ne tai, kad įtvirtinama „aukščiausia daugumos valdžia". Weberio ir Schumpeterio skepticizmas dėl tautos suvereniteto sampratos buvo pagrįstas, nors dėl kitų, o ne dėl jų pačių nurodytų priežasčių.

Dahlis atgaivino požiūrį, kad organizuotų suinteresuotų grupių konkurencija struktūrina politikos rezultatus ir sąlygoja demokratinį santvarkos pobūdį. Nors empirinės orientacijos demokratijos teoretikai buvo skirtingų pažiūrų, tačiau gynė tokią demokratijos sampratą, pasak kurios, demokratija yra institucijų sankloda, kurianti turtingą suinteresuotų grupių politikos audinį ir leidžianti, konkurencijos būdu darant įtaką politiniams lyderiams ir juos atrenkant, valdyti gausioms mažumoms. Dahlio vertinimu, tokia padėtis yra ir pageidautina, ir prie jos realiai artėja dauguma liberalių demokratijų.

Nors daugumos retai, jeigu apskritai kada nors, valdo, jos vis dėlto „valdo" vienu reikšmingu atžvilgiu – būtent nustato pamatą, ant kurio formuluojama ir įgyvendinama politika. Juk demokratinė politika funkcionuoja, išlikdama tam tikrą laiką, konsensuso pagrindu, o šį konsensusą pagrindžia politiškai aktyvių visuomenės narių – pirmiausia rinkėjų – vertybės (Dahl, 1956, p. 132). Jeigu politikai pažeidžia šį konsensusą arba aktyviai siekia savo tikslų neatsižvelgdami į rinkėjų lūkesčius, jiems tikriausiai nepavyks jokiose naujose varžytinėse dėl pareigų:

> Tai, ką paprastai vadiname demokratine „politika", yra tik pajuoka. Tai yra išorinė apraiška, parodanti paviršutiniškus konfliktus. Ankstesnis už politiką, jos pagrindas, jos gaubtas, jos ribos ir jos sąlyga yra pamatinis visuomenėje paparastai egzistuojantis konsensusas dėl politikos... Be tokio konsensuso jokia demokratinė sistema ilgai neišlaikytų nesibaigiančių rinkimų ir partinės konkurencijos keliamo erzelio ir frustracijų. Esant tokiam sutarimui, ginčai dėl politikos alternatyvų beveik visada būna ginčai dėl alternatyvų, kurios jau buvo pasirinktos plataus pamatinio susitarimo pagrindu. (Dahl, 1956, p. 132–133.)

Priešingai Schumpeterio požiūriui, kad demokratinę politiką galiausiai vairuoja konkuruojantys elitai, Dahlis (ir daug kitų pliuralistų) pabrėžė, kad ši politika pritvirtinta prie vertybinio konsensuso inkaro, nustatančio politinio gyvenimo parametrus. Tiesa, visada buvo politikų ar politinių elitų, dariusių didžiulį poveikį tautos raidos krypčiai; tačiau jų poveikį galima tinkamai suprasti tik siejant jį su tautos politine kultūra, į kurią jie buvo „įsiklausę".

Socialinės funkcionuojančios poliarchijos prielaidos – tai konsensusas dėl procedūrinių taisyklių; konsensusas dėl politinių pasirinkimų spektro; konsensusas dėl teisėtos politinės veiklos apimties. Visa tai yra rimčiausios kliūtys visoms engiamojo valdymo formoms. Kuo didesnis konsensuso laukas, tuo saugesnė demokratija. Tiek, kiek visuomenė apsaugota nuo tironijos, šį saugumą pirmiausia reikia sieti ne su konstituciniais veiksniais (Dahl, 1956, p. 134–135). Dahlis neneigė, kad, pavyzdžiui, valdžių atskyrimas, saugiklių ir atsvarų sistema tarp įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teisminės valdžių bei administracinės biurokratijos reikšmingi, – toli gražu neneigė. Konstitucinės normos iš esmės lemia, ką laimi ir ką praranda politinei sistemai priklausančios grupės, todėl dėl jų dažnai aršiai kovojama. Tačiau, teigė Dahlis, konstitucinių normų reikšmė sėkmingai demokratijos plėtrai yra „triviali" palyginti su nekonstitucinėmis normomis ir įpročiais (Dahl, 1956, p. 135). Ir, Dahlis darė išvadą, kol socialinės demokratijos prielaidos nepažeistos, demokratija visada bus „sistema, palyginti efektyviai stiprinanti sutarimą, skatinanti nuosaikumą ir palaikanti socialinę taiką" (p. 151).

Dahlio sampratoje nereikalaujama vienodai paskirstyti galią priimti politinius sprendimus; čia taip pat nereikalaujama, kad visi indivi-

dai ir grupės turėtų lygų politinį „svorį" (Dahl, 1956, p. 145–146). Be to, Dahlis aiškiai pripažino, kad organizacijos ir institucijos gali pradėti „gyventi savo gyvenimą" ir todėl nutolti, kaip numatė Weberis, nuo jų narių norų ir interesų. Yra „oligarchinių tendencijų": viešajame arba privačiajame sektoriuje biurokratinės struktūros gali sustingi, o jų lyderiai tapti abejingais elitais. Atitinkamai valstybės politika gali būti formuojama pagal tam tikrų geriausiai organizuotų ir daugumą išteklių valdančių suinteresuotų grupių poreikius; ji gali būti formuojama taip, kad būtų paisoma tam tikrų politiškai galingų valstybės įstaigų naudos; o ją gali iškreipti didelė konkurencija tarp įvairių pačios valdžios sektorių. Politikos kūrimo procesą visada veiks ir varžys daug veiksnių, tarp jų – smarki politinė konkurencija; rinkiminės strategijos; menki ištekliai; neišmanymas ir nekompetentingumas. Demokratinis sprendimų priėmimas neišvengiamai būna inkrementinis ir dažnai padrikas. Tačiau klasikinis pliuralistinis požiūris šių potencialiai labai svarbių klausimų nuodugniai nenagrinėja, jų implikacijos neanalizuojamos. Juk pagrindinės šio požiūrio prielaidos – gausių galios centrų egzistavimas, įvairios ir susiskaldžiusios suinteresuotos grupės, ryškus vienos grupės polinkis atsverti kitos grupės galią, visuomenę saistantis „transcendentinis" konsensusas, valstybė kaip frakcijų teisėja ir arbitrė – galų gale negali nušviesti ar paaiškinti visuomenės, kurioje gali būti daug sisteminių galios, įtakos ir išteklių paskirstymo pusiausvyros sutrikimų. Klasikinio pliuralizmo prielaidos ir pasirinkti atskaitos taškai trukdo išsamiai svarstyti tokias problemas.

Politika, konsensusas ir valdžios paskirstymas

Klasikinių pliuralistų pateiktas suinteresuotų grupių politikos aiškinimas iš esmės koregavo konkurencinio elitizmo atstovų darbuose išryškėjusį šališką „elito politikos" akcentavimą ir pernelyg pabrėžiamą politikų galią formuoti šiuolaikinį gyvenimą. Pliuralistai teisingai pabrėžė, kad konkretūs sąveikos, konkurencijos ir konflikto modeliai „įrašyti" – būtent įkūnyti modernios valstybės organizacijoje, administravime ir politikoje daugeliu būdų. Rinkiminiai suvaržymai ir suintere-

suotų grupių politika reiškia, kad politikų galimybėms veikti nepriklausomai nuo visuomenės reikalavimų ir spaudimo beveik visada kils pavojus, išskyrus nebent karo metą ir kitus nacionalinės nepaprastosios padėties atvejus. Demokratijos kaip institucijų visumos negalima tinkamai suprasti nedetalizuojant šio sudėtingo konteksto.

Tačiau pabrėždami „empirinį" demokratijos pobūdį, pliuralistai dar labiau komplikuoja demokratinį mąstymą, kaip kad iš dalies padarė Weberis ir Schumpeteris. Apibrėždami demokratiją pagal tai, kas Vakaruose paprastai vadinama „demokratija" – orientuodamiesi į liberaliosios demokratijos praktiką ir institucijas – ir sutelkdami dėmesį tik į tuos mechanizmus, kurie, kaip teigiama, leidžia piliečiams kontroliuoti politinius lyderius (reguliarūs rinkimai ir spaudimo grupių politika), pliuralistai sistemiškai nenagrinėjo ir nelygino konkuruojančių demokratijos modelių pagrindimo, bruožų ir jų įgyvendinimo bendrųjų sąlygų. Pagrindiniai autoriai pliuralistai savo darbuose buvo linkę nuo aprašomosios-aiškinamosios demokratijos analizės nepastebimai pereiti prie naujos normatyvinės teorijos (žr. Dunkan and Lukes, 1963, p. 40–47). Jų „realizmas" reiškė tai, kad demokratiją jie tapatino su realiais Vakarų valstybių bruožais. Taip mąstydami apie demokratiją, jie performulavo jos prasmę ir turtingą demokratijos idėjos istoriją pajungė esamybei. Reikiamo piliečių dalyvavimo masto, tinkamos politinio valdymo apimties ir leistiniausių demokratiško reguliavimo sričių klausimai – klausimai, kurie buvo demokratijos teorijos dalis nuo Atėnų iki devyniolikto šimtmečio Anglijos, – buvo atidedami į šalį arba veikiau atsakoma į juos remiantis tik esama praktika. Demokratijos idealai ir metodai tampa, nesant varžovų, egzistuojančių demokratinių sistemų idealais ir metodais. Kadangi lemiamas kriterijus, vertinant demokratijos teorijas, yra jų „realizmo" mastas, tai modelius, neatitinkančius esamos demokratinės praktikos ar jai prieštaraujančius, galima atmesti kaip empiriškai netikslius, „nerealius" ir nepageidaujamus.

Klasikinio pliuralizmo pagrindu negalima adekvačiau nagrinėti siūlymų, kaip būtų galima praturtinti demokratinį viešąjį gyvenimą. Tai labiausiai matyti iš to, kaip panaudojami turimi duomenys apie piliečių politinį neinformuotumą ir/arba jų apatiškumą politikai. Dažniausiai klasikiniai pliuralistai tokius duomenis laiko įrodymu, kokio nedi-

delio dalyvavimo reikia sėkmingai veikti demokratijai. Ribotas plačių piliečių sluoksnių – pavyzdžiui, nebaltųjų, – dalyvavimas ar visai nedalyvavimas jiems nėra kelianti nerimą problema, nes jų teorinės prielaidos neskatina svarstyti, kiek tokius reiškinius galima laikyti neigiančiais Vakarų politikos demokratiškumą. Empiriniai duomenys dar kartą tampa netinkamai pagrindžiamais teoriniais teiginiais.

Žinoma, lieka klausimas: kiek pliuralizmas yra patenkinamas „tikrovės" aiškinimas? Intriguojanti mintis, pradedant aiškintis šį klausimą, būtų mėginimas toliau nagrinėti pamatinį vertybinį konsensusą, kuris, Dahlio teigimu, galiausiai integruoja valstybę ir visuomenę. Nors Schumpeteris manė, kad pritarimas konkurencinei rinkiminei sistemai suponuoja tikėjimą sistemos legitimumu, Dahlis aiškino, jog parama politinei sistemai kyla iš politinės kultūros gelmių. Viename iš garsiausių pliuralistinei tradicijai priskiriamų tyrimų – Almondo ir Verbos darbe *Pilietinė kultūra* (1963) – buvo užsimota, atliekant lyginamąjį politinių nuostatų įvairiose šalyse tyrimą, tiesiogiai išsiaiškinti, ar modernioji Vakarų politinė kultūra yra tokios paramos šaltinis. Verta trumpai aptarti šio tyrimo rezultatus.

Pasak Almondo ir Verbos, kad politinė santvarka išliktų ilgą laiką, „piliečiai ją privalo pripažinti kaip tinkamą valdymo formą *per se*" (Almond and Verba, 1963, p. 230). Jų nuomone, demokratiją šia prasme pripažįsta „elitai ir ne elitai" (p. 180). Jie priėjo šią išvadą pripažinimo arba legitimumo vertinimo tinkamu rodikliu laikydami individų didžiavimąsi savo šalimi ir jos politinėmis institucijomis (p. 102–103, 246). Bet reikia atkreipti dėmesį į keletą dalykų. Pirma, tik mažuma, 46 procentai, Britanijos respondentų (antras pagal dydį skaičius procentais po JAV) didžiavosi savo valdymo sistema, ir tai nepaisant to fakto, kad Britanija buvo laikoma demokratijos tvirtove (p. 102). Antra, Almondas ir Verba legitimumą vertino, kaip ir apskritai traktavo šią sąvoką pliuralistai, labai tiesmukiškai, nes nesugebėta išskirti galimų įvairių pasididžiavimo reikšmių ir jų labai dviprasmiško ryšio su legitimumu. Pavyzdžiui, galima reikšti pasididžiavimą ar pasitenkinimą parlamentine demokratija anaiptol neturint galvoje, kad ji dabar veikia taip gerai, kaip galėtų veikti, arba kad ji yra tinkama, arba geriausia, arba priimtiniausia valdymo forma. Galima reikšti pasididžiavimą kuo nors ir tuo

pat metu norėti, kad šis dalykas būtų iš esmės pakeistas. Almondas ir Verba nenagrinėjo tokių galimybių, o vis dėlto jų tyrimas, ko gero, yra pagrindinis pliuralistinis politinių nuostatų tyrimas. Trečia, Almondas ir Verba, atrodo, klaidingai interpretavo jų pačių gautus duomenis. Galima įrodyti, kad atsargiai interpretuojant *Pilietinėje kultūroje* pateikiamus duomenis, išaiškėja ne tik tai, jog bendras vertybinis atsidavimas tokiai demokratijai kaip britiškoji yra gana minimalus, bet ir tai, kad, remiantis vieninteliu (ir netiesioginiu) požymiu, kokia klasė buvo tiriama, – formaliu respondentų išsilavinimu, – darbininkų klasei priklausantys žmonės dažnai reiškia pažiūras, kurios, Almondo ir Verbos manymu, atspindi „kraštutinio nepasitikėjimo ir susvetimėjimo jausmą" (Almond and Verba, 1963, p. 268; žr. Mann, 1970; Pateman, 1980). Almondui ir Verbai nepavyko paaiškinti sisteminių socialinių klasių politinės orientacijos skirtumų ir su jais susijusių vyrų ir moterų orientacijos skirtumų, kuriuos atskleidė jų pačių duomenys.

Kad Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose nebuvo tvirto vertybinio konsensuso, parodė šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo dešimtmečio pradžioje atlikto tyrimo metu sukaupta labai įvairi empirinė medžiaga (Mann, 1970). Tyrimas atskleidė, kad viduriniosios klasės atstovų (įstaigų tarnautojų ir profesionalių darbuotojų) įsitikinimai apskritai buvo nuoseklesni ir jie labiau sutarė dėl vertybių negu darbininkų klasės atstovai (fizinį darbą atliekantys darbininkai). Kiek dirbančiųjų klasė išpažino bendrąsias vertybes, šios buvo daugiau priešiškos sistemos atžvilgiu negu ją remiančios. Tarp klasių buvo daugiau „nesutarimo" negu „sutarimo". Be to, nagrinėjant „politinį veiksmingumą" – kaip žmonės vertina savo galimybes daryti įtaką valdžiai, – tarp klasių taip pat buvo galima užfiksuoti vertus dėmesio skirtumus: vidurinioji klasė rodė kur kas didesnį pasitikėjimą savimi negu darbininkų klasė. Paaiškėjo, kad darbininkų klasės atstovai labai nutolę nuo vyraujančių politinių institucijų ir jomis nepasitiki (plg. Pateman, 1971; 1980). Apskritai paaiškėjo, kad tvirta ištikimybė liberaliai demokratinei sistemai ir „demokratinėms normoms" tiesiogiai koreliavo, kaip pažymėta 5 skyriuje, su socialiniu ekonominiu statusu.

Reikia pabrėžti, kad didelė dalis vertybinio konsensuso tyrimų dviprasmiški ir sunkiai interpretuojami. Čia svarbu ir tvirtai galima pa-

sakyti tai, kad visus teiginius apie plačią ištikimybę bendrajai vertybių sistemai reikia vertinti kuo skeptiškiausiai. Tokią nuomonę taip pat patvirtina pati visuomenių, kuriose atsirado pliuralizmas, istorija. Septintajame dešimtmetyje ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje Jungtinėse Valstijose ir Vakarų Europoje didėjo įtampa ir konfliktas, kurį sunku suprasti remiantis pliuralistine teorija. Ekonomikos augimo lėtėjimo akivaizdžios tendencijos, didėjančio nedarbo, rimtų valstybės finansinių sunkumų, stiprėjančio konflikto pramonėje, miestų krizės ir rasinių konfliktų kontekste gausėjo iššūkių „įstatymo valdžiai" ir valstybinėms institucijoms.

1968–1969 m. laikotarpis yra savotiška takoskyra (S. Hall *et al.*, 1978). Judėjimas prieš Vietnamo karą, studentų sąjūdis ir daugybė kitų politinių grupių, siejamų su Naująja kaire, paspartino politinį gyvenimą: tai buvo ryškios politinės poliarizacijos laikas. Taikos reikalavimai, demokratinių teisių suteikimas pramonės darbininkams ir vietos bendruomenėms, moterų emancipacija ir pasipriešinimas rasizmui buvo tik dalis problemų, sukūrusių neprilygstamas protesto scenas (pokariniame) Londone ir Vašingtone ir 1968 m. gegužę nustūmusių Prancūziją prie revoliucijos krašto. Atrodė, jog naujieji sąjūdžiai sukilo beveik prieš viską, ką gynė tradicinė politinė sistema. Jie laikė sistemą konservatyvia, griežtai reglamentuota, autoritariška, neturinčia jokio moralinio, dvasinio ir asmeninio turinio. Nors lengva pernelyg išpūsti šių sąjūdžių nuoseklumą ir paramą jiems, nelengva pernelyg sureikšminti to, kokiu mastu jie sugriovė klasikinio pliuralizmo prielaidas. Pliuralistinės teorijos požiūriu septintojo dešimtmečio pabaigos įvykiai ir sąlygos buvo visiškai netikėti ir tikrai nenumatyti. Be to, korupcijos ir melo raizginys, atskleistas Amerikos demokratijos centruose Nixono eros Watergate'o skandalo metu, dar labiau sukompromitavo pačią „atviros ir turinčios pasitikėjimą" valdžios idėją (McLennan, 1984, p. 84).

Viena iš svarbiausių priežasčių, kodėl klasikiniam pliuralizmui nepavyko tinkamai apibūdinti Vakarų politikos, susijusi su tuometiniu iš esmės ydingu galios ir galios santykių suvokimu. Įtakingoje pliuralistinės galios sąvokos kritikoje Bachrachas ir Baratzas (1962) atkreipė dėmesį į galios panaudojimą, jau galėjusį nulemti (stebimus) atvejus, kai *A* kontroliuoja *B*, – pliuralistų nuomone, tokia kontrolė yra galios po-

žymis (Bachrach and Baratz, 1962, p. 947–952). Jie teisingai nurodė, perimdami Schattschneiderio „šališkumo įtvirtinimo" sąvoką, kad asmenys arba grupės gali panaudoti galią „sukurdami arba sustiprindami kliūtis politinių konfliktų viešinimui" (plg. Schattschneider, 1960).

Kitais žodžiais sakant, *A* gali kontroliuoti *B* elgesį dalyvaudamas *sprendimo nepriėmimo* procese:

> Žinoma, galia naudojama, kai *A* dalyvauja priimant *B* liečiančius sprendimus. Bet galia taip pat naudojama, kai *A* skiria savo energiją kurti ar sustiprinti socialines ir politines vertybes bei institucines praktikas, apribojančias viešai svarstomus politinius procesus tik tais klausimais, kurie *A* palyginti nežalingi. Kiek *A* pavyksta tai padaryti, visais atžvilgiais praktiškai sutrukdoma *B* iškelti bet kokias problemas, kurias sprendžiant galėtų būti rimtai pakenkta *A* preferencijoms. (Bachrach and Baratz, 1962, p. 949.)

Bachracho ir Baratzo kritika gana svarbi, nes čia atkreipiamas dėmesys į tai, kaip panaudojama galia ne tik tais atvejais, kai kas nors atsitinka (sprendimų priėmimas), bet ir tada, kai, atrodo, nieko neatsitinka (sprendimų nepriėmimas). Tačiau galios negalima suprasti tiesiog remiantis tuo, ką daro ar ko nedaro individai, – požiūriu, kurio, atrodo, laikėsi patys Bachrachas ir Baratzas. Juk kaip nurodė Lukesas savo įspūdingoje galios sąvokos analizėje, „sistemos šališkumą palaiko ne tiesiog virtinė individualiai pasirinktų veiksmų, jį daugiausia palaiko socialiai struktūrinamas ir kultūriškai modeliuojamas grupių elgesys ir institucijų praktika" (Lukes, 1974, p. 22). Kai galia apibrėžiama kaip individų sugebėjimas įgyvendinti savo valią įveikiant pasipriešinimą, kolektyvinės jėgos ir socialinės sąlygos bus ignoruojamos. Tad nenuostabu, kad klasikiniams pliuralistams nepavyko užčiuopti galios asimetrijų tarp klasių, rasių, vyrų ir moterų, politikų ir paprastų piliečių. Šias asimetrijas iš esmės lėmė tai, ką jie vadino „konsensuso politikos" nuosmukiu.

Klasikinis pliuralistinis požiūris kelia daug kitų sunkumų ir visus juos sąlygoja tai, kad neteisingai suprantama galios prigimtis ir paskirstymas. Daugelio galios centrų egzistavimas vargiai garantuoja, kad valdžia (1) visus juos vienodai išklausys; (2) darys ką nors daugiau, o ne

vien bendraus su tokių centrų lyderiais; (3) reaguos ne vien į galingų centrų daromą įtaką; (4) ką nors darys svarstomiems klausimams spręsti ir t.t. (Lively, 1975, p. 20–24, 54–56, 71–72, 141–145). Nors klasikiniai pliuralistai pripažino kai kurias iš šių problemų, jie nenagrinėjo jų implikacijų galios pasiskirstymo ir politinės atskaitomybės analizei. Be to, daugiau negu aišku, kad, kaip jau nurodėme nagrinėdami Schumpeterio atliktą politinio dalyvavimo sąlygų analizę, daugelis grupių neturi išteklių nacionalinėje politinėje arenoje konkuruoti, pavyzdžiui, su galingų lobistinių organizacijų arba korporacijų daroma įtaka. Daugelis neturi minimalių išteklių, reikiamų politiškai susitelkti. Žvelgiant retrospektyviai, pliuralistinė politinio įsitraukimo sąlygų analizė buvo nepaprastai naivi. Sunku atsikratyti įspūdžio, kad daugeliui pliuralistų tiek rūpėjo patvirtinti Vakarų demokratijos laimėjimus pokario eroje, kad jie nesugebėjo įvertinti daugelio galimų kontrargumentų.

Kai kuriuos iš šių kontrargumentų iškiliausi „pliuralistai", tarp jų Dahlis (1978; 1985; 1989), dabar pripažintų. Iš tikrųjų dėl pliuralistinei teorijai būdingų konceptualinių ir empirinių problemų klasikinis pliuralizmas paskutiniaisiais metais faktiškai suiro į virtinę konkuruojančių mokyklų ir krypčių, nors išsikristalizavo ir naujo „neopliuralistinio" požiūrio kontūrai (žr. McLennan, 1984; 1995). Ši teorinė raida, ypač išryškėjusi Dahlio darbuose, verta dėmesio.

Demokratija, korporacinis kapitalizmas ir valstybė

Dahlis savo veikale *Ekonominės demokratijos įvadas* (1985) teigė, kad pagrindinės grėsmės, kylančios laisvei šiuolaikinėje visuomenėje, pasirodė susijusios ne su lygybės reikalavimais – daugumos keliama grėsme, kad bus išlyginti socialiniai skirtumai ir su šaknimis išrauta politinė įvairovė. Pasak Dahlio, tokią grėsmę numatė Tocqueville'is ir kiti autoriai (Dahl, 1985, p. 44ff, 50ff, 161–163). Tarp lygybės ir laisvės gali kilti įtampa, bet apskritai lygybė nėra žalinga laisvei. Iš tikrųjų fundamentaliausią iššūkį laisvei meta *nelygybė*, arba tam tikros rūšies laisvė – „laisvė neribotai kaupti ekonominius išteklius ir paversti ekonominę veiklą hierarchiškai valdomomis įmonėmis" (Dahl, 1985, p. 50). Šiuolaikinė

įmonių nuosavybės ir valdymo sistema smarkiai skatina kurti įvairias nelygybės formas, kurios visos kelia grėsmę, kad susiaurės politinė laisvė. Pasak Dahlio,

> nuosavybė ir valdymas padeda smarkiai didinti piliečių turto, pajamų, kvalifikacijos, informacijos, informacijos kontrolės ir propagandos, galimybių prieiti prie politinių lyderių ir apskritai numatomų gyvenimo galimybių skirtumus – ir ne tik suaugusiųjų, bet ir dar negimusių, kūdikių ir vaikų. Padarius visas reikiamas išlygas, panašūs skirtumai savo ruožtu padeda kurti reikšmingus piliečių sugebėjimų ir galimybių lygiai politiškai dalyvauti *valdant valstybę* skirtumus. (Dahl, 1985, p. 55.)

Visai priešingai negu veikale *Demokratinės teorijos įvadas* (1956), Dahlis, darydamas svarbias nuolaidas Marxo valstybės teorijoms (nors jis nebuvo linkęs šito pernelyg atvirai pripažinti), tvirtino, jog šiuolaikinis „korporacinis kapitalizmas" kuria „tokią didelę socialinių ir ekonominių išteklių nelygybę, kad smarkiai pažeidžia politinę lygybę, taigi ir demokratinį procesą" (Dahl, 1985, p. 60)[3].

Tačiau šių pažeidimų pobūdis susijęs ne vien su ekonominės nelygybės kūrimu ir jos tiesioginiu poveikiu, nes, kaip teigė daugelis marksistų, o dabar tai pripažintų ir tokie pliuralistai kaip Charles Lindblomas, pačios vyriausybės galimybės elgtis taip, kaip norėtų suinteresuotos grupės, yra suvaržytos (Lindblom, 1977; plg. Dahl, 1985, p. 102). Vakarų vyriausybių ir valstybinių institucijų patiriami suvaržymai – suvaržymai, kuriuos primeta privataus kaupimo poreikiai, – sistemingai mažina jų politinio pasirinkimo galimybes. Privataus investavimo, privačios nuosavybės sistema, etc. kelia objektyvius reikalavimus, kuriuos reikia vykdyti norint palaikyti ekonominį augimą ir stabilią plėtrą. Sukėlus grėsmę šiai sanklodai, greitai prasideda ekonominis chaosas ir gali būti sugriautas vyriausybių legitimumas. Kitaip sakant, vyriausybės, kad išliktų valdžioje esant liberaliai demokratinei rinkimų sistemai, privalo imtis veiksmų privataus sektoriaus pelningumui ir klestėjimui garantuoti: mat jos priklausomos nuo kapitalo kaupimo proceso, kurį privalo apsaugoti savo pačių labui. Lindblomas gerai paaiškino reikalo esmę:

[3] Dahlis tą patį teigė apie „biurokratinį socializmą", tačiau išsamiau šio klausimo nenagrinėjo.

> Kadangi valstybės funkcijos rinkos sistemoje patenka į verslininkų rankas, tai į šias rankas taip pat patenka ir darbo vietos, kainos, gamyba, plėtra, gyvenimo lygis ir kiekvieno žmogaus ekonominis saugumas. Todėl valdžios pareigūnai negali būti abejingi tam, kaip verslas atlieka savo funkcijas. Depresija, infliacija arba kitos ekonominės nelaimės gali nuversti vyriausybę. Todėl svarbiausia vyriausybės funkcija yra prižiūrėti, kad verslininkai atliktų savo užduotis. (Lindblom, 1977, p. 122–123.)

Vyriausybė privalo vykdyti tokią politiką, kuri būtų bent jau palanki, t.y. tarnautų, privačios verslininkystės ir korporacijų galios plėtrai.

Taigi demokratijos teorijai metamas didelis iššūkis, kur kas didesnis, negu įsivaizdavo de Tocqueville'is ir J. S. Millis, ir kur kas sudėtingesnis, negu kada nors manė klasikinio pliuralizmo teoretikai. Politiniai atstovai turėtų suprasti, kad nepaprastai sunku, o gal ir neįmanoma, išpildyti rinkėjų norus sumažinti nepalankų korporacinio kapitalizmo poveikį demokratijai ir politinei lygybei. Demokratija įstrigo politinėje sistemoje, nuolatos garantuojančioje „privilegijuotą padėtį" verslo interesams. Pasak Dahlio, tai turi kelti nerimą visiems, kuriems rūpi santykis tarp demokratijos sąlygomis visiems piliečiams iš principo pripažįstamų ir praktikoje egzistuojančių laisvių. Jis aiškino, kad ištikimybę demokratijai šiuolaikinėje epochoje galima išsaugoti tik pripažinus, kad savivaldos negalima iki galo įgyvendinti iš esmės nesumažinus korporacijų galios. Tai savo ruožtu reikalauja pripažinti teisės į savivaldą pirmenybę prieš teisę į gamybinę nuosavybę (Dahl, 1985, p. 162). Norint įgyvendinti politinės laisvės pažadą, reikia sukurti plačią kooperacinės nuosavybės formų ir kontrolės įmonėse sistemą, t.y. demokratinius principus taikyti darbo vietoje ir apskritai ekonomikoje (žr. Dahl, 1989, 22–23 sk.). Prie Dahlio siūlymų, kaip pašalinti ekonomines kliūtis demokratijai, grįšime vėliau (žr. 9 sk.). Čia reikia pabrėžti, kad, pasak tokių neopliuralistų kaip Dahlis ir Lindblomas, suinteresuotų grupių negalima būtinai traktuoti vienodai, o valstybės negalima laikyti neutralia visų suinteresuotų grupių arbitre: verslo korporacija daro neproporcingai didelę įtaką valstybei, vadinasi, ir demokratijos rezultatams.

Šie svarstymai skatina įdėmiau panagrinėti, kaip iš tikrųjų veikia valstybės institucijos. Nestebintų, jeigu valstybės sektoriai – pirmiausia tokie mažiau atskaitingi sektoriai kaip gynyba – taptų tam tikro skaičiaus pagrindinių gamintojų interesų struktūros įkaitais (žr. Duverger, 1974).Tačiau, pabrėžė pliuralistai, būtų klaida manyti, kad demokratines institucijas *tiesiogiai* kontroliuoja įvairios suinteresuotos ekonominės grupės, su kuriomis jos turi reikalų. Labiau negu tikėtina, kad „valstybės vadybininkai", tenkindami savo interesus (pavyzdžiui, norėdami užsitikrinti savo pareigų prestižą ir stabilumą, savo departamentų įtaką), išsikels savus tikslus ir uždavinius. Politiniai atstovai ir valstybės pareigūnai gali sudaryti galingą suinteresuotą grupę, arba stiprių konkuruojančių suinteresuotų grupių tinklą, kuriam rūpėtų stiprinti (plėsti) valstybę ir/arba garantuoti konkrečius rinkimų rezultatus. Pilietinėje visuomenėje demokratiški politikai ne tik tenkina grupių reikalavimus, bet ir įgyvendina politines strategijas, dėl kurių tam tikros problemos patenka darbotvarkėn kitų problemų sąskaita; jie sutelkia arba ardo konkrečius bendruomenės sektorius; švelnina arba ignoruoja ypatingus reikalavimus; skatina kelti arba užgniaužia rinkiminius klausimus (žr. Nordlinger, 1981). Šių procesų kontekste neopliuralistai pripažino, jog įsigalėjusios ir besiplėtojančios politinės suinteresuotos grupės ir biurokratinės struktūros gali sudėtingai išsikeroti ir kelti įvairių pavojų, todėl būtina visada analizuoti, „kas iš tikrųjų ką, kada ir kaip gauna" (žr. Pollitt, 1984). Nors neopliuralistai sureikšmino verslo interesus, jie vengė pateikti vienareikšmį arba statišką šiuolaikinę demokratinę politiką lemiančių jėgų ir santykių vaizdą. Jie toliau rėmėsi kai kuriais esminiais klasikinio pliuralizmo principais, taip pat samprata, kaip liberali demokratija kuria įvairias spaudimo grupes, nuolatos besikeičiančius reikalavimus ir galiausiai neapibrėžtą politinių galimybių lauką. Be to, jie ir toliau teigė, kad liberali demokratija yra lemiama kliūtis plėtotis monolitinei, neatsakingai valstybei: jie manė, kad konkuruojančios politinės partijos, atviras rinkimų laukas ir budrios spaudimo grupės gali garantuoti tokią politinę atskaitomybę, kuriai neprilygs joks kitas valstybinės valdžios modelis. VI modelyje apibendrinamos klasikinės pliuralistinės ir neopliuralistinės pažiūros.

Apibendrinimas: VI modelis
Pliuralizmas

Klasikinis pliuralizmas	*Neopliuralizmas*
Pagrindimo principas(ai)	
Garantuoja mažumų valdymą, vadinasi, ir politinę laisvę	
Lemiama kliūtis formuotis pernelyg galingoms frakcijoms ir neatsakingai valstybei	
Pagrindiniai bruožai	
Pilietinės teisės, tarp jų – lygi balsavimo teisė, nuomonės reiškimo ir būrimosi laisvė	
Saugiklių ir atsvarų tarp įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teisminės valdžių bei administracinės biurokratijos sistema	
Konkurencinė rinkimų sistema su (bent jau) dviem partijomis	
Platus (sąveikaujančių) suinteresuotų grupių, siekiančių politinės įtakos, spektras	Gausios spaudimo grupės, bet politikai šališką įtaką daro korporacijų galia
Vyriausybės tarpininkauja reikalavimams ir juos derina	Valstybė, jos ministerijos susikuria savus dalinius interesus
Konstitucinės normos įsišaknijusios jas palaikančioje politinėje kultūroje	Konstitucinės normos funkcionuoja įvairialypės politinės kultūros ir iš esmės nevienodų ekonominių išteklių sąlygomis
Bendrosios sąlygos	
Valdžia dalijasi ir mainosi daug visuomenės grupių	Dėl valdžios varžosi daug grupių
Plati įvairiopų išteklių bazė, pasiskirsčiusi tarp gyventojų	Menka daugelio grupių išteklių bazė neleidžia joms visavertiškai dalyvauti politikoje
Vertybinis konsensusas dėl politinių procedūrų, politinių alternatyvų spektro ir teisėtos politinės veiklos apimties	Socialinės ekonominės galios paskirstymas kuria ir varžo politinio pasirinkimo galimybes
Aktyvių ir pasyvių piliečių pusiausvyra garantuoja politinį stabilumą	Nevienodas įsitraukimas į politiką: nepakankamai atvira valdžia
Tarptautinė sistema, palaikanti pliuralistinių ir į laisvą rinką orientuotų visuomenių normas	Tarptautinė tvarka, kurią kompromituoja galingos daugianacionalinės ekonominės suinteresuotos grupės ir dominuojančios valstybės

Ilgainiui klausimai, kas būtent yra ir turi būti demokratija, galbūt tapo komplikuotesni. Tai gerai iliustruoja pliuralizmo trajektorija; nuosekliai buvo vis kitaip traktuojama demokratijos esmė ir keitėsi teorijos, kokio pobūdžio ji turėtų būti. Pliuralizmo kontekste daugelis svarbiausių klausimų apie demokratijos principus, pagrindinius bruožus ir bendrąsias sąlygas dabar labiau diskutuotini negu kada nors anksčiau. Įdomu pažymėti, kad tą patį galima pasakyti apie konkuruojančių teorinių perspektyvų, ypač neomarksizmo, raidos tendencijas.

Kaupimas, legitimacija ir apribota politikos sritis

Yra dvi reikšmingos teorinės politinių tyrinėjimų srovės, praplėtusios pliuralizmo kritiką, – tai patobulinta neomarksistinė valstybės teorija ir socialinių mokslininkų pateikiami „korporatistinių" tendencijų šiuolaikinėse politinėse institucijose reikšmės vertinimai[4]. Bendrais bruožais toliau dėstydamas šias naujas tendencijas, aš ne tik nagrinėsiu jų indėlį į diskusiją apie pliuralizmą ir demokratijos teoriją, bet taip pat atskleisiu svarbiausius klausimus, kuriais ginčijasi autoriai. Daugiausia dėmesio bus skiriama neomarksistų diskusijai apie valstybę, kadangi šios knygos požiūriu ji įdomesnė negu „korporatistų" indėlis. Tačiau, prieš pradėdami svarstyti kai kuriuos kertinius pliuralizmo ir jo kritikų iškeltus klausimus, šio skyriaus gale aptarsime ir „korporatistų" indėlį.

Septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais pastebimai atgimė marksistų domėjimasis demokratijos ir valstybinės valdžios analize (apžvalgą žr. Jessop, 1977; 1990). Kaip stengtasi parodyti ketvirtame skyriuje, Marxo palikimas buvo prieštaringas: jo požiūris į valstybę kaip klasinio viešpatavimo įrankį niekada iki galo nesuderinamas su pripažinimu, kad valstybė taip pat galinti būti gana nepriklausomas politinis veiksnys. Šios dviprasmybės nepašalino Leninas, akcentavęs engiamąjį kapitalistinės valstybės institucijų pobūdį, o jo raštai atrodo net dar mažiau įtikinami po Stalino atliktų valymų ir Sovietų valstybės iškilimo (ir žlu-

[4] „Korporatistinėmis" tendencijomis čia vadinami pamažu besirandantys formalūs ir/arba neformalūs, užparlamentiniai pagrindinių profesinių sąjungų, verslo ir valstybinių organizacijų lyderių susitarimai spręsti svarbiausias politines problemas mainais už jų korporacinių interesų rėmimą (žr. Schmitter, 1974; Panitch, 1976; Offe, 1980; 1996a).

gimo) (žr. 8 sk.). Po Marxo ir Engelso mirties daug autorių marksistų įnešė gana svarbų indėlį į politikos analizę (pavyzdžiui, Lukacsas, Korschas ir Gramsci išnagrinėjo daugelį sudėtingų ir subtilių būdų, kuriais klasės išlaiko valdžią), bet marksistiniuose sluoksniuose valstybės ir visuomenės santykis nebuvo iš naujo išsamiai nagrinėjamas iki septintojo dešimtmečio. Pirmasis iš tokių darbų buvo empirinės demokratijos teorijos puolimas. Todėl naudinga pradėti nuo šio puolimo. Neomarksistinę liberalios demokratijos „alternatyvą", kiek ji buvo eksplicitiškai išplėtota, nagrinėsime vėliau, ypač kitame skyriuje.

Ralphas Milibandas labiausiai paskatino neomarksistinę mintį paskelbdamas veikalą *Valstybė kapitalistinėje visuomenėje* (1969). Pabrėždamas vis didėjantį valstybės vaidmenį Vakarų visuomenėse, jis, viena vertus, siekė iš naujo įvertinti Marxo postuluotą klasės ir valstybės ryšį ir, kita vertus, stengėsi įvertinti klasikinį pliuralistinį valstybės ir visuomenės santykių modelį, kuris tada buvo visuotinai pripažįstamas. Prieštaraudamas tiems, kurie laikė valstybę neutralia socialinių interesų arbitre, jis teigė, kad (1) šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse viešpatauja arba valdo klasė, kuri yra gamybos priemonių savininkė ir valdytoja; (2) ji glaudžiais ryšiais susijusi su galingomis institucijomis, tarp jų politinėmis partijomis, armija, universitetais ir žiniasklaida; (3) jai neproporcingai gausiai atstovaujama visais valstybės aparato lygiais, ypač „vadovaujančiose pozicijose". Valstybės tarnautojų ir valstybės pareigūnų socialinė kilmė (tarp jų vyrauja išeiviai iš verslo ar turtingųjų pasaulio arba viduriniosioms klasėms būdingų profesijų atstovai), jų ypatingi interesai (sklandi karjera) ir ideologinės nuostatos (visiškai pripažįsta kapitalistinę aplinką, kurioje veikia) reiškia, kad dauguma, jei ne visos, valstybės institucijos vaidina „lemiamą vaidmenį ir yra angažuotos palaikant ir ginant kapitalizmui... būdingą valdžios ir privilegijų struktūrą" (Miliband, 1969, p. 128–129). Kapitalistų klasė, pabrėžė Milibandas, labai sutelkta ir grėsmingai varžo Vakarų vyriausybes ir valstybines institucijas pasirūpindama, kad jos liktų „viešpatavimo visuomenėje įrankiu". Tačiau jis manė (gindamas tai, kas anksčiau buvo vadinama Marxo 1 nuostata), kad valstybė, siekdama būti politiškai veiksminga, privalo sugebėti reguliariai atsiriboti nuo valdančiosios klasės frakcijų. Valdžios politika gali būti net nepalanki trumpalaikiams kapitalistų klasės interesams. Jis taip pat paskubėjo nurodyti, kad ypa-

tingomis sąlygomis valstybė gali tapti smarkiai nepriklausoma nuo klasinių interesų, pavyzdžiui, nacionalinių krizių laikotarpiais.

Pateikdamas šiuos argumentus, Milibandas išdėstė daug teiginių – pirmiausia apie politiškai svarbiausią gamybos priemonių savininkų ir valdytojų vaidmenį – juos, kaip jau matėme, po kelerių metų laikys įtikinamais neopliuralistai.

Bet tai, kad jis atkakliai traktuoja klasę kaip struktūrinį demokratinės politikos ir valstybės veiklos determinantą, atskiria jo požiūrį nuo vėlesnio tokių mąstytojų kaip Dahlis indėlio: dėl kapitalistų klasės pabrėžimo šie požiūriai atrodo „artimi", bet nėra „tapatūs", nes neopliuralistai laikosi griežtos Weberio nuomonės, jog klasinių santykių ir politinių procesų dinamika yra tarpusavyje susijusios, bet taip pat dideliu mastu viena nuo kitos nepriklausomos (plg. McLennan, 1984, p. 85–86).

Nicos Poulantzas, didžiausias neomarksistinis Milibando kritikas, pateikė daug argumentų, net dar labiau išryškinančių šiuos požiūrius skiriančią prarają.

Poulantzas ketino toliau aiškinti Marxo 1 nuostatą (pabrėžiančią valstybės veiklos autonomiškumą). Jis atmetė tai, ką laikė esant „subjektyvistiniu" Milibando požiūriu – jo mėginimą nagrinėti klasių ir valstybės santykius per „tarpasmeninių santykių" prizmę. Poulantzas rašė: „*Tiesioginis* kapitalistų klasės atstovų dalyvavimas valstybės aparate ir vyriausybėje, net ten, kur jis būdingas, nėra svarbus klausimo aspektas" (1972, p. 245). Daug svarbesni yra kapitalistinės valstybės „struktūriniai komponentai", skatinantys ją saugoti ilagalaikę kapitalistinės gamybos struktūrą ir ignoruoti platesnes atskaitomybės problemas.

Poulantzas teigė, kad norint suprasti, kokie yra valstybės struktūriniai komponentai, svarbiausia turėti omenyje, jog kapitalizmo sąlygomis vienijantis elementas yra valstybė. Konkrečiau, valstybė turi veikti taip, kad garantuotų (1) viešpataujančių klasių „politinę organizaciją", nes dėl konkurencinio spaudimo ir tiesioginių interesų skirtumų šios klasės nuolatos skilinėja į „klasines frakcijas"; (2) darbininkų klasės „politinį dezorganizavimą", nes dėl gamybos koncentracijos ši klasė, be kitų dalykų, gali kelti grėsmę viešpataujančių klasių hegemonijai; (3) klasių, nesusijusių su vyraujančiais gamybos būdais, politinį „pergrupavimą", nes šios ekonomiškai ir politiškai marginalizuotos klasės gali būti priešiškos valstybei (Poulantzas, 1973, p. 287–288).

Kadangi viešpataujančios klasės linkusios skaldytis, jų ilgalaikiai interesai reikalingi centralizuotos politinės valdžios teikiamos apsaugos. Valstybė gali atlikti šią funkciją tik būdama „sąlygiškai nepriklausoma" nuo konkrečių įvairių frakcijų interesų. Tačiau kokią būtent autonomiją turi valstybė – sudėtingas klausimas. Valstybė, pabrėžė Poulantzas, nėra monolitinis, tiesiogiai nukreipiamas darinys; tai konfliktų ir skilimų arena, „klasinių jėgų kondensatas" (Poulantzas, 1975). Valstybės įgyjamos autonomijos mastas priklauso nuo klasių ir klasinių frakcijų santykių, taip pat nuo socialinių kovų stiprumo. Primygtinai pabrėždamas, bent jau savo pirmajame darbe, kad „valdžia yra sugebėjimas įgyvendinti klasinius interesus", Poulantzas teigė, jog valstybės institucijos yra „valdžios centrai", bet „valdžią turi" klasės. Santykinė autonomija „atitenka" valstybei, ir ją lemia „galios santykiai vykstant klasių kovai" (Poulantzas, 1973, p. 335–336).

Tad šiuolaikinė liberali demokratinė valstybė yra ir būtinas anarchiškos konkurencijos pilietinėje visuomenėje rezultatas, ir jėga, padedanti reprodukuoti tokią konkurenciją ir susiskaldymą. Jos hierarchinis biurokratinis aparatas kartu su išrinkta vadovybe vienu metu siekia kurti ir reprezentuoti nacionalinę vienybę – „tautą-valstybę" – ir atomizuoti bei skaldyti politinį „kūną" (bent jau tą „kūno" dalį, kuri potencialiai kelia grėsmę egzistuojančiai tvarkai) (Poulantzas, 1980). Valstybė ne tiesiog įamžina socialinę ekonominę tikrovę, bet įsibrauna į patį jos kūrimą modifikuodama jos formą ir sustiprindama jos jėgas.

Tačiau Poulantzaso klasių, politinės valdžios ir valstybės santykių formulavime glūdi tam tikri sunkumai. Juk jis pripažino tam tikrą valstybės autonomiją ir tuo pat metu teigė, kad bet kokia valdžia yra klasės valdžia[5]. Kadangi jis buvo šitoks nenuoseklus, tai smarkiai nuvertino pačios valstybės galimybes reaguoti į socialinius ir ekonominius pokyčius bei daryti jiems įtaką. Požiūris į valstybę tik iš „negatyvios" perspektyvos – būtent, kiek valstybė stabilizuoja kapitalistinį ekonominį verslą arba trukdo stiprėti potencialiai revoliucinėms įtakoms, – baigėsi savotišku dirbančiųjų klasių bei kitų grupių ir socialinių sąjūdžių galimybių daryti įtaką valstybės raidai ir organizacijai nuvertinimu (žr.

[5] Poulantzas mėgino išspręsti šias problemas savo paskutinėje knygoje *Valstybė, valdžia, socializmas* (1980). Tai geriausias jo darbas. Tačiau nemanau, kad ir čia visiškai įveikiamos šios problemos, nors darbe esama kai kurių svarbių įžvalgų.

Frenkel, 1979). Kiek valstybė iš tikrųjų įtraukta į „klasinių santykių prieštaravimus", tiek ji negali būti vien „status quo gynėja". Be to, pabrėžimas, kad valstybė esanti „klasinių jėgų kondensatas", reiškė, jog valstybė buvo šitaip aiškinama jos pakankamai neapibrėžus iš vidaus ar pakankamai neatsižvelgus į jos institucinę diferenciaciją. Buvo ignoruojami klausimai, kaip veikia institucijos ir kaip formuojasi ryšys tarp elitų, valdžios pareigūnų ir parlamentarų.

Clausas Offe neomarksistiniuose sluoksniuose atgaivino ginčą apie demokratiją, klases ir valstybinę valdžią – mat jis suabejojo tiek Milibando, tiek Poulantzaso pamatinėmis prielaidomis ir mėgino jas pakeisti (žr. Frankel, 1979; Keane, 1984b). Offe's nuomone, valstybė nėra nei tiesiog „kapitalistinė valstybė", kaip tvirtino Poulantzas (klasių galios sąlygojama valstybė), nei „valstybė kapitalistinėje visuomenėje", kaip teigė Milibandas (valstybė, išsauganti tam tikrą politinę galią, nepriklausomą nuo tiesioginių klasinių interesų). Remdamasis šiuolaikinio kapitalizmo samprata, pabrėžiančia vidinį jo diferencijavimąsi į daug sektorių, Offe manė, kad reikšmingiausias valstybės bruožas yra būdas, kuriuo ji įpainiota į kapitalizmo prieštaravimus. Pasak jo aiškinimo, šiai situacijai būdingi keturi svarbiausi bruožai.

Pirma, privatus kapitalas yra svarbiausias ekonominio verslo pagrindas, bet ekonominė nuosavybė nesuteikia tiesioginės politinės valdžios. Antra, per privatų kaupimą kuriamas kapitalas yra materialinis pagrindas, nuo kurio priklauso valstybės finansai, gaunami įvairiopai apmokestinus turtą ir pajamas. Trečia, valstybė priklauso nuo pajamų šaltinio, kurio ji, išskyrus valstybines įmones, tiesiogiai neorganizuoja. Taigi valstybė apskritai „suinteresuota" skatinti kapitalo kaupimo procesą. Šis interesas kyla ne iš kokios nors valstybės sąjungos su kapitalu savaime, bet iš bendro valstybės rūpinimosi savo išlikimo sąlygomis. Ketvirta, liberaliose demokratinėse valstybėse politinę valdžią reikia laimėti įgyjant masinę rinkėjų paramą. Ši politinė sistema padeda nuslėpti faktą, kad valstybės pajamos gaunamos iš privačiai kaupiamo turto, kuriuo valstybė labiausiai remiasi.

Šios kapitalistinės valstybės charakteristikos lemia tai, kad valstybės padėtis struktūriškai prieštaringa. Viena vertus, valstybė privalo palaikyti kaupimo procesą ir privatų išteklių pasisavinimą; antra vertus, ji privalo skatinti tikėjimą ja kaip nešališka klasinių interesų arbitre ir

šitaip legitimuoti savo valdžią (Offe, 1984). Institucinis valstybės ir ekonomikos atskyrimas reiškia, kad valstybė priklausoma nuo išteklių, atsirandančių organizavus pelningą gamybą. Kadangi iš esmės „ne jos galioje organizuoti" per kaupimo procesą atsirandančius išteklius, formuojasi „institucinis valstybės *savanaudiškumas*", visų, turinčių valstybinę valdžią, interesas saugoti kapitalistinės ekonomikos gyvybingumą. Šiais argumentais Offe atsiribojo ir nuo Milibando, ir nuo Poulantzaso požiūrio (ir labai priartėjo prie neopliuralistinio požiūrio). Pasak jo, institucinį valstybės savanaudiškumą „lemia ne konkrečios vyriausybės sąjunga su taip pat kaupimu suinteresuotomis konkrečiomis klasėmis, jo taip pat nelemia kokia nors politinė kapitalistų klasės galia, dėl kurios ši klasė „spaudžia" valstybinės valdžios postus turinčius žmones tenkinti šios klasės interesus" (Offe and Ronge, 1975, p. 140). Valstybė suinteresuota palaikyti kaupimą savo pačios labui.

Politinės valdžios pobūdis determinuojamas dvejopai: jį determinuoja formaliosios demokratinio ir atstovaujamojo valdymo taisyklės, apibrėžiančios institucinę *priėjimo* prie politinės valdžios formą, ir materialus kaupimo proceso turinys, nustatantis sėkmingos politikos *ribas*. Kadangi vyriausybėms reikia pergalės rinkimuose ir finansinių išteklių politikai įgyvendinti, jos priverstos vis labiau kištis į ekonominių problemų sprendimą. Tačiau didėjančiam spaudimui kištis prieštarauja kapitalistų suinteresuotumas investavimo laisve ir jų užsispyrėliškas priešinimasis valstybės pastangoms kontroliuoti gamybinius procesus (pavyzdžiui, tai matyti iš verslo pastangų išvengti „perdėto reguliavimo").

Todėl šiuolaikinei valstybei iškyla prieštaringi imperatyvai: ji privalo palaikyti kaupimo procesą nesutrikdydama nei *privataus* kaupimo, nei tikėjimo rinka kaip teisinga menkų išteklių skirstytoja. Kišimasis į ekonomiką neišvengiamas, bet politinė ekonomikos kontrolė kelia pavojų, kad bus suabejota tradiciniu visos socialinės tvarkos legitimumo pagrindu – liberaliu tikėjimu, kad kolektyvinį gėrį laiduoja patys individai, kurie siekia savo tikslų minimaliai kišantis „nešališkai" valstybei. Tad valstybė privalo kištis, bet slėpti savo rūpinimąsi kapitalo sveikata. Taigi Offe apibrėžė liberalią demokratinę kapitalistinę valstybę nurodydamas šiuos jos bruožus: (a) ji pašalinta iš kaupimo, (b) ji atlieka būtiną kaupimui funkciją, (c) ji priklausoma nuo kaupimo, (d) jos funkcija – slėpti ir neigti (a), (b) ir (c) (Offe, 1975, p. 144).

Įdomu, kad nors neopliuralistų nedomino problemos, susijusios su (d) punktu, daugelis mąstytojų neopliuralistų galėtų lengvai sutikti su (a)–(c) punktais. Lindblomo, Dahlio ir Offe's pozicijos darėsi vis panašesnės daugeliu pamatinių klausimų. Jie pripažino, kad Vakarų demokratinės valstybės priklauso nuo privačiai kuriamų išteklių; pripažino, kad liberalios demokratinės valstybės smarkiai remia (būdamos neišvengiamai šališkos) „korporacijų darbotvarkę"; pripažino, kad demokratijos veikimą riboja ar varžo privati gamybos priemonių nuosavybė. Nors Offe skyrė valstybei pagrindinį vaidmenį kaip klasinių antagonizmų tarpininkei ir labiau pabrėžė klasės svarbą, negu kad būtų pabrėžę Lindblomas ar Dahlis, jie visi taip pat pritarė požiūriui, kad „valstybės vadybininkai" gali būti šiek tiek nepriklausomi nuo tiesioginio ekonominio ir socialinio spaudimo, t.y. jie pripažino, jog valstybės negalima aiškinti vien siejant ją su socialiniais ekonominiais faktoriais arba redukuoti į šiuos faktorius.

Tačiau daugumoje septintojo dešimtmečio ir aštuntojo dešimtmečio pradžios Offe's darbų pirmiausia buvo pabrėžiamas valstybės kaip „reaguojančio mechanizmo" pobūdis. Jis teigė, kad jeigu jo pateikiamas modernios valstybės apibrėžimas pagrįstas, tai „sunku įsivaizduoti, kad kuriai nors valstybei kapitalistinėje visuomenėje galėtų pavykti nors kiek ilgiau vienu metu ir sėkmingai vykdyti šio apibrėžimo numatytas funkcijas" (Offe, 1975, p. 144). Norėdamas ištirti šią hipotezę, Offe tyrinėjo valstybės valdymo pobūdį ir, konkrečiai, jos sugebėjimą veiksmingai valdyti. Offe kėlė mintį, kad valdymo problemos ypač sunkios, nes daugelis politikos krypčių, kurias mėgina įgyvendinti šiuolaikinės vyriausybės, yra ne paprastas rinkos mechanizmo priedas, bet faktiškai yra rinkos veikimo pakaitalas. Vadinasi, įrodinėjo Offe, pateikdamas įdomių sąsajų su korporatistiniu požiūriu, valstybė dažnai selektyviai globoja tuos, kurių pritarimas ir parama svarbiausi palaikant egzistuojančią santvarką – tai pagrindinės korporacinės grupės ir organizuotas darbas. Negana to, jis teigė, kad šių „strateginių jėgų" atstovai vis labiau padeda šalinti grėsmes politiniam stabilumui dalyvaudami labai neformaliame, užparlamentiniame derybų procese (1979, p. 9). Vadinasi, liberali demokratinė valstybė, užsimodama išlaikyti egzistuojančią institucinę sąrangą, bus linkusi remti kompromisą tarp galingų įsitvirtinusių suinteresuotų grupių. Tačiau šis kompromisas pernelyg dažnai da-

romas pažeidžiamų grupių, pavyzdžiui, jaunimo, pagyvenusių žmonių, ligonių, nepriklausančiųjų profesinėms sąjungoms ir nebaltųjų politinių ir ekonominių interesų sąskaita (žr. Offe, 1984; tolesnį svarstymą žr. 1985). To, ką anksčiau vadinau daugelio žmonių ribotu dalyvavimu arba apskritai nedalyvavimu, sąlygos sistemingai atkuriamos, Offe nuomone, todėl, kad valstybei rūpi palaikyti bendrą institucinę tvarką, kurioje kapitalistiniai mechanizmai užima svarbiausią vietą.

Offe's analizėje glūdi daug reikšmingų implikacijų, tarp jų – išvada, kad moderniose kapitalistinėse demokratijose pagrindinės politinės problemos „sprendžiamos" arba jas užgniaužiant, arba perkeliant į kitas sritis. Kai kurios šių implikacijų bus nagrinėjamos kitame skyriuje, aptariant „demokratijos krizės" teorijas. Čia reikia itin pabrėžti, kodėl Offe's indėlis į šiuolaikinių liberalių demokratijų analizę svaresnis negu Milibando ir Poulantzaso. Pabrėždamas, kad valstybė įsipainiojusi į klasinius antagonizmus, Offe įveikia kai kuriuos Milibando ir Poulantzaso „negatyvaus" požiūrio, jog valstybė funkciškai supančiota kapitalo poreikių arba kapitalistų klasės, ribotumus. Offe's darbuose parodoma, kaip įvairios jėgos stumia ir traukia valstybę vykdyti politiką ir teikti paslaugas, kurios naudingos ne tik kapitalui, bet ir kai kuriems geriausiai organizuotiems darbininkų klasės sektoriams. Darbininkų judėjimo istorija yra nuolatinių pastangų kompensuoti kai kurias darbdavių ir darbuotojų galios skirtumo nulemtas skriaudas. Reaguodama į jas, valstybė pradėjo vykdyti įvairiopą politiką, kurios tikslas – padidinti gyvenimo minimumą užtikrinantį darbo užmokestį, plačiau teikti viešąsias gėrybes, plėsti demokratines teises ir keisti pusiausvyrą tarp viešojo ir privataus sektorių. Offe's darbuose aiškiai pripažįstama, kad socialinė kova „įrašyta" pačioje valstybės ir politikos rezultatų prigimtyje. Jis teisingai nurodė, kad nors valstybė priklauso nuo kapitalo kaupimo proceso, daugybė ekonominių, socialinių ir rinkiminių politikos suvaržymų reiškia, jog valstybė jokiu būdu nėra vien kapitalistinės reprodukcijos atstovė. Nuolatinės valdžios pastangos manevruoti šių prieštaringų spaudimų sąlygomis gali tam tikru mastu ir kompensuoti, ir paslėpti demokratinės valstybės šališkumą ir priklausomybę. Manau, kad reikšminga ir tai, jog Offe pabrėžia kainą, kurią už šį manevravimą dažnai turi mokėti pažeidžiamiausi visuomenės sluoksniai. Kiek šias problemas galima paversti svarbiausiu „empirinės demokratinės teori-

jos" klausimu, tiek sukuriamas pagrindas įtikinamiau aiškinti, kaip veikia egzistuojančios demokratijos.

Tačiau Offe sumenkino savąją demokratijos ir valstybės sampratą nepakankamai įvertindamas politinių atstovų ir administratorių sugebėjimą efektyviai įgyvendinti *politinę strategiją*. Nors jis formaliai pripažino šį sugebėjimą, nepakankamai jį įvertino. Jo polinkis aiškinti valstybės politikos raidą ir ribotumus remiantis funkciniais imperatyvais (būtinybė patenkinti kapitalą ir darbą, užtikrinti kaupimą ir legitimaciją) skatino jį menkinti „strateginį protą", kurį dažnai parodo valdžia ir valstybės įstaigos ir kuris tampa ypač akivaizdus istoriniu ir lyginamuoju požiūriu vertinant liberalių kapitalistinių visuomenių valstybės veiklos *įvairius modelius* (žr. Bornstein *et al.*, 1984; P. Hall, 1986). Su tuo susijęs dar vienas trūkumas – jis ignoruoja skirtingas institucinių sanklodų formas, kuriančias „demokratijas" įvairiose šalyse[6]. Kaip šios sanklodos atkuriamos ir palaikomos bėgant laikui, kuo ir kodėl jos skiriasi įvairiose šalyse, kokie šitų skirtumų padariniai – visa tai svarbūs klausimai mėginant tinkamai vertinti demokratijos modelius (Potter *et al.*, 1997).

Kintama atstovaujamųjų institucijų forma

Viena politikos analitikų grupė mėgino pašalinti kai kurias šias spragas tyrinėdama korporatizmo formavimąsi (žr. Schmitter, 1974; Panitch, 1976; Middlemas, 1979; plg. Jessop, 1990; Pierson, 1991). Nors dauguma mąstytojų „korporatistų" pernelyg plačiai apibendrino savo atradimų reikšmę, ją verta trumpai aptarti, nes šie atradimai atskleidžia daug vertų dėmesio tendencijų. Pirma, dvidešimtojo amžiaus ekonomikos permainos sudarė sąlygas ekonominei galiai vis labiau koncentruotis, o tai dažnai leisdavo privačiam kapitalui paimti viršų kovose su darbu. Susidūręs su besipriešinančia darbo jėga, kapitalas gali visada pakeisti savo investavimo centrus ir šitokiu būdu sumažinti darbo vietų skaičių ir susilpninti darbininkų galimybes kelti reikalavimus. Iš

[6] Daugelį šių trūkumų nagrinėjo pats Offe savo vėlesniuose darbuose (žr., pavyzdžiui, 1996a; 1996b). Šiuose darbuose nagrinėjama Europos – Vakarų ir Rytų – demokratinės politikos raida ir naujai pažvelgiama į demokratinės politikos prigimtį ir perspektyvas.

dalies reaguodamas į kapitalo galią, o iš dalies vien dėl paties šiuolaikinės ekonomikos sudėtingumo darbininkų judėjimas pats tapo sutelktesnis, biurokratiškesnis ir profesionalesnis. Susibūrė galingos rinkoje susiduriančios tiek kapitalo, tiek ir darbo organizacijos, kiekviena sugebanti ir norinti sugriauti kitos planus. Iki šių permainų *buvo* daugybė politinę įtaką daryti siekusių ekonominių ir socialinių grupių, kaip ir įsivaizdavo klasikinis pliuralizmas, bet dabar jų nebėra. Visi demokratinės teorijos modeliai, aiškinantys, kaip sakė pagrindinis korporatizmo teorijos atstovas, kad įvairius interesus įgyvendina „neapibrėžtas skaičius įvairiopų, savanoriškų, konkuruojančių, nehierarchiškai organizuotų ir nepriklausomų... kategorijų", nebeveikia (Scmitter, 1974, p. 93; žr. Held and Krieger, 1984, p. 12–14).

Didėjant lūkesčiams ir reikalavimams, ypač per pirmuosius du dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo, kapitalo ir darbo sugebėjimas stabdyti ekonomikos augimą ir griauti politinį stabilumą (atitinkamai nebeinvestuojant arba streikuojant) valstybei iškėlė net dar rimtesnių valdymo problemų. Vis dėlto, nors klasinės jėgos darė įtaką valstybės veiklai, jos niekada šios veiklos nekontroliavo. Korporatizmo teoretikai atmetė marksistų piešiamą vaizdą, kad politikoje dominuoja klasės. Jie patys daugiausia domėjosi centralizuota organizuotų suinteresuotų grupių galia ir valstybės mėginimais išspręsti tokių grupių keliamas problemas pasitelkiant *išradingą politinio integravimo* strategiją. Tad šiuolaikinis korporatizmas buvo apibrėžtas kaip

> interesų atstovavimo sistema, kuriai priklausančios organizacijos suskirstomos į tam tikrą ribotą skaičių išskirtinių, prievartinių, hierachiškai surikiuotų ir funkciškai diferencijuotų grupių, kurias pripažįsta arba leidžia joms veikti (jei ne sukuria) valstybė ir sąmoningai suteikia šioms organizacijoms monopolinę teisę atstovauti atitinkamoms gupėms mainais už teisę šiek tiek kontroliuoti jų lyderių atranką bei jų reikalavimų ir paramos šiems reikalavimams raišką. (Schmitter, 1974, p. 93–94.)

Korporatistinė sankloda paprastai įkūnija „trišalius" darbdavių, darbininkų ir valstybės santykius, kuriuos galų gale tvarko valstybė.

Pasak korporatistų, direktyvinės valstybės galios padidėjo ir leidžia jai konstruoti karkasą, padedantį spręsti ekonominius ir politinius reikalus. Buvo tikimasi, kad mainais už gaunamus tiesioginius derybų su

valstybės pareigūnais kanalus – už „atstovavimo monopolį" – pagrindinių organizuotų suinteresuotų grupių lyderiai (pavyzdžiui, Britanijos profesinių sąjungų kongresas) rems sutartą politiką ir prireikus tvirtai kontroliuos savo narius. Derybų politika pasidarė sistemiškesnė ją sugriežtinus ir formalizavus, nors šalių diskusijos daugiausia vyko neformaliai, už uždarų durų ir nematant visuomenei. Nedidelis skaičius pagrindinių organizacijų dalyvavo sprendžiant aktualius klausimus mainais už priimamus gana naudingus jų nariams sprendimus. Vadinasi, korporatistinė sankloda buvo politinė strategija, leidžianti garantuoti vyraujančių profesinių sąjungų, verslo asociacijų ir jas remiančių rinkėjų paramą.

Korporatistinėje literatūroje galima rasti įvairių anksčiau minėtų tendencijų aiškinimų (pavyzdžiui, Winkler, 1976; Schmitter, 1979; Panitch, 1980). Tačiau šio skyriaus kontekste šių skirtumų aiškinimai nėra tokie reikšmingi kaip bendrieji politiniai padariniai, kuriuos, kaip teigiama, lemia trišaliai santykiai – naujos politinės struktūros, kurios susiformavo atėjus „postliberaliai, korporacinei kapitalistinei erai". Pabrėžiami trys svarbiausieji teiginiai. Pirma, įrodinėjama, kad tradicines atstovaujamąsias politines institucijas pamažu pakeitė trišališkumu grindžiamas sprendimų priėmimo procesas. Parlamento, kaip svarbiausio politikos formavimo ir sutarimo centro, padėtis pašlijo; įstatymo priėmimas parlamente labiau negu kada nors anksčiau yra mechaniškas jo patvirtinimas. Antra, teigiama, kad parlamentinis arba teritorinis atstovavimas nebėra svarbiausias būdas reikšti ir ginti interesus. Nors klasikiniai atstovavimo būdai išlieka (tebėra parlamentų nariai ir t.t.), pagrindinį politinio ir ekonominio valdymo darbą atlieka funkciniai atstovai – būtent korporacijų, profesinių sąjungų ir valstybinių organizacijų įgaliotiniai. Ne parlamente vykstantys politiniai procesai iš tiesų tapo svarbiausia sprendimų priėmimo vieta. Trečia, manoma, kad vietose išrinktų atstovų, o ką jau kalbėti apie paprastus piliečius, vaidmuo formuojant politiką staigiai sumenko. Politinis dalyvavimas tampa organizacijų elitų prerogatyva. Trumpai sakant, parlamento aukščiausią valdžią ir piliečių galią griauna ekonominiai pokyčiai, politinės įtampos ir organizacinės permainos. Nauji „lankstūs" derėjimosi būdai keičia sudėtingesnius įstatymų kūrimo ir valstybinės valdžios mechanizmus. Dėl šių

procesų marginalizuojami asmenys (pavyzdžiui, bedarbiai ir įvairūs visuomeniniai aktyvistai) gali prieštarauti įžiebdami „neoficialius" protesto sąjūdžius, bet apskritai mąstytojai korporatistai buvo linkę manyti, kad naujos institucinės procedūros nukala pagrindinių visuomenės frakcijų vienybę. Korporatistų nurodomi svarbiausieji žingsniai, daromi šia linkme, pateikiami 6.1 schemoje.

Korporatizmo teoretikų atskleistos tendencijos tikrai vertos dėmesio. Organizuotų suinteresuotų grupių dalyvavimas valdymo procese turi svarbių padarinių Vakarų demokratijai (žr. Middlemas, 1979, p. 381). Analizuodami, kaip formuojasi užparlamentinių derybų viešaisiais klausimais modeliai, korporatistai įžvalgiai nušvietė grupę veiksnių, padedančių paaiškinti menką formalių atstovaujamųjų struktūrų efektyvumą ir plačiai aptarinėtą ribotą parlamentinių institucijų kompetenciją. Jeigu būtų mažėjęs tautos suverenitetas, tai tikrai iš dalies aiškinti reikalus būtų reikėję remiantis korporatizmo teorija. Tačiau dera padaryti keletą išlygų.

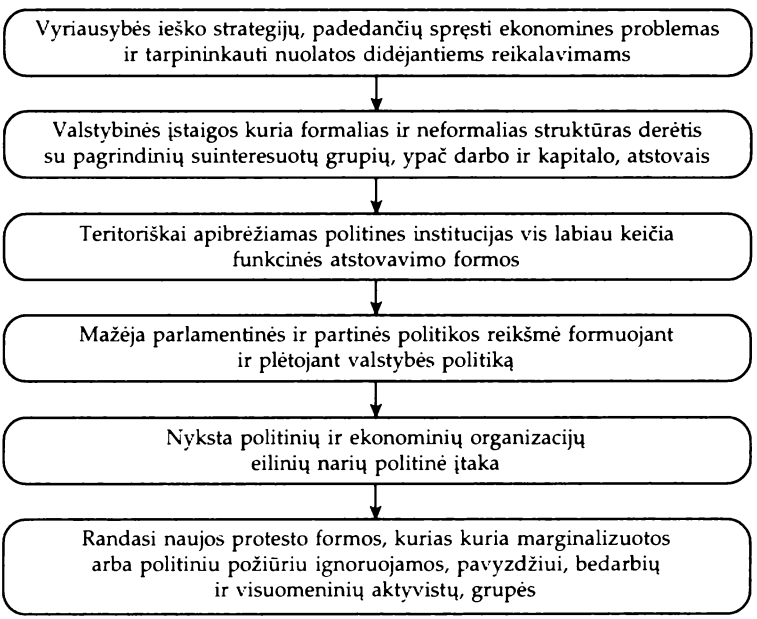

6.1 schema. Korporatizmas ir parlamentinės bei partinės politikos erozija

Pradėkime nuo to, kad į mintį, neva kadaise egzistavusi palyginti neribota, o dabar smarkiai apkarpyta parlamentinės diskusijos ir iniciatyvos sritis, reikia žvelgti atsargiai, kaip kad darė dauguma politikos teoretikų nuo Marxo iki Weberio ir nuo Lenino iki Dahlio. Aišku, kad parlamentai visada buvo smarkiai varžomi. Ilgainiui suvaržymai iš tiesų galėjo keistis, bet būtų labai sunku pagrįsti požiūrį, kad šiais laikais atstovaujamųjų institucijų efektyvumas ir autoritetas itin susilpnėjo. Be to, nors korporatistinė teorija atskleidė kai kuriuos reikšmingus pokario valdžių veiklos pokyčius, buvo nedaug sričių, jei apskritai buvo, kuriose, išskyrus makroekonominės politikos sritį, būtų buvę sudarinėjami trišaliai susitarimai; ir net labai nedaugelis makroekominės politikos dalykų, išskyrus pajamų politiką, atitiko „korporatistinį" aiškinimą. Yra nedaug pagrįstų argumentų, kurie leistų teigti, jog funkcinis atstovavimas iš tikrųjų pakeitė partijų ir parlamentų vaidmenis. Be to, nors korporatistinės struktūros šiek tiek išsiplėtė, jos tebėra trapios, nes tam reikia palyginti retai susiklostančios sankaupos sąlygų, laiduojančių darbo integraciją. Tarp tų sąlygų yra šios:

1) būtinas palankus darbininkų sąjūdžio požiūris į makroekonominės politikos srityje taikomų struktūrinių arba perskirstomųjų priemonių „kooperacinį valdymą";
2) reikia valstybinių institucijų, galinčių vadovauti trišalio valdymo iniciatyvoms;
3) būtina suinstitucinti profesinių sąjungų galią koordinuotame darbininkų klasės sąjūdyje;
4) būtina pakankama centralizacija, kad darbo konfederacijų sprendimai būtų privalomi vykdyti atskiroms profesinėms sąjungoms;
5) reikiama elito įtaka profesinėms sąjungoms, kad eiliniai nariai pritartų sutartai politikai. (Adaptuota iš Held and Krieger, 1984, p. 14.)

Korporatyvinė sankloda plačiai įsitvirtino tik keliose šalyse, ypač Austrijoje, Nyderlanduose ir Švedijoje; kitur daugelio iš šių sąlygų vis dar nėra, o kai kuriose šalyse, tokiose kaip Britanija, labai trumpą laiką buvo tik kelios iš jų (žr. Lembruch, 1979; plg. Williamson, 1989).

Trišalių santykių plėtros perspektyvos buvo šviesiausios ekonominio augimo laikotarpiu nuo šeštojo dešimtmečio iki aštuntojo dešimtmečio pradžios. Tuometinis klestėjimas tikrai padėjo sustiprėti požiūriui, kad pokario eros politikoje įmanoma suderinti visus svarbiausius interesus. Gausėjantys ištekliai reiškė, kad vadybininkai ir darbuotojai kartu su politikos administratoriais gali rasti manevro erdvę ir pagrindą tuo metu arba ateityje patenkinti tuos interesus. Priešingai, nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio prasidėję rimti ekonominiai sunkumai aiškiai parodė, koks ribotas darbo ir kapitalo bendradarbiavimo pagrindas ir kokios menkos perspektyvos sukurti institucijas, kurių egzistavimo prielaida būtų noras derėtis ir daryti kompromisus. Tai pripažinus, vargu ar stebina, kad dramatiškai pasikeitė pagrindinė vėlesnės demokratijos teorijos tema – ja tapo „demokratijos krizė" (žr. 7 sk.).

Mėginimai kurti korporatyvines sanklodas galbūt patys padėjo sukelti kai kuriuos sunkumus, kuriuos šiandien patiria šiuolaikinės demokratijos. Korporatyvistinėms strategijoms būdingas arba „specialiomis" derybomis išreiškiamas palankumas tam tikroms galingoms arba dominuojančioms grupėms atima rinkiminę/parlamentinę pažeidžiamesnių grupių paramą, kurios gali prireikti, kad išliktų vyriausybės. Labai politiškai sureikšmindamas tam tikras problemas, trišališkumas neišvengiamai skatina marginalizuoti arba ignoruoti kitas problemas. Dar svarbiau, kad mėginimai įgyvendinti tokias strategijas gali toliau griauti pagarbą ir daryti mažiau priimtinas institucijas, kurios tradiciškai padėdavo valdyti konfliktą. Šios institucijos – tai partijų sistemos ir kolektyvinių derybų susirinkimai. Tad naujos struktūros gali, kaip iš tiesų ir spėjo kai kurie korporatizmo teoretikai, duoti priešingą rezultatą – skatinti formuotis opozicinius sąjūdžius, kuriuos daugiausia sudarytų išstumtieji iš susiklosčiusio politinio sprendimų priėmimo proceso, – tai, pavyzdžiui, būtų paprasti darbininkai, ekologijos problemomis besirūpinantys asmenys, kampanijų už branduolinį nusiginklavimą dalyviai, moterų sąjūdžio aktyvistai ir regioninių arba nacionalistinių sąjūdžių nariai (žr. Offe, 1980).

Norėdamos iš esmės pakeisti demokratijos pobūdį, korporatyvinės sistemos, ko gero, turėjo garantuoti ne tik dominuojančių organizuotų suinteresuotų grupių galios simetriją – tai leistų iš tiesų derėtis, –

bet taip pat rasti kokį nors būdą įtraukti į sprendimų priėmimo procesą visus reikšmingus interesus ir požiūrius. Šito jos tikrai nepadarė. Jos yra nauja atstovavimo forma, tai yra įdomi, bet ribota demokratijos teorijos ir praktikos plėtros kapitalistinėje visuomenėje tendencija. Tačiau korporatyvinių institucijų buvimas tikrai yra kitas nagrinėtinas veiksnys ir tikrai kita jėga, dar labiau atimanti iš paprastų piliečių galimybę nors kiek labiau kontroliuoti socialinius, ekonominius ir politinius reikalus.

Demokratijos teorija keičiasi. Skirtumai tarp kiekvienai iš pagrindinių politinės analizės krypčių atstovaujančių mąstytojų beveik tokie pat dideli kaip ir skirtumai tarp pačių tradicijų. Daugelis nemarksistų pradėjo pripažinti demokratinio gyvenimo suvaržymus, kuriuos, be kitų priežasčių, lemia milžiniška nuosavybės ir gamybinio turto valdymo koncentracija. Geriausiuose naujuose marksistiniuose darbuose pradėta perkainoti liberalias atstovaujamąsias institucijas ir pripažinti, kad valstybės veiklą iš dalies reikia aiškinti siejant ją su rinkiminių procesų dinamika, besikeičiančiais interesų konsteliacijų modeliais ir su konkurenciniu spaudimu grupių, kurios ne visos yra klasinio pobūdžio. Be to, yra įdomių suartėjimo taškų tarp neopliuralistų ir neomarksistų normatyvinių siekių. Nors pirmieji pripažįsta, kad atstovaujamoji demokratija visada svarbi, jie sutinka, jog privati ekonominė galia neleistinai luošina demokratinį gyvenimą. Dar neseniai marksistai apskritai nebuvo pasiruošę permąstyti savo atsidavimo Marxo klasikinės vizijos politikai (IV modelis). Bet dabar tai pasikeitė. Iš dalies reaguodami į valstybės augimą Vakarų ir Rytų Europoje, o po to – į Vakaruose ir Rytuose mestus iššūkius šiam augimui, kai kurie marksistai iš naujo įvertino, kokios svarbios liberaliosios demokratijos pabrėžiamos asmens laisvės ir teisės, taip pat, kokios svarbios grupės ir įstaigos, organizuojančios savo veiklą nepriklausomai nuo valstybės arba partijos kontrolės. Kaip išsamiau parodysime 7 ir 8 skyriuose, tam tikrų liberalių demokratinių inovacijų reikšmė buvo visapusiškiau įvertinta.

Tačiau net geriausi šiuolaikiniai demokratijos modeliai neišvengia tam tikrų ribotumų, kuriuos lemia domėjimasis pirmiausia valstybės ir ekonomikos santykiais. Nors marksistai išplėtė politikos sampratą,

kad ši apimtų galios santykius gamybos srityje, nė viena iš tradicijų tinkamai nenagrinėjo riboto dalyvavimo arba nedalyvavimo politikoje sukuriamų užburtų ratų, kurių ištakos – lyties arba rasės pagrindu atsirandantys dominavimo santykiai, arba nenagrinėjo, kokios implikacijos demokratijos teorijai glūdi tokių figūrų kaip Wollstonecraft darbuose (žr. p. 83–90). Toks šališkumas ir vienpusiškumas neabejojamai reiškia, kad šiuolaikinių demokratijos modelių įžvalgos tebėra neišsamios. Atrodo, kad marksizmo, pliuralizmo ir kitų iki šiol nagrinėtų požiūrių prielaida yra samprata, jog politikos sritis sutampa su viešąja valstybės ir/arba ekonominių santykių sritimi ir jog pastaroji yra tikroji politinės veiklos ir tyrinėjimo sritis. Atitinkamai „privačių" santykių pasaulis su jo radikaliai asimetriškais reikalavimais piliečiams ir asimetriškomis piliečių pasirinkimo galimybėmis šalinamas iš akiračio. Kaip konkrečiai bus įveiktas – tai ir privalu padaryti – šis trūkumas, ir kaip bus suderintos kai kurios svarbiausios pagrindinių demokratijos teorijos tradicijų įžvalgos – šis klausimas tebėra atviras.

7

NUO POKARIO STABILUMO PRIE POLITINĖS KRIZĖS: POLITINIŲ IDEALŲ POLIARIZACIJA

Pusantro dešimtmečio laikotarpį po Antrojo pasaulinio karo daugelis yra apibūdinę kaip sutarimo, tikėjimo valdžia ir legitimumo tarpsnį. Atrodė, jog ilgas karas sukėlė bangą pažadų ir vilčių, kad prasidės nauja era, kurios būdingas bruožas bus pažangios valstybės ir visuomenės santykių permainos abiejose Atlanto pusėse. Britanijoje karalienės Elizabeth II vainikavimas 1953 m. – mažiausiai du milijonai žmonių išėjo į gatves, daugiau negu dvidešimt milijonų stebėjo jį per televizorių, beveik dvylika milijonų klausėsi per radiją – sustiprino socialinio konsensuso, pokarinės visuomenės sutarties įspūdį (Marwick, 1982, p. 109–110). Monarchija reiškė tradiciją ir stabilumą, o parlamentas simbolizavo atskaitomybę ir reformą. JAV, atrodė, buvo visiškai įtvirtintas patriotinis visų piliečių atsidavimas. Pasak vieno autoriaus, kartojančio labai populiarią nuomonę,

> Amerika buvo ir tebėra viena iš demokratiškiausių pasaulio valstybių. Čia kur kas labiau negu kur nors kitur visuomenei leidžiama plačiai dalyvauti formuojant socialinę ir bendrąją politiką... Žmonės mano žiną, ko jie nori, ir visai nenusiteikę būti vedami į žalesnes ganyklas. (Hacker, 1967, p. 68, cituoja Margolis, 1983, p. 117.)

Pokario metais politikos komentatoriai nuo politinio spektro dešinės iki kairės skelbė esant plačią paramą pagrindinėms visuomenės institucijoms. Tikėjimą laisvos verslininkystės, kurią tramdytų ir reguliuotų intervencionistinė valstybė, visuomene sustiprino politiniai dešinės (fašizmo ir nacizmo Centrinėje ir Pietų Europoje) ir kairės (komunizmo Rytų Europoje) kraštutinumai. Be to, šaltasis karas kėlė milžinišką įtam-

pą, dėl kurio visi vadinamieji „respektabilūs" politikai telkėsi dešiniajame centre. Aptardamas šio laikotarpio Britanijos politiką, A. H. Halsey rašė: „Laisvė, lygybė ir brolybė padarė pažangą". Visiškas užimtumas ir didėjančios išsilavinimo ir profesinės galimybės pavertė šį tarpsnį „apskritai didelio kilimo ir lėtai besiskleidžiančio visuotinio klestėjimo laikotarpiu. Politinio konsensuso banga tvirtai laikėsi dvidešimt ar daugiau metų" (Halsey, 1981, p. 156–157). Kaip matėme, šio konsensuso egzistavimą smarkiai rėmė tokie akademiniai tyrinėjimai kaip Almondo ir Verbos *Pilietinė kultūra*, kuriuose buvo peršama mintis, kad vadovaujančioms Vakarų demokratijoms būdingas labai išugdytas lojalumo jų valdymo sistemoms jausmas, stipri pagarba politinei valdžiai ir pasitikėjimo bei tikėjimo savimi nuostatos (žr. p. 243–244).

„Naujosios politikos" ribas apibrėžė siekiai daryti socialines ir ekonomines reformas, pagarba konstitucinei valstybei ir atstovaujamajam valdymui ir troškimas skatinti individus stengtis įgyvendinti savo interesus ir kartu išsaugoti nacionaliniams arba valstybės interesams tarnaujančią politiką. Šių siekių pagrindas buvo valstybės samprata, pasak kurios, valstybė yra tinkamiausia priemonė įgyvendinti tiek individo, tiek ir kolektyvo „gėrį". Saugodamos piliečius nuo savavališko kišimosi ir padėdamos pažeidžiamiesiems, vyriausybės galėjo sukurti platesnes galimybes visiems. Beveik visos politinės partijos šeštajame ir septintajame dešimtmečiais tikėjo, jog, būdamos valdžioje, jos turi įsikišti, kad būtų sumažintos neteisingai privilegijuotųjų turimos privilegijos ir pagerinta nuskriaustųjų padėtis. Tik „globojančios valstybės", įkūnijančios rūpinimąsi ir sąžiningumą, specializaciją ir išmanymą, politika galėjo sukurti sąlygas, kuriomis kiekvieno piliečio gerovė ir gėris būtų suderinami su visų gerove ir gėriu.

Šios gerovės ar „socialdemokratinės", arba „reformistinės", politikos ištakos buvo kai kurios ugdomosios demokratijos idėjos ir principai (žr. 3 sk., p. 139–142). Tačiau šią sampratą akivaizdžiausiai įkūnijo besiplečiančios, keinsinės, intervencionistinės valstybės reali politika ir jos įgyvendinama konkreti politika pokario metais. Spartus ekonomikos augimas tais metais leido finansuoti iš pažiūros vis didesnės socialinės gerovės programą. Tačiau aštuntojo dešimtmečio viduryje prasidėjus pasaulinės ekonomikos nuosmukiui, gerovės valstybės patrauk-

lumas pradėjo mažėti ir ji tapo puolimo tiek iš kairės (kaip mažai kėsinusis arba visai nesikėsinusi į privilegijuotųjų ir galingųjų pasaulį), tiek ir iš dešinės (kaip per brangi ir kelianti grėsmę asmeninei laisvei) taikiniu. Kadaise ją palaikiusi interesų koalicija, kurią sudarė labai įvairių politinių partijų politikai, socialinei reformai angažuoti profesinių sąjungų nariai ir pramonininkai, besirūpinantys sukurti stabilią aplinką ekonomikos augimui, pradėjo irti. Klausimas, ar valstybę reikia pasukti „atgal", ar „pirmyn", tapo smarkios diskusijos tema. Vykstant šiam procesui, gerovės valstybę grindusių idėjų sintezė pradėjo atrodyti vis silpnesnė. Reikalaudami asmens teisių ir kartu kruopščiai vadovaujamos valstybės veiklos, kad būtų laiduojamas didesnis nešališkumas ir teisingumas visiems, vis didesnės valstybinio valdymo srities gynėjai tiesė kelią nepaprastai išplėstai valstybės kišimosi į pilietinę visuomenę programai. Problema ta, kad daugelis iš jų palyginti nedaug ką pasakė apie pageidaujamas valstybės veikimo formas ir ribas ir todėl padėjo sukurti, bent jau kai kurių nuomone, paternalizmą, biurokratiją ir hierarchiją visose valstybinės politikos srityse. Šių permainų padariniai demokratijos pobūdžiui ir dinamikai buvo ryškūs.

Šiame skyriuje toliau nagrinėjamas ginčas dėl liberaliųjų demokratijų pobūdžio. Iš pradžių aptarsime dviejų rūšių argumentus. Pirmieji yra susiję su pokario socialinio „konsensuso" pobūdžiu („ideologijos pabaigos" ir „vienmatės visuomenės" tezės). Antrieji susiję su konsensuso irimu ir nuo septintojo dešimtmečio pabaigos vis didėjančia „demokratijos krize" („valdžios perkrovos" ir „legitimacijos krizės" teorijos). Abiejų rūšių argumentai nušviečia kai kuriuos pagrindinius pokarinių politinių perspektyvų trūkius. Savo ruožtu, nagrinėjant kiekvienos rūšies argumentus, aptariamas kontekstas, padedantis geriau suprasti esamą demokratinės politikos būklę bei dar du demokratijos modelius: „teisinę demokratiją", arba Naujosios dešinės modelį, ir „dalyvaujamąją demokratiją" – Naujosios kairės modelį. Schema 7.1 parodo plačius ryšius tarp šių nuostatų ir susieja jas su kai kuriais ankstesniuose skyriuose nagrinėtais atitinkamais modeliais.

Dera tarti trumpą įspėjamąjį žodį apie terminiją. Daugelis Naujosios dešinės ir Naujosios kairės idėjų nėra naujos; kai kurios iš jų buvo išplėtotos gerokai anksčiau, negu tapo garsios kaip Naujosios dešinės ar

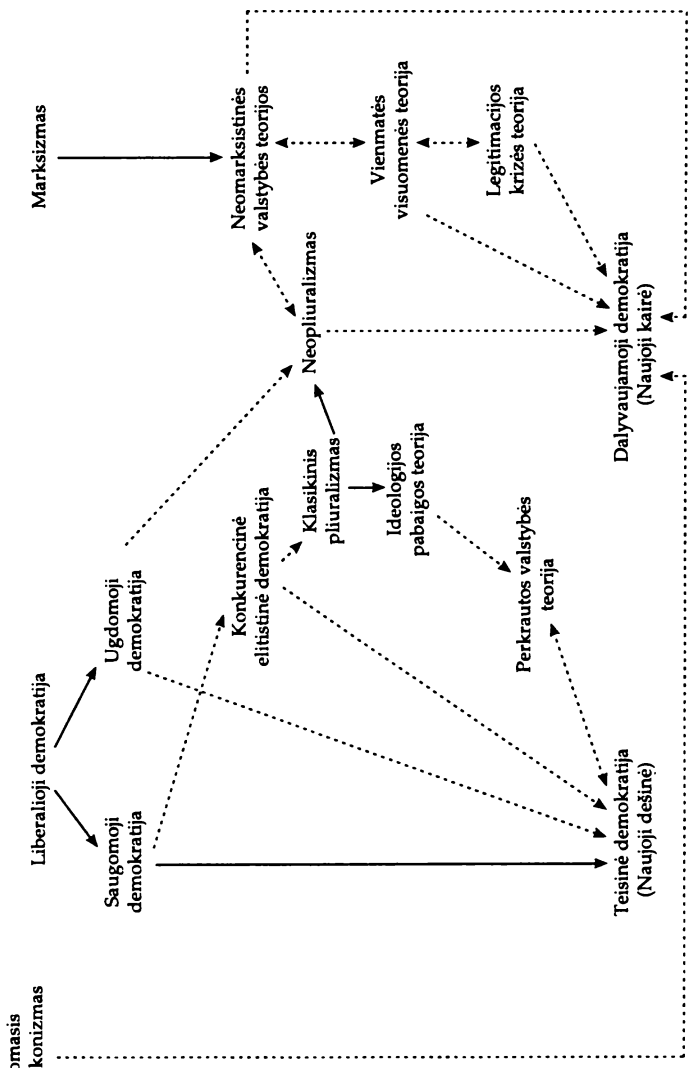

7.1 schema. Teorinės demokratijos modelių trajektorijos

Naujosios kairės idėjos (ir kai kurios iš jų bus gana pažįstamos iš ankstesniuose skyriuose aptartų teorinių nuostatų). Vis dėlto sąlygos, kuriomis radosi Naujoji dešinė ir Naujoji kairė, padėjo suteikti „senoms" idėjoms naujos jėgos. Be to, jos skatino atnaujinti pačias šias idėjas. Taip pat įsidėmėtina, kad Naujoji dešinė iš dalies atsirado kaip įnirtinga priešprieša septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje kilusiems Naujosios kairės sąjūdžiams (plačiai kalbant, įvairioms socialistinėms grupuotėms, moterų judėjimui, ekologinių kampanijų dalyviams, taikos sąjūdžiui). Nuo septintojo dešimtmečio pabaigos įvyko kažkas panašaus į politinės demokratijos teorijos atgimimą, nors šiam atgimimui ir buvo būdinga ryški pažiūrų poliarizacija.

Teisėta demokratinė santvarka ar represyvus režimas?

Politikos analitikams, mąsčiusiems apie nepaprastą dvidešimto amžiaus pramoninio kapitalistinio pasaulio sumaištį – du milžiniškus karus, Rusijos revoliuciją, ketvirtojo dešimtmečio depresiją, fašizmo ir nacizmo iškilimą, – padarė įspūdį po Antrojo pasaulinio karo stojusi sąlygiška politinė ir socialinė harmonija. Šeštojo dešimtmečio pabaigos ir septintojo dešimtmečio pradžios Amerikos, Britanijos ir žemyninės Europos politikos mokslininkai ir sociologai mėgino paaiškinti šią harmoniją. Viena garsi grupė, plėtojusi savo argumentus klasikinio pliuralizmo dvasia, iškėlė teiginį apie „ideologijos pabaigą". Šis teiginys labai derėjo su tomis pažiūromis, kurias šeštojo dešimtmečio gale ir septintojo dešimtmečio pradžioje reiškė žiniasklaida, pagrindinės politinės partijos, oficialūs politiniai sluoksniai ir daugelis profesinių sąjungų sąjūdžio organizacijų. Kita daug mažesnė grupė skelbė radikaliai priešingą požiūrį: ji siūlė tokį įvykių aiškinimą, kuriam mažai pritarė, o gal ir visai nepritarė, svarbiausios valstybės, ekonomikos ir kultūros institucijos, nors šis požiūris darė didžiausią įtaką studentams ir radikaliems septintojo dešimtmečio protesto sąjūdžiams. Ši antroji grupė, argumentavusi modifikuoto marksizmo dvasia, vadinamąją

„ideologijos pabaigą" analizavo kaip labai represyvios santvarkos – „vienmatės visuomenės" – sukūrimą[1].

Lipsetas, vienas žinomiausių šio požiūrio skelbėjų, „ideologijos pabaiga" vadino mažėjančią intelektualų, profesinių sąjungų ir kairiojo sparno politinių partijų paramą tam, ką jis vadino „mosavimu raudona vėliava", t. y. marksistiniam-lenininiam socializmo projektui (Lipset, 1963). Bendrieji veiksniai, padedantys paaiškinti šią situaciją, buvo smukęs marksizmo-leninizmo ideologijos patrauklumas dėl jos, kaip politinės sistemos, sukeltų padarinių Rytų Europoje ir tai, kad buvo išspręstos svarbiausios Vakarų pramoninėms kapitalistinėms visuomenėms iškilusios problemos. Konkrečiau, Lipsetas įrodinėjo, kad Vakarų demokratijose „kairę ir dešinę skiriantys ideologiniai klausimai sumenko iki klausimo, ar valdžios nuosavybės ir ekonominio planavimo reikia truputį daugiau, ar – kiek mažiau", ir kad „iš tikrųjų mažas skirtumas, kuri politinė partija kontroliuoja atskirų valstybių vidaus politiką". Jis aiškino, kad visa tai atspindi faktą, jog pramoninės revoliucijos pamatinės problemos buvo išspręstos: „darbininkai įgijo politinę pilietybę; konservatoriai pripažino gerovės valstybę; demokratinė kairė sutiko, kad valstybės bendrosios galios didėjimas kelia daugiau pavojų laisvei, negu išsprendžia ekonominių problemų" (Lipset, 1963, p. 442–443). Argumentuodamas panašiai kaip Almondas ir Verba, Lipsetas aiškino, kad pamatinis konsensusas dėl bendrųjų politinių vertybių – lygybės, demokratijos įgyvendinimo ir jos procedūrų – suteikia legitimumą esamoms politinėms ir socialinėms struktūroms. Vadinasi, Vakarų demokratijos pradės mėgautis ateitimi, kuriai bus būdingas didėjantis stabilumas, klasių ir partijų politinių pažiūrų suartėjimas ir nuolatinis priežasčių konfliktuoti nykimas. Tokias išvadas patvirtino kiti mokslininkai, tyrinėję konkrečias politines kultūras, pavyzdžiui, Butleris ir Stokesas Britanijoje (1974).

„Ideologijos pabaigos" teoretikų pateiktą politinio gyvenimo aiškinimą atmetė Marcuse, išgarsinęs „vienmatės visuomenės" sąvoką (Mar-

[1] Įsidėmėtina, kad, išskyrus specialiai nurodomus atvejus, abiem grupėms priklausę autoriai rašė apie visoms priešakinėms pramoninėms visuomenėms būdingas tendencijas.

cuse, 1964). Tačiau, kaip jau pažymėjome, įdomu, kad juos siejo bendras tikslas – paaiškinti Vakarų kapitalizmo politinės harmonijos regimybę pirmaisiais pokario metais.

Marcuse pradėjo savo analizę nurodydamas gausybę susijusių veiksnių, turinčių padėti valdyti ir kontroliuoti šiuolaikinę ekonomiką. Pirma, jis pažymėjo įspūdingą gamybos priemonių plėtrą, kurią lėmė didėjanti kapitalo koncentracija, radikalūs mokslo ir technikos pokyčiai, mechanizavimo ir automatizavimo tendencijos ir vis ryškėjanti valdymo biurokratizacija privačioje srityje. Antra, jis pabrėžė didėjantį laisvos konkurencijos reguliavimą, kurį lėmė valstybės kišimasis. Šis kišimasis tiek skatina ir stiprina ekonomiką, tiek skatina valstybinės biurokratijos ekspansiją. Trečia, jis apibūdino, kaip tarptautiniai įvykiai ir šaltojo karo sukurta nuolatinė karo grėsmė bei visą laiką išliekanti branduolinės katastrofos galimybė pertvarko nacionalinius prioritetus. Trumpai sakant, Marcuse aiškino, kad vyraujančios visuomenėje tendencijos įtvirtina milžiniškas privačias ir valstybines organizacijas, grasinančias praryti visuomeninį gyvenimą.

Lemiamą tokios padėties padarinį Marcuse trumpai pavadino „depolitizacija" – tai situacija, kai apsėdimas dėl technikos, produktyvumo ir efektyvumo skatina su šaknimis išrauti politinius ir moralinius klausimus iš viešojo gyvenimo. Tik pelno siekianti gamyba, kurią vykdo stambusis ir smulkusis verslas, ir nekvestionuojama valstybės parama šiam tikslui vardan ekonomikos augimo labai susiaurino politikos darbotvarkę. Be to, šie veiksniai sukūrė situaciją, kai viešieji reikalai susiaurėjo iki ginčų dėl įvairių priemonių efektyvumo: tikslas – gaminti vis daugiau – buvo iš anksto aiškus. Depolitizaciją lėmė „instrumentinio proto" ekspansija – vis labiau buvo domimasi tuo, kiek efektyviai įvairios priemonės leidžia įgyvendinti iš anksto žinomus tikslus.

Pasak Marcuse, padėtį dar labiau blogino tai, kad pavergtųjų klasių ir mažumų kultūrines tradicijas užgožė žiniasklaida, tiekianti „supakuotą kultūrą". Žiniasklaidą iš esmės formavo reklamos pramonės interesai, o ši pramonė nepaliaujamai siekia didinti vartojimą. Pasak Marcuse, šie veiksniai sukūrė „iškreiptą sąmonę" – tokią sąmonės būklę, kai žmonės nebemąsto arba nebežino, kokie yra tikrieji jų interesai.

Marcuse analizavo šią padėtį atsveriančias priešingas tendencijas, bet apskritai akcentavo, bent jau darbe *Vienmatis žmogus* (1964), kaip klestėjimo ir vartotojiškumo kultas (šiuolaikinėje pramoninėje kapitalistinėje visuomenėje) skatina prisitaikėlišką, pasyvų ir paklusnų elgesį. Prieštaraudamas daugelio – nuo Schumpeterio iki Lipseto – piešiamam sutikimu ir teisėtumu grindžiamos politinės santvarkos vaizdui, Marcuse pabrėžė, kad šią santvarką palaiko ideologiniai ir prievartiniai veiksniai. „Žmonių valdžios" idėja tebėra svajonė.

Anksčiau minėtų teorijų detalės nėra tokios svarbios kaip jų bendrieji teiginiai. Juk nors tarp šių teorijų yra daug skirtumų – pagrindiniai skirtumai išryškėja nagrinėjant klausimą, ar politinės santvarkos legitimumas yra tikras, ar pramanytas, – ideologijos pabaigos ir vienmatiškumo teoretikai pabrėžia du dalykus: (1) didelį visų visuomenės grupių ir klasių paklusnumo ir integruotumo lygį ir (2) dėl to didėjantį politinės ir socialinės sistemos stabilumą. Dviejų ankstesnių skyrių argumentacija verčia suabejoti abiem šiais teiginiais. Situacija buvo kur kas sudėtingesnė. Be to, tai, kokia ji sudėtinga, itin akivaizdžiai paaiškėjo susidūrus su didžiulėmis problemomis studijuojant literatūrą apie konsensusą, nesvarbu, ar jis būtų savanoriškas, ar primestas; šių problemų priežastis buvo tikroji vėlesnių įvykių raida. Paprastą pokarinės politinės harmonijos ir stabilaus klestėjimo vaizdą smarkiai kompromitavo ištisa virtinė ekonominių, politinių ir kultūrinių pokyčių septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais. Suabejojus Vakarų rinkos ekonomikų klestėjimu, tokia pat abejotina tapo ir iliuzija, kad didžiumos žmonių paklusnumas reiškė politinį legitimumą.

Didėjantys ekonominiai sunkumai, Bretton Woods tarptautinės ekonominės sistemos žlugimas, daugelio Vakarų ekonomikų nuosmukis, augančios problemos dengiant gerovės valstybės išlaidas, stiprėjantys nusivylimo dominuojančiomis politinėmis partijomis požymiai, rinkėjų skeptiškumas dėl politikų pažadų – visa tai rodė, kad pati politinė sistema ir pamatinės jos prielaidos turi didelių struktūrinio pobūdžio trūkumų (žr. J. Cohen and Rogers, 1983; Held, 1984; Krieger, 1986). Nors valstybė pasidarė nepaprastai sudėtinga, apskritai ji buvo toli gražu ne tokia monolitinė ir kur kas mažiau sugebanti nurodyti aiškią kryptį, ne-

gu bandė įteigti Marcuse, ir buvo ne tokia legitimi, kaip manė „ideologijos pabaigos" skelbėjai. Baigiantis septintajam dešimtmečiui, mažai kas neigė, kad gausu nesantarvės: viduriniųjų sluoksnių (ir daugiausia viduriniosios ir aukštesniosios klasių) įsitikinimai ir pasitikėjimas savimi pamažu blėso; o sąlygiškas ir instrumentinis dirbančiųjų klasių grupių pritarimas atrodė užleidžiąs vietą nusivylimui ir konfliktui.

Nei „ideologijos pabaigos", nei „vienmatiškumo" teorijos negali tinkamai paaiškinti valstybės ir visuomenės santykio, ekonomikos ir valdžios politikos nestabilumo ir kodėl pokario metais atsiradusi įtampa ir nesantaika tęsėsi ir buvo eskaluojama. Nors šie reiškiniai nesukėlė didelio revoliucinio valstybės puolimo (išskyrus Prancūziją, kur, be abejo, prie to buvo priartėta) ir aiškios kovos už naują demokratijos modelį, tai tikrai buvo griežtas paties politinės santvarkos pamato išbandymas. Baigiantis septintajam dešimtmečiui atrodė, kad liberalios demokratinės valstybės krizė plečiasi. Koks iš tikrųjų buvo šios krizės pobūdis? Kaip derėjo analizuoti jos aspektus? Kokios buvo jos ištakos ir priežastys?

Perkrauta valstybė ar legitimacijos krizė?

Kas yra krizė? Privalu skirti, viena vertus, dalinę krizę (arba tam tikro nestabilumo tarpsnį) ir, kita vertus, krizę, galinčią baigtis visuomenės transformavimusi. Pirmoji susijusi su tokiais reiškiniais kaip politikos ir verslo ciklas – tai ekonominės veiklos pakilimai ir nuosmukiai, kurie buvo pastovus moderniųjų ekonomikų bruožas. Antroji susijusi su visuomenės pamatinio arba organizacinio principo žlugimu, t.y. su irimu arba griovimu tų visuomeninių ryšių, kurie lemia, be kitų dalykų, ir politinės bei ekonominės veiklos pokyčių dydį ir mastą. Šio antrojo tipo krizė, kurią čia vadinsime „transformacinį potencialą turinčia krize", yra iššūkis pačiam politinės santvarkos pagrindui.

Šeštojo dešimtmečio ir septintojo dešimtmečio pradžios politikos analitikai kalbėjo apie „integraciją", „konsensusą" ir „politinį stabilumą", o analitikai, mąstę apie septintojo dešimtmečio pabaigą ir aštuntąjį dešimtmetį, buvo apstulbinti beveik priešingų dalykų. Šio laikotarpio

politikos mokslininkų ir politikos sociologų darbai buvo kupini nerimo dėl „konsensuso žlugimo", „demokratijos krizės" bei „politinio ir ekonominio nuosmukio". Šiame poskyryje bus trumpai išdėstyti dviejų priešingų krizės teorijų argumentai – teorijų, mėginusių paaiškinti šeštojo dešimtmečio ir septintojo dešimtmečio pradžios įvykius ir tų įvykių padarinius visai šiuolaikinei valstybės sistemai nuo atstovaujamųjų institucijų iki administracinių įstaigų. Čia vėlgi išryškėja kontrastas tarp autorių, kurie savo argumentus grindžia politikos pliuralistinės teorijos prielaidomis, ir autorių, besiremiančių marksistinės teorijos prielaidomis. Verta pabrėžti, kad abiejų grupių autoriai buvo nepalaužiami „revizionistai"; jie iš esmės pakeitė teorijas, kuriomis iš pradžių rėmėsi.

Pirmąją grupę, kuri savo argumentus grindė pliuralistinėmis prielaidomis, galima vadinti „perkrautos valdžios" teoretikais; antroji grupė, argumentavusi remdamasi marksistinėmis prielaidomis, plėtojo „legitimacijos krizės" teoriją. Tarp autorių, svarsčiusių apie „perkrautą valdžią", buvo Brittanas (1975; 1977), Huntingtonas (1975), Nordhausas (1975), Kingas (1976) bei Rose ir Petersas (1977). „Legitimacijos krizės" teoriją plėtojo, be kitų, Habermasas ir Offe (1984), kurio principinį požiūrį jau aptarėme (žr. 6 sk.)[2]. Šiame skyriuje nėra būtina aptarinėti visas šių autorių analizių detales arba jų pabrėžiamų dalykų skirtumus. Pakaks pateikti plačius bendro pobūdžio dviejų sampratų apibendrinimus.

Reikia pabrėžti, kad abu šie kontrastiški šiuolaikinės demokratinės valstybės patiriamų krizių aiškinimai numato „transformacinį potencialą turinčios krizės" galimybę. Tačiau perkrovos teoretikai aiškiai įspėjo apie šią krizę kaip apie pavojų liberaliai demokratinei valstybei (ir siūlė būdus jai stabdyti bei valdyti), o „legitimacijos krizės" teoretikai manė, kad ji kelia ir sunkias politines dilemas, ir kartu kuria galimybę įgyvendinti pažangius, radikalius pokyčius. Taip pat pažymėtina, kad perkrovos teorijos buvo įtakingos partiniuose politiniuose sluoksniuo-

[2] Tiek perkrovos, tiek legitimacijos krizės teorijos buvo plėtojamos turint omenyje liberalias demokratines kapitalistines visuomenes. Jų atstovai manė šias teorijas esant pritaikomas daugeliui šių visuomenių struktūrų, nors reikia pažymėti, kad legitimacijos krizės teorija gali geriau nušviesti komunistinių režimų kolapsą negu įtampas kapitalistinėse valstybėse (žr. 8 sk.).

se ir apskritai plačiai svarstomos žiniasklaidoje; legitimacijos krizės teorijos daugiausia buvo tik keleto politikos analitikų tyrinėjimų sritis, nors tapo įtakingos kai kuriuose akademiniuose sluoksniuose.

Norėdami padėti geriau suprasti šias teorijas, pagrindinius jų argumentacijos žingsnius pateikiame 7.2 ir 7.3 schemose. Kiekvieną šių žingsnių trumpai aptariame toliau, o kai kurie pagrindiniai klausimai dėstomi pasitelkiant politinių pavyzdžių ir iliustracijų.

Perkrauta valdžia

1a. Pliuralistų pradinė prielaida: perkrautos valstybės teoretikai galios santykius dažnai apibūdina fragmentacijos požiūriu – galia dalijasi ir mainosi gausios grupės, atstovaujančios įvairiems ir konkuruojantiems interesams. Todėl politiniai padariniai yra daugelio procesų ir įtampų rezultatas, vyriausybės mėgina tarpininkauti reikalavimams ir juos derinti.

1b. Pokario rinkos visuomenė ir pirmieji keinsiškosios ekonominės politikos laimėjimai lėmė didėjantį masių turtėjimą ir bendrą pokario metų klestėjimą, t.y. pakilimą gėrybių vartojimo, gyvenamųjų namų statybos, televizijos ir pramogų industrijos srityse.

2. Atitinkamai didėjo lūkesčiai, siejami su aukštesniais gyvenimo standartais, pavyzdžiui, kasmetiniu pajamų ir gerovės augimu, didėjančiomis galimybėmis šviestis ir siekti aukštojo išsilavinimo.

3. Troškimus stiprino „pagarbumo nykimas", arba pagarbos valdžiai ir statusui nykimas. Jis buvo turtėjimo, „nemokamos" gerovės, sveikatos priežiūros ir švietimo rezultatas. Šie dalykai pakirto privačią iniciatyvą ir atsakomybę bei egalitarines ir meritokratines ideologijas, žadėjusias daug daugiau, negu kada nors iš tikrųjų buvo galima gauti.

4. Šiame kontekste grupės išmoko smarkiai spausti politikus ir vyriausybes, kad šie patenkintų jų konkrečius interesus ir ambicijas, pavyzdžiui, didintų atlyginimus (šito daugiausia siekė dirbančios grupės), išsaugotų darbo vietas smunkančiuose pramonės sektoriuose (kai kurios profesinės sąjungos), didintų palūkanų normas (skolintojai), mažintų palūkanų normas (skolininkai, tarp jų vidaus pramonė), mažintų kainas (vartotojų grupės), keltų kainas (kai kurios verslo organizacijos).

5. Siekdami užsitikrinti maksimumą balsų, politikai per dažnai žadėdavo daugiau, negu galėjo duoti, o kartais žadėdavo patenkinti prieš-

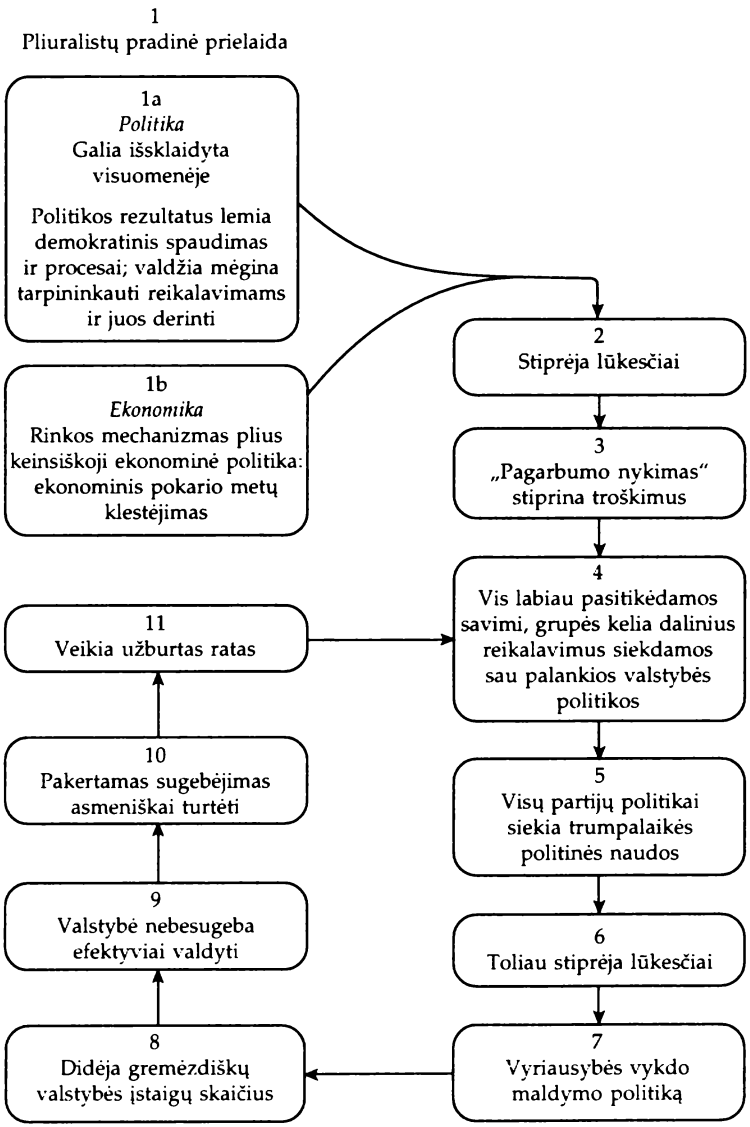

7.2 schema. Perkrauta valdžia: liberalios demokratinės gerovės santvarkos krizė

taringus ir todėl neįmanomus suderinti reikalavimus: partijų konkurencija įsuko vis didinamų pažadų spiralę.

6. Vadinasi, lūkesčiai buvo stiprinami; į politines partijas buvo žvelgiama kaip į konkuruojančias priemones, padedančias siekti to paties tikslo, t.y. geresnių gyvenimo standartų.

7. Būdamos valdžioje, partijos aiškiai per dažnai vadovaudavosi maldymo strategija bijodamos prarasti būsimuosius balsus. Pavyzdžiui, retai buvo imamasi, jeigu apskritai tai daroma, „ryžtingų veiksmų" siekiant nukreipti ekonomiką į „teisingas vėžes" arba susitvarkyti su „jaunais įstatymo pažeidėjais".

8. Raminimo strategijos ir administratorių savanaudiškumas skatino kurti vis daugiau ir vis gremėzdiškesnių valstybinių (sveikatos priežiūros, švietimo, pramoninių ryšių, gamtos apsaugos ir t.t.) įstaigų. Plėtėsi „beveidė" biurokratija, dažnai nesugebėdavusi įgyvendinti pradinių tikslų, dėl kurių ji buvo sukurta.

9. Valstybė vis mažiau sugebėjo garantuoti ryžtingą ir veiksmingą valdymą susidūrusi, pavyzdžiui, su spirale augančiomis savo programų išlaidomis. Valstybės išlaidos darėsi pernelyg didelės, o infliacija buvo tik vienas problemos simptomų.

10. Besiplečianti valstybė vis labiau naikino asmeninės iniciatyvos sritį, „laisvo, privataus verslo" erdvę.

11. Buvo įsuktas užburtas ratas (grįžkime prie 7.2 schemos 4 langelio ir toliau apeikime ratu), kurį, be kitų veiksnių, galėjo pralaužti tik „tvirta", „ryžtinga" politinė vadovybė, mažiau reaguojanti į demokratinius spaudimus ir reikalavimus.

Valstybės legitimacijos krizė

Iš esmės perkrovos teoretikai įrodinėjo, kad demokratinių institucijų forma ir veikimas yra iš esmės *disfunkciški* efektyvaus ekonominių ir socialinių reikalų tvarkymo požiūriu. Šiam požiūriui plačiai pritarė ir Naujoji dešinė. (Kai kurie perkrautos valstybės teoretikai faktiškai tapo Naujosios dešinės pažiūrų šalininkais, nors anaiptol ne visi; plg. Huntington, 1975; King, 1976). Kaip kontrastas jiems, legitimacijos krizės teoretikai manė, kad tik sutelkus dėmesį į klasinius santykius bei

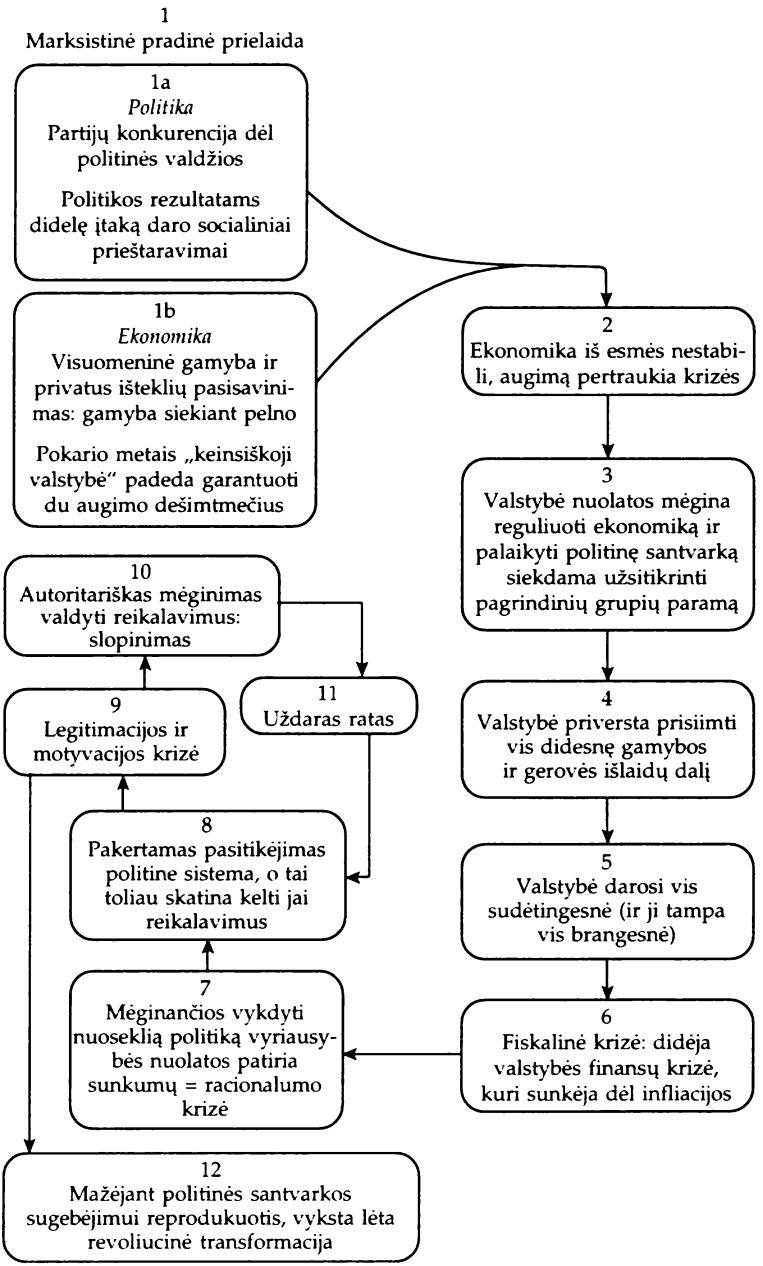

7.3 schema. Legitimacijos krizė: demokratinės kapitalistinės valstybės krizė

kapitalo primestus politikos suvaržymus, galima rasti tvirtą pagrindą, kuris leistų paaiškinti krizines tendencijas. Pagrindinius jų teorijos elementus galima išdėstyti taip:

1a. Marksistinė pradinė prielaida: nors politinės partijos konkuruoja dėl valdžios pagal formalias demokratinio ir atstovaujamojo proceso taisykles, jų galią smarkiai varžo valstybės priklausomybė nuo išteklių, kuriuos iš esmės kuria privataus kapitalo kaupimas. Valstybė privalo priiminėti sprendimus, kurie ilgalaikėje perspektyvoje būtų suderinami su verslo (kapitalistiniais) interesais, ir kartu ji turi atrodyti neutrali visų (klasinių) interesų atžvilgiu, kad galėtų išlaikyti masinę rinkėjų paramą.

1b. Ekonomikos organizavimo pagrindas yra privatus visuomeniškai sukurtų (sukurtų todėl, kad egzistuoja sudėtingas žmonių tarpusavio priklausomybės tinklas) išteklių pasisavinimas. Gamyba organizuojama siekiant maksimizuoti pelną. „Keinsiškoji valstybė" pirmuoju pokario laikotarpiu padėjo garantuoti du nuostabaus klestėjimo dešimtmečius.

2. Tačiau ekonomika yra iš esmės nestabili: jos augimą nuolatos pertraukia krizės. Reikia atsargiai valdyti padarinius, kuriuos sukelia didėjantys pokyčiai sistemoje (dideli nedarbo ir infliacijos rodikliai politikos ir verslo ciklo didžiausio smukimo ir aukščiausio pakilimo momentais) ir/arba išoriniai faktoriai (pavyzdžiui, žaliavos trūkumas, kurį sukelia tarptautiniai politiniai įvykiai).

3. Atitinkamai norint išlaikyti ekonominę ir politinę šiuolaikinių visuomenių santvarką, būtina visą laiką kištis valstybei. Svarbiausiais valstybės rūpesčiais tampa palaikyti kapitalistinę ekonomiką ir valdyti klasinius antagonizmus (pavyzdžiui, pasitelkiant gerovės, socialinės apsaugos ir įstatymą bei tvarką palaikančias įstaigas). Valstybė privalo veikti taip, kad užsitikrintų galingų grupių, ypač verslo bendruomenės ir pagrindinių profesinių sąjungų, pritarimą ir paramą.

4. Siekdamos išvengti ekonominių ir politinių krizių, vyriausybės prisiima atsakomybę už vis daugiau ekonomikos ir pilietinės visuomenės sričių, pavyzdžiui, gelbsti atsidūrusias keblioje padėtyje įmones. Kodėl? Todėl, kad didelės įmonės ar banko bankrotas turi padarinių daugeliui iš pažiūros mokių įmonių, ištisoms bendruomenėms, taigi ir politiniam stabilumui.

5. Stengdamosi atlikti vis gausėjančius savo vaidmenis, vyriausybės ir valstybė apskritai turi plėsti savo administracines struktūras (pavyzdžiui, plėsti valstybės tarnybą) ir šitaip tampa vis sudėtingesnės. Šis sudėtingėjimas savo ruožtu didina poreikį bendradarbiauti ir, dar svarbiau, verčia didinti valstybės biudžetą.

6. Valstybė privalo finansuoti save per mokesčius ir iš kapitalo rinkų imamas paskolas, bet ji negali šito daryti kišdamasi į kaupimo procesą ir sukeldama pavojų ekonomikos augimui. Šie suvaržymai prisideda prie to, kad susikuria beveik nuolatinės infliacijos ir valstybės finansų krizės situacija.

7. Valstybė, kuriai primetami sisteminiai suvaržymai, negali plėtoti adekvačių politikos strategijų, o rezultatas būna nuolatinis vyriausybės politikos ir planų kaitaliojimas bei jų žlugimas (pavyzdžiui, „sustokpradėk" požiūris į ekonomiką, pakaitomis naudojama fiskalinė ir monetarinė politika). Habermasas ir Offe tai vadina „racionalumo krize" arba „racionalaus valdymo krize". Dešiniosios partijos valdoma valstybė negali drastiškai sumažinti savo išmokų ir išlaidų, nes bijo pagrindinių protestų grupių galios sukelti didelio masto sumaištį; kairiosios partijos valdoma valstybė negali efektyviai įgyvendinti griežtos socialistinės politikos, nes būtų pakirstas verslo pasitikėjimas, o ekonomika galėtų drastiškai nusilpti. Taigi skirtingus įsitikinimus turinčios vyriausybės ateina ir nueina, o politika kaitaliojama.

8. Didėjantis valstybės kišimasis į ekonomiką ir kitas sritis skatina daugiau domėtis pasirinkimo, planavimo ir kontrolės problemomis. „Valstybės ranka" yra matomesnė ir suprantamesnė negu rinkos „nematoma ranka". Platieji gyventojų sluoksniai vis daugiau gyvenimo sričių laiko politizuotomis, t.y. priklausančiomis valstybės (vyriausybės) potencialios kontrolės sričiai. Ši tendencija savo ruožtu skatina vis daugiau reikalauti iš valstybės, pavyzdžiui, gyventojai reikalauja teisės dalyvauti ir kad su jais būtų tariamasi rengiant sprendimus.

9. Jeigu šių reikalavimų neįmanoma patenkinti galimų alternatyvų pagrindu, valstybę gali ištikti „legitimacijos ir motyvacijos krizė". Kovos dėl įvairių dalykų, tarp jų – dėl pajamų, darbo vietų kontrolės bei valstybės teikiamų gėrybių ir paslaugų pobūdžio bei kokybės gali prasidėti platesnėse srityse, o ne vykti vien ekonominio valdymo ir politinės kontrolės institucijose.

10. Susiklosčius tokiai situacijai, gali susiformuoti „stipri valstybė" – valstybė, aukščiau visko iškelianti „tvarką" , slopinanti kitokias nuomones ir prievarta mažinanti krizes. Autoritarinės Centrinės ir Pietų Europos valstybės ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ir penktajame dešimtmetyje sutriuškino daugumą opozicijos formų. Negalima atmesti galimybės, kad tokie mėginimai nepasikartos arba, labiau tikėtina, kad atstovaujamosios vyriausybės vis labiau naudosis „stiprios rankos" taktika.

11. Išsipildžius vienam iš dviejų 10 langelio scenarijų, gali būti įsuktas užburtas ratas. Grįžkime prie 8 langelio (7.3 schema) ir toliau judėkime ratu.

12. Tačiau negalima atmesti pamatinio sistemos transformavimosi galimybės. Neįtikėtina, kad šią transformaciją nulemtų *įvykis*, valstybinės valdžios nuvertimas sukilimo keliu; labiau tikėtina, kad tai bus procesas, nuolatinis egzistuojančios santvarkos gebėjimo atsigaminti nykimas ir nuolatinis alternatyvių institucijų radimasis, pavyzdžiui, valstybinės įstaigos pradės kontroliuoti daugiau įmonių, valstybė tvarkys vis daugiau išteklių atsižvelgdama į poreikį, o ne į pelną, demokratijos principai bus pradėti taikyti darbovietėje ir vietos bendruomenėje.

Krizės teorijos: įvertinimas

Kaip turime vertinti dvi kontrastingas teorijas apie didėjančią liberaliųjų demokratijų politinę krizę? Perkrautos valdžios ir legitimacijos krizės teorijos iš esmės skiriasi, ir tai aptarsime vėliau. Vis dėlto taip pat atrodo, kad šių teorijų atstovus sieja bendra minties gija, kurią galima nusakyti bendrais terminais. Pirma, vyriausybės arba plačiau – valstybės – valdžia yra gebėjimas efektyviai politiškai veikti. Valdžia pati savaime yra veikėjų sugebėjimas veikti per institucijas ir bendrijas bei naudoti šių institucijų ir bendrijų išteklius pasirinktiems tikslams įgyvendinti, net jeigu institucinės struktūros siaurina veikėjų veiklos lauką. Antra, demokratinės valstybės valdžia galų gale priklauso nuo jos autoriteto pripažinimo (perkrovos teoretikai) arba nuo jos legitimumo (legitimacijos krizės teoretikai). Trečia, valstybės valdžia (jos matas – valstybės sugebėjimas patenkinti reikalavimus ir išspręsti iškylančias

problemas) buvo nuolatos griaunama. Liberali demokratinė valstybė tapo valstybe su vis labiau pakerpamais sparnais arba neefektyvia valstybe (perkrovos teoretikai, 7.2 schema, 7–9 langeliai), arba ji nepakankamai racionali (legitimacijos krizės teoretikai, 7.3 schema, 9 langelis). Ketvirta, valstybės gebėjimas veikti ryžtingai buvo iškreiptas smukus jos autoritetui arba legitimumui. Perkrovos teoretikų požiūriu, „įtemptus ir iškreiptus" valdžios ir socialinių grupių santykius galima paaiškinti išpūstais reikalavimais, kurie susiję, be kitų dalykų, su padidėjusiais lūkesčiais ir sumažėjusiu pagarbumu. Legitimacijos krizės teoretikai savo ruožtu pabrėžia tai, kad didesnis valstybės kišimasis griauna tradiciškai nekvestionuotas vertybes bei normas ir supolitina vis daugiau klausimų, paverčia juos politinių ginčų ir konfliktų klausimais.

Nors akivaizdu, kad Offe's ir Habermaso darbuose labiau akcentuojama legitimacija, tiek perkrovos, tiek legitimacijos krizės teoretikai teigia, kad valstybės valdžią sugriovė jai keliami vis didesni reikalavimai. Vienu atveju jie laikomi „išpūstais", kitu – neišvengiamu prieštaravimų, į kuriuos įsipainiojusi valstybė, rezultatu. Tačiau abi teorijos pripažįsta, kad valstybės valdžia ir politinis stabilumas keičiasi kintant vertybių ir normų modeliui. Pateikdamos daug svarbių įžvalgų, šios teorijos taip pat kelia kai kuriuos pamatinius klausimus: ar modernios demokratinės valstybės autoritetas arba legitimumas septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntajame dešimtmetyje buvo sugriautas tiek, kad būtų galima pagrįstai kalbėti apie didėjančią transformacinį potencialą turinčią politinę krizę? Ar valstybė vis lengviau gali patirti politinę ir socialinę sumaištį?

Dėl „bendros gijos", siejančios perkrovos ir legitimacijos krizės teorijas, galima pateikti tris labai svarius kontrargumentus. Pirma, nėra aiškių empirinių duomenų, patvirtinančių teiginį apie stiprėjančią valstybės autoriteto arba legitimumo krizę šiuo laikotarpiu. Antra, nėra akivaizdu, kad valstybės valdžia nyko. Tiek perkrovos, tiek legitimacijos krizės teoretikai linkę traktuoti šiuolaikinę valstybę kaip „tuščią" dėžę, pro kurią praslenka dalykai. Šitaip iš esmės neįvertinamos pačios valstybės galimybės ir ištekliai, kuriuos sukuria, pavyzdžiui, jos biurokratinis, administracinis ir prievartos aparatai. Galų gale, nors konkrečios *vyriausybės* gali būti pažeidžiamos, kai piliečiai nepripažįsta jų le-

gitimumo, pati *valstybė* nebūtinai darosi pažeidžiamesnė, kad žlugtų arba dezintegruotųsi. Savo ruožtu verta šiek tiek pasakyti apie kiekvieną iš šių kontrargumentų.

Norint nagrinėti klausimą, ar nuo septintojo dešimtmečio pabaigos nyko liberalios demokratinės valstybės autoritetas arba legitimumas, naudinga prisiminti 5 skyriuje (p. 227–228) nurodytas įvairaus tipo priežastis, skatinančias pripažinti politines institucijas. Šių priežasčių tipai pateikiami šioje skalėje:

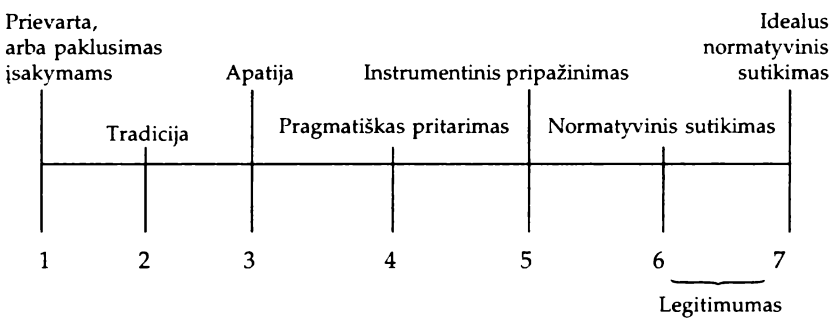

Pasak kai kurių politinių ir socialinių analitikų (pavyzdžiui, Schumpeterio), pats faktas, kad piliečiai paklūsta taisyklėms arba įstatymams, reiškia, jog valstybė arba politinės institucijos pripažįstamos, t.y. jos legitimuojamos. Bet, kaip nurodėme 5 skyriuje, ši legitimumo samprata problemiška tuo aspektu, kad čia neatsižvelgiama į tai, jog paklusti įsakymui, laikytis taisyklės arba su kuo nors sutikti galima dėl skirtingų priežasčių. Toliau mūsų svarstymuose terminas „legitimumas" bus taikomas tik 6 ir 7 skalės priežasčių tipams, būtent legitimumas reikš tai, kad žmonės laikosi taisyklių ir įstatymų todėl, jog tikrai mano juos esant teisingus ir vertus gerbti. Legitimi politinė santvarka yra tokia, kuriai normatyviai pritaria gyventojai. (Nors skirtumas tarp 6 ir 7 kategorijų svarbus, prie jo čia neapsistosime; idealaus normatyvinio sutikimo idėja tiesiogiai pasinaudosime tik 9 skyriuje.)

Verta pabrėžti, kad 5-oji skalės kategorija dviprasmiška; galima manyti, kad ji reiškia silpną legitimumo formą, bet kadangi sutikimas ar pritarimas yra instrumentinis arba sąlygiškas, nemanysime, jog ši ka-

tegorija reiškia būtent tai. Juk kada pripažinimas yra instrumentinis, tai esama padėtis būna tik toleruojama arba su ja sutinkama siekiant įgyvendinti kokį nors kitą trokštamą tikslą. Jeigu tikslas nepasiekiamas, tai pradinė padėtis netaps priimtinesnė; visiškai tikėtina, kad ji bus kur kas mažiau priimtina (plg. Beetham, 1991).

Daugelis autorių kritiškai vertino – pabrėžkime tai dar kartą – teiginius, jog vertybinis konsensusas, arba bendroji politinių nuostatų ir įsitikinimų sistema, yra plačiai paplitęs (žr. Mann, 1973; Abercrombie *et al.*, 1980; Kavanagh, 1980; Moss, 1982; F. Devine, 1993; plg. Crompton, 1993; Bradley, 1995). Jų tyrimai paprastai atskleidžia teigiamą viduriniosios ir aukštesniosios klasių požiūrį į egzistuojančias politines institucijas. Tačiau jie taip pat parodo, kad šis požiūris „neprasismelkia labai toli į susisluoksniavimo hierarchijos apačią". Nepritarimas ir frustracija yra įprasti tarp kai kurių dirbančiųjų klasių grupių ir yra siejami su instrumentiniu arba sąlygišku sutikimu, o ne su pripažinimu. Tai, kokiu mastu valstybė, parlamentas ir politika laikomi legitimiais, arba „vertais", labai priklauso nuo klasės[3].

Ar tai naujas reiškinys? Ir ar jis yra reikšmingas didėjančios valstybės autoriteto (pasak perkrovos teoretikų) arba legitimumo ir motyvacijos (pasak legitimacijos krizės teoretikų) krizės įrodymas? Neatrodo, kad būtų daug duomenų, patvirtinančių šias pažiūras. Pirma, kaip teigėme 6 skyriuje, abejotina, ar pokario metais legitimumas buvo pripažįstamas taip plačiai, kaip kad dažnai manoma. Antra, nors gausiai būta nepritarimo ir konfliktų, nėra akivaizdu, kad būtų išaugęs masinio protesto potencialas, skatinantis kelti didesnius reikalavimus – suteikti teisę dalyvauti priimant politinius sprendimus – ir pradėti plačią egzistuojančios ekonominės ir politinės santvarkos kritiką. Trečia, plačiai paplitusio skeptiško ir abejingo daugelio žmonių požiūrio į tra-

[3] Šiuose darbuose daugiausia svarstomos politinės nuostatos Britanijoje ir šiek tiek jos lyginamos su kitoms šalims, ypač Jungtinėms Valstijoms, būdingomis nuostatomis. Toks dėmesys gali atrodyti šiek tiek siaurokas, bet Britanija yra ypač įdomus atvejis, nes ji itin dažnai buvo laikoma pliuralistinio modelio pavyzdžiu (žr., pavyzdžiui, Beer, 1969; plg. Beer, 1982). Tačiau reikia turėti omenyje, kad politinės nuostatos dėl valstybės ir parlamentinės sistemos nebuvo plačiai tyrinėtos, tad dažnai nebūna ko per daug tikėtis iš tokių tyrimų (žr. Held, 1989, 4 sk; plg. Crompton, 1993).

dicines politikos formas nepakeitė jokie aiškūs reikalavimai kurti alternatyvias institucijas; akivaizdu, kad, išskyrus tokias palyginti marginalines grupes kaip studentai, niekas daugiau neįsivaizdavo alternatyvų. Nelygybė, privilegijos ir nepalankios socialinės sąlygos dažnai laikomos vien asmeninių veiksmų ir nesėkmių, o ne struktūriškai nulemtų politinių ir ekonominių veiksnių rezultatu (Brown and Scase, 1991, p. 21–22). Stiprus fatalizmo jausmas kartu su individualistine kultūra skatina požiūrį, kad esamai sanklodai yra nedaug alternatyvų, o gal jų ir visai nėra. Be to, kadangi žmonių tapatumą tam tikru mastu formuoja besikeičiantys vartojimo modeliai ir gyvenimo stiliai, pradedama siekti konkrečių gėrybių ir paslaugų ir menkai domimasi platesniais politikos klausimais (Featherstone, 1991; Bauman, 1991; S. Hall, 1992; plg. F. Devine, 1993). Vis dėlto, ką galima pasakyti apie konflikto ženklus, rimtus iššūkius (anksčiau minėtus) išteklių ir teisių paskirstymo būdui?

Glaustai sakant, ideologijos pabaiga *nebuvo* „atšaukta", vienmatis pasaulis nežlugo, o valstybės autoritetas staigiai nesmuko todėl, kad reikalavimai pasidarė pernelyg išpūsti ar kad buvo pakirstas legitimumas; veikiau daugelio žmonių cinizmo, skepticizmo ir abejingumo įprastinei politikai kartais nebepajėgdavo atsverti vyraujančios politinės aplinkybės ir/arba ekonominės sąlygos ir/arba viena kitą keičiančių vyriausybių žarstomi būsimų gėrybių pažadai. Dažnai reiškiamas nepasitikėjimas buvo (ir būna) paverčiamas veiksmais. Septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo pradžioje kai kurie šie veiksmai buvo neįprastai ryžtingi, pavyzdžiui, Naujosios kairės pradėta kova prieš Vietnamo karą, o kiti, tokie kaip konfliktai dėl viešojo sektoriaus apkarpymų, buvo padrikesni. Tai, kad turėjo prasidėti antagonizmas ir konfliktas, nestebina: sąlygiškas sutarimas dėl status quo ar jo instrumentinis pripažinimas yra potencialiai nestabilus kaip tik todėl, kad jis sąlygiškas ar instrumentinis. Galimybė rastis antagonistinei laikysenai valstybės atžvilgiu buvo visada: tai pranašavo ir skatino žmonių nepalankumas politikams, pagarba lokalumui ir sveikam paprastų žmonių protui bei „ekspertų nepripažinimas". Iš tiesų taip pat būta užuomazgų kilti įvairiems kitokio pobūdžio politiniams sąjūdžiams, kurių tikslas buvo atkurti „valstybės" autoritetą.

Anksčiau pateikti samprotavimai, siejami su nacionalinės ir tarptautinės ekonomikos sistemų prasidėjusiais sunkumais ir su kylančia įtampa dėl daugelio dalykų, tarp jų darbo santykių, miesto rajonų ir aplinkos, kelia daug pamatinių klausimų. Ar politinis ir socialinis konfliktas neišvengiamas? Kaip išlaikoma politinė santvarka, kai nėra tvirtai sutartų vertybių? Aišku, kad vien legitimumas nėra „klijai", „sulipdantys" arba „surišantys" liberalią demokratinę valstybę.

Kol vyriausybės ir valstybės sugeba užsitikrinti pritarimą ir paramą tų bendrijų, kurios vaidina lemiamą vaidmenį išsaugant esamą santvarką (pavyzdžiui, galingos suinteresuotos finansinės grupės, gyvybiškai svarbios pramonės organizacijos, profsąjungos, kurioms priklausantys darbuotojai dirba svarbiausiuose ekonomikos sektoriuose, dominuojančios rinkėjų grupės), tol „viešoji tvarka" gali būti palaikoma, ir tikėtina, kad ji žlugs tik tam tikrose „šalutinėse" vietose. Čia lemtingas dalykas yra tai, ką galima pavadinti „perkėlimo strategijomis", tai yra strategijos, padedančios suversti blogiausius ekonominių ir politinių problemų padarinius mažiausiai apsaugotoms grupėms ir maldyti tas grupes, kurios sugeba efektyviausiai kelti savo reikalavimus (žr. Offe, 1984). Tai *nereiškia*, kad politikai ir administratoriai būtinai trokšta ar ketina suversti blogiausius ekonominių problemų padarinius kai kuriems mažiausiai galios turintiems ir pažeidžiamiausiems visuomenės nariams. Bet jei politika yra „galimybių menas" arba jei (formuluokime tai iki šiol vartotais terminais) išrinktos vyriausybės paprastai stengiasi kuo sklandžiau išlaikyti esamą santvarką (teikti paramą, didinti ekonomines galimybes ir plėsti savo kompetencijos sritį), tai jos turi nedaug galimybių rinktis – joms belieka tik maldyti galingiausius ir sugebančius efektyviai sutelkti savo išteklius. Viena kitą keitusios vyriausybės taikė strategijas, grindžiamas tiek maldymu, tiek ir nevienodu ekonominės krizės padarinių naštos paskirstymu. Nereikia sumenkinti vyriausybių ir valstybių sugebėjimo įgyvendinti šias strategijas, grindžiamas išteklių koncentravimu pagrindinių valdžios vykdomųjų grandžių ir svarbiausių valstybės valdymo įstaigų rankose. Pavyzdžiui, daugelis dėl vienos ar kitos priežasties pažeidžiamiausių žmonių kentė blogiausius aštuntojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjusios politinės sistemos krizės Britanijoje padarinius. Tokiems žmonėms priklauso: jaunimas (jo įsidar-

binimo perspektyvos radikaliai pablogėjo); nebaltieji (jų galimybės įsidarbinti mažėjo, o būsto ir bendros gyvenimo sąlygos darėsi vis sunkesnės); nepilnos šeimos (dažnai jaučiančios pakliuvusios į skurdo ir priklausomybės ratą); invalidai ir ligoniai (dėl viešojo sektoriaus apkarpymų pablogėjo jiems teikiamos paslaugos); vargšai (nepaprastai išaugo jų skaičius); labiausiai krizės paliestų regionų gyventojai (žr. Bradley, 1995; Hutton, 1995).

Tad koks yra perkrovos ir legitimacijos krizės teorijų indėlis? Kaip jas reikia vertinti? Nors perkrovos teoretikai buvo teisūs nurodydami, kad egzistuoja daug įvairių grupių, keliančių reikalavimus valdžiai, iš mano argumentų galima daryti išvadą, kad aš nelaikau įtikinamais nei jų išeities taško – klasikinių pliuralistinių prielaidų, nei jų pateikiamos valstybinės valdžios problemų ir konflikto diagnozės. Habermaso ir Offe's bendrais bruožais suformuluotas modelis pagrįstai verčia manyti, kad būtina visai kitokia pradinė prielaida ir kad ankstesniuose poskyriuose pateikta medžiaga atskleidžia, kaip smarkiai politinio gyvenimo dinamiką ir nestabilumą lemia susisluoksniavusios grupės (apibrėžiamos, be kitų kategorijų, ir kaip klasės). Apskritai Habermaso ir Offe's analizė, kaip valstybė įsipainiojusi į konfliktą, yra įžvalgi. Taip pat įžvalgiai jie analizuoja, kokias įtampas gali sukelti „racionalaus valdymo krizė" (žr. anksčiau pateiktos 7.3 schemos 1–7 komponentus), bet tolesni samprotavimai apie legitimaciją ir tikėtiną legitimacijos krizės plitimą neįtikinami. Ir Habermasas, ir Offe nepakankamai įvertina atsitiktinį, fragmentišką ir „bekryptį" daugumos šiuolaikinių protestų pobūdį, kuris išryškėja žvelgiant į juos kaip į visumą. Vyksta daug labai konkrečių, vienai problemai skirtų kampanijų ir yra įvairių galingų socialinių sąjūdžių, turinčių aiškius politinius tikslus. Plačiai paplitęs skepticizmas įprastinės demokratinės politikos atžvilgiu. Tačiau taip pat smarkiai abejojama dėl egzistuojančių institucijų alternatyvų. Jaučiamas netikrumas ne tik dėl to, kokio pobūdžio institucijas būtų galima sukurti, bet ir dėl to, kokias politikos kryptis reikėtų rinktis. Negalima manyti, kad šios abejonės yra tiesiog šaltojo karo laikotarpio nuostatų, diskredituojančių daugelio žmonių akyse tam tikras socialistines idėjas, paveldas (žr. 4 sk.). Tad kaip būna išnaudojamos galimybės laikytis antagonistinės nuostatos valstybės atžvilgiu, taip būna kuriamos ir užuo-

mazgos įvairių kitokio pobūdžio politinių sąjūdžių, pavyzdžiui, Naujosios dešinės sąjūdžių. Kaip tik šiame kontekste vėl kilusį nerimą dėl liberaliosios demokratijos krypties pakeitė naujoviški svarstymai apie pačią demokratijos esmę.

Teisė, laisvė ir demokratija

Naujoji dešinė (arba neoliberalizmas ar neokonservatizmas, kaip ji kartais vadinama) apskritai buvo ištikima požiūriui, kad politinis gyvenimas, kaip ir ekonominis, yra (arba turėtų būti) asmens laivės ir iniciatyvos sritis (žr. Hayek, 1960; 1976; 1982; Nozick, 1974). Vadinasi, *laissez-faire* arba laisvosios rinkos visuomenė kartu su „minimalia valstybe" yra pagrindinis tikslas. Naujosios dešinės politinė programa numato šiuos dalykus: plėsti rinką į vis daugiau gyvenimo sričių; kurti valstybę, atsisakančią „pernelyg" kištis tiek į ekonomiką, tiek ir kurti galimybes; apkarpyti tam tikrų grupių (pavyzdžiui, profesinių sąjungų) galią įgyvendinti savo tikslus ir uždavinius; kurti stiprią valdžią, sugebančią įgyvendinti įstatymą ir tvarką[4].

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintajame dešimtmetyje Margaret Thatcher ir Ronaldo Reagano vyriausybės gynė „valstybės atsitraukimą" remdamosi argumentais, panašiais į Naujosios dešinės ir kai kurių „perkrautos valdžios" teoretikų dėstomus argumentus. Jos primygtinai teigė, kad asmens laisvė sumažėjo gausėjant biurokratinių valstybės įstaigų, mėginusių patenkinti į grupinę politiką įsitraukusiųjų reikalavimus. Taip teigdamos, jos angažavosi klasikinei liberalizmo doktrinai, kad kolektyvinį gėrį (arba visų individų gėrį) dažniausiai gali tinkamai įgyvendinti privatūs asmenys, veikiantys konkurencinės izoliacijos sąlygomis ir siekiantys įgyvendinti savojo sluoksnio tikslus mi-

[4] Galima būtų pažymėti, kad paskutinis programos punktas neabejojamai nesuderinamas su dviem pirmaisiais. Faktiškai egzistuoja įtampa tiek apskritai konservatizme, tiek ir Naujojoje dešinėje tarp tų, kuriems labiausiai rūpimi dalykai yra asmens laisvė ir rinka, ir tų, kurie, bijodami socialinių šėlstančio *laissez-faire* padarinių, tiki tradicijos, tvarkos ir autoriteto primatu (žr. Gray, 1993). Aptariant Naująją dešinę, daugiausia dėmesio skiriama pirmajai grupei, kuri buvo įtakingiausia paskutiniųjų metų politikoje.

nimaliai kišantis valstybei. Šis angažavimasis rinkai kaip pagrindiniam ekonominio ir socialinio reguliavimo mechanizmui liberalizmo istorijoje, žinoma, atsiskleidė kitu reikšmingu aspektu – angažavimusi „stipriai valstybei", turinčiai garantuoti saugumą, leidžiantį, kaip manoma, klestėti verslui, prekybai ir šeimos gyvenimui (žr. 3 sk.). Kitaip sakant, tai yra strategija, kuria siekiama stiprinti tam tikrus valstybės valdžios aspektus ir kartu apriboti jos veiklos lauką.

Iš esmės Naujajai dešinei rūpėjo remti „liberalizmo" reikalą prieš „demokratiją" apribojant galimybes demokratiškai naudoti valstybės galią. Esant šiai priešpriešai, išryškėja, koks sudėtingas liberalizmo ir demokratijos ryšys. Ji įspūdingai primena, kad demokratinis liberalios demokratijos komponentas virto tikrove tik po plataus konflikto ir tebėra gana trapus laimėjimas. Norint suprasti Naujosios dešinės mąstyseną, verta trumpai panagrinėti dviejų prie jos formavimosi prisidėjusių autorių – Roberto Nozicko ir Friedricho Hayeko – pažiūras. Klystume Nozickui tiesiog prikabindami Naujosios dešinės oratoriaus etiketę, nes politinės jo darbų implikacijos šiek tiek dviprasmiškos, tačiau Hayekas, ko gero, buvo jai vadovaujanti figūra (žr. Gamble, 1996). Tačiau abiem vyrams rūpėjo iš naujo sustiprinti liberalizmo pozicijas epochoje, kurios skiriamieji bruožai, jų manymu, buvo vis labiau besikišanti valstybė Vakaruose ir *1984-ųjų* tipo valstybė Rytų Europoje (tol, kol ji pradėjo griūti paskutiniame praėjusio amžiaus dešimtmetyje; žr. 8 sk.). Jų nuomone, šiuolaikinė valstybė yra didžiulis Leviatanas, ji kelia grėsmę laisvės pagrindams – vadinasi, turi radikaliai „atsitraukti". Šią nuostatą grindžiančios idėjos bus tuoj pat išdėstytos; paskutiniame skyriaus poskyryje jos bus lyginamos su pagrindinių Naujosios kairės atstovų idėjomis[5].

Veikale *Anarchija, valstybė ir utopija* (1974) Nozickas išdėstė virtinę argumentų, kuriais intriguojančiai performuluojamos nuo Locke'o iki J. S. Millio žinomos liberalios idėjos. Pradėdamas prielaida, kad nėra jokio socialinio ar politinio esinio, išskyrus individus – „yra tik pavie-

[5] Nors Nozicko idėjos buvo suformuluotos vėliau negu Hayeko (dauguma pastarojo darbų buvo parašyti daug anksčiau, negu iškilo pati Naujoji dešinė), pradėsiu nuo Nozicko idėjų, nes jos geriau atskleidžia svarstomų pagrindinių klausimų kontekstą.

niai žmonės, turintys asmeninį gyvenimą" (Nozick, 1974, p. 33), – jis įrodinėjo, kad apskritai neįmanoma pagrįsti bendrųjų principų, apibrėžiančių konkrečius prioritetus arba paskirstymo visuomenėje modelius. Vienintelis teisėtas žmogiškųjų ir materialinių išteklių organizavimo (arba tvarkymo) būdas yra toks, dėl kurio atsitiktinai suderama nekliudomai veikiant individams ir vykstant konkurenciniams mainams tarp šių individų. Vadinasi, vienintelės įmanomos pagrįsti politinės institucijos yra tos, kurios palaiko laisvės sistemą, tai yra tos, kurios padeda išsaugoti asmens autonomiją arba teises. Teisėmis vadinamos „įvairios ribos", atskiriančios teisėtas individo veikimo sritis, kurių negalima peržengti „be kito asmens sutikimo" (Nozick, 1974, p. 325). Sekdamas Locke'u, Nozickas aiškino, kad vienintelės teisės, apie kurias galime teisėtai kalbėti, yra neatimamos (prigimtinės) individų tesės, kurios nepriklauso nuo visuomenės ir pirmiausia reiškia teisę siekti savo tikslų tiek, kiek jie nepažeidžia kitų individų teisių. Teisė siekti savo tikslų yra glaudžiai susijusi, teigė Nozickas, su nuosavybės ir išteklių kaupimo teise (net jeigu tai reiškia socialinę tvarką, kuriai būdinga didelė nelygybė). Turto nuosavybė ir savo darbo vaisių pasisavinimas yra visiškai pateisinami, jeigu viskas, kas įgyta, yra teisėtai įgyta iš pradžių ir/arba yra atvirų ir savanoriškų sandorių tarp brandžių ir sąmoningų individų rezultatas.

Nozickas pateikė daug argumentų dėl vadinamosios „minimalios valstybės" arba „utopijos karkaso" – mažiausiai besikišančios politinės valdžios, sutaikomos su asmens teisių gynimu, formos. Jis stengėsi įrodyti, kad „moraliai negalima pateisinti daugiau apimančios valstybės, kadangi ji „pažeidinėtų teises individų", kurių nereikia versti daryti tam tikrų dalykų. Nozicko požiūriu, individai yra nepaprastai įvairūs. Nėra bendruomenės, galinčios būti idealu visiems žmonėms, nes egzistuoja plati utopijos sampratų įvairovė. Jis provokuojamai rašė:

> Wittgenstein, Elizabeth Taylor, Bertrand Russell, Thomas Merton, Yogi Berra, Allen Ginsburg, Harry Wolfson, Thoreau, Casey Stengel, Liubovičių rabinas, Picasso, Moses, Einstein, Hugh Heffner, Socrates, Henry Ford, Lenny Bruce, Baba Ram Dass, Gandhi, seras Edmund Hillary, Raymond Lubitz, Buddha, Frank Sinatra, Columbus, Freud, Norman Mailer, Ayn Rand, baronas Rotschild, Ted Williams, Thomas Edison, H. L. Mencken, Thomas

> Jefferson, Ralph Ellison, Bobby Fischer, Emma Goldman, Peter Kropotkin, jūs ir jūsų tėvai. Ar iš tikrųjų yra *vienos* rūšies gyvenimas, geriausias kiekvienam iš šių žmonių? (Nozick, 1974, p. 310.)

Kyla klausimas, kaip galima suderinti radikaliai skirtingus siekius. Kaip individai ir grupės gali artėti prie pasirinktų tikslų? Pasak Nozicko, privalome atsikratyti minties, kad utopiją įkūnija *vienintelė* geriausios iš visų socialinės ir politinės santvarkos samprata. Ko gero, kaip apie utopiją reikėtų mąstyti apie visuomenę ar valstybę, kurioje gali būti mėginama utopiškai *eksperimentuoti*. Utopija yra visų utopijų rėmai, kuriuose žmonės „gali laisvai savarankiškai jungtis, kad galėtų siekti ir mėginti įgyvendinti savą gero gyvenimo viziją idealioje bendruomenėje, bet kur niekas negali *primesti* savosios utopinės vizijos kitiems" (Nozick, 1974, p. 312). Išdėstant esmę kitaip, utopija yra laisvės ir eksperimentavimo rėmai; tai yra „minimali valstybė" (Nozick, 1974, p. 333–334).

Tokie rėmai, įrodinėjo Nozickas, yra „libertariniai ir *laissez-faire* rėmai". Tik individai gali spręsti, ko jie nori, tad juo mažiau valstybė kišasi į jų gyvenimą, tuo geriau jiems. Vadinasi, „minimali valstybė" nesuderinama su „detaliu planavimu" ir aktyviu išteklių perskirstymu, „vertimu kai kuriuos žmones padėti kitiems". Valstybė peržengia savo teisėto veikimo ribas, kai tampa lygybės – galimybių arba rezultatų lygybės – įtvirtinimo įrankiu. Tad koks turėtų būti liberalios demokratinės valstybės vaidmuo ateityje? Atrodo, kad, Nozicko nuomone, ji turėtų būti tik „apsaugos įstaiga" nuo smurto, vagysčių, sukčiavimo ir sutarčių pažeidinėjimo. Valstybė turi išlaikyti jėgos monopolį, kad galėtų saugoti asmens teises tam tikrose teritorijose. Utopijos rėmuose šis uždavinys prilygsta uždaviniui užtikrinti karkaso funkcionavimą, spręsti bendruomenių konfliktus, saugoti individo teisę palikti konkrečią bendruomenę ir daryti viską, ko gali prireikti valstybės gynimo ir užsienio santykių srityse.

Iš Nozicko raštų taip ir nepaaiškėja, kokio būtent pobūdžio yra ir turėtų būti asmens laisvės, demokratijos ir valstybės ryšys, bet jį tiesiogiai nagrinėja Hayekas. Nors Hayekas iš principo palaikė atstovaujamąją demokratiją, šiuolaikinių „masių demokratijų" dinamikoje jis įžvelgė didžiulių pavojų. Šie pavojai dvejopi: pirma, tai polinkis į des-

potišką ir engėjišką daugumos valdymą, ir, antra, nuolat vykstantis daugumos valdymo pakeitimas jos atstovų valdymu (Hayek, 1978, p. 152–162). Abu šie požiūriai žinomi politinei teorijai nuo Platono iki Schumpeterio, bet Hayekas tai dėstė su ypatinga aistra ir pavertė juos raginimo atkurti liberaliąją tvarką – ją aš vadinu „teisine demokratija" – aspektu (žr. Hayek, 1960; 1976; 1982).

Hayeko požiūriu, jeigu *demos* veiksmų nevaržys bendrosios taisyklės, nebus garantijos, kad tai, ką jis įsako, bus gera ar išmintinga. „Demokratui doktrinieriui" daugumos noras „yra pakankamas pagrindas laikyti tai geru dalyku...daugumos valia lemia ne tik tai, kas yra įstatymas, bet ir tai, kas yra geras įstatymas" (Hayek, 1960, p. 103). Šis demokratijos „fetišas" perša klaidingą mintį, kad „kol valdžia suteikiama remiantis demokratine procedūra, ji negali būti savavališka" (Hayek, 1991, p. 112). Demokratija, įrodinėjo Hayekas, jokiu būdu nėra neklystanti ar garantuota. Ir taip pat kaip Schumpeteris, jis pabrėžė, kad neturime užmiršti, jog „dažnai daugiau kultūrinės ir dvasinės laisvės yra buvę autokratijose negu kai kuriose demokratijose; ir bent jau galima įsivaizduoti, kad, valdant labai vienalytei ir dogmatiškai daugumai, demokratinė valdžia gali būti ne mažiau slogi negu blogiausia diktatūra" (Hayek, 1991, p. 111). Iš tiesų „demokratinė kontrolė *gali* užkirsti valdžiai kelią į savivalę, bet ji tai padaro ne vien savo buvimu" (p. 112). Tik skiriant „valdžios apribojimus" nuo „valdžios šaltinių", galima pradėti užkirtinėti kelią politiniam savivaliavimui.

Despotiškos politinės valdžios keliamos problemos didėja dėl visų mėginimų planuoti ir reguliuoti visuomenę, o tai aiškiai demonstruoja naujoji „gerovės tvarka" (Hayek, 1991, p. 93). „Bendrojo tikslo" arba „visuomenės gėrio" labui veikiantys žmonių įgaliotiniai – atstovai arba biurokratai – siekia pertvarkyti socialinį pasaulį pasitelkdami valstybinį ekonomikos valdymą ir išteklių perskirstymą. Tačiau Hayekas, kartodamas J. S. Millio pateiktą despotiškos valdžios kritiką (žr. 3 sk.), manė, jog kad ir kokios būtų tokių pastangų intencijos, rezultatas būna prievartinė valdžia. Ji yra prievartinė, nes žinojimas neišvengiamai ribotas; mes tik labai mažai žinome ir galime žinoti apie mus tiesiogiai supančių žmonių poreikius ir reikmes, o ką jau kalbėti apie milijonus žmonių ir apie tai, kaip įvertinti jų įvairius tikslus ir polinkius (Hayek,

1991, p. 95–96). Visoks sistemingas mėginimas reguliuoti individų gyvenimą ir veiklą neišvengiamai susijęs su prievarta ir yra jų laisvės puolimas – paneigiama jų teisė būti galutiniais jų pačių tikslų vertintojais. Hayekas perspėja, jog tai nereiškia, kad nėra „visuomenės tikslų", kuriuos jis apibrėžė kaip „individualių tikslų sutapimą". Tačiau tai reiškia, kad pastarųjų samprata grindžiama tik „bendro sutarimo" sritimis, kurių yra (ir visada bus) palyginti mažai. Hayekas, kaip ir Nozickas, tikėjo, kad piliečių sutarimas yra tikėtinas tik sutarus dėl „priemonės, galinčios pasitarnauti visokiausiems tikslams" (Hayek, 1991, p. 97). Kaip ir Nozickas, jis manė, kad šios priemonės apskritai yra ne kas kita, o nesikišančios, neįsakinėjančios organizacijos, kurios, kaip stabilūs ir prognozuojami rėmai, leidžia koordinuoti individų veiklą. Nors tik individai gali apibrėžti savo poreikius ir tikslus, organizacijos – pirmiausia tokios kaip valstybė – iš principo gali palengvinti procesą, kurio metu individai sėkmingai įgyvendina savo tikslus. Kaip šitai galima garantuoti?

Svarbiausias dalykas Hayeko argumentacijoje yra konkreti liberalizmo ir demokratijos skirtis. Kaip jis sako, „liberalizmas yra doktrina, aiškinanti, koks turi būti įstatymas, demokratija yra doktrina, aiškinanti, kokiu būdu nustatyti, koks bus įstatymas" (Hayek, 1960, p. 103). Nors liberalizmas laiko „pageidautinu dalyku, kad tik tai, ką pripažįsta dauguma, iš tikrųjų būtų įstatymas", jo tikslas yra „įtikinti daugumą laikytis tam tikrų principų" (Hayek, 1960, p. 103–104). Kol yra bendrosios taisyklės, varžančios daugumų ir valdžių veiksmus, individui nereikia bijoti prievartinės valdžios. Tačiau kai tokių suvaržymų nėra, iškils pamatinis demokratijos ir laisvės konfliktas. Hayekas, kaip ir daugelis neoliberalų, neslėpė, kad jeigu demokratija reiškia „neribotą daugumo valią", tai jo nereikia laikyti demokratu (Hayek, 1982, p. 39).

Prievartinė politinė valdžia gali būti tramdoma, jeigu ir tik jeigu gerbiama „įstatymo valdžia". Hayeko visą argumentaciją nulėmė esminis dalykas: jis atskyrė teisę (tai iš esmės pastovios, bendros taisyklės, apibrėžiančios individų veiksmų sąlygas, tarp jų konstitucines normas) ir įstatymų leidybą (rutiniški teisinės struktūros keitimai, kuriuos daro dauguma vyriausybių). Piliečiai gali naudotis laisve tik tuo atveju, jei-

gu valstybės galią riboja teisė; būtent ją apibrėžia taisyklės, sukonkretinančios valstybės veiklos ribas. Šių apribojimų pagrindas yra individų teisės formuoti savo pažiūras ir skonius, įgyvendinti savo tikslus ir realizuoti savo talentus ir gabumus (Hayek, 1991, p. 38, 130). Hayeko darbų leitmotyvu tapo Locke'o posakis, kad „kur baigiasi įstatymas, ten prasideda tironija", ir samprata, kad tinkamai sukurtas įstatymas įpareigoja valdžias garantuoti „gyvybę, laisvę ir turtą" (žr. 3 sk.). Pasak šio aiškinimo, įstatymo valdžia sukuria sąlygas, kurioms esant individai gali spręsti, kaip panaudoti savo energiją ir turimus išteklius. Taigi ji yra lemtingai svarbus prievartinės valdžios suvaržymas ir asmens laisvės sąlyga. Tik „teisinės demokratijos" sąlygomis laisvė gali tapti pagrindiniu dalyku.

Hayeko nuomone, demokratija nėra tikslas savaime; ji veikiau yra priemonė – „utilitarinis mechanizmas", – padedanti apsaugoti aukščiausią politinį tikslą – laisvę. Kaip teisingai teigė saugomosios demokratijos teoretikai, demokratijos veikimas turi būti varžomas tokiais apribojimais; demokratinės valdžios turi pripažinti savo teisėtos veiklos lauko apribojimus. Valdžių galias įstatymų leidybos srityje varžo ir privalo varžyti įstatymo valdžia. Kaip Hayekas aiškino:

> Įstatymo Viršenybė apriboja įstatymdavystės sritį: sukausto ją tos rūšies bendromis taisyklėmis, kurios žinomos formalaus įstatymo vardu, ir draudžia tokią įstatymdavystę, kuri tiesiogiai tarnauja atskiriems žmonėms arba kuri ką nors įgalina valstybės prievartinę galią taikyti tokios diskriminacijos tikslams. Toji viršenybė reiškia ne tai, kad viskas reglamentuojama įstatymu, bet, priešingai, kad valstybės prievartinė galia gali būti taikoma tik įstatymo iš anksto numatytais atvejais ir taip, kad būtų galima numatyti, kaip ji bus panaudota... Ne taip svarbu, ar pagrindiniai Įstatymo Viršenybės taikymo būdai išdėstomi, kaip kai kuriose šalyse, teisių bilyje, ar konstituciniame kodekse, ar tas principas yra tik įsigalėjusi tradicija. Tačiau kad ir kokią formą ji įgytų, nesunku bus suprasti, kad bet kurie tokie pripažinti valdžios apribojimai grindžiami neatimamos individo teisės, nepažeistinų žmogaus teisių pripažinimu. (Hayek, 1991, p. 128–130.)

Įstatymų leidėjai neturi kištis į įstatymo valdžią, nes toks kišimasis paprastai sumažina laisvę.

Galiausiai Hayeko „teisinė demokratija" apibrėžia laisvos rinkos visuomenės ir „minimalios valstybės" kontūrus. Jis nevadina šios santvarkos *laissez-faire*, nes kiekviena valstybė tam tikru mastu kišasi į pilietinės visuomenės ir privataus gyvenimo struktūrinimą (Hayek, 1960, p. 231; 1991, p. 124–125). Iš tikrųjų jis manė, jog šis terminas „labai dviprasmiškai ir klaidinamai apibūdina tuos principus, kuriais grindžiama liberalioji politika" (Hayek, 1991, p. 124). Kyla klausimas, kodėl ir kaip valstybės kišasi stengdamosi daryti įtaką ekonominiams ir socialiniams reikalams. Kad kišimasis būtų suderinamas su įstatymo valdžia, jis turi apsiriboti nustatymu taisyklių, kurios gali būti priemonėmis savo įvairius tikslus įgyvendinantiems individams. Valdžia gali teisėtai įsikišti į pilietinę visuomenę tik siekdama įtvirtinti bendrąsias taisykles, apskritai saugančias „gyvybę, laisvę ir turtą". Hayekas šiuo atžvilgiu mąstė vienareikšmiškai: laisva, liberali, demokratinė santvarka nesuderinama su įtvirtinimu taisyklių, nustatančių, kaip žmonės turi naudotis jų turimais ištekliais (Hayek, 1960, p. 231–232). Valdžios tampa prievartinės, jeigu trukdo žmonėms patiems pasirinkti savo tikslus. Pirmutiniu tokios prievartos pavyzdžiu Hayekas laikė įstatymų leidybą, mėginančią pakeisti „konkrečių žmonių materialinę padėtį arba įtvirtinti paskirstomąjį, arba „socialinį", teisingumą" (Hayek, 1960, p. 231). Paskirstomasis teisingumas visada kėsinasi į kieno nors kito turimą vertingumo arba nuopelnų sampratą. Reikalaujama, kad centrinė valdžia skirstytų išteklius *tarsi* žinodama, ką žmonės turi gauti už jų pastangas ir kaip jie turi elgtis. Tačiau individo paslaugų vertę gali tinkamai įvertinti tik kiti individai esant tokiai sprendimų priėmimo sistemai, kuri nesikiša į *jų* žinojimą, pasirinkimus ir sprendimus. Taip pat yra tik vienas pakankamai subtilus mechanizmas, padedantis išsiaiškinti, koks bus individualiu pagrindu vykstantis „kolektyvinis" pasirinkimas – tai laisvoji rinka. Esant konstitucinės valstybės apsaugai, jokia sistema negarantuoja tokio dinamiško, inovacinio ir subtilaus kolektyvinio pasirinkimo mechanizmo, koks yra laisvosios rinkos veikimas.

Laisvoji rinka ne visada veikia puikiai; bet, primygtinai teigė Hayekas, jos nauda iš esmės nusveria jos trūkumus (1960; 1976; žr. Rutland, 1985). Laisvoji rinka yra tikrai *liberaliosios* demokratijos pagrin-

das. Konkrečiai, rinka gali garantuoti gamintojų ir vartotojų sprendimų koordinavimą nevadovaujant centrinei valdžiai; leisti kiekvienam įgyvendinti savo tikslus naudojantis turimais ištekliais; ir leisti plėtotis sudėtingai ekonomikai nesikišant elitui, kuris teigia žinąs, kaip visa tai veikia. Politika kaip valdžios sprendimų priėmimo sistema visada bus iš esmės netobula pasirinkimo sistema palyginti su rinka. Tad „politiką", arba „valstybės veikimą", reikia susiaurinti iki minimumo ir apriboti ją „ultraliberalios" valstybės veikimo sritimi (Hayek, 1991, p. 320). „Prievartinė biurokratinė valdžia" yra beveik neišvengiamas nukrypimo nuo šio priesako – nuo VII modeliu apibendrintos „teisinės demokratijos" – rezultatas.

Apibendrinimas: VII modelis
Teisinė demokratija

Pagrindimo principas(ai)

Daugumos principas yra efektyvus ir pageidautinas būdas, padedantis individams apsisaugoti nuo despotiškos valdžios ir išlaikyti laisvę. Tačiau, kad politinis gyvenimas, kaip ir ekonominis gyvenimas, ir toliau būtų asmens laisvės ir iniciatyvos klausimas, daugumos valdymą turi apriboti įstatymo valdžia. Tik šiomis sąlygomis daugumos principas gali būti taikomas išmintingai ir teisingai

Pagrindiniai bruožai

Konstitucinė valstybė (modeliuojama remiantis anglų-amerikiečių politinės tradicijos bruožais, tarp jų – aiškiu valdžių atskyrimu)

Įstatymo valdžia

Minimalus valstybės kišimasis į pilietinę visuomenę ir privatų gyvenimą

Maksimaliai išplečiama laisvos rinkos visuomenė

Bendrosios sąlygos

Efektyvus politinis vadovavimas, grindžiamas liberaliais principais

Perdėto biurokratinio reguliavimo minimizavimas

Suinteresuotų grupių, ypač profesinių sąjungų, vaidmens apribojimas

Tarptautinė laisvos prekybos tvarka

Visų tipų kolektyvizmo minimizavimas (jei įmanoma – jo išgyvendinimas)

Tačiau, kaip buvo stengiamasi parodyti ankstesniuose skyriuose, modernios „biurokratinės valdžios" plitimo priežastys kur kas sudėtingesnės, negu tai atskleidžiama Hayeko analizėje. Šis ir kiti Hayeko teorijos aspektai sukuria kelias sunkias problemas. Pirmiausia jo (ir apskritai Naujosios dešinės) pateikiamas liberaliosios laisvos rinkos santvarkos modelis neatitinka šiuolaikinės korporatyvinės kapitalistinės sistemos realijų (žr. Held, 1995, 11 sk.). Mintis, kad šiuolaikinė visuomenė tampa arba galėtų pamažu tapti tokia visuomene, kurioje gamintojai ir vartotojai būtų lygiaverčiai, atrodo, švelniai sakant, nerealistiška, kada milžinišką galios ir išteklių asimetriją (kaip pripažįsta tiek neopliuralistai, tiek marksistai) ne tik sistemingai atkuria rinkos ekonomika, bet ją taip pat remia pačios liberalios demokratinės valdžios. Atrodo, kad dėl to atsirandantį politinės darbotvarkės „šališkumą" pripažįsta beveik visos šiuolaikinės demokratinės teorijos mokyklos, išskyrus Naująją dešinę. Apskritai liberalizmas ir, konkrečiai, Naujoji dešinė kuria rinkų kaip „bejėgių" koordinavimo mechanizmų vaizdinį ir visai ignoruoja iškraipomąjį ekonominės galios poveikį demokratijai (Vajda, 1978). Šių dienų „laisvosios rinkos" tikrovei būdingos sudėtingos rinkos formavimo schemos, oligopolinės ir monopolinės struktūros, korporacinės galios ir daugianacionalinių korporacijų sistemos imperatyvai, trumpalaikė komercinės bankininkystės logika ir ekonominės regioninės galios blokų varžybos. Tai nėra visuomenė, kurioje taip paprasta palaikyti teiginį, kad rinka yra tiesiog laisvas, subtilus kolektyvinio pasirinkimo mechanizmas.

Naujosios dešinės siūlyta valstybės „atsitraukimo" strategija, žinoma, buvo smarkiai politiškai remiama, ypač anglų-amerikiečių visuomenėje. Taip iš dalies atsitiko todėl, kad jai pavyko pasinaudoti gana dideliu cinizmu, nepasitikėjimu ir nepasitenkinimu dėl daugelio ilgai egzistavusių intervencionistinės gerovės valstybės institucijų. Nenorime pasakyti, kad dauguma nusivylusiųjų įvairiais gerovės valstybės aspektais yra neoliberalai (žr., pavyzdžiui, Whiteley, 1981; Taylor-Gooby, 1983; 1985; 1988; Jowell and Airey, 1984; Pierson, 1991). Greičiau atkreipiame dėmesį į požymius, liudijančius apie ryškų kai kurių grupių, tarp jų mažesnes pajamas gaunančiųjų ir moterų, nepasitenkinimą gerovės valstybės institucijų elgesiu su jomis ir apie tendenciją laikyti išmokų

teikimą pernelyg nelanksčiu, paternalistišku ir biurokratišku (žr. West *et al.*, 1984; Hyde, 1985; Dominelli, 1991). Naujoji dešinė sėkmingai susikrovė politinį kapitalą iš šio nepasitenkinimo teigdama, kad jis apskritai yra natūralus „masių demokratijų", o konkrečiai – intervencionistinės socialistinės politikos rezultatas. Nors šio aštuntojo dešimtmečio gale ir devintajame dešimtmetyje vykusio puolimo metu socialdemokratinės partijos buvo neabejojamai pergudrautos, nepanašu, kad Naujosios dešinės strategija veiks ilgą laiką.

Mat yra daug priežasčių. Paliekant rinkai spręsti fundamentalias išteklių kūrimo ir skirstymo problemas, visiškai išleidžiamos iš akių gelminės daugelio ekonominių ir politinių sunkumų šaknys: pavyzdžiui, didžiulė nelygybė nacionalinėse valstybėse ir tarp jų tampa rimto konflikto šaltiniu; gamybinės pramonės nykimas kai kuriose šalyse, o kitose ji vis dar saugoma ir jai planingai padedama; atsiradimas milžiniškų globalinių finansinių srautų, galinčių greitai destabilizuoti nacionalinių valstybių ekonomiką ir politiką; rimtų transnacionalinių, taip pat bendrųjų globalinių problemų augimas, pavyzdžiui, globalinis atšilimas, ozono sluoksnio nykimas ir visuotinis nuodingų teršalų plitimas (žr. 10 sk.). Be to, siaurėjant valstybės įtakos sričiai, plečiasi nacionalinių ir transnacionalinių rinkos jėgų veikimo laukas ir apkarpomos paslaugos, kurios tradiciškai apsaugodavo pažeidžiamus visuomenės narius. Todėl vargingiausieji ir silpniausieji – Šiaurėje, Pietuose, Rytuose ir Vakaruose – patiria vis daugiau sunkumų. „Įstatymo ir tvarkos" klausimų įtraukimas į aktualiausių politinių klausimų sąrašą iš dalies atspindi poreikį švelninti neišvengiamus padarinius, kuriuos provokuoja tokia politika.

Kokio pobūdžio yra principo ir praktikos santykis Naujosios dešinės programoje, galima geriau nušviesti aptariant jos apeliavimą į laisvę. Į laisvę apeliuoja tokie dideli veikėjai kaip Hayekas ir Nozickas, ir nors tai atrodo įspūdingai, vis dėlto jie vadovaujasi labai siaura ir abejotina laisvės samprata. Visus „paskirstomuosius" klausimus apibūdinant kaip *ipso facto* prieštaraujančius įstatymo valdžiai, ekonominės, socialinės ir rasinės nelygybės klausimai traktuojami kaip neteisėti politinės analizės ir tyrinėjimo klausimai, nors šios nelygybės apraiškos, kaip matėme, yra neišvengiamai svarbiausias dalykas, kai išsamiai nagrinėjamas laisvės

šiuolaikinėje visuomenėje pobūdis. Negana to, nors „teisės" ir „įstatymų leidybos" skirtis svarbi daugeliu atžvilgių – dėl visų tų priežasčių, kurias nurodė mąstytojai nuo Locke'o iki J. S. Millio, – Hayeko rankose ji tampa labai abejotina. Juk ji tarnauja tam, kad iš politikos būtų pašalintos kai kurios lemiamą reikšmę turinčios problemos ir į jas būtų žiūrima taip, lyg jos nepriklausytų politinės veiklos sričiai. Jeigu šis mėginimas iš demokratinio svarstymo pašalinti virtinę klausimų būtų sėkmingas, tai demokratinių ginčų ir kontrolės sritis būtų drastiškai susiaurinta. Be to, visuomenėje, kurioje netrūksta didelės ir dažnai didėjančios nelygybės tarp klasių, kultūrų, lyčių ir regionų liudijimų, sunku suprasti, kaip iš tikrųjų galima įgyvendinti laisvę – laisvę ugdyti skonius, pažiūras, talentus ir įgyvendinti tikslus, – jeigu nenagrinėjame kur kas platesnio spektro sąlygų, negu leidžia nagrinėti Hayeko analizė. Kaip tik šiuo aspektu neomarksistai, o vėliau feministai įtaigiausiai kritikavo liberalias doktrinas: naudotis laisve reiškia ne tik naudotis lygybe prieš įstatymą, nors tai neabejojamai svarbu. Ja naudotis taip pat reiškia turėti galimybių (materialinių ir kultūrinių išteklių) įvairiai veikti (platesnę filosofinę kritiką žr. Plant, 1985; 1992). Kai kurios šiuolaikinio liberalizmo versijos tai aiškiai pripažįsta (nors jos deramai neplėtoja šių klausimų), bet neoliberalai tikrai to nedaro (žr. Sandel, 1984). Prie lemtingo klausimo apie įvairių laisvės ir demokratijos tipų santykį grįšime vėliau ir baigiamojoje knygos dalyje.

Dalyvavimas, laisvė ir demokratija

Tokie mąstytojai kaip Hayekas ir Nozickas bei apskritai Naujosios dešinės sąjūdis įnešė reikšmingą indėlį į diskusiją, kokia turėtų būti valstybės veikimo forma ir mastas. Jie padėjo valstybės, pilietinės visuomenės ir pavaldžių gyventojų santykį vėl paversti svarbiausia politine problema. Vadinasi, sampratos, koks turi būti šio santykio pobūdis, tebėra neaiškios, kaip ir pačios laisvės, lygybės ir demokratijos sąvokų prasmės. Tačiau Naujoji dešinė, žinoma, nėra vienintelė tradicija, pretenduojanti paveldėti laisvės žodyną. Nuo septintojo dešimtmečio pabaigos Naujoji kairė taip pat rimtai pretendavo į šį žodyną.

Naująją kairę, kaip ir Naująją dešinę, įkvėpė ne viena politinės minties kryptis: čia rasime idėjų, kurias įkvėpė tokie respublikonizmo (ugdomojo) atstovai kaip Rousseau, anarchistai ir anksčiau vadintos „libertarinėmis" ir „pliuralistinėmis" marksistinės pažiūros (žr. 4 sk.). Daug asmenų prisidėjo performuluojant kairiajam sparnui būdingas demokratijos ir laisvės sampratas (žr. Pierson, 1986; 1995), bet kalbėsime apie du žmones – Carole Pateman (1970; 1985) ir C. B. Macphersoną (1977), – kurie itin daug padarė, kad būtų iš naujo apmąstyti demokratijos atskaitos taškai. Nors abiejų pažiūros jokiu būdu nėra vienodos, juos sieja tam tikros bendros pradinės prielaidos ir įsipareigojimai. Abu drauge jie atstovauja demokratijos modeliui, kurį vadinsiu tiesiog „dalyvaujamąja demokratija". Šis terminas dažnai vartojamas norint aprėpti įvairius demokratijos modelius nuo senovės Atėnų iki tam tikrų marksistinių nuostatų. Tai nebūtinai yra netikslu visais atžvilgiais, bet čia terminas turės siauresnę prasmę, nes norima šį modelį atskirti nuo kitų iki šiol svarstytų modelių. „Dalyvaujamoji demokratija" yra pagrindinis kontrmodelis, kurį kairieji priešpriešina dešiniųjų „teisinei demokratijai". (Anarchistinės arba kairiosios libertarinės pažiūros, nors toli gražu nėra nereikšmingos, pritraukė mažiau rėmėjų, o priežastis trumpai aptarsime vėliau.) Verta pabrėžti, kad Naujosios kairės modelis formavosi pirmiausia ne kaip kontrpuolimo prieš Naująją dešinę priemonė. Nors Naujoji dešinė pastaruoju metu skatino Naująją kairę sugriežtinti savo pažiūras, šios pirmiausia atsirado dėl politinių septintojo dešimtmečio pokyčių, vidinių kairės ginčų ir nepasitenkinimo liberaliosios ir marksistinės politinės teorijos paveldu.

Naujosios kairės atstovai abejoja dėl minties, kad šių laikų liberaliose demokratijose individai yra „laisvi ir lygūs". Pasak Carole Pateman, „laisvas ir lygus individas" tikrovėje yra kur kas rečiau sutinkama persona, negu teigia liberalioji teorija" (Pateman, 1985, p. 171). Liberalizmo teorija paprastai kaip prielaidą pripažįsta tai, ką iš tikrųjų reikia kruopščiai tyrinėti: būtent, ar egzistuojantys vyrų ir moterų, juodųjų ir baltųjų, viduriniųjų ir aukštųjų klasių ir įvairių etninių grupių santykiai leidžia iš tiesų įgyvendinti formaliai pripažįstamas teises. Formalus tam tikrų teisių galiojimas, nors ir nėra nesvarbus, turi labai menką vertę, jeigu negalima iš tikrųjų naudotis tomis teisėmis. Kiek yra lais-

vės, reikia vertinti pagal apčiuopiamas teises, kurias galima įgyvendinti įvairiose valstybės ir pilietinės visuomenės srityse. Jeigu laisvė – kaip ir atskiros laisvės – neturi konkretaus turinio, vargu ar galima sakyti, kad ji daro esminį poveikį kasdieniam gyvenimui.

Nuo Hobbeso iki Hayeko liberalai pernelyg dažnai nesugebėjo nagrinėti šių klausimų (žr. Pateman, 1985). Nors ugdomosios demokratijos teoretikai yra viena iš šios taisyklės išimčių, net ir jie nesugebėjo sistemingai nagrinėti, kokiais aspektais galios ir išteklių asimetrija griauna laisvės ir lygybės prasmę kasdieniuose santykiuose (žr. Macpherson, 1977, p. 69–76). Jeigu liberalai rimtai žiūrėtų į tokį tyrinėjimą, jie atskleistų, kad didžiulei daugybei individų sistemingai užkertamas kelias – tai lemia sudėtingas išteklių ir galimybių stokos derinys – aktyviai dalyvauti politiniame ir pilietiniame gyvenime. Tai, ką anksčiau vadinome užburtais menko dalyvavimo arba nedalyvavimo ratais, tiesiogiai iliustruoja šį teiginį. Dėl klasių, lyčių ir rasinės nelygybės smarkiai susilpnėja teiginys, kad individai yra „laisvi ir lygūs".

Be to, pati liberalioji aiškaus „pilietinės visuomenės" ir „valstybės" atskyrimo samprata yra, teigė Pateman, ydinga ir kelia rimtų pavojų pagrindiniams liberalizmo principams (Pateman, 1985, p. 172ff). Jeigu valstybė atskirta nuo kasdieniame gyvenime egzistuojančių susivienijimų ir jame nusistovėjusios tvarkos, tada įtikinama, kad į ją galima žiūrėti kaip į savotišką mechanizmą – „saugantį riterį", „arbitrą" ar „teisėją", – kurį piliečiai turi gerbti ir jam paklusti. Bet jeigu valstybė įsipainiojusi į šiuos susivienijimus ir tvarką, tada teiginys, kad valstybė yra „nepriklausomas autoritetas", „apribota nešališka galia" yra iš esmės sukompromituotas. Pateman nuomone (ji panaši į daugelio marksistų ir neopliuralistų nuomonę), valstybė neišvengiamai prisideda prie to, kad būtų palaikoma ir atkuriama kasdieniame gyvenime besireiškianti nelygybė, vadinasi, visas jos pretenzijų į ypatingą lojalumą pagrindas yra abejotinas (Pateman, 1985, p. 173ff). Todėl vis dar neišspręsta ištisa virtinė klausimų, liečiančių valstybinės valdžios pobūdį, santykį tarp to, kas „vieša", ir to, kas „privatu", tinkamą politikos apimtį ir priimtiną demokratinių valdžių kompetencijos sritį.

Jeigu valstybė paprastai būna nei „atskirta" nuo visuomenės, nei „nešališka" jos atžvilgiu, tai aišku, kad piliečiai nebus traktuojami kaip

„laisvi ir lygūs". Jeigu „viešumas" ir „privatumas" sudėtingai tarpusavyje susipynę, tai niekada nepakaks rinkimų kaip mechanizmų, garantuojančių realiai dalyvaujančių „valdymo" procese jėgų atskaitomybę. Be to, kadangi dėl valstybės ir pilietinės visuomenės „susipynimo" lieka nedaug, o gal visai nelieka „politikos" nepaliestų „privataus gyvenimo" sričių, tai griežtai keliamas tinkamos demokratinio reguliavimo formos klausimas. Kokios formos turėtų būti demokratinė kontrolė ir kokia plati turėtų būti sritis, dėl kurios priimami demokratiniai sprendimai, tampa neatidėliotinu klausimu. Vis dėlto į tradicinį tiesmukišką kairiojo sparno atsakymą į šiuos klausimus reikia žvelgti nepaprastai atsargiai (žr. 4 sk.). Juk Naujosios kairės mąstytojai paprastai pripažįsta, kad ortodoksinė marksistinė teorija kelia esminių sunkumų. Todėl jie mėgino išplėtoti tokį marksistinį požiūrį, kurio nebūtų galima tiesmukiškai lyginti su liberalizmu. Pavyzdžiui, stalinizmo ir represinės valstybės Sovietų Sąjungoje raida nėra suprantama tiesiog kaip „atsilikusios" ekonomikos ypatumų nulemtas rezultatas (kaip teigė daugelis marksistų), bet siejamas ir su Marxo bei Lenino teorijos ir praktikos problemomis. Naujosios kairės mąstytojai laiko klaidingu Marxo ir Lenino įsitikinimą, kad atstovaujamosios demokratijos institucijas gali tiesiog nušluoti masių demokratijos organizacijos. Ypač Leninas klaidingai supratęs atstovaujamosios demokratijos pobūdį, kada jai paprasčiausiai priklijavo etiketę „buržuazinė". Šio tipiško lenininio požiūrio potekstėje glūdi iš esmės klaidingas nepasitikėjimas mintimi apie visuomenėje konkuruojančius galios centrus.

Socialistinės minties ir demokratinių institucijų santykį reikia iš pagrindų permąstyti iš naujo atsižvelgiant ne tik į Rytų Europos socializmo rezultatus, bet ir į socialdemokratinės reformų vizijos bankrotą. Socialdemokratinė politika baigėsi liaupsėmis „socialinei inžinerijai". Pastaroji gausino tokias politikos orientacijas, kurios skatino įgyvendinti palyginti nedidelius socialinių ir politinių sistemų pertvarkymus. Atitinkamai išaugę valstybės dydis ir galia sužlugdė viziją, kurią kadaise galbūt turėjo socialdemokratinė politika. Bet koks tada yra kelias į priekį? Tiesioginės demokratijos ar savivaldos institucijos negali paprasčiausiai pakeisti valstybės. Juk, kaip numatė Weberis, paliekamas koordinacijos vakuumas, kurį mielai užpildo biurokratija. Naujosios kairės raš-

tuose dažnai pabrėžiamos dvejopo pobūdžio permainos, laikomos gyvybiškai svarbiomis norint transformuoti politiką Vakaruose ir Rytuose: valstybė turi būti demokratizuojama padarant parlamentą, valstybinę biurokratiją ir politines partijas atviresnes ir atskaitingesnes, o naujos kovos formos vietos lygiu (politika įmonėje, moterų sąjūdis, ekologinės grupės) privalo garantuoti, kad visuomenė, taip pat ir valstybė, laikytųsi atskaitomybę užtikrinančių procedūrų.

C. B. Macphersono darbai apskritai atitinka šiuos bendruosius argumentus, nors jis itin pabrėžė dalyvaujamosios demokratijos, kaip demokratiškesnės ateities prielaidos, sampratą. Macphersonas iš dalies sėmėsi teorinio įkvėpimo iš naujo peržiūrėdamas kai kuriuos liberaliosios demokratinės tradicijos aspektus. Jam ypač svarbūs buvo kai kurie J. S. Millio pateikti argumentai, bet Macphersonas pakreipė Millio idėjas radikalesne vaga manydamas, kad visiškai įgyvendinti laisvę ir ugdyti individą galima tik tada, kai piliečiai tiesiogiai ir nuolatos dalyvauja visuomenės ir valstybės valdyme.

Macphersonas niekada nevengė kelti klausimo, ar įmanoma didelėse, sudėtingose visuomenėse taip išplėsti demokratiją, kad nuo periodiško dalyvavimo rinkimuose būtų pereita prie dalyvavimo priimant sprendimus visose gyvenimo srityse. Jis pripažino, kad didelių bendruomenių koordinavimo problemos yra sunkios. Kaip teisingai nurodė J. S. Millis, sunku – o gal visai neįmanoma – įsivaizduoti politinę sistemą, kurioje visus piliečius būtų galima įtraukti į tiesiogines diskusijas kiekvieną kartą, kai iškyla viešojo pobūdžio klausimas. Tačiau iš tokio pobūdžio samprotavimų kaip šis *nekyla* išvada, kad negalima transformuoti visuomenės ir valdymo sistemos. Macphersonas buvo už transformaciją, kuri būtų grindžiama konkuruojančių partijų ir tiesioginės demokratijos organizacijų derinimu. Kiek galima numatyti, visada bus problemų ir svarbių interesų skirtumų, kurių pagrindu galėtų kurtis partijos, ir tik politinių partijų konkurencija garantuoja minimalią valdžios atstovų atskaitomybę visiems žemesnio rango žmonėms. Tačiau pati partinė sistema turi būti organizuojama ne tokiais hierarchiniais principais. Jie turi įtvirtinti didesnę politinių administratorių ir vadybininkų atskaitomybę jų atstovaujamų organizacijų personalui. Dalyvaujamajai demokratijai būtų sukurtas tvirtas pagrindas, jeigu par-

tijos būtų sudemokratintos pagal tiesioginės demokratijos principus ir procedūras ir jeigu šios „tikrai dalyvaujamosios partijos" veiktų parlamentinėje arba kongresinio tipo struktūroje, kurią papildytų ir kontroliuotų visiškai savivaldžios organizacijos darbo vietoje ir vietos bendruomenėje. Macphersono nuomone, tik tokia politinė sistema iš tikrųjų įgyvendintų didžiai svarbią liberalią demokratinę vertybę – vienodą teisę į laisvę ir saviugdą.

Nors Macphersonas pripažino, kad kliūtys įgyvendinti dalyvaujamąją demokratiją – jas kuria visokiausios įsigalėjusios suinteresuotos grupės – yra didžiulės, „dalyvaujamosios demokratijos" samprata jo darbuose buvo suformuluota kiek miglotai. Ir vis dėlto lemiamas dalykas, kad tokios demokratijos idėja atrodytų įtikinama, – tai išsamiai apibrėžti dalyvaujamosios demokratijos pagrindus ir jos bruožus. Išsamiau argumentuodama, kodėl reikia plėsti demokratinio dalyvavimo sritį, Pateman, remdamasi svarbiausiomis Rousseau ir J. S. Millio sampratomis, įrodinėjo, kad dalyvaujamoji demokratija skatina žmogaus vystymąsi, stiprina politinės veiklos efektyvumo jausmą, mažina susvetimėjimo valdžios centrams jausmą, puoselėja rūpinimąsi kolektyvinėmis problemomis ir padeda formuoti aktyvius ir sąmoningus piliečius, sugebančius smarkiau domėtis valdymo reikalais (Pateman, 1970, 2, 6 sk.; plg. Dahl, 1985, p. 95ff). Pasak Pateman, demokratinės kontrolės darbo vietose naujovių tyrimų duomenys, nors ir nėra vienareikšmiai visais atžvilgiais, parodo, kad „tarpusavio ryšį tarp apatijos ir politinio bejėgiškumo bei žemo socialinio ekonominio statuso", kuris paprastai atskleidžiamas daugumoje liberaliųjų demokratijų, galima nutraukti padarant demokratiją reikšmingą žmonių kasdieniame gyvenime. Demokratinės kontrolės sritį reikia praplėsti – taikyti šią kontrolę toms pagrindinėms institucijoms, kuriose dauguma žmonių pragyvena savo gyvenimą (Pateman, 1970, p. 104; taip pat žr. Held and Pollitt, 1986).

Jeigu žmonės žinotų, kad yra galimybių veiksmingai dalyvauti priimant sprendimus, jie, ko gero, manytų, kad dalyvauti verta, turbūt aktyviai dalyvautų ir greičiausiai, be to, manytų, kad kolektyviniai sprendimai privalo būti įpareigojantys. Antra vertus, jeigu žmonės sistemingai marginalizuojami ir/arba jiems menkai atstovaujama, jie turbūt manys, kad tik retais atvejais bus rimtai žiūrima į jų pažiūras ir polinkius,

jie bus laikomi lygiaverčiais kitų žmonių pažiūroms bei polinkiams arba sąžiningai ir teisingai vertinami. Tad jie, ko gero, matys nedaug svarių priežasčių dalyvauti jų gyvenimą veikiančiame sprendimų priėmimo procese ir laikys jį autoritariniu. Jeigu įsivaizduotume dalyvavimo kontinuumą, besidriekiantį nuo veiksmingo iki menko dalyvavimo, tai daugelis darbininkų klasės, moterų ir nebaltųjų piliečių liberaliąsias demokratijas tvirtai priskirtų antrajam šio kontinuumo poliui.

Kol apsisprendimo teisės taikomos tik valdymo srityje, visa demokratijos prasmė bus tik proginis periodiškas balsavimas, kaip jį suprato Schumpeteris, be to, ji bus beveik nereikšminga kaip daugelio žmonių gyvenimo kokybę lemiantis veiksnys. Norint apsisprendimą paversti tikrove, reikia išplėsti demokratines teises – įgyvendinti jas ne tik valstybės, bet ir verslo įmonių bei kitų svarbiausių visuomenės organizacijų lygiu. Atsiradus šiuolaikinės korporatyvinės visuomenės struktūrai, lemtingai svarbu darosi tai, kad politines piliečių teises papildytų panašios teisės darbo ir bendruomeninių santykių srityse.

Pateman, kaip ir Macphersonas, nesutiko su požiūriu, kad tiesioginės demokratijos institucijos galimos visose politinėse, socialinėse ir ekonominėse srityse kartu išsižadant atstovaujamosios demokratijos institucijų ir kad visišką lygybę ir laisvę galima sukurti per visų sričių valdymą (savivaldą). Jau vien pagalvojus apie demokratiją darbo vietoje, tampa aišku, kad dėl jos visada kils sudėtingų problemų: egzistuoja profesinių įgūdžių ir darbo jėgos įvairovė, būtina mokėti telkti išteklius ir reaguoti į rinkos svyravimą. Bet kuri iš šių problemų gali skatinti apriboti demokratines procedūras ir rinkimosi galimybes. Tokio tipo problemos, su kuriomis susiduria demokratija darbo vietoje, ko gero, iš esmės taps sunkesnės, kai demokratinius mechanizmus perims visos pagrindinės visuomenės organizacijos (plg. P. Devine, 1988). Tokios organizacijos ir jų santykiai visada kels problemų dėl išteklių skirstymo, dėl sprendimų koordinavimo, dėl laiko trūkumo, dėl nuomonių skirtumų, interesų susidūrimo ir sunkumų, kuriuos sukuria būtinybė suderinti demokratijos reikalavimus su kitais reikšmingais tikslais – pavyzdžiui, su efektyvumu ir vadovavimu. Be to, Pateman pritarė ir Weberiui, ir Schumpeteriui, kad „abejotina, ar vi-

dutinis pilietis kada nors taip domėsis visais valstybės lygiu priimamais sprendimais, kaip kad jis domėtųsi arčiau namų daromais sprendimais" (Pateman, 1970, p. 110). Juk turimi duomenys rodo ne tik tai, kad žmonės mokosi dalyvauti dalyvaudami, bet ir tai, kad jie daugiausia domisi ir turbūt geriau supras tas problemas ir klausimus, kurie tiesiogiai liečia jų gyvenimus. Nors tiesioginio dalyvavimo formos tinka tokiose vietose kaip darbo vieta, negalime išvengti išvados, aiškino Pateman, kad piliečių vaidmuo valstybinėje politikoje visada bus labai ribotas, o tai ir akcentavo konkurencinio elitizmo teoretikai.

> Esant, tarkim, trisdešimt penkiems milijonams rinkėjų, individo vaidmuo turi būti beveik vien tik rinkti atstovus; net jeigu jis galėtų atiduoti balsą referendume, jo įtaka rezultatams būtų be galo maža. Kol valstybinių politinių vienetų dydis nebus drastiškai sumažintas, tol šis tikrovės paveikslas nesikeis. (Pateman, 1970, p. 109.)

Daugelis svarbiausių liberaliosios demokratijos institucijų – konkuruojančios partijos, politiniai atstovai, periodiški rinkimai – bus neišvengiami dalyvaujamosios visuomenės elementai. Tiesioginis dalyvavimas ir tiesioginės gyvenamosios vietos valdymas, kuriuos papildytų partijų ir suinteresuotų grupių konkurencija valdymo reikaluose, gali realiausiai laiduoti dalyvaujamosios demokratijos principus.

Pateman pabrėžė, kad nereikia klaidingai suprasti daromų nuolaidų konkurencinio elitizmo teoretikams. Pirma, nors kiek realiai kontroliuoti kasdienį gyvenimą galima tik tuo atveju, jeigu individas turi galimybę tiesiogiai dalyvauti priimant sprendimus (Pateman, 1970, p. 100). Antra ir svarbiau yra tai, kad galimybė plačiai dalyvauti tokiose srityse kaip darbas radikaliai pakeistų valstybinės politikos *kontekstą*. Žmonės turėtų daugybę galimybių sužinoti apie pagrindines išteklių kūrimo ir valdymo problemas, tad jie būtų kur kas geriau pasirengę spręsti valstybinius klausimus, vertinti politinių atstovų veiklos efektyvumą ir, atsiradus galimybei, dalyvauti priimant valstybinio masto sprendimus. Todėl būtų geriau suprantami ryšiai tarp to, kas „vieša", ir to, kas „privatu". Trečia, konkrečios dalyvaujamosios visuomenės struktūros tiek vietos, tiek nacionaliniu lygiu turi būti atviros ir dinamiškos, kad žmonės galėtų eksperimentuoti su naujomis politinėmis formomis ir iš

jų mokytis. Tai svarbu, nes iki šiol sukaupti duomenys apie plataus dalyvavimo galimybes ir padarinius yra menki. Nepakanka informacijos, kad vieną institucinį modelį būtų galima rekomenduoti kaip geresnį už visus kitus; buvo pradėta palyginti nedaug eksperimentų ir lengvai kiltų pavojus, kad koks nors nekintamas „planas" taps prievartiniu nurodymu vykdyti permainas. Dalyvaujamoji visuomenė privalo būti eksperimentinė visuomenė, visuomenė, sugebanti eksperimentuoti po to, kai bus radikaliai reformuotos nelanksčios struktūros, kurias buvo primetęs privatus kapitalas, klasiniai santykiai ir kitokia sisteminė galios asimetrija. „Kaip tik šis idealas, idealas, turintis ilgą istoriją politinėje mintyje, dingo iš akiračio šiuolaikinėje demokratijos teorijoje" – tvirtino Pateman. Klasikinį laisvės kaip savivaldos idealą galima išlaikyti, net jeigu būtina nuodugniai peržiūrėti institucines jo implikacijas (plg. 2 sk.). Mes vis dar galime turėti, darė išvadą Pateman, modernią, nedogmatišką demokratinę teoriją, kurios „branduolys tebebūtų dalyvavimo samprata" (Pateman, 1970, p. 110–111; plg. Barber, 1984). Svarbiausių dalyvaujamosios demokratijos bruožų apibendrinimą galima rasti VIII modelyje.

Anksčiau samprotavome, kad Naujosios dešinės „teisinė demokratija" neatstovauja įtikinamai ateičiai ir kad ją ginančios vyriausybės patirs rimtų sunkumų. Taip pat teigėme, jog Naujosios dešinės modelis nepateisinamai neleidžia aktyviai svarstyti virtinės „paskirstomųjų" klausimų, kuriuos reikia nagrinėti norint, kad individai būtų „laisvi ir lygūs" ir kad demokratija būtų reiškinys, suteikiantis žmonėms lygias galimybes lemti savo gyvenimo pagrindą. Daugeliu šių problemų tiesiogiai domisi Naujosios kairės mąstytojai. Todėl svarbu iškelti klausimą, ar jų modelis įtikinamas ir pagrindžiamas. Jeigu Naujosios dešinės pažiūros neišbaigtos, tai ar Naujosios kairės pažiūros atstovauja įtikinamesnei ateičiai? Naujosios kairės modelyje tikrai išskleidžiami pagrindiniai reikalavimai, kuriuos, tarp kitų, kėlė įvairūs socialiniai sąjūdžiai, reikalavę didesniu dalyvavimu grindžiamos visuomenės. Tačiau šis modelis taip pat palieka daug nenagrinėtų pamatinių klausimų, o tai ypač aktuali problema nusivylimo „vizionieriška politika" laikotarpiu.

Apibendrinimas: VIII modelis
Dalyvaujamoji demokratija

Pagrindimo principas(ai)

Vienodą teisę į laisvę ir saviugdą galima įgyvendinti tik „dalyvaujamojoje visuomenėje", visuomenėje, skatinančioje politinės veiklos efektyvumo jausmą, puoselėjančioje rūpinimąsi kolektyvinėmis problemomis ir padedančioje formuoti sąmoningus piliečius, galinčius nuolatos domėtis valdymo procesu

Pagrindiniai bruožai

Tiesioginis piliečių dalyvavimas valdant pagrindines visuomenės institucijas, tarp jų darbo vietą ir vietos bendruomenę

Partinės sistemos reorganizavimas padarant partijų pareigūnus tiesiogiai atskaitingus nariams

„Dalyvaujamosios partijos" veikia parlamentinėje arba kongresinėje struktūroje

Palaikoma atvira institucijų sistema, kad būtų garantuojama galimybė eksperimentuoti su politinėmis formomis

Bendrosios sąlygos

Tiesioginis daugelio socialinių grupių skurdžios padėties gerinimas perskirstant materialinius išteklius

Atvira informavimo sistema, kad sprendimai būtų priimami sąmoningai

Vaikų priežiūros pertvarkymas, kad moterys ir vyrai turėtų galimybę dalyvauti viešajame gyvenime

Pastaba. Modelis sudarytas remiantis pagrindiniais Macphersono ir Pateman teorijų elementais.

Macphersonas ir Pateman abu mėgino derinti ir atnaujinti iš liberaliosios ir marksistinės tradicijų perimtas įžvalgas. Nors jų pastangos padeda atitraukti politinius ginčus nuo tariamai nesibaigiančio ir bevaisio liberalizmo gretinimo su marksizmu, vis dėlto labai mažai pasakoma apie pamatinius veiksnius – pavyzdžiui, kaip iš tikrųjų organizuojama ekonomika ir siejama su politiniu aparatu, kaip reikia derinti atstovaujamosios ir tiesioginės demokratijos institucijas, kaip kontroliuoti administracinių organizacijų dydį ir galią, kaip reikia namų ūkio ir vai-

kų priežiūros paslaugas sieti su darbu, kaip norintys „pasitraukti" iš politinės sistemos galėtų tai padaryti arba kaip reikia spręsti nuolatos besikeičiančios tarptautinės sistemos keliamas problemas. Be to, jų argumentacijoje apeinamas klausimas, kaip galima įgyvendinti jų „modelį", nenagrinėjama visa perėjimo pakopų problema ir klausimas, kaip galėtų reaguoti bei kaip reikėtų elgtis su tais, kurių padėtis, taikant šį modelį, galėtų kai kuriais atžvilgiais pablogėti (tai tie, kurių dabartinės sąlygos leidžia jiems lemti kitų individų galimybes). Negana to, jie linkę daryti prielaidą, kad žmonės apskritai nori plačiau kontroliuoti savo gyvenimą. Kas, jeigu jie šito nenori daryti? Kas, jeigu jie iš tikrųjų nenori dalyvauti tvarkant socialinius ir ekonominius reikalus? Kas, jeigu jie nenori tapti demokratinio proto kūriniais? Arba kas, jeigu jie naudojasi demokratine valdžia „nedemokratiškai" – siekia apriboti demokratiją arba padaryti jai galą?

Tai sudėtingi ir sunkūs klausimai. Žinoma, nėra pagrindo tikėtis, kad kiekvienas teoretikas juos išsamiai nagrinės. Vis dėlto tai svarbūs klausimai apie „dalyvaujamąją demokratiją", ir juos reikia kelti būtent todėl, kad tai demokratijos teorijos versija, skelbianti ne tik tam tikras procedūras, bet ir gyvenimo formą. Kaip bus detaliau parodyta 9 skyriuje, dalyvavimo teoretikai yra teisūs taikydami demokratinių principų implikacijas organizacinei tiek visuomenės, tiek ir valstybės struktūrai. Tačiau dėl to jie tampa pažeidžiami kritikos. Konkrečiai, juos galima apkaltinti mėginus per anksti išspręsti labai sudėtingų asmens laisvės, paskirstymo klausimų (socialinio teisingumo klausimų) ir demokratinių procesų santykio problemą. Besąlygiškai pabrėždami, koks pageidautinas kolektyvinis sprendimų priėmimas, ir leisdami demokratijai užgožti visus kitus motyvus, jie linkę manyti, kad šiuos santykius turėtų apibrėžti pati demokratinių derybų greita kaita. Tačiau kaip tik kritikuodami tokią nuostatą, Naujosios dešinės mąstytojai kalba įtikinamiausiai. Ar turi būti suvaržyta *demos* galia keisti ir kaitalioti politines sąlygas? Ar individų ir mažumų laisvės pobūdžio ir masto klausimas turi būti paliktas spręsti demokratiniu būdu? Ar turi būti aiškios konstitucinės gairės, darančios galimus ir kartu ribojančios demokratinius veiksmus? Teigiamai atsakydama į šiuos klausimus, Naujoji dešinė pripažįsta, jog galima didelė įtampa tarp asmens laisvės, kolektyvinio sprendimų priėmimo ir demokratijos procesų. Sistemingai nenag-

rinėdama šių klausimų, Naujoji kairė, priešingai, pernelyg skubotai šias problemas atidėjo į šalį[6]. Visais lygiais demokratiją paversdami svarbiausiu įgyvendintinu socialiniu uždaviniu, Naujosios kairės mąstytojai kliovėsi „demokratiniu protu" – išmintinga ir gera demokratine valia, turėjusia lemti teisingus ir teigiamus politinius padarinius. Bet ar galima iš esmės pasikliauti demokratiniu *demos*? Ar galima daryti prielaidą, kad „demokratinė valia" bus išmintinga ir gera? Ar galima daryti prielaidą, kad „demokratinis protas" vyraus? Nuo Platono iki Hayeko buvo pateikta svarių argumentų bent jau stabtelėti prie šio klausimo (plg. Bellamy, 1996).

Kaip tik iš šių klausimų Naujoji dešinė susikrovė tiek daug politinio kapitalo tiesiog pripažindama, kad demokratinės politikos padariniai neaiškūs, – pavyzdžiui, dviprasmiški „gerų ketinimų turinčios" demokratinės gerovės valstybės rezultatai. Pabrėždami, kad demokratija gali skatinti biurokratiją, popierizmą, asmeninių pasirinkimų priežiūrą ir perdėtą kišimąsi į juos – ir ne tik komunistinėse visuomenėse, – jie užgavo stygą tų, kurie, rutiniškai susidurdami su kai kuriais šiuolaikinės valstybės sektoriais, turi realią patirtį – patirtį, kuri jokiu būdu nebūtinai daro žmones optimistiškesnius dėl kolektyvinio sprendimų priėmimo (žr. Pierson, 1991, 5 sk.).

Taigi Naujoji dešinė prisidėjo prie diskusijos apie pageidaujamus kolektyvinio reguliavimo apribojimus. Į šią diskusiją privalo įsitraukti kiti, *jeigu* norima tinkamai apginti labiau dalyvaujamosios visuomenės modelį. Toks įsitraukimas gali iš tiesų paskatinti daryti daugiau nuolaidų liberaliajai tradicijai, negu iki tol buvo leidžiama tai daryti kairiojo sparno mąstytojams.

Klausimas yra toks: kokiu būdu individai gali būti „laisvi ir lygūs", naudotis lygiomis galimybėmis dalyvauti apibrėžiant jų gyvenimus lemiantį pagrindą ir kartu išvengti to, kad svarbių asmens laisvės problemų ir paskirstymo klausimų sprendimo nelemtų nepatikimas demokratinis procesas? Šis klausimas yra svarbiausioji 9 skyriaus tema. Bet prieš nagrinėjant šį klausimą, reikėtų įvertinti sovietinio komunizmo žlugimo poveikį demokratijos teorijai ir praktikai.

[6] Tai nereiškia, kad problemos nepripažįstamos (žr., pavyzdžiui, Macpherson, 1977, 5 sk.).

8

DEMOKRATIJA PO PERVERSMŲ SOVIETINIO KOMUNIZMO SISTEMOJE

Revoliucijos, praūžusios per Centrinę ir Rytų Europą 1989 m. pabaigoje ir 1990 m. pradžioje, sukėlė šventinę nuotaiką. Liberalioji demokratija buvo garbinama kaip pažangos veiksnys, o kapitalizmas – kaip vienintelė gyvybinga ekonominė sistema. Kai kurie politikos komentatoriai net paskelbė (akivaizdžiausiai skolindamiesi posakį iš Hegelio) apie „istorijos pabaigą" – Vakarų triumfą prieš visas politines ir ekonomines alternatyvas. Du pasauliniai karai, Europos padalijimas, šaltojo karo ideologinio konflikto ir septintojo dešimtmečio pabaigos bei aštuntojo dešimtmečio ekonominių sunkumų varginamas pasaulis iki tol griovė savimylišką pasitenkinimą liberalaus demokratinio pasaulio stabilumu ir pažanga. Dabar buvo galima visiškai atkurti tikėjimą demokratiniu protu ir mąstymu rinkos kategorijomis.

Šio skyriaus tikslas – išnagrinėti ginčą, ką reiškia 1989–1990 m. per Centrinę ir Rytų Europą praūžusios permainos. Toliau jas spartino 1991 m. rugpjūčio Rusijos įvykiai – liaudies sąjūdis prieš mėginimą įvykdyti to mėnesio 18–21 d. valstybės perversmą. Ar Vakarų demokratija laimėjo? Ar liberalioji demokratija pagaliau paneigė visų kitų valdymo formų legitimumą? Nagrinėjant šiuos klausimus taps akivaizdu, jog ginčas dėl 1989 m. yra kur kas daugiau negu vien ginčas dėl tų metų ir vėlesnių įvykių, kad ir kokie jie būtų svarbūs. Juk tai yra ir ginčas dėl šiuolaikinę politinę visuomenę kuriančių procesų ir struktūrų pobūdžio ir formos. Konkrečiai, skyriuje labai glaustai aptariami kai kurie pagrindiniai klausimai, problemos ir diskusijos apie demokratiją, jos praeitį, dabartį ir galimą ateitį. Čia pateikiamas ne kitas pačios demokratijos modelis, bet veikiau aiškinamas besikeičiantis jos

kontekstas. Šis aiškinimas padės nubrėžti baigiamosios knygos dalies kontūrus. Toje dalyje nagrinėjamas klausimas: ką demokratija turi reikšti šiandien?

Skyrių sudaro trys poskyriai. Pirmajame trumpai nagrinėjamas istorinis 1989 m. fonas ir tų metų įvykiai. Antrajame aptariami Franciso Fukuyamos darbai, kurie tapo vėlesnės, ypač anglų-amerikiečių visuomenėje vykusios diskusijos apie per Rytų Europą praūžiančias politines transformacijas locus classicus, o gal ir jos *locus classicus*. Pagrindinė Fukuyamos tezė buvo teiginys, kad socializmas mirė, o liberalizmas yra vienintelė išliekanti įtikinama politinė filosofija. Trečiame poskyryje nagrinėjami Alexo Callinicoso, laiku metusio iššūkį Fukuyamos požiūriui, darbai. Callinicosas interpretuoja Rytų Europos revoliucijas kaip kapitalizmo pergalę – pergalę, dėl kurios marksizmas ir tiesioginė demokratija šiandien yra ne mažiau, o labiau reikšmingi. Skyrius baigiamas trumpu reziumė, kaip šiose skirtingose teorijose traktuojamas politinis gėris ir demokratijos vaidmuo bei pobūdis – klausimas, kurį taip ryžtingai iškėlė į darbotvarkę 1989 m. ir vėlesni įvykiai.

Istorinis fonas

Politinio režimo pokyčiai, praūžę per Centrinę ir Rytų Europą – Lenkiją, Vengriją, Rytų Vokietiją, Bulgariją, Čekoslovakiją, Rumuniją – 1989–1990 m. pagal visus standartus buvo pasaulį sukrečiantys įvykiai. Europą ir ne tik ją buvo užvaldęs nepaprastas pakilumo jausmas. Kaip taikliai pasakė Callinicosas,

> Toli už tiesiogiai šių įvykių paveiktų šalių žmones apėmė bendras staiga prasiplėtusių galimybių jausmas. Pokario pasaulio aplinkos dalys, atrodžiusios visai nepajudinamos, staiga išnyko – tiesiogine šio žodžio prasme taip buvo su Berlyno siena. Anksčiau atrodžiusios nepakeičiamos prielaidos – pavyzdžiui, kad Europa bus nuolatos padalinta tarp dviejų supervalstybių, – staiga žlugo. (1991, p. 8.)

Griežtas pasidalijimas į demokratinį kapitalistinį ir valstybinį socialistinį pasaulius, atsiradęs po Antrajo pasaulinio karo, pradėjo nykti.

Įnirtingos supervalstybių konkurencijos – galbūt ji buvo svarbiausias pasaulinės politikos faktas antroje dvidešimto amžiaus pusėje – modelis buvo beveik iš karto neatpažįstamai pakeistas (žr. Lewis, 1990a). Jeigu šito negalima laikyti revoliucija (arba virtine revoliucijų) buvusiame komunistiniame bloke ir plačiau – tarptautinės tvarkos revoliucija, – būtų sunku suprasti, ką tada apskritai būtų galima laikyti revoliucija.

Tačiau dalykai reta būna tokie paprasti, kaip atrodo. Terminas „revoliucija" tarsi tiksliai apibūdina veržlias, dramatiškas ir nelauktas valstybinio socializmo sistemos transformacijas ir nepaprastus sąjūdžius žmonių, kurie tų permainų metu išsiliejo į Varšuvos, Budapešto, Prahos, Berlyno, Bukarešto ir kitų miestų gatves, bet jis atitraukia dėmesį nuo dar iki 1989 m. įsibėgėjusių permainų ir procesų. Nors terminą „revoliucija" toliau vartosime kalbėdami apie 1989–1990 m. įvykius, pravartu turėti omenyje ir tai, kad šių įvykių ištakos glūdėjo praeityje. Pradėkime nuo to, kad reikšmingos politinės permainos Lenkijoje prasidėjo devintojo dešimtmečio pradžioje, o Vengrijoje truputėlį vėliau. Lenkijoje komunistai buvo sutriuškinti per rinkimus, o Vengrijoje vienpartinio valdymo iš principo buvo atsisakyta dar iki „dramatiškų" 1989–1990 m. įvykių. Be to, masinis studentų sukilimas Tianmenio aikštėje Kinijoje, taip brutaliai nuslopintas 1989 m. birželio 3–4 d., priminė, jeigu išvis tai reikėjo priminti, kad valstybinių socialistinių režimų pokyčiai geriausiu atveju gali būti toleruojami tik tuo atveju, jeigu jie lėti ir valdomi.

Lėtus, bet reikšmingus devintojo dešimtmečio pabaigos pokyčius Centrinėje ir Rytų Europoje sustiprino SSRS Michailo Gorbačiovo pradėtas reformų procesas – *perestroika*. Strateginio mąstymo Kremliuje poslinkiai bei laipsniškas komunistinės valdžios Sovietų bloko pilietinėse visuomenėse ir ekonomikose silpnėjimas, ko gero, buvo tiesioginė revoliucijų priežastis (žr. Lewis, 1990a; 1990b)[1]. Konkrečiai, sovietų sprendimas pakeisti Brežnevo doktriną (t.y politiką saugoti „socializmo laimėjimus" Rytų Europoje, o prireikus – net jėga) „Sinatros doktrina" (t.y. politika toleruoti valstybių pasirenkamus kelius į pažangą

[1] Šie poslinkiai iš dalies atspindėjo tą faktą, kad į valdžią atėjo nauja, kitokios socialinės kilmės ir kultūros politinė karta, kitaip suvokianti Sovietų tikslus ir galimus problemų sprendimo būdus (žr. Lewin, 1988).

ir klestėjimą: „darykite savaip") turėjo lemtingų padarinių – lauktų ar netikėtų – valstybinio socializmo režimų galimybėms išlikti. Kadangi „Sinatros doktrina" pašalino Raudonosios armijos ar Varšuvos pakto intervencijos grėsmę ir joje nebebuvo pritariama tam, kad būtų naudojama jėga masinėms demonstracijoms triuškinti, ši doktrina iš tikrųjų ištraukė kilimą iš po Rytų Europos komunizmo kojų. Įvykiai Rytų Vokietijoje buvo kaip tik toks atvejis. Kai Vengrija atvėrė savo sieną su Austrija ir išjudino masinę Rytų vokiečių emigraciją į Vakarus, padidėjo įtampa pačioje Rytų Vokietijoje, o Leipcige ir aplinkiniuose miestuose plėtėsi demonstracijos. Rytų Vokietijos valdžia, kaip jai buvo įprasta, griebėsi jėgos, bet taip pat stengėsi numaldyti savo maištingus piliečius leisdama išvykti į Vakarus per naujai atidaromus Berlyno sienos perėjimo punktus. Rezultatas gerai žinomas: valdžia nebegalėjo kontroliuoti jau grėsmingos padėties ir per trumpą laiką buvo visiškai pakirstas jos legitimumas ir veiksmingumas.

Valstybinio socializmo visuomenių „legitimumo krizės" 1989–1990 m. ištakas galima įžvelgti dar ankstesnėje praeityje. Verta paminėti trejopus konkretaus pobūdžio sunkumus, nes jie ne tik šiek tiek padeda paaiškinti, kodėl Kremliuje įvyko strateginio mąstymo poslinkiai, bet ir kodėl šis mąstymas pakrypo kaip tik tokia linkme. Pirma, sovietų ekonomika buvo nepakankamai integruota į pasaulinę ekonominę sistemą. *Trumpalaikėje perspektyvoje* tai saugojo ją nuo spaudimo ir nestabilumo, kurie neišvengiamai patiriami stengiantis pasiekti tokį gamybos konkurencingumo lygį, kad būtų galima išlaikyti šalies vaidmenį tarptautiniame darbo pasidalijime; tačiau *ilgalaikės perspektyvos* požiūriu ji buvo silpna ir nekonkurencinga, ypač technologijų ir inovacijų srityje.Tapdama vis labiau priklausoma nuo importuojamos technologijos ir užsienio finansavimo bei investavimo šaltinių, centralizuotai valdoma ekonomika, rigidiška ir palyginti nelanksti net geriausiais jos laikais, turėjo nedaug būdų garantuoti didesnį našumą. Antra, ši padėtis sunkėjo ir dėl vėl kilusios geopolitinės įtampos aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintajame dešimtmetyje, kai sustiprėjo šaltasis karas, kuriam ypatingą postūmį davė Ronaldas Reaganas ir Margaret Thatcher. Naujos ginklavimosi lenktynės, kuriose vis didesnį vaidmenį vaidino rafinuotos ginklų sistemos, slėgė Sovietų Są-

jungą vis didesne finansine, techninе ir valdymo našta. Abiem šalims tapo labai sunku pakelti šaltojo karo išlaidas, bet jos ypač sekino byrančią sovietinės ekonomikos organizaciją ir infrastruktūrą.

Trečia, per kelis ankstesniuosius dešimtmečius sovietų bloke buvo reikšmingų konfliktų ir schizmų, kurios baigėsi masiniais represiniais veiksmais siekiant užgniaužti kitamintiškumą Vengrijoje (1956), Čekoslovakijoje (1968) ir Lenkijoje (1981). Nors šie veiksmai galėjo efektyviai trumpą laiką užgniaužti protestus, jie nebuvo ilgalaikė kliūtis plisti kitamintiškumui, socialiniams sąjūdžiams ir autonomiškoms organizacijoms pilietinėje visuomenėje. Įvykių raida Lenkijoje devintajame dešimtmetyje, ypač Solidarumo susikūrimas, jokiu būdu nebuvo tipiškas reiškinys visoje Rytų Europoje, nes Solidarumą sukūrė nuostabi etninė ir nacionalinė vienybė, Katalikų bažnyčios galia ir stiprus jausmas, kad Lenkijos žemėje yra užsienio priešas, stabdantis šalies augimą ir griaunantis jos tapatumą. Tačiau šie įvykiai rodė ir tam tikrą didėjantį demokratinį spaudimą „atitraukti valstybę" ir kurti nepriklausomą pilietinę visuomenę, kurioje piliečiai galėtų užsiimti jų pačių pasirinkta veikla be tiesioginio politinio vadovavimo (plg. 7 sk.). Solidarumas stengėsi ugdyti tokią visuomenę devintajame dešimtmetyje kurdamas nepriklausomus informacijos, kultūrinių mainų ir socialinių ryšių tinklus. Tai darydamas, jis performulavo ir išplėtė paties socialinio sąjūdžio prasmę ir kartu drastiškai sumažino valstybės kontroliuojamų politinių permainų patrauklumą.

Šis aiškinimas jokiu būdu nepretenduoja būti išsami 1989 m. prasidėjusių ir vėlesnių įvykių bei pasikeitimų analizė. Jis veikiau yra trumpa istorinė apžvalga, atskleidžianti kontekstą, kuriame bus svarstoma pagrindinė šio skyriaus tema – ką reiškia revoliucijos ir kokia šviesa jos nušviečia demokratiją bei jos ateitį.

Ekonominio ir politinio liberalizmo triumfas?

Jungtinėms Valstijoms pralaimėjus Vietnamo karą ir Japonijai metus ekonominį iššūkį, taip pat nesant jokių prošvaisčių dėl didesnių permainų Sovietų Sąjungoje, Vašingtono strategus aštuntojo dešimtmečio

pabaigoje slėgė pastebimai niūri nuotaika. Ją blogino srautas svarbių akademinių aštuntojo dešimtmečio publikacijų, tarp kurių buvo Roberto Keohane'o *Po hegemonijos* (1984a) ir Paulo Kenedy *Didžiųjų valstybių iškilimas ir žlugimas* (1988). Šiuose veikaluose buvo numatomas (santykinis) JAV galios smukimas ir nagrinėjami jo padariniai pasaulio politikai ir politinei ekonomijai. Atskleidžiant didėjantį atotrūkį tarp karinės galios ir ekonominių konkurentų žlugdomų gamybos pajėgumų ir pajamų, buvo skelbiami pavojai JAV ateičiai ir įspėjama apie nuosmukio padarinis Vakarų gynybai ir stabilumui. Nedaugelis numatė, kaip smarkiai prireiks švelninti šiuos svarstymus vertinant dramatišką sovietinio komunizmo nuosmukį devintojo dešimtmečio pabaigoje.

Franciso Fukuyamos paskelbtos esė „Istorijos pabaiga?" (1989) ir „Atsakymas mano kritikams" (1989/90), kurias tuoj aptarsime, taip pat vėliau pasirodęs jo darbas *Istorijos pabaiga ir paskutinis žmogus* (1992) ne tik buvo raminamosios atsvaros kilusiam nerimui dėl to, kad nyksta JAV hegemonija, bet jų pasitikintis ir ryžtingas tonas šiek tiek padėjo atkurti tikėjimą Vakarų vertybių pranašumu. Fukuyama, buvęs JAV valstybės departamento Politikos planavimo personalo direktoriaus pavaduotojas, šlovino ne tik „Vakarų triumfą", bet ir, pasak jo, „pačios istorijos pabaigą – tai yra žmonijos ideologinės raidos galutinį tašką ir vakarietiškos liberaliosios demokratijos kaip galutinės žmonių valdymo formos suvisuotinimą" (1989, p. 3). Apie Fukuyamos žinią buvo plačiai pranešta spaudoje ir dar plačiau – elektroninėje žiniasklaidoje. Nors ši žinia buvo smarkiai kritikuojama, dauguma Fukuyamos kritikų, atrodo, sutiko, kad jo „pagrindinį teiginį – jog pasaulinėje ideologinėje rinkoje politinis ir ekonominis liberalizmas dabar neturi varžovų – tikrai sunku paneigti" (Mortimer, 1989, p. 29).

Fukuyamos žinia primena ankstesnius šeštojo ir septintojo dešimtmečių ginčus apie „ideologijos pabaigą" (žr. 7 sk., ypač p. 273). Pagrindinė šių ginčų tema buvo klausimas, kiek reikšminga tai, kad Vakaruose marksizmas praranda paramą ir ką reiškia skirtumų tarp politinių partijų nykimas tokiu mastu, kad svarstoma tik tai, ar valstybės kišimasis ir išlaidos turi būti didesnės ar mažesnės. O filosofinė ir politinė Fukuyamos tezės prasmė daug platesnė. Šioje tezėje glūdi keturi pagrindiniai aspektai. Pirma, apskritai pabrėžiami *ideologijų* konfliktai kaip is-

torijos variklis. Šiek tiek semdamasis įkvėpimo iš Hegelio, Fukuyama teigia, kad istoriją galima suprasti kaip sąmonės, arba ideologijos, raidos pakopų seką, t.y. kaip seką politinių įsitikinimų sistemų, įkūnijančių skirtingas pažiūras į pamatinius socialinės tvarkos principus (Fukuyama, 1989/90, p. 22–23). Ši seka rodo pažangų ir tikslingą žmonijos raidos kelią nuo dalinių ir partikuliaristinių ideologijų, tokių, kurios palaikė monarchijas ir aristokratijas, iki universalesnę reikšmę turinčių ideologijų. Fukuyamos vertinimu, dabar mes stovime ant galutinės šios raidos pakopos.

Antra, istorijos pabaiga buvo pasiekta todėl, kad faktiškai baigėsi ideologinis konfliktas. Liberalizmas yra paskutinioji pergalinga ideologija. Šio argumento šerdis, pažymi Fukuyama, „yra įžvalga, kad pasaulyje susiformavo nuostabus konsensusas dėl liberaliosios demokratijos legitimumo ir gyvybingumo" (1989/90, p. 22). Svarbiausieji liberalizmo varžovai dvidešimtajame amžiuje – fašizmas ir komunizmas – žlugo arba žlunga. O tie, kas šiandien meta iššūkį – pavyzdžiui, Islamas, religiniai sąjūdžiai arba šių dienų Rytų Europoje sukilę nacionalistiniai sąjūdžiai – atstovauja tik dalinėms arba neišbaigtoms ideologijoms; būtent jie gina įsitikinimus, kurių neįmanoma palaikyti be kitų ideologijų paramos. Religinių ir nacionalistinių įsitikinimų sistemos ilgalaikės perspektyvos požiūriu nėra nuoseklios alternatyvos liberalizmui ir todėl neturi „visuotinės reikšmės". Tik liberalioji demokratija kartu su ekonomiką organizuojančiais rinkos principais įkūnija „tikrai pasaulinės istorinės reikšmės" permainas (Fukuyama, 1989/90, p. 23).

Trečia, negalima manyti, kad istorijos pabaiga yra visų konfliktų pabaiga. Konfliktai gali kilti, o iš tiesų greičiausiai ir kils, iš įvairių šaltinių: juos gali skatinti įvairių (atgyvenusių) ideologijų šalininkai, nacionalistinės ir religinės grupės; istorijoje arba priešistorėje užtrukusios tautos arba bendrijos, t.y. tie, kurie tebėra „anapus" liberaliosios visuomenės (kai kurios „trečiojo pasaulio" šalys) arba kurie tebėra „pašaliečiai viduje" (individai ir grupės, kurie liberalioje visuomenėje dar ne visiškai susitaikė su tokios visuomenės neišvengiamumu). Be to, yra pavojus, kad pasaulis vis labiau *dalysis* į „poistorinių" liberalių visuomenių pasaulį ir į kitą – tradicinį, nemodernizuotą pasaulį. Dalijimasis tikrai gali sužadinti smarkias ir žiaurias kovas, bet, Fukuyamos nuomone, jos

nepadės sukurti naujų sisteminių politinio ir socialinio teisingumo idėjų, galinčių pakeisti ar išstumti liberalizmą.

Ketvirta, Fukuyama kalba apie „istorijos pabaigą" nevisai vienareikšmiškai. Jis mano, kad tai būsiąs „labai liūdnas laikas" (1989, p. 18; plg. 1992, p. 311). Nebebus drąsių žmogaus vaizduotės šuolių ir didvyriškų kovų dėl didaus principo; politika taps rinkos reguliavimo tęsiniu. Idealizmą pakeis ekonominė vadyba ir techninių problemų sprendimas siekiant patenkinti vartotoją. Trumpai sakant, primindamas kai kurias svarbiausias postmodernizmo temas (ypač jo pateikiamą universalių įsitikinimų sistemų nuosmukio aiškinimą ir bet kokių pretenzijų į universalumą kritiką) Fukuyama įrodinėja, kad išsisėmė drąsūs, net herojiški, „pamatiniai pasakojimai" apie išsilaisvinimą, kadaise kovoję tarpusavyje dėl dominavimo pasaulyje (plg. vėberiškąjį šio proceso aiškinimą p. 188–189). Vis dėlto nors jo tone girdima apgailestavimo gaida, vargu ar ji reiškia tai, kad apskritai jo optimistinį liberalizmo teigimą varžo kokios nors išlygos. Šiandien ideologinis konsensusas negali būti nei „visiškai universalus, nei savaiminis", bet jis „didesnis negu kada nors praėjusiame šimtmetyje" (1989/90, p. 22). „Liberalioji demokratinė revoliucija" ir „kapitalistinė revoliucija" yra galutinė aiškios istorinės evoliucijos schemos pakopa[2].

Fukuyamos raštai buvo plačiai pripažinti kaip vieni iš „pamatinių mūsų amžiaus tekstų" (*Guardian*, 1990 rugsėjo 7). Tam tikra prasme jie buvo rafinuotas daugelio tarp galingiausių devintojo dešimtmečio Vakarų vyriausybių, ypač Thatcher ir Reagano, paplitusių banalybių pagrindimas (Hirst, 1989a, p. 14). Jais buvo grindžiami neoliberalios Naujosios dešinės teiginiai apie socializmo mirtį ir rinką bei minimalią valstybę kaip vienintelę teisėtą ir įmanomą ateitį (žr., pavyzdžiui, Friedman, 1989). Tačiau būtų klaida piršti mintį, kad Fukuyamos argumentas sietinas tik su Naujosios dešinės argumentais. Politinei viešajai nuomo-

[2] Istorijos pabaiga, skelbia Fukuyama, būtų „šuns gyvenimas". Dėmesio vertoje ištraukoje jis rašo: „Šuniui, jei tik jis pašertas, patinka snausti saulėje visą dieną, nes jis nejaučia nepasitenkinimo tuo, kas jis yra. Jam nerūpi, kad kiti šunys geresni už jį ar kad jo šuns karjera nutrūko, ar kad tolimoje pasaulio dalyje kiti šunys yra engiami". Jeigu žmonijos pažanga tęsis, jos „gyvenimas taps panašus į šuns gyvenimą" (1992, p. 311). Šios analogijos aptartį žr. Held (1993b).

nei, kurią sudaro labai įvairios politinės žmonių pažiūros, atrodė sunku atmesti jo bendrąją politinę žinią, nors ir buvo smarkiai nesutariama dėl jos detalių.

Vis dėlto dėl Fukuyamos argumento kyla rimtų klausimų. Pirmiausia liberalizmo negalima traktuoti tiesiog kaip vientiso darinio. Kaip matėme, yra savitos liberalizmo tradicijos, kurių pradininkai – tokios figūros kaip Johnas Locke'as, Jeremy Benthamas ir Johnas Stuartas Millis. Jos įkūnija gana skirtingas veikiančio individo, autonomijos, valdinių teisių ir pareigų ir tikrosios politinės bendruomenės prigimties bei formos sampratas. Fukuyama sistemingai neanalizuoja įvairių liberalizmo formų ir nepateikia jokių argumentų kurios nors iš jų naudai. Ši spraga stebina, nes pats liberalizmas yra ideologiškai ginčijama sritis[3].

Be to, Fukuyama nenagrinėja klausimo, ar nėra kokios nors įtampos ar netgi prieštaravimų tarp „liberaliojo" ir „demokratinio" liberaliosios demokratijos komponentų – tarp liberalaus rūpinimosi individo teisėmis arba „laisvės ribomis", kurių „niekam neturi būti leidžiama peržengti", ir demokratinio rūpinimosi individualios ir kolektyvinės veiklos reguliavimu, viešąja atskaitomybe (Berlin, 1969, p. 164ff). Išsamiai rašiusieji šiuo klausimu jį dažnai išspręsdavo gana priešingai (žr. 3, 5, 6 ir 7 sk.). Nėra aišku, kur Fukuyama randa pusiausvyrą tarp „liberalizmo" ir „demokratijos". Negana to, tai, žinoma, nėra tiesiog viena neginčijama demokratijos forma. Net liberaliosios demokratijos kristalizavosi į daugelį skirtingų institucinių tipų, pavyzdžiui, į Westminsterio ir federalinį modelius, todėl pats apeliavimas į liberaliąją viešojo gyvenimo sampratą geriausiu atveju atrodo miglotas (žr. Lijphart, 1984; Dahl, 1989; Beetham, 1994; Potter *et al.*, 1997). Fukuyama iš esmės visapusiškai taip ir neanalizavo, ką reiškia demokratija ir jos galimi variantai.

Rimtų klausimų taip pat kelia ir Fukuyamos išpažįstami ekonominio liberalizmo principai ir rinkos mechanizmai. Vadovaudamasis svarbiausia *laissez-faire* liberalizmo prielaida, kad rinka iš esmės susibalansuoja

[3] Kai kurias iš šių problemų Fukuyama išsamiau nagrinėja darbe *The End of History and the Last Man*, ypač jo trečioje dalyje, kurioje nuodugniau dėsto savo metafizinę istorijos koncepciją, filosofinę antropologiją ir modernybės sampratą. Tačiau manęs šie svarstymai galiausiai neįtikina (žr. Held, 1993b).

pati ir yra „aiški", jeigu pašalinami įvairūs „trūkumai" (pavyzdžiui, atlyginimų ir kainų „nepaslankumas"), jis interpretuoja rinką kaip iš esmės „bejėgį" koordinavimo mechanizmą. Taip jis ignoruoja būtinybę nagrinėti klausimą, kokiu mastu patys rinkos santykiai yra galios santykiai, galintys varžyti ir riboti demokratinį procesą (plg. samprotavimus apie neopliuralizmą ir neomarksizmą 6 sk. ir samprotavimus apie Naująją dešinę 7 sk.). Jis neklausia, ar sisteminė pajamų, turto ir rinkimosi galimybių asimetrija kartais nėra egzistuojančios rinkos santykių formos – minimaliai reguliuojamų kapitalistinės rinkos santykių – pasekmė. Jis taip pat nenagrinėja, ar viena konkreti laisvė – laisvė neribotai kaupti ekonominius išteklius – nevaržo visų piliečių galimybės naudotis laisve, t.y. lygiavertiškai dalyvauti politiniame procese. Nenagrinėti šio klausimo reiškia ignoruoti vieną iš svarbiausių grėsmių, kylančių laisvei šiuolaikiniame pasaulyje; šią grėsmę kelia ne lygybės reikalavimai, kaip tikėjosi tokie mąstytojai kaip de Tocqueville'is ir J. S. Millis, bet nelygybė, tokia didelė nelygybė, kuri gali pažeisti politinę laisvę ir demokratinę politiką (Dahl, 1985, p. 60; taip pat žr. p. 214–217).

Be to, nors Fukuyama pateikia pastabų apie dvilypės globalios tvarkos keliamus pavojus, jis beveik nenagrinėja klausimo, kokiu mastu nuosavybės ir kontrolės nelygybė ir aiški gyvenimo galimybių asimetrija lemia interesų skirtumus, galinčius įžiebti vertybių, principų, įsitikinimų (t.y. ideologijos) susidūrimus tiek Vakaruose, tiek tarp Vakarų ir „besivystančio pasaulio". Jis nepakankamai atsižvelgia į tai, kaip lengvai nacionaliniu ir tarptautiniu lygiu gali prasidėti kovos tarp skirtingų „ideologinių" aiškinimų, kokio pobūdžio yra egzistuojanti ekonominė sistema ir kokios turėtų būti pageidautinos alternatyvios ekonominės organizacijos formos. Pavyzdžiui, anaiptol nėra savaime akivaizdu, kad egzistuojanti ekonominė sistema gali sukurti minimalias gyvenimo sąlygas milijonams žmonių Afrikoje ir kitur – manoma, kad 1993 m. jų buvo 27 milijonai (žr. UNDP, 1993), – tiems, kuriems iškilusi bado mirties grėsmė, arba, tiesą sakant, minimalias gyvenimo sąlygas visiems planetos gyventojams, susiduriantiems su galimu globaliniu atšilimu, ozono sluoksnio nykimu ir tebesitęsiančiu gyvybę palaikančių gamtinių išteklių naikinimu. Anaiptol nėra savaime akivaizdu, kad egzistuojanti ekonominė sistema suderinama su liberaliu rūpes-

čiu, jog visi asmenys būtų traktuojami kaip „laisvi ir lygūs" (žr. D. Miller, 1989). Kai nėra tokios darnos, galima įtarti, kad liberalizmo kritika, ko gero, atsinaujins toliau ieškant „sąžiningesnės" ir „saugesnės" ekonominės tvarkos.

Be to, pats Fukuyama silpnai aiškina galimas ideologinio konflikto priežastis. Palikime nuošalyje jo pateikiamą ideologijos apibūdinimą, kuris pats yra problemiškas (žr. J. B. Thompson, 1990), bet jo mėginimas paaiškinti nacionalizmo ir religinių sąjūdžių, ypač religinio fundamentalizmo, gajumą yra neįtikimas. Pavyzdžiui, jis nelaiko Islamo politine ideologija remdamasis tuo, kad šis negali tapti visuotinai patrauklus, nes apeliuoja tik į musulmonišką pasaulį. Bet taip pateikiamas, šis argumentas yra skurdus; juk toks samprotavimas tikrai privalo eiti prie išvados, kad paties liberalizmo nereikia laikyti politine ideologija, nes jis taip pat negali tapti visuotinai patrauklus; šiaip ar taip, jis daro ribotą poveikį musulmonų pasauliui, Kinijai ir t. t. Be to, nenagrinėjamos kai kurios neseniai Vakaruose prasidėjusio politinio ginčo dėl tokių socialinių sąjūdžių kaip feministinis ir žaliųjų sąjūdžiai seniausios priežastys.

Galų gale Fukuyamos teiginiai apie „istorijos pabaigą" yra neįtikinami. Keliant šiuos teiginius, ignoruojama ne tik tai, kad Vakarų nacionalinėje valstybėje, ir ne vien joje, ir toliau nepripažįstamas liberalizmas ir liberalioji politinio gėrio samprata (žr. 9 ir 10 sk.), bet ir tai, kad mes negalime tvirtai žinoti, kokios bus svarbiausios konflikto ir ideologinės kovos priežastys pasaulyje, kurį formuos ne vien aiškūs priežastiniai ryšiai ir patikimi institucinių pokyčių modeliai, bet ir atsitiktiniai, netikėti ir neapčiuopiami ryšiai bei modeliai (žr. Himmelfarb, 1989). Tai, ką žinome, daugiausia pagrįsta tuo, kas įvyko, – tuo, kas buvo, o ne tuo, kas bus. Šia ypatinga prasme Hegelį galima nukreipti prieš Fukuyamą; juk Hegelis priminė filosofams, kad „Minervos pelėda pradeda skraidyti tik temstant" (Hegel, *Teisės filosofijos apmatai*, p. 41). Negalime atmesti tikimybės, kad rasis naujos ortodoksinės doktrinos, turinčios potencialą mobilizuoti mases, gebančios legitimuoti naujų rūšių režimus – geranoriškus ar autoritarinius (žr. Beetham, 1991). Viena iš ilgalaikių dvidešimtojo amžiaus pamokų tikrai turi būti ta, jog istorija nėra baigta, o žmonijos pažanga tebėra nepaprastai

trapus laimėjimas, kad ir kaip ją apibrėžtume ir vertintume. Visiškai tikėtina, kad būsimosios kartos ginčysis dėl pačios demokratijos formos ir pavidalo.

Ar vėl būtinas marksizmas ir demokratija „iš apačios"?

Kaip parodėme ankstesniame skyriuje, liberalizmo teorija – tiek klasikinė, tiek ir šiuolaikinė – paprastai remiasi kaip prielaida tuo, ką reikia kruopščiai tyrinėti: būtent ar egzistuojantys vyrų ir moterų, dirbančiosios, viduriniosios ir aukštosios klasių, juodųjų ir baltųjų bei įvairių etninių grupių santykiai leidžia realiai įgyvendinti formaliai pripažįstamas laisves. Jeigu tokie liberalai kaip Fukuyama rimtai žiūrėtų į tokius klausimus, jie galėtų pastebėti, kad yra gausybė žmonių, kuriems sudėtinga išteklių ir gyvenimo galimybių stokos samplaika sistemingai neleidžia aktyviai dalyvauti politiniuose ir pilietiniuose reikaluose.

Nagrinėdamas tokio pobūdžio temas, Alexas Callinicosas, vienas energingiausių šių dienų klasikinio marksizmo gynėjų, teigia, kad liberalioji demokratija sulaužė savo pažadus. Sekdamas Italijos politikos teoretiku Norberto Bobbio, šiuos pažadus jis supranta taip: (1) politinis dalyvavimas, (2) atskaitinga valdžia ir (3) laisvė protestuoti ir reformuoti (Callinicos, 1991, p. 108–109); plg. Bobbio, 1987, p. 42–44). Jo aiškinimu, „realiai egzistuojanti liberalioji demokratija nevykdo visų trijų pažadų; jos skiriamasis bruožas yra iš esmės pasyvūs piliečiai (pavyzdžiui, daug turinčių balsavimo teisę piliečių nedalyvauja rinkimuose); nyksta parlamentinės institucijos ir jas keičia nerinktos valdžios centrai (tipiški pavyzdžiai – biurokratinės valdžios, funkcionierių ir valstybinių saugumo tarnybų vaidmens didėjimas); ir esminiai struktūriniai valstybės veiklos, o konkrečiai, galimybių vykdyti dalines kapitalizmo reformas suvaržymai (pavyzdžiui, stiprias socialinių reformų programas turinčios vyriausybės susiduria su nuolatine grėsme, kad kapitalas „pabėgs" į užsienį) (Callinicos, 1991, p. 109).

Esant šioms sąlygoms, Callinicosas siekia apginti ir iš naujo atgaivinti klasikinę marksistinę tradiciją ir, konkrečiai, tiesioginės demokratijos modelį (IV modelis, p. 177). Jis aiškina, kad demokratija galinti kilti tik iš „apačios", ją turi sukurti aktyvi ir savarankiška darbininkų klasė. Demokratinę alternatyvą liberaliajai demokratijai galima rasti, teigia Callinicosas, Marxo tekstuose ir „turtingoje dvidešimtojo amžiaus sovietinės demokratijos, darbininkų tarybų tradicijoje" (1991, p. 110). Šiuo požiūriu Sovietų Sąjungos istorijoje dominavusį stalinizmą galima laikyti socializmo neigimu. Callinicosas interpretuoja stalinizmą kaip kontrrevoliucinę jėgą, sukūrusią trečiojo dešimtmečio gale antidemokratinį valstybinio kapitalizmo režimą – režimą, kai valstybinė biurokratija savinosi pridėtinę vertę ir reguliavo kapitalo kaupimą atlikdama kadaise turtingųjų klasių vaidintą vaidmenį. Stalinizmas panaikino galimybę rastis radikaliai darbininkų demokratijai, trumpam įvestai Sovietų Sąjungoje 1917 m. spalį vadovaujant Leninui (žr. Leninas, *Valstybė ir revoliucija*). Todėl 1989 m. įvykusio stalinizmo žlugimo negalima laikyti, kaip tai daro Fukuyama, klasikinio marksizmo pralaimėjimu; Callinicosas pabrėžia, kad pralaimėjo autoritarinis, iškreiptas marksizmas. 1989 m. laimėjo ne „demokratija", bet kapitalizmas. Rytų Europos revoliucijų padarinys buvo tas, kad jos politiškai perorganizavo valdančiąsias klases, nes leido techniniams, biurokratiniams Rytų Europos elitams visiškai integruoti savo ekonomikas į pasaulinę rinką ir padėjo pereiti nuo valstybinio prie globaliai integruoto kapitalizmo (Callinicos, 1991, p. 58).

Callinicosas puola formulę marksizmas = leninizmas = stalinizmas. Jis teigia, kad stalinizmą skiria nuo Marxo ir Lenino „kokybinis lūžis" (1991, p. 16). Nei Marxo teorija, nei Lenino praktika nesankcionavo sistemos, kuriai būdingas ne tik vieno asmens valdymas, bet ir „hierarchiškai organizuota visų socialinio, politinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo aspektų kontrolė, vykdoma siauros oligarchijos, įsikūrusios partijos ir valstybės aparato viršūnėje" (1991, p. 15). Be to, klasikinė marksistinė tradicija turi potencialą, leidžiantį paaiškinti stalinistinių režimų galą. Psak Callinicoso, itin reikšmingos trys temos. Pirma, Marxo darbai, kuriuos smarkiai praturtino ir padarė subtilesnius vėlesni mokslininkai marksistai, paaiškina epochinės reikšmės transformaci-

jas. Jos aiškinamos brėstančiu pamatiniu konfliktu tarp gamybinių jėgų ir gamybinių santykių bei konfliktu tarp klasių, o pastarasis tiek medijuoja, tiek ir sustiprina pirmąjį konfliktą (plg. 4 sk.). Šis aiškinimas duoda būtinas prielaidas, leidžiančias suprasti nuoseklų stalinistinės santvarkos žlugimą.

Antra, trockininkų darbai yra pagrindas suprasti specifinę stalinizmo prigimtį ir evoliuciją (žr. Cliff, 1974). Konkrečiai, „valstybinio kapitalizmo" sąvoka atskleidžia stalinistiniams režimams būdingus prieštaravimus tarp išnaudotojiškos viešpataujančios klasės, vadovaujančios biurokratijai ir valstybinėms įmonėms, ir dirbančiųjų klasių, iš kurių atimta galimybė bent kiek veiksmingiau kontroliuoti gamybines jėgas. Kaip tik šis prieštaravimas sukėlė stalinistinių režimų „neišvengiamą krizę". Nors krizė buvo laikinai įveikta integruojant Centrinės ir Rytų Europos ekonomikas į pasaulinę kapitalistinę santvarką, pastarosios prieštaravimai, ko gero, ateityje sukurs dar didesnį ekonominį ir socialinį nestabilumą.

Galų gale klasikinis marksizmas, iškeliantis žmogaus išlaisvinimo projektą, Vakaruose ir Rytuose yra egzistuojančių klasinių santvarkų alternatyva. Gindamas socializmo kaip „dirbančiosios klasės išsilaisvinimo" doktriną, klasikinis marksizmas palaiko viziją „turinčio savimonę nepriklausomo milžiniškos daugumos sąjūdžio, tarnaujančio milžiniškos daugumos interesams", kaip kadaise rašė Marxas. Tai yra „socializmo iš apačios" vizija, visiškai prieštaraujanti tiek SSSR ir Rytų bloke vyravusiai valdymo formai, tiek sumenkusioms liberalių Vakarų demokratijoms (Callinicos, 1991, p. 18). Nei valstybinis socializmas, nei liberalioji demokratija negali pasiūlyti politinės programos, leidžiančios išlaisvinti *demos* galias. Tą patį galima pasakyti apie dalyvaujamosios demokratijos programą, kuri galiausiai nesugebėjo paliesti ekonominės kapitalo galios, taigi ir didžiausios kliūties demokratinės politikos transformacijai. Nors tokie mąstytojai kaip Macphersonas ir Pateman darė nuolaidų liberalizmui, Callinicosas mano, kad klasikinė marksistinė sistema tebėra reikšminga šiuolaikinėmis sąlygomis visais esminiais atžvilgiais (plg. p. 302–309).

Šiuolaikinės epochos skiriamasis bruožas yra bendra suvienyta ekonominė sistema, kuriai būdingi išnaudojimas ir nelygybė (Callinicos,

1991, p. 134). Kitaip negu skelbia susibalansuojančios rinkos mitas, „realiai egzistuojančiam kapitalizmui" būdinga: ekonominės galios koncentravimas ir centralizavimas; atskirų nacionalinių valstybių nebekontroliuojamų korporacijų augimas; ciklinės krizės, susijusios su perprodukcija, anarchija ir švaistymu; skurdas Vakarų svarbiausiose šalyse ir milžiniškas gyvenimo galimybių atotrūkis tarp Vakarų ir kitų pasaulio regionų; nekontroliuojamo kapitalistinio kaupimo sukeliami šalutiniai gyvybei pavojingi padariniai, pavyzdžiui, globalinis atšilimas (Callinicos, 1991, p. 98–106). Callinicoso vertinimu, „kapitalizmas yra pasmerktas"; laikas sugrįžti prie klasikinio marksistinio tiesioginės demokratijos projekto (p. 106, 134–136).

Kaip parodėme 3 skyriuje, devynioliktame ir dvidešimtame amžiais liberalizmo tradicijai buvo būdinga politikos sritį dažnai tapatinti su valdžios pasauliu ir piliečių santykiu su juo. Kai šitaip daroma ir kai politika atskiriama nuo ekonomikos arba kultūros, tada paprastai iš akiračio iškrinta daugybė politikai svarbiausių dalykų. Marksizmas buvo tokios nuostatos kritikos avangarde: jis aiškino, kad liberalizmas neleistinai depolitizavo pagrindinį šiuolaikinės galios šaltinį – privatinę gamybos priemonių nuosavybę. Ši kritika, kaip teisingai pabrėžia Callinicosas, kelia svarbius klausimus, ir pirmiausia klausimą, ar gamybinius santykius ir rinkos ekonomiką galima apibūdinti kaip nepolitinius, vadinasi, klausimą, ar ekonominės galios ir valstybės tarpusavio ryšiai nėra politikos sudedamoji dalis. Tačiau ši kritika taip pat kelia sunkumų postuluodama (net ir subtiliau) tiesioginį politikos ir ekonomikos ryšį. Aiškindamas politiką kaip ekonominės ir klasinės galios išraišką ir atmesdamas politikos kaip veiklos *sui generis* sampratą, pats marksizmas linksta marginalizuoti arba pašalinti iš politikos tam tikro tipo klausimus: iš esmės visus klausimus, kurių negalima laikyti klasinės prigimties reiškiniais, – tai aiškiai teigė dalyvaujamosios demokratijos gynėjai (žr. 7 sk.).

Viena svarbiausių problemų, kurias kelia toks kaip Callinicoso požiūris, susijusi su klausimais, kurie iškyla, kai kapitalistinė santvarka traktuojama kaip viską apimanti visuma, iš principo įkūnijanti visus socialinio, politinio ir kultūrinio gyvenimo aspektus. Kai kurie instituci-

nio reguliavimo mechanizmai (pavyzdžiui, šiuolaikinė valstybių sistema, atstovavimo principas) ir kai kurie socialinių santykių tipai (pavyzdžiui, lyčių nelygybė ir etninė diskriminacija) egzistavo iki moderniojo kapitalizmo, o jų vaidmuo formuojant ir struktūrinant politiką tebėra svarbus (žr. Held, 1995, 2 dalis). Viena iš čia kylanti implikacija yra tai, kad gamybos ir klasinės analizės sąvokos pernelyg varžo. Reikia atsisakyti teiginio apie gamybos ir klasinių santykių pirmumą, nors šito nereikia suprasti taip, tarsi klasės ir klasinio konflikto analizė yra nereikšminga (žr. S. Hall *et al.*, 1992).

Reikia iškelti dar tris papildomus klausimus. Jeigu ne visus interesų skirtumus galima traktuoti kaip klasinius ir jeigu nuomonių skirtumus, pavyzdžiui, kaip skirstyti išteklius, lemia įvairios interpretacijos ir nevienoda žmonių visuomeninė padėtis, tai svarbu sukurti institucinę erdvę, kurioje būtų galima kurti alternatyvias politines strategijas ir programas bei dėl jų diskutuoti, o tai ir stengėsi daryti daugelis Centrinės ir Rytų Europos sąjūdžių nuo 1989 m. Išties sunku suprasti, kaip piliečiai, neturėdami tokios erdvės, galėtų aktyviai dalyvauti lemiant jų susivienijimo sąlygas. Politika – tai ir diskusija bei derybos dėl valstybės politikos, o tokia diskusija ir derybos negali vykti remiantis visiškai nešališkais ir objektyviais kriterijais, nes tokių nėra (žr. p. 151). Vadinasi, reikia apibrėžti ir detalizuoti demokratinių ir atstovaujamųjų institucijų formą ir pobūdį. Juk be šito negalima tinkamai atskirti viešųjų svarstymų ir sprendimų priėmimo sričių. Liberalų domėjimąsi klausimu, kaip garantuoti kritikos ir veikimo, t.y. pasirinkimo ir įvairovės, laisvę politinės valdžios akivaizdoje marksizmas nuosekliai nuvertino, nors tai anaiptol nereiškia, kad tradicinis liberalus problemos formulavimas yra visiškai patenkinamas (žr. toliau).

Tačiau tai nereiškia, kad Marxo komunizmo samprata reikalauja užgniaužti visus individualius skirtumus (plg. Callinicos, 1993). Kai kurie Marxo teorijos aspektai kelia susižavėjimą, ypač jo siekis, kad „laisvas kiekvieno vystymasis" būtų suderinamas su „laisvu visų vystymusi". Tačiau Marxo politinė teorija nė iš tolo nėra tinkamas pagrindas ginti šį idealą. Pakartokime dar kartą, kad problemą sukuria nesugebėjimas traktuoti politikos kaip autonomiškos srities. Kaip pažymėjome anksčiau, marksizmas neatsitiktinai sistemiškai neaiškina „valstybinės val-

džios" prigimties, teisėtų pretenzijų į valdžią, centralizuotos politinės valdžios keliamų pavojų ir atskaitomybės problemos. Šias problemas, sudarančias šiuolaikinės liberalios minties branduolį, marksizmas pakeitė klasinių santykių kaip visuomenės varomosios jėgos tyrinėjimais. Klausimas, kaip reikia suprasti „individualius skirtumus", juos išryškinti ir puoselėti, griežtai ignoruojamas. Callinicosas tiki, kad nors socialiniai konfliktai išliks ir komunizmo sąlygomis, jie nebebus tokie įnirtingi, nes, „panaikinus skurdą ir nelygybę", bus lengva derėtis ir juos išspręsti. Net sutinkant su Callinicoso išlyga, kad pokapitalistinėje santvarkoje nebus didelių materialinės padėties skirtumų, šis požiūris neatrodo labai įtikinamas. Kaip ir Fukuyamos „istorijos pabaigos" versija, šis aiškinimas numato politikos pabaigą. Ši pabaiga reikštų, kad išnyks dideli interesų ir interpretacijų skirtumai, kuriuos galėtų lemti nacionalizmas, religija, tokie sąjūdžiai kaip feminizmas ir virtinė kitų priežasčių – nuo nelygaus vystymosi ir atsitiktinių rezultatų iki nelauktų veiklos padarinių. Tačiau nepakanka užtušuoti visus šiuos iššūkius ir problemas apeliuojant į tai, kad juos padės išspręsti plėtojami revoliuciniai „demokratinės savivaldos" mechanizmai. Būtent ką, kur ir kaip?

Šio argumentavimo išvada ta, kad stalinizmo nereikia interpretuoti tiesiog kaip nukrypimo nuo marksistinio projekto, kaip visiškai atskiro ir savito politinio reiškinio. Matyt, jis yra marksistinių kategorijų „gelminės struktūros" rezultatas – nors jokiu būdu ne vienintelis įmanomas rezultatas. Šios kategorijos pabrėžia lemiamą klasės svarbą, universalų proletariato požiūrį ir politikos, tiesiogiai siejamos su gamyba, sampratą. Kitų socialinės struktūros formų, bendrijos, atstovavimo, tapatumo, intereso ir žinojimo reikšmė politikai smarkiai nuvertinama. Šis argumentas nereiškia, kad stalinizmas buvo neišvengiamas 1917 m. revoliucijos rezultatas; revoliucijos likimą lėmė daug sudėtingų sąlygų. Tačiau jis parodo, kad marksizmas nesuprato liberalizmo ir liberaliosios demokratijos rūpinimosi valstybinės valdžios forma bei jų siekio apriboti šią valdžią, ir šis klaidingas supratimas yra neatimama klasikinės marksistinės politinės teorijos dalis (plg. Hont, 1994). Be to, šis klaidingas supratimas suponuoja daug padarinių turinčias išvadas, kaip derėtų suprasti politiką, demokratiją ir politinio atstovavimo pobūdį.

Argumentas, kad Sovietų Sąjungoje žlugo tiesiog stalinizmas, arba valstybinio kapitalizmo režimas, yra labai problemiškas. Šis įspūdis su-

stiprėja pagalvojus, kad žlugo ne kapitalizmo, o to, ką aš vadinu „valstybės administruojamu socializmu", viena iš formų. Yra keli skirtingi valstybės administruojamo socializmo tipai nuo buvusio Rytų bloko valstybinio socializmo visuomenių iki Vakarų socialdemokratinių režimų, kurie orientavosi į nacionalizacijos ir valstybinės nuosavybės programas. Nors tarp šių tipų esama svarbių skirtumų, kurių aš jokiu būdu nenoriu sumenkinti, jiems būdingi ir tam tikri bendri elementai – visus galima sieti su centralizuotai valdomomis biurokratinėmis institucijomis. Valstybės administruojamo socializmo programa prarado savo (radikalų) patrauklumą būtent todėl, kad ji nepajėgė, be kitų dalykų, pripažinti pageidautinos valstybės veikimo formos ir ribų – būtent tai pažymėjo liberalai ir neoliberalai (žr. p. 123–130, 310–313).

Apskritai teorinė ir praktinė „socializmo krizė" reiškia daug daugiau negu „stalinizmo krizę". Socializmo ir demokratijos santykį reikia apmąstyti iš naujo. Aš kėliau mintį, kad yra svarių teorinių ir praktinių priežasčių būti skeptiškiems dėl kai kurių pagrindinių tradicinio socialistinio projekto elementų.

Apibendrinimas: politinio gėrio klausimas

Rytų Europos revoliucijos, be abejonės, atvertė naują istorijos puslapį. Sovietinės imperijos žlugimas ir komunizmo atsitraukimas visoje Europoje buvo svarbiausi ne tik dvidešimto amžiaus, bet, ko gero, ir visos moderniosios istorijos įvykiai. Permainos nuvilnijo per politines institucijas ir keitėsi įprastiniai įsitikinimai visame pasaulyje.

Įvairios revoliucijų ir jų poveikio šiuolaikiniam pasauliui interpretacijos atspindi bent jau vieną dalyką: istorija nesibaigė, o ideologija nemirė. Liberalizmas ir marksizmas, kurių ištakų galima rasti jau modernybės raidą nulėmusiuose įvykiuose, tebėra aktyvios tradicijos. Aišku, dabar matome liberalizmo kilimą, bet marksizmas – įvairūs jo variantai – dar neišsisėmė, ir tai dar kartą patvirtino milžiniška parama Komunistų partijai per 1996 m. birželio Rusijos prezidento rinkimus. Vis dėlto teigiau, kad esminiais aspektais abi tradicijos turi trūkumų.

Vienas iš šių aspektų yra klausimas, kaip suprasti politinį gėrį arba kas yra „geras gyvenimas" šiuolaikinės politikos supratimu. Tai klausimas, kuriuo Fukuyama ir Callinicosas turi ką pasakyti (tiesiogiai ar

netiesiogiai), todėl jį iškėlus galima apibendrinti kai kurias ankstesniuose šio skyriaus skirsniuose dėstytas mintis.

Fukuyamos nuomone, geras gyvenimas kuriamas tolydžio performuojant šiuolaikinį pasaulį pagal liberalius principus. Politinis, kaip ir ekonominis, gyvenimas yra arba turi būti asmens laisvės ir iniciatyvos reikalas, ir kuo labiau įgyvendinama ši laisvė ir iniciatyva, tuo pagrįsčiau galima teigti, jog politinis gėris buvo pasiektas. Individas iš esmės yra šventas ir neliečiamas, o laisvas ir lygus jis yra tiek, kiek gali siekti ir mėginti įgyvendinti paties pasirinktus tikslus ir asmeninius interesus. Vienodą teisingumą individams galima garantuoti, jeigu pirmiausia gerbiama individų teisė į tam tikras teises arba laisves ir visi individai lygūs prieš įstatymą. Svarbiausias dalykas – tai sukurti ir apginti – Vakaruose ir Rytuose, Šiaurėje ir Pietuose – visuomenę, kurioje galėtų klestėti „laisvi ir lygūs" individai, patiriantys kuo mažiau politinių kliūčių.

Priešingai, Callinicosas ir apskritai klasikiniai marksistai gina kaip pageidaujamus tam tikrus socialinius arba kolektyvinius tikslus ir priemones. Jų nuomone, rimtai žiūrėti į lygybę ir laisvę reiškia mesti iššūkį požiūriui, kad šias vertybes gali įgyvendinti individai, kurie „laisvos rinkos" ekonomikoje praktiškai palikti jų pačių likimui, ir ribota arba minimali valstybė. Lygybės, laisvės ir teisingumo negalima įgyvendinti visuomenėje, kurioje dominuoja privati turto nuosavybė ir kapitalistinė ekonomika; šiuos idealus galima įgyvendinti tik kovojant už gamybos priemonių suvisuomeninimą, t.y kovojant už tai, kad būtų įtvirtintas kolektyvinės nuosavybės principas ir visuomenės kontrolę užtikrinančios procedūros. Tik tai galiausiai gali garantuoti, kad „laisvas kiekvieno vystymasis" bus suderinamas su „laisvu visų vystymusi".

Nors Centrinės ir Rytų Europos revoliucijos iškėlė demokratiją į politikos avangardą visuose pasaulio regionuose, tiek Fukuyama, tiek Callinicosas demokratijos patrauklumą ir pobūdį vis dar vertina klaidingai[4]. Fukuyamos politiniuose raštuose demokratiją vis dėlto užgožia pa-

[4] 1975 m. bent jau 68 procentus visų šalių buvo galima pagrįstai vadinti autoritarinėmis; 1995 m. pabaigoje beveik 75 procentai šalių buvo sukūrusios konkurencinių rinkimų procedūras ir pripažinusios kai kurias formalias politinių ir pilietinių teisių garantijas. Dabartiniu metu liberalių demokratijų skaičius, atrodo, sparčiai auga. Šis transfor-

brėžiamos jo ginamos individualistinės politinės, ekonominės ir etinės doktrinos (plg. Fukuyama, 1995). Demokratinės atskaitomybės klausimas ir problema yra antriniai dalykai, palyginti su individualios laisvės imperatyvu susidūrus su politiniu reguliavimu. Callinicoso veikaluose klasės, klasinio konflikto ir gamybos kategorijos šalina būtinybę išsamiai analizuoti demokratiją. Nors demokratija dabar konsolidavosi, įprasta į ją apeliuoti politiniame diskurse, jos praktiškai visuotinai „šaukiasi" politiniai dvidešimtojo šimtmečio pabaigos režimai, šiems mąstytojams ji nebuvo politinių svarstymų ir teorinių analizių pagrindinis objektas. Nei liberaliosios demokratijos šlovinimas, nei jos kaip grynai formalaus mechanizmo ar „tuščio kiauto" neigimas nėra tinkamas būdas norint įvertinti jos pranašumus ir trūkumus. Demokratija suteikia „legitimumo aurą" šiuolaikiniam politiniam gyvenimui. Vis dėlto taip ir nėra aišku, kokiomis sąlygomis politinius režimus galima pagrįstai laikyti teisėtais ir kada galima pagrįstai pretenduoti į demokratijos mantiją. Baigiamojoje šios knygos dalyje aš preliminariai imsiuosi šios problemos ir pateiksiu kai kurių minčių, kodėl demokratija tokia svarbi dabartiniu laikotarpiu ir ką ji galėtų reikšti šiandien. Nagrinėdamas šiuos klausimus viliuosi geriau nušviesti „demokratinio gėrio" prasmę šiuolaikinėje politikoje.

macijos procesas prasidėjo aštuntojo dešimtmečio viduryje pietinėje Europoje ir plito į Lotynų Ameriką, Azijos ir piečiau nuo Saharos esančias Afrikos šalis, Rytų Europą ir buvusią Sovietų Sąjungą devintajame dešimtmetyje ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje. Išsamų lyginamąjį šio proceso aiškinimą žr. David Potter, *et al.* (1997).

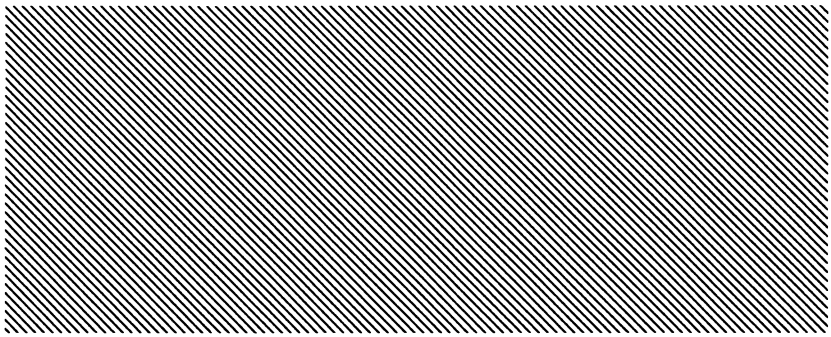

TREČIA DALIS

KĄ TURĖTŲ REIKŠTI DEMOKRATIJA ŠIANDIEN?

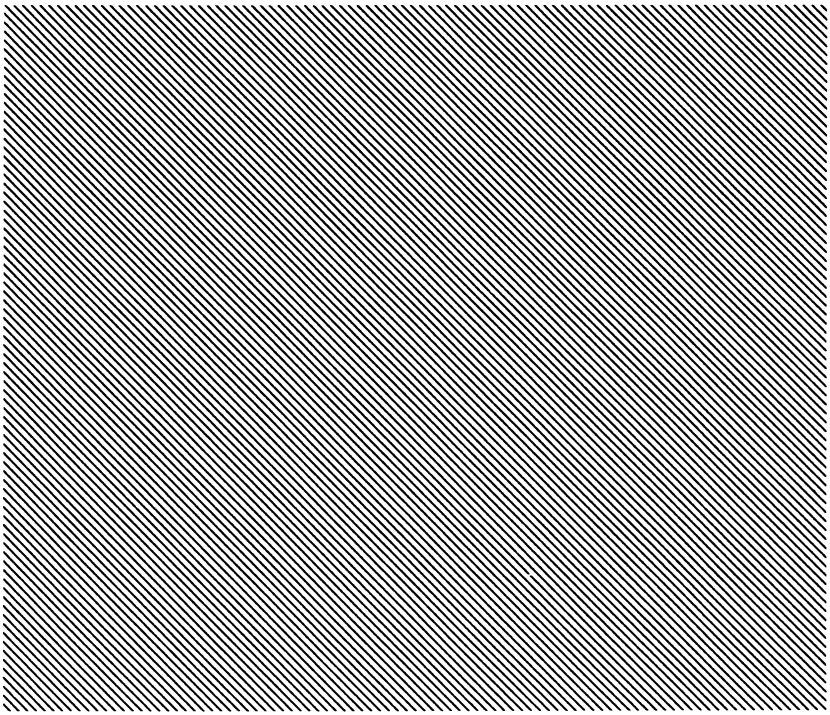

9
DEMOKRATINĖ AUTONOMIJA

Ginčas dėl demokratijos šiuolaikinės reikšmės sukūrė nepaprastą demokratijos modelių įvairovę nuo technokratinių valdžios vizijų iki socialinio gyvenimo, kuriam būtų būdingas platus politinis dalyvavimas, sampratų. Nagrinėjant šių skirtumų ir prieštaravimų keliamus klausimus, trečioje dalyje bus mėginama apmesti dar vienos demokratijos sampratos kontūrus. Ar toks mėginimas pagrįstas?

Kritiškai įvertinti egzistuojančius demokratijos modelius ir formuluoti alternatyvias pažiūras svarbu dėl kelių priežasčių. Pirma, mes negalime nedalyvauti politikoje, nors daug žmonių šito siekia. Ar mes atvirai pripažįstame besilaiką tam tikro politinio požiūrio, ar ne, mūsų veikla įsprausta į konkrečius valstybės ir visuomenės rėmus, kuriuose mes veikiame. Apatiškų žmonių veiksmai nėra nepolitiniai, jie tiesiog viską palieka taip, kaip yra. Antra, jeigu norime imtis demokratijos problemų, tai privalome pagalvoti, kodėl daugeliui žmonių beveik pakanka paties fakto, kad koks nors teiginys būtų pripažintas „politiniu", ir jie akimirksniu pradeda abejoti tuo teiginiu. Politika šiandien dažnai siejama su savanaudišku elgesiu, veidmainiškumu ir „viešųjų ryšių" veikla – politikos paketų pardavinėjimu. Šis požiūris į politiką problemiškas todėl, kad nors jis gana suprantamas, šiuolaikinei visuomenei iškylantys sunkumai nebus įveikti atsisakius politikos, jie bus įveikti tik taip plėtojant ir transformuojant „politiką", kad ji mums leistų efektyviau kurti ir organizuoti žmonių gyvenimą. Mes neturime galimybės rinktis „ne politiką".

Trečia, skepticizmas ir cinizmas politikos atžvilgiu nebūtinai yra neišvengiami politinio gyvenimo faktai. Kai pateikiami patikimi ir gy-

vybingi alternatyvūs „valdančių institucijų" modeliai ir parodoma, kaip galima juos susieti su socialiniame ir politiniame gyvenime patiriamais ir pasikartojančiais sisteminiais sunkumais, sukuriama galimybė įveikti nepasitikėjimą politika. Politinė vaizduotė, leidžianti kurti alternatyvias sanklodas, yra esminis dalykas norint pakeisti išblukusį politikos įvaizdį. Ketvirta, mūsų negali tenkinti egzistuojantys demokratinės politikos modeliai. Visoje šioje knygoje matėme, kad yra svarių priežasčių paprasčiausiai atmesti bet kurį iš dabartinių modelių – klasikinį ar šiuolaikinį. Politinės minties tradicijų įvairovė turi mus kažko išmokyti, o polinkis tiesiog lyginti arba priešpriešinti požiūrius nieko neduoda. Toliau plėtojama viena iš strategijų, leidžiančių pranokti dabartinius ginčus tarp įvairių požiūrių. Svarbu pabrėžti, kad samprata, kuri bus išdėstyta, nepretenduoja pateikti glaudžiai susijusių, aiškių idėjų viseto; veikiau tai yra virtinė pasiūlymų tolesniam tyrinėjimui. Tai mėginimas pateikti įtikinamą atsakymą į klausimą: ką demokratija turėtų reikšti šiandien? Atsakymas bus dviejų dalių. Pirmoje dalyje nagrinėjami argumentai, susiję su vyraujančia mūsų laikų politine asociacija – nacionaline valstybe. Ši asociacija, žinoma, buvo modernaus demokratinio diskurso pagrindas nuo liberaliosios demokratijos užuomazgų. Bet ar ji viena gali ir toliau būti politinio gyvenimo centras – tai klausimas, kurį vis labiau skatina kelti stiprėjantys regioniniai ir globaliniai ryšiai bei jėgos – nuo gamtinės aplinkos pokyčių iki vis didėjančio ekonominio gyvenimo regionizavimo ir globalizavimo. Šiame skyriuje bus nagrinėjamas klausimas, ką demokratija turėtų reikšti šiandien nacionalinės valstybės kontekste, ir plėtojamas modelis, kurį vadinu „demokratine autonomija" (modelis IXa). Kitame skyriuje bus abejojama, ar pakanka šių prielaidų, ir bus mėginama hipotetiškai nagrinėti, kaip nacionalinių valstybių demokratiją reikėtų papildyti regioniniais ir globaliniais demokratiniais susivienijimais. Šią sampratą vadinu „kosmopolitine demokratija" (modelis IXb). Modelius IXa ir IXb galima laikyti dviem tos pačios sampratos aspektais. Tačiau norint, kad šie aspektai galų gale atrodytų įtikinamai, reikia juos pagrįsti kur kas išsamiau, negu čia galime tai padaryti (platesnį šių problemų aiškinimą žr. Held, 1995, ypač III ir IV dalis).

Šį skyrių pradedame klausimu, kodėl demokratija tebėra patraukli ir kodėl tebėra taip ginčijama ši idėja. Šiame fone nagrinėjami įvairių demokratinės politinės teorijos tradicijų teiginiai ir kontrteiginiai siejant juos su bendromis šioms tradicijoms problemomis – jų esmė yra laisvės arba autonomijos prigimtis ir tai, kaip ši vertybė sutaikoma su kitais svarbiais politiniais interesais. Čia keliama mintis, kad šiuolaikinio demokratinio projekto pagrindas yra bendrasis principas – jį vadinu „autonomijos principu". Jis gali būti atramos taškas norint sugalvoti ir pateikti naują ir pagrįstesnį demokratijos aiškinimą. Tačiau šį principą reikia sieti su įvairiomis jo taikymo sąlygomis, būtent su instituciniais ir organizaciniais reikalavimais, jeigu norima jį visiškai įgyvendinti politiniame gyvenime. Argumentuojama, kad nė viena iš pagrindinių moderniosios demokratinės minties tradicijų negali iki galo atskleisti šių sąlygų. Nagrinėjant, kokios galėtų būti šios sąlygos, 9 skyriuje dėstoma nauja demokratinės valstybės samprata, kuri toliau plėtojama 10 skyriuje atsižvelgiant į tarptautinius ir transnacionalinius ryšius ir procesus.

Demokratijos patrauklumas

Demokratijos patrauklumą iš dalies lemia tai, kad atsisakoma *iš principo* pripažinti bet kokią politinio gėrio sampratą, išskyrus tą, pasak kurios, tai gali būti tik pačių „žmonių" kuriamas gėris. Nuo tautos suvereniteto elementų diegimo ankstyvosiose savivaldžiose respublikose iki įvairių kovų siekiant įgyvendinti tikrai visuotinę balsavimo teisę devynioliktame ir dvidešimtame šimtmečiuose didesnės atskaitomybės viešajame gyvenime šalininkai stengėsi rasti patenkinamų būdų, padedančių autorizuoti ir kontroliuoti politinius sprendimus. Buvo aiškinamasi, kaip atsikratyti monarchų, kunigaikščių, lyderių arba „ekspertų" galios nulemti politinius rezultatus ir pagrįsti sutikimo „testus" apibrėžiant viešuosius reikalus ir interesus. Rytų Europos revoliucijų metu apsisprendimo ir sutikimo su valdžios veiksmais principai vėl metė iššūkį „vieno asmens", o šiais konkrečiais atvejais – „vienos partijos" valdymui. Demokratija buvo vėl iš-

aukštinta kaip priemonė, padedanti varžyti valstybės galias, tarpininkauti konkuruojantiems individualiems ir kolektyviniams projektams ir įtvirtinti atskaitomybę už svarbiausius politinius sprendimus. Be to, manoma, kad tapatumų, kultūrinių formų ir interesų, kurie visi galbūt suponuoja skirtingas preskriptyvines tvarkas, pliuralizmo nulemtomis politinėmis sąlygomis demokratija yra pakantos skirtumams ir derėjimosi dėl jų pagrindas.

Kituose dviejuose skyriuose aš teigiu, kad demokratiją reikia suvokti kaip privilegijuotą politinio gėrio sampratą, nes ji siūlo – bent jau teoriškai – politikos ir gyvenimo formą, kuri turi sąžiningų ir teisingų būdų derėtis ir ginčytis dėl vertybių. Demokratija yra vienintelis „didysis" arba „meta" naratyvas, galintis teisėtai įrėminti ir atriboti konkuruojančius šiuolaikinės epochos „naratyvus". Bet kodėl būtent taip turi būti? Kuo reikšminga demokratija epochoje, kai vieni mano, kad ji reprezentuoja paskutinį istorijos tašką, o kiti mano, kad dabartine savo forma ji yra apgaulė?

Demokratijos *idėja* svarbi todėl, kad ji nėra tiesiog viena iš daugelio vertybių, tokių kaip laisvė, lygybė ar teisingumas, bet yra vertybė, galinti sieti konkuruojančius preskriptyvinius siekius ir juos medijuoti. Ji yra vadovaujanti orientacija, galinti padėti kurti pagrindą apibrėžtiems santykiams tarp skirtingų normatyvinių siekių. Demokratija nereiškia sutarimo dėl įvairių vertybių; ji, ko gero, nurodo, kokiu būdu galima sieti vienas vertybes su kitomis ir leisti vertybinius konfliktus spręsti jų dalyviams viešame procese, kurį lemtų tik tam tikros sąlygos, turinčios apsaugoti paties šio proceso kontūrus ir formą. Čia glūdi kiti jos patrauklumo elementai.

Reikia pabrėžti, kad mėginimas išplėtoti demokratinę politinio gėrio sampratą – „geras gyvenimas" apibrėžiamas „laisvomis ir lygiomis" politinio įsitraukimo sąlygomis – nesiūlo panacėjos nuo visų neteisybių, blogybių ir pavojų (plg. Giddens, 1993). Bet jis duoda svarių argumentų ginti viešą dialogą ir sprendimų priėmimo procesą, kai sprendžiami visiems rūpimi klausimai, ir nurodo institucinius jo plėtros kelius. Aš įrodinėju ne tai, kad „demokratija" yra atsakymas į visus klausimus – anaiptol ne, – bet tai, kad galima manyti, jog tinkamai nušviesta ir detalizuota demokratija kloja pamatą permainų prog-

ramai, kuri suteiks geresnių galimybių svarstyti, diskutuoti ir spręsti aktualius, esminius klausimus, negu tai būtų galima daryti esant kitokioms santvarkoms. Kaip reikia suprasti šią nuostatą? Iš pradžių aš nagrinėsiu šį klausimą iš naujo aptardamas kai kuriuos svarbiausius šiuolaikinių liberalų, ypač Naujosios dešinės mąstytojų bei jų kritikų teiginius, kuriems daugiausia dėmesio skyrėme septintame ir aštuntame skyriuose. Po to svarstymą praplėsime ir aptarsime kitas šioje knygoje nagrinėjamas tradicijas. Per visą šį svarstymą mano pasirinktas požiūris reikš mėginimą iš naujo rekonceptualizuoti klausimą, siejantį daugelį politinės minties krypčių – klausimą, kaip galima sutaikyti individualų ir kolektyvinį apsisprendimą, – ir parodyti, kad šių krypčių aspektus privalu integruoti į alternatyvią nuostatą norint mėginti geriau išspręsti šį pamatinį klausimą.

Autonomijos principas

Šių laikų liberalūs mąstytojai apskritai laisvės ir lygybės tikslus siejo su individualistinėmis politinėmis, ekonominėmis ir etinėmis doktrinomis. Jų nuomone, moderni demokratinė valstybė turi sukurti būtinas sąlygas, kad piliečiai įgyvendintų savo interesus; ji turi palaikyti teisės valdžią stengdamasi apsaugoti ir puoselėti individų laisvę, kad kiekvienas asmuo galėtų siekti savo tikslų, nors niekas negalėtų primesti kitiems savosios „gero gyvenimo" vizijos. Žinoma, ši nuostata buvo pagrindinis liberalizmo principas nuo Locke'o laikų: valstybė egzistuoja tam, kad saugotų piliečių teises ir laisves, o jie, šiaip ar taip, yra geriausi savo interesų vertintojai; valstybė yra našta, kurią turi nešti individai, kad įgyvendintų savo tikslus; privalo būti apribotas valstybės mastas ir suvaržyti jos praktiniai veiksmai, kad būtų garantuota didžiausia įmanoma kiekvieno piliečio laisvė. Liberalizmui rūpėjo ir rūpi kurti bei ginti visuomenę, kurioje „laisvi ir lygūs" individai galėtų klestėti būdami mažiausiai politiškai varžomi[1].

[1] Jeigu nenurodoma kitaip, terminas „liberalizmas" čia vartojamas plačiąja prasme ir juo žymimas tiek liberalizmas nuo Locke'o laikų, tiek ir liberalioji demokratija.

Priešingai, socialistinės orientacijos mąstytojai nuo marksistų iki Naujosios kairės gynė tam tikrų socialinių arba kolektyvinių priemonių ir tikslų svarbą. Jiems nuoširdžiai siekti laisvės ir lygybės reiškia atmesti požiūrį, kad šias vertybes „laisvosios rinkos" ekonomikoje ir minimalioje valstybėje gali įgyvendinti praktiškai savo pačių likimui palikti žmonės. Šias vertybes galima įtvirtinti tik per kovas siekiant sudemokratinti visuomenę ir valstybę, tai yra įtvirtinti procedūras, laiduojančias maksimalią atskaitomybę. Tik atskaitomybė gali garantuoti, kad silpnės visos prievartinės valdžios formos, o žmonės galės vystytis kaip „laisvi ir lygūs". Nors Naujosios kairės mąstytojai daugeliu atžvilgių skiriasi nuo tradicinių marksistinių autorių, juos sieja pastangos atskleisti sąlygas, kuriomis „laisvas kiekvieno vystymasis" būtų suderinamas su „laisvu visų vystymusi". Tai yra pamatinis bendras tikslas.

Naujosios dešinės ir jos kairiųjų kritikų pažiūros, žinoma, radikaliai skiriasi. Svarbiausi jų teorijų elementai iš esmės nesuderinami. Todėl šiek tiek paradoksalu pažymėti, kad juos sieja vizija kuo labiau susilpninti despotišką valdžią ir jos turimas reguliavimo galias. Vieni ir kiti bijo, kad plėsis besikišančios į visuomenę valdžios tinklai, „užkemšantys", kalbant iš Marxo pasiskolintais žodžiais, „visas jos poras". Vieni ir kiti moka kritikuoti biurokratinį, nesąžiningą ir dažnai represyvų daugelio valstybės veiksmų pobūdį. Be to, vieniems ir kitiems rūpi politinės, socialinės ir ekonominės žmonių sugebėjimų, troškimų ir interesų plėtros sąlygos. Bendru ir labai abstrakčiu požiūriu jie, atrodo, suartėja pabrėždami sąlygas, kuriomis žmonės gali tobulėti kaip „laisvi ir lygūs".

Išdėstant reikalo esmę kitaip, šios tradicijos trokšta visuomenės, kurioje suaugusių žmonių santykiai būtų laisvi ir lygūs, ir šis troškimas atspindi jų rūpinimąsi garantuoti:

1) kad būtų sukurtos geriausios sąlygos visiems žmonėms ugdyti savo prigimtį ir išreikšti įvairias savo savybes (tai grindžiama prielaida, kad gerbiami įvairūs individų gebėjimai, jų sugebėjimas mokytis ir plėsti savo galimybes);
2) kad būtų užkirstas kelias savavališkai naudoti politinę valdžią ir prievartinę galią (tai grindžiama prielaida, kad gerbiamas pri-

vatumas visuose reikaluose, iš kurių negali kilti potenciali ir įrodoma „žala" kitiems);

3) kad piliečiai dalyvautų nustatant jų asociacijos sąlygas (tai grindžiama prielaida, kad gerbiamas individų nuomonių autentiškumas ir pagrįstumas);
4) kad būtų plečiamos ekonominės galimybės siekiant išteklius padaryti maksimaliai prieinamus (tai grindžiama prielaida, kad individai geriausiai sugeba įgyvendinti savo tikslus, kai jų neslegia nepatenkintų fizinių poreikių našta).

Kitaip sakant, „teisės" ir „dalyvavimo" teoretikai turi virtinę bendrų siekių. Be to, šiems siekiams pritarė tokie skirtingi mąstytojai kaip J. S. Millis ir Marxas bei dauguma aštuoniolikto ir devyniolikto šimtmečio teoretikų (aptariamų šioje knygoje), kurie stengėsi išsiaiškinti, koks turėtų būti „suverenios valstybės" ir „suverenios tautos" santykis.

„Autonomijos" arba „nepriklausomybės" sąvoka susieja šiuos siekius ir padeda paaiškinti, kodėl jiems buvo taip plačiai pritariama. „Autonomija" žymi žmonių sugebėjimą sąmoningai protauti, turėti savimonę (savirefleksiją) ir apsispręsti. Ji susijusi su sugebėjimu svarstyti, vertinti, rinktis ir įvairiai elgtis privačiame ir viešame gyvenime. Aišku, kad „autonomiško"asmens idėja negalėjo atsirasti, kol politinės teisės, priedermės ir pareigos buvo glaudžiai susijusios, kaip kad viduramžių pasaulėžiūroje, su nuosavybės teisėmis ir religine tradicija (žr. 3 sk.). Tačiau vykstant permainoms, dėl kurių iš esmės pakito viduramžių sampratos, visoje Europoje plačiai susidomėta politinės valdžios, teisės, teisių ir pareigų pobūdžiu bei apribojimais.

Liberalizmas iškėlė provokuojančią idėją, kad individai „laisvi ir lygūs", sugeba apsispręsti dėl savo veiksmų ir juos pagrįsti, sugeba prisiimti pačių pasirenkamas priedermes (Pateman, 1985, p. 176; plg. Giligan, 1982; Chodorow, 1989; Giddens, 1992). Autonomiškos veiklos lauko didėjimas socialinėje, politinėje ir ekonominėje srityse tapo svarbiu (o gal *svarbiausiu*) laisvės ir lygybės įgyvendinimo požymiu. Nors liberalams dažnai nesisekė tirti realių individų gyvenimo sąlygų – kaip žmonės integraliai susiję tarpusavyje per sudėtingus santykių ir institucijų tinklus, – jie vis dėlto įskiepijo stiprų įsitikinimą, kad pagrindžiama politinė santvarka turi būti tokia, kurioje žmonės gali puoselėti sa-

vo prigimtį ir interesus būdami apsaugoti nuo despotiško politinės valdžios ir prievartinės galios naudojimo. Ir nors daugelis liberalų toli gražu neskelbė, kad norintys būti „laisvi ir lygūs" individai patys privalo būti suverenūs, jų darbuose buvo aiškinamasi ir teigiama, kaip lemtingai svarbu atskleisti sąlygas, kuriomis individai galėtų lemti ir reguliuoti jų pačių asociacijos struktūrą, – tai rūpėjo ir tokiems mąstytojams kaip Marxas ir Engelsas, nors, žinoma, jie abu nesutiko su liberalia šio pagrindinio klausimo interpretacija (žr. J. Cohen and Rogers, 1983, p. 148–149).

Apskritai siekius rūpintis autonomija moderniojoje politinėje teorijoje galima performuluoti kaip bendrą principą – „autonomijos principą"[2]. Jį galima formuluoti taip:

> Asmenys privalo turėti lygias teises ir atitinkamai lygias pareigas apibrėždami politine sistema, kurioje kuriamos ir ribojamos jiems prieinamos rinkimosi galimybės; būtent jie turi būti laisvi ir lygūs apibrėždami savo gyvenimo sąlygas, kol jie nesinaudoja šia sistema kitų teisėms neigti[3].

Autonomijos principas yra principas, leidžiantis apibrėžti teisėtą valdžią; jis įkūnija siekį sukonkretinti demokratinio sutarimo pagrindus. Tačiau norint visiškai suprasti jo reikšmę, reikia toliau aiškintis daugelį jo elementų. Preliminariai juos galima apibūdinti taip:

1. Samprata, kad asmenys privalo turėti lygias teises ir pareigas politinėje sistemoje, formuojančioje jų gyvenimus ir rinkimosi galimybes, iš principo reiškia, jog jie privalo turėti vienodą autonomiją – tai yra bendrą politinio veikimo struktūrą, – kad galėtų įgyvendinti individualius ir kolektyvinius savo planus kaip laisvi ir lygūs veikėjai (plg. Rawls, 1985, p. 245ff).
2. Sąvoka „teisės" reiškia teisių turėjimą, teises veikti ir užsiimti veikla be despotiško ar nepagrįsto kišimosi pavojaus. Teisės apibrėžia teisėtas nepriklausomo veikimo (arba neveikimo) sritis. Jos

[2] Žr. Beetham (1981) ir J. Cohen and Rogers (1983), kurių raštai padėjo plėtoti toliau dėstomą argumentaciją.

[3] Aš pakeičiau ankstesnę šio principo sampratą, išdėstytą pirmajame *Models of Democracy* leidime (1987) ir kitame mano darbe – Held, 1991a.

leidžia – tai yra kuria veikimo erdves, ir varžo – tai yra apibrėžia nepriklausomo veikimo ribas, kad būtų nevaržomos kitų laisvės ir į jas nebūtų kėsinamasi. Vadinasi, teisės turi struktūrinį matmenį, suteikiantį tiek galimybių, tiek ir pareigų.

3. Mintis, kad žmonės turi būti laisvi ir lygūs nulemdami savo gyvenimo sąlygas, reiškia, kad jie privalo turėti galimybę laisvai ir lygiateisiškai dalyvauti ginčuose ir svarstymuose aktualiais viešaisiais klausimais. Šiuo pagrindu teisėtas sprendimas nebūtinai kyla iš „visų valios", tai veikiau sprendimas, atsirandantis visiems dalyvaujant politiniame procese (Manin, 1987, p. 352). Toks demokratinis procesas suderinamas su daugumos valdymo procedūromis ir mechanizmais.
4. Principo nurodoma išlyga, kad individų teises reikia saugoti, atspindi žinomą konstitucinio valdymo reikalavimą. Autonomijos principas nurodo tiek tai, kad individai turi būti „laisvi ir lygūs", tiek ir tai, kad „dauguma" neturi įgyti galimybės kitiems primesti savo valią. Visada privalo būti institucinių mechanizmų, saugančių individo ar mažumos požiūrį, – tai yra konstitucinės taisyklės ir saugikliai.

Reikalavimo atvirai saugoti individo teises akcentavimas atspindi tradicinę liberaliąją nuostatą nuo Locke'o iki Hayeko. Hayekas, skirdamas „valdžios šaltinius" ir „valdžios apribojimus", pakartoja liberalų požiūrį kaip ir Nozickas, teigdamas, jog laisvė reiškia, kad žmonėms neturi būti leidžiama kitiems primesti savo valios. Liberalai visada teigė, kad būtina suvaržyti „stipriųjų laisvę", nors jie, žinoma, ne visada sutarė, kas yra „stiprieji". Kai kuriems „stiprieji" yra turintys ypatingų galimybių naudotis tam tikrais ištekliais (politiniais, materialiniais ir kultūriniais), bet kitiems „stiprieji" buvo paties *demos* elementai. Kad ir kokia būtų individualios laisvės tikrojo pobūdžio ir masto samprata, liberalai buvo ištikimi individo kaip „laisvo ir lygaus" sampratai ir būtinybei kurti institucinę sanklodą jo padėčiai apsaugoti, t.y. jie buvo ištikimi tam tikrai autonomijos principo versijai.

Ar marksistai (ortodoksai ar kitokie) ir Naujosios kairės teoretikai galėtų pasirašyti po autonomijos principu? Pamatine, ketvirtame, septintame ir aštuntame skyriuose išnagrinėta prasme atsakymas į šį klausi-

mą būtų „ne". Jie nemanė, kad būtina kurti „laisvės ribų" (teisių, kultūrinių tikslų, objektyvių interesų ar kitaip nutartume tai vadinti), kurių „niekam neturėtų būti leista pažeisti" pokapitalistinėje politinėje santvarkoje, teoriją (plg. Berlin, 1969, p. 164ff). Kaip tik šia prasme kairieji, aiškindami demokratinę politiką, tinkamai neįvertina valstybės ir, konkrečiai, neanalizuoja, koks yra ir koks galėtų būti demokratinis valdymas. Vyraujantis jų požiūris į ateitį visada buvo toks, kad šios ateities „muzikos" negalima ir nereikia kurti iš anksto. Kiek buvo išplėtotos teorijos apie esamus arba galimus „valdymo procesus", jos daugeliu atžvilgių turi spragų (plg. Lukes, 1985; Pierson, 1986; 1995). Tačiau čia negalima sustoti; juk tam tikra prasme ši nuostata klaidina. Marxo mėginimas atskleisti bendrąsias neišnaudotojiškos visuomenės sąlygas – „į poreikį" atsižvelgiančios santvarkos, kai maksimaliai išplečiama „visų laisvė", – suponuoja, kad tokia visuomenė sugebės ryžtingai apsisaugoti nuo visų tų, kurie siektų dar kartą pasisavinti gamybinį turtą ir galią spręsti. Naujosios kairės mąstytojų pateikiamame aiškinime panaši išankstinė sąlyga taip pat aiškiai lemiama; faktiškai daugelyje jų darbų fragmentų ji dėstoma visiškai atvirai (žr. Macpherson, 1977, 5 sk.). Tačiau šiuose gyvybiškai svarbiuose fragmentuose idėjos lieka neišplėtotos. Dalyvaujamoji demokratija reikalinga išsamios „laisvės ribų" teorijos ir išsamaus aiškinimo, kokia institucinė sankloda būtina norint apginti šias ribas. Autonomijos principo samprata yra neišvengiama radikalių demokratinių modelių išankstinė prielaida, bet šiuose modeliuose ji neaptariama ir neplėtojama.

Koks autonomijos principo statusas? Šį principą reikia laikyti esmine visų moderniosios demokratinės minties tradicijų prielaida. Juk šis principas yra pagrindas politinio projekto, kuriuo siekiama garantuoti asmenų galimybes laisvai rinktis, lemti ir pagrįsti savo veiksmus, prisiimti savo pasirinktus įsipareigojimus ir gyventi pamatinėmis politinės laisvės ir lygybės sąlygomis. Autonomijos principas yra pamatinis ir neišvengiamas elementas visų tų politikos formų, kurios teikė ir toliau teikia pirmenybę „autonomijos" arba „nepriklausomybės" puoselėjimui. (Kaip plėtojamas ir gilinamas šis požiūris žr. Held, 1995, 7 sk.). Tačiau, reikia pabrėžti, išsakyti šį požiūrį ir mėginti išskleisti jo prasmę remiantis pamatiniu, bet labai abstrakčiu principu dar nereiškia pasakyti labai daug. Visos principo prasmės negalima atskleisti atsietai

nuo jo įgyvendinimo sąlygų. Įvairios politinės tradicijos gali teikti prioritetą „autonomijai", bet jos radikaliai skiriasi klausimu, kaip ją garantuoti, vadinasi, galų gale ir kaip ją interpretuoti.

Sukonkretinti principo įgyvendinimo sąlygas nepaprastai svarbu; juk jeigu labiausiai pageidautinos demokratijos formos teorija turi būti apskritai įtikinama, jai turi rūpėti tiek teorinės, tiek ir praktinės problemos, filosofiniai ir organizaciniai bei instituciniai klausimai. Be šitokio dvejopo dėmesio skatintume savavališką principų rinkimąsi ir iš pažiūros nesibaigiančius abstrakčius ginčus. Svarstyti principus nenagrinėjant jų įgyvendinimo sąlygų gali būti šiek tiek naudinga, bet tikroji tokių principų prasmė vargu ar bus nors kiek atskleista. Svarstymai apie socialines institucijas ir politines sanklodas nemąstant, kokie turėtų būti jų reguliavimo principai, galėtų, priešingai, padėti suprasti jų veikimą, bet vargu ar padės mums nuspręsti, kiek jos tinkamos ir pageidautinos[4].

Turėdamas galvoje šį dvejopą aspektą, aš teigsiu, kad padėti geriau suprasti autonomijos principo įgyvendinimo sąlygas gali daugelis demokratinės teorijos variantų. Čia nemėginsime toliau grįsti paties principo. Pirmiausia todėl, kad jo reikšmę atskleidžiantys argumentai jau išdėstyti: jį reikia laikyti pamatine pagrindinių moderniosios demokratinės teorijos krypčių aksioma. Antra, tolesnis jo pagrindinėjimas priklauso nuo to, ar bus patenkinamai nušviesta jo prasmė atsižvelgiant į jo įgyvendinimo sąlygas. Siekdami paprastumo, toliau svarstysime pirmiausia plačius klasikinio respublikonizmo, liberalizmo ir marksizmo iškeltus klausimus. Šiame kontekste remdamasis respublikonizmu, taip pat liberalizmu ir marksizmu, aš nenoriu sukelti įspūdžio, kad respublikonizmas yra „moderni" politinė tradicija, kurią galima susieti su pačiu autonomijos principu. Jį verčiau laikyti vėlyvųjų viduramžių (arba labai ankstyvu moderniuoju) reiškiniu, atsiradusiu anksčiau, negu susidomėta viešosios valdžios autonomija, teisėmis ir ribomis (žr. 2 ir 3 sk.). Vis dėlto daugeliu jo įžvalgų galima veiksmingai remtis tolesniame dėstyme, ypač svarstant dalyvavimo, laisvės ir tinkamos valdy-

[4] Vadinasi, naudinga priminti, kad visi šioje knygoje pristatyti demokratijos modeliai buvo pateikti atsižvelgiant į bendrąsias, kartais aiškias, bet dažnai numanomas jų įgyvendinimo sąlygas.

mo formos sąsajas. Po to aptarsime ugdomojo respublikonizmo tradiciją nuo Marsilijaus Paduviečio iki Rousseau, mat čia buvo nukalta glaudi jungtis tarp politinės bendruomenės, savivaldos ir demokratijos sąvokų. Keblumai, kuriuos į demokratinę teoriją įneša kitos mąstymo kryptys, nekeičia čia pateiktos argumentacijos pamatinės struktūros, nors jos duoda svarbių įžvalgų, prie kurių grįšime vėliau. Trumpai sakant, toliau teigsiu, kad autonomijos principo įgyvendinimo sąlygas galima tinkamai apibrėžti tik jeigu (1) remiamasi respublikonizmo, liberalizmo ir marksizmo aspektais ir (2) įvertinami kai kurie šių bendrųjų nuostatų pranašumai ir trūkumai.

Principo įgyvendinimas

Pradinė apmąstymo atrama yra 9.1 lentelė, apibendrinanti (nors gana griežta forma) kai kurias pagrindines ugdomojo respublikonizmo, liberalizmo ir marksizmo nuostatas, kurių reikšmė buvo atskleista antrame–aštuntame skyriuose. Yra svarių priežasčių rimtai vertinti kai kuriuos svarbiausius visų trijų tradicijų argumentus, taigi ir kai kurias svarbiausias jų preskripcijas. Autonomijos principą galima tinkamai suprasti tik pripažinus šį kiek eklektišką požiūrį. Svarbiausia įvertinti, kaip respublikonizmo skepticizmas dėl monarchų ir kunigaikščių valdžios, liberalizmo skepticizmas dėl bet kuria forma sutelktos politinės valdžios ir marksizmo skepticizmas dėl ekonominės galios papildo vienas kitą. Sutelkti dėmesį tik į kurį nors vieną iš jų reiškia paneigti galimybę įgyvendinti autonomijos principą. Tačiau įvertindami, kaip šios skeptiškos nuostatos papildo viena kitą, žinoma, turime tik bendrą pradžios tašką, kai mėginame iš naujo įvertinti demokratinio mąstymo paveldą; kiekvienai iš tradicijų būdingi svarbūs trūkumai, kuriuos taip pat reikia turėti omenyje.

Stipriausiai Marsilijaus ir Rousseau formuluojamas respublikoniškas siekis sukurti savivaldžią santvarką – dalyvaujamąją valstybę, kurios suverenas yra bendruomenė, – iš anksto suponavo pamatinį laisvės ir dalyvavimo ryšį. Teigdami, kad piliečių laisvės tiesiogiai priklauso nuo dalyvavimo politikos reikaluose, respublikonai išdėstė novato-

riška aktyvaus piliečio idealo sampratą (žr. 2 sk.). Be to, jų argumentas, kad politinį gėrį galima visiškai suprasti tik politiškai bendraujant ir svarstant – taigi autonomiją reikia suprasti kaip visuomeninį laimėjimą, o ne individo požymį – sukūrė didingą paveldą, teigiantį, kad politinis dalyvavimas vaidina lemiamą vaidmenį išlaikant laisvę (žr. Farrar, 1992). Tačiau jų pažiūrų trūkumas tas, kad jie nepakankamai išsamiai paaiškino, kaip galima užtikrinti tokią dalyvavimo politiką, turint omenyje valstybinės valdžios koncentraciją, piliečių silpnybes (t.y. pilietinės dorybės arba saikingumo stoką) ir silpnas politines institucijas. Konkrečiai, kaip galima spręsti šiuos reikalus pasaulyje, kuriame egzistuoja nacionalinės valstybės su daug gyventojų, o šie laikiškai ir erdviškai gana nutolę vieni nuo kitų, tampa svarbiu klausimu, ypač žlugus nepriklausomiems miestams-valstybėms. Kaip tik čia respublikonų argumentai buvo pažeidžiami liberalų kritikos. Kaip tik nagrinėdami šias pažeidžiamas vietas, liberalai parodė kai kuriuos didžiausius savo pranašumus (žr. 3 sk.).

9.1 lentelė. Pagrindiniai ugdomojo respublikonizmo, liberalizmo ir marksizmo principai

Ugdomasis respublikonizmas	*Liberalizmas*	*Marksizmas*
1. Priešiškumas monarchų ir kunigaikščių valdžiai bei skeptiškumas jos atžvilgiu	1. Priešiškumas valstybinei valdžiai ir skeptiškumas jos atžvilgiu, pabrėžiama įvairių galios centrų svarba	1. Priešiškumas ekonominės galios koncentravimui privatinės gamybos priemonių nuosavybės forma ir skeptiškumas jos atžvilgiu
2. Pilietinė laisvė galima savivaldžioje valstybėje, kurioje svarbiausias dalykas yra dalyvavimas	2. Valstybės atskyrimas nuo pilietinės visuomenės yra lemiama demokratinės santvarkos sąlyga	2. Pilietinės visuomenės pertvarkymas, t. y. gamybinių santykių pertvarkymas yra demokratijos klestėjimo sąlyga
3. Laisvė ir dalyvavimas neatskiriamai susiję; valdymas yra piliečių reikalas	3. Pageidaujama valstybės forma yra beasmenė (teisiškai apribota) valdžios struktūra	3. Valstybė galės tapti „beasmene" arba „neutralia" tik tada, kai jos autonomijos nebekompromituos kapitalizmas

9.1 lentelės tęsinys

Ugdomasis respublikonizmas	*Liberalizmas*	*Marksizmas*
4. Išmintingiausius ir veiksmingiausius įstatymus sukuria piliečiai, besivadovaujantys „bendruoju gėriu". Aukščiausioji valdžia priklauso tautai, o vykdomoji valdžia suprantama kaip „įgaliojimas" įgyvendinti tautos valią	4. Ypatingai svarbus konstitucionalizmas, turintis garantuoti formalią lygybę (prieš įstatymą) ir formalią laisvę (apsaugą nuo savavališko traktavimo). Jis įgyja pilietinių ir politinių laisvių arba teisių formą. Šios laisvės arba teisės yra lemtingai svarbios atstovaujamajai demokratijai. Svarbiausios yra žodžio, raiškos, būrimosi, tikėjimo ir (liberalams demokratams) lygaus balsavimo ir partinio pliuralizmo laisvės arba teisės	4. Griežto visuomeninio ir techninio darbo pasidalijimo panaikinimas yra lemiama sąlyga, kad žmonės galėtų ugdyti savo gabumus ir visavertiškai dalyvauti reguliuojant politinį, ekonominį ir socialinį gyvenimą
5. Pilietinė didybė priklausoma nuo to, ar piliečiai apsisprendžia „gyventi laisvai"	5. Saugoma asmens autonomijos ir iniciatyvos erdvė įtvirtinama įstatymiškai	5. Vienodai teisėtas visų piliečių keliamas autonomijos reikalavimas yra savo vardą pateisinančios laisvės pagrindas
6. „Tobulą bendruomenę" sukuria visi ekonomiškai veiklūs žmonės (valstiečiai, prekybininkai, amatininkai, etc.) įgyvendindami savuosius politiškai nukreipiamus ir reguliuojamus tikslus	6. Svarbi rinka kaip mechanizmas, leidžiantis koordinuoti įvairiopą gamintojų ir vartotojų veiklą	6. Kol investicijoms nevadovaus valstybė, tol bus gaminama siekiant tik pelno, o ne atsižvelgiant į poreikius

Vis dėlto liberalizmo įkarštį kurti demokratinę valstybę, galios centrų įvairovę ir atvirą, prieštaringą ir pliuralistinį pasaulį kompromituoja „laisvosios rinkos" tikrovė, privataus kapitalo kaupimo sistemos struktūra ir imperatyvai. Vienas svarbiausių liberalizmo trūkumų – požiūris į rinkas kaip į „bejėgius" koordinavimo mechanizmus. Taigi ignoruojamas – be kitų, tai pažymi ir neopliuralistai – demokratiją iškraipantis ekonominės galios poveikis. Įžvalgos šiuo klausimu yra marksizmo pranašumų pagrindas. Tačiau savo ruožtu bendrąją jo nuostatą silpnina politinės valdžios redukavimas į ekonominę galią ir, kaip be kitų, nurodo dalyvavimo demokratijos šalininkai, centralizuotos politinės valdžios keliamų pavojų ir politinės atskaitomybės problemų ignoravimas. Marksizmo įgyvendinimas Rytų Europos visuomenėse sukėlė centralizuotos biurokratinės valstybės augimą; jo pretenzijas atstovauti pažangioms politinėms jėgoms tikrovėje nublukino tiek Rytuose, tiek Vakaruose paaiškėjęs socializmo ryšys su biurokratija, priežiūra, hierarchija ir valstybine kontrole (žr. 4 ir 8 sk.). Vadinasi, reikia kvestionuoti respublikoniškuosius argumentus dėl dalyvavimu pagrįstos santvarkos galimybės, abejoti liberalizmo pateikiamu rinkų ir ekonominės galios aiškinimu ir kritiškai vertinti marksistinę demokratijos prigimties sampratą.

Negana to, svarbu pažymėti kai kuriuos bendruosius respublikonizmo, liberalizmo ir marksizmo trūkumus. Apskritai šioms trims politinėms tradicijoms nepavyko ištirti dalyvavimo demokratiniame gyvenime kliūčių, išskyrus tas, kurias sukuria, kad ir kokios svarbios jos būtų, neatskaitinga valstybė ir ekonominė galia. Sunkumų ištakos glūdi siaurose „politiškumo" sampratose. Respublikoniškoji ir liberalioji tradicijos politiškumą sutapatina su vadovavimu verslui arba su valdžios pasauliu. Dėl tokio sutapatinimo iš akiračio dingsta didžiulė politikos sritis: pirmiausia gamybos ir lyčių santykių sritys. Tai ypač akivaizdu liberalizmo doktrinose[5]. Marksistinė politikos samprata kelia panašių

[5] Žinoma, respublikonizmas daugiausia formavosi mažuose miestuose, amatų ir prekybos anklavuose ir žemdirbyste pagrįstos ekonomikos terpėje. Jis pats radosi dar iki pramoninės revoliucijos ir masinio vartojimo prekių gamybos paplitimo; jis nenumatė daugelio politikos dilemų, iškilusių po šių permainų. Tačiau, kaip parodoma 2 skyriuje, respublikonai gynė – daugiausia nutylėdami – lyties požiūriu šališkos politikos sampratą, nors kartais atvirai reiškė priešiškumą moterų dalyvavimui viešojoje srityje.

problemų. Nors marksistinė liberalizmo kritika gana reikšminga, jos vertę paprasčiausiai menkina postuluojamas tiesioginis politikos ir ekonomikos ryšys. Neteisingai suprantamas visas spektras problemų – nuo suvereniteto prigimties iki organizacijų valdžios formavimosi (žr. 4 ir 8 sk.).

Siaura „politiškumo" samprata, būdinga šioms tradicijoms, lėmė tai, kad iš akiračio dingo pagrindinės autonomijos principo įgyvendinimo sąlygos – pavyzdžiui, sąlygos, susijusios su būtinu privataus gamybos išteklių valdymo apribojimu, kad demokratijos rezultatai netaptų sistemingai naudingi vien ekonomiškai galingiems asmenims ir grupėms (šias sąlygas nepakankamai nagrinėjo liberalizmas); taip pat, be kitų dalykų, iš akiračio dingo būtinos namų ūkio ir vaikų priežiūros organizavimo permainos, kad moterys būtų įtrauktos į bendrą politinės veiklos struktūrą (tai nepakankamai nagrinėjo respublikonizmas, liberalizmas ir marksizmas). (Žinoma, čia nenorima pasakyti, kad nė vienas šioms trims tradicijoms priklausęs mąstytojas nesidomėjo šiomis problemomis, veikiau teigiama, kad jų analizės prielaidos neleidžia tinkamai aprėpti šių problemų.) Norint suprasti įvairias sąlygas, būtinas tinkamai suinstitucinti autonomijos principą, reikia platesnės „politiškumo" sampratos negu ta, kuria vadovaujasi visos šios tradicijos.

Mano nuomone, politika susijusi su galia, būtent su socialinių veikėjų, įstaigų ir institucijų *sugebėjimu* palaikyti arba keisti juos supančią socialinę arba gamtinę aplinką. Ji susijusi su šį sugebėjimą grindžiančiais ištekliais ir su jo panaudojimą formuojančiomis bei darančiomis jam įtaką jėgomis (Held and Leftwich, 1984, p. 144; plg. Giddens, 1979). Vadinasi, politika yra reiškinys, būdingas visoms grupėms, institucijoms ir visuomenėms bei veikiantis tarp jų ir persmelkiantis viešąjį ir privatųjį gyvenimą. Jos išraiška yra visa bendradarbiavimo, derėjimosi ir kovos dėl išteklių naudojimo ir paskirstymo veikla. Ji įtraukta į visus santykius, institucijas ir struktūras, kuriuos sukuria gamybinė ir reprodukcinė veikla visuomenių gyvenime. Politika kuria ir sąlygoja visus mūsų gyvenimo aspektus ir yra visuomenės problemų ir kolektyvinių jų sprendimo būdų raidos pagrindas. Nors šitokia politikos samprata kelia daug sudėtingų problemų – pirmiausia klausimą, ar suderinama su

ja privatumo sąvoka, – ji naudinga, nes parodo, jog politika yra universalus žmogaus gyvenimo matmuo, nesusijęs su jokia konkrečia „vieta" ar institucijų sistema.

Jeigu politika suvokiama šitaip, tai sukonkretinti autonomijos principo įgyvendinimo sąlygas lygu sukonkretinti sąlygas, kuriomis piliečiai gali dalyvauti priimant visus sprendimus juos liečiančiais ir jiems rūpimais klausimais (t.y mus liečiančiais ir mums rūpimais klausimais). Tad būtina siekti tokios padėties, kuriai esant politinis gyvenimas – demokratiškai organizuotas – iš principo tampa svarbiausia visų žmonių gyvenimo dalimi. Ar galima tiksliau apibūdinti šią padėtį? Kaip galima susieti „valstybę" ir „pilietinę visuomenę" norint įdiegti autonomijos principą?

Klasikinės ir dvidešimto amžiaus demokratijos teorijos paveldas

Pripažinus anksčiau išdėstytos argumentacijos pagrįstumą, tenka pripažinti, kad norint įgyvendinti autonomijos principą, reikėtų sukurti kolektyvinio sprendimų priėmimo sistemą, leidžiančią plačiai įsitraukti piliečiams į įvairius jiems patiems reikšmingus politinius reikalus. Įmanoma pateikti stiprių argumentų, kaip tai padarė Dahlis (1979; 1985; 1989), kad visiškai demokratiška tokia sistema turėtų atitikti šiuos kriterijus:

1) veiksmingas dalyvavimas: piliečiai privalo turėti pakankamas ir lygias galimybes formuoti savo polinkius, įtraukti klausimus į viešąją darbotvarkę ir išdėstyti argumentus už vieną, o ne kitą sprendimą;
2) sąmoningas supratimas: piliečiai privalo turėti plačias ir lygias galimybes sužinoti ir pareikšti, koks sprendimas svarstomu klausimu geriausiai atitiktų jų interesus;
3) balsavimo lygybė lemiamuoju tarpsniu: kiekvienas pilietis privalo būti tikras, kad jo nuomonė bus laikoma lygiaverte kitų piliečių nuomonėms lemiamuoju kolektyvinio sprendimų priėmimo tarpsniu;

4) darbotvarkės kontrolė: *demos* privalo turėti galimybę nutarti, kuriuos klausimus reikia arba kurių nereikia spręsti vykstant pirmuosius tris kriterijus atitinkančiam svarstymo procesui;
5) įtrauktumas: pilietinių galių suteikimas visiems suaugusiems asmenims, turintiems teisėtų interesų valstybėje (t.y. jų galima nesuteikti laikiniems gyventojams ir lankytojams) (žr. Dahl, 1989, 6–9 sk.).

Šiuos kriterijus galima nagrinėti toliau norint apibrėžti demokratinio sprendimų priėmimo bendrąsias sąlygas.

Jeigu piliečiams nebus sudarytos sąlygos „veiksmingai dalyvauti" ir „sąmoningai suprasti", platūs jų sluoksniai, ko gero, visada liks marginalizuoti demokratiniame procese, o iš užburtų riboto dalyvavimo arba visiško nedalyvavimo ratų niekada nebus ištrūkta. Juk jeigu nebus šių sąlygų, piliečiai neturės kognityvinių priemonių arba dalyvavimo kanalų, kad galėtų veiksmingai priiminėti kolektyvinius sprendimus. Neįtvirtinus „lygaus balso" teisės, nebus mechanizmo, kuris leistų vienodai atsižvelgti į piliečių pažiūras ir polinkius (net jeigu piliečiai nutartų visomis aplinkybėmis nesinaudoti sprendimų priėmimo sistema, grindžiama balsavimu) ir pateiktų procedūrą nesutarimams išspręsti. Jeigu „politinės darbotvarkės" „galutinė kontrolė" nėra piliečių rankose, tada iš „žmonių valdžios" iš esmės liks tik vardas ir bus labiau tikėtina, kad technokratinė Schumpeterio vizija taps tikrove. Jeigu *demos* nepriklausys visi suaugusieji (išskyrus tuos, kurie laikinai lanko politinius „vienetus", ar tai būtų nacionalinės valstybės ar mažesni dariniai, ir tuos, kuriems „be abejonės šešėlio" teisėtai atimama galimybė dalyvauti dėl protinio neįgalumo ir/arba dėl rimto nusikaltimo), tai akivaizdu, kad „vienodo dalyvavimo" sąlygų nepavyks sukurti. Trumpai sakant, kad žmonės būtų „laisvi ir lygūs", reikėtų įgyvendinti tris anksčiau minėtus kriterijus. Sunku suprasti, kaip žmonės galėtų būti politiškai lygūs pažeidus kurį nors iš šių kriterijų ir kaip, pasak Dahlio, „būtų galima laikyti visiškai demokratiniu bet kurį procesą, neatitinkantį vieno ar daugiau iš šių kriterijų" (Dahl, 1985, p. 60; 1989, p. 130; plg. Held, 1991c svarstymus).

Tačiau dar yra daug klausimų, pavyzdžiui: kokiomis sąlygomis piliečiai galėtų turėti lygų politinį statusą ir realias dalyvavimo galimy-

bes, t.y kokiomis sąlygomis galima bendra politinės veiklos struktūra? Kaip reikia suinstitucinti siekiamą įgyvendinti autonomijos principą, kad būtų galima garantuoti kolektyvinį sprendimų priėmimą? Nelaimei, atsakymai į šiuos klausimus anaiptol nėra paprasti. Pirma, pripažinti ypatingą demokratijos svarbą ir teigti, kad ji labai reikšminga daugelyje socialinių sričių, nereiškia tiesiog ginti kurį nors iš šioje knygoje aptartų demokratijos modelių, skelbiančių, jog demokratija yra vienintelis teisėtas bendrųjų gyvenimo struktūrų organizavimo būdas. Dėl jau išdėstytų priežasčių negalima paprasčiausiai pripažinti nei šių modelių argumentų, nei jų bruožų.

Klasikinio Atėnų modelio, susiformavusio glaudžiai sutelktoje bendruomenėje, negalima adaptuoti taip, kad jis „ištįstų" erdvėje ir laike. Jo atsiradimas miestų-valstybių kontekste ir „socialinio išskirtinumo" sąlygomis buvo neatimama sėkmingo jo formavimosi prielaida. Labai sunku įsivaizduoti, kaip šio tipo ir drastiškai nemodifikuota demokratija galėtų sėkmingai veikti socialiniu, ekonominiu ir politiniu požiūriu labai diferencijuotomis sąlygomis (žr. Budge, 1993). Negana to, mėginančiam prisitaikyti prie klasikinio modelio griežtai primenama, kad beasmenės (teisiškai apibrėžtos) valstybinės valdžios su įvairiais valdžios centrais forma yra esminis demokratinės santvarkos bruožas. Čia tiktų klausimas: kokia tinkamiausia šios „beasmenės valdžios" forma? Kokio tipo struktūra tai turi būti ir kaip ją kurti?

Šie klausimai tampa dar reikšmingesni mąstant, viena vertus, apie Marsilijaus ir Rousseau siūlytus demokratijos modelius ir, kita vertus, apie modelius, kuriuos siūlė Marxas, Engelsas ir jų sekėjai. Būtų galima teigti, kad Marsilijaus ir Rousseau radikalios respublikoniškos demokratijos sampratos galėtų būti sėkmingai įgyvendintos mažose bendruomenėse, kuriose būtų maža galimybių įgyti pilietybę, o politiniai reikalai būtų tvarkomi tiesioginiuose susirinkimuose. Jų nuostata neleisti moterims dalyvauti politikoje neabejojamai būtų padėjusi sumažinti socialinės diferenciacijos keliamų politinių problemų mastą – žinoma, „dieviškosios vyrų teisės" (žr. Wollstonecraft argumentaciją p. 83–89) įamžinimo kaina. Vis dėlto net jeigu, pavyzdžiui, būtų labai griežtai apibrėžtos sąlygos, kuriomis galėtų veikti IIb modelis, jo nebūtų galima tiesiogiai taikyti. Juk liktų problema, kokiu būdu būtų galima apriboti „demokra-

tijos" sritį norint išsaugoti individų ir mažumų laisvę; ir kokiu būdu būtų galima sukurti reikiamą erdvę ir nustatyti ginčų ir sprendimų priėmimo procedūras, taikytinas tais atvejais, kai piliečių pažiūros ir interesai skiriasi. (Tą patį galima pasakyti apie IIa modelį, saugojamąjį respublikonizmą, kuris pabrėžia, jog savivalda yra pagrindinė kliūtis kitų dominavimui; žr. 2 sk.). Weberio išvada, kad vien tiesioginio dalyvavimo sistema gali funkcionuoti tik ribotą narių skaičių turinčiuose susivienijimuose, kurių narių pažiūros, kvalifikacija ir socialinė padėtis yra panašios ir kuriuose jiems tenka atlikti sąlygiškai paprastas ir nekintamas administracines funkcijas, yra labai įtikinama (žr. 5 sk., p. 191–192).

Tai, kas pasakyta anksčiau, iš esmės tinka kalbant apie Marxo ir Engelso tiesioginės demokratijos sampratą. Teiginiai, kad ji yra tinkama institucinė priemonė, leidžianti tarpininkauti, derėtis ir daryti kompromisus vykstant frakcijų, grupių ar sąjūdžių kovoms, neišlaiko kritikos. Kol negalime būti tikri, kad greitai išnyks tokių politinių procesų poreikis, būtent, kol netikime, kad įmanomas toks pasaulis, kuriame dėl bendros gero gyvenimo vizijos sutaria ne tik Wittgensteinas, Freudas, piktasis Sidas ir mūsų vietinės bendruomenės nariai, bet taip pat yra panaikintas socialinis visų grupių ir klasių konfliktų pagrindas, tol tiesioginė demokratija savaime nėra geras azartinis žaidimas. Atrodo, neišvengiamai būtina sistema, kuri skatintų diskusijas, ginčus ir konkurenciją tarp dažnai nesutampančių pažiūrų ir kuri padėtų formuotis sąjūdžiams, spaudimo grupėms ir/arba politinėms partijoms su jų vadovybėmis, turinčiomis padėti „stumti" šių darinių ginamus reikalus.

O kaip dalyvaujamoji demokratija? Nors ši pripažįsta daugelį su minėtais trim modeliais siejamų sunkumų ir, vadinasi, yra neabejojamai už juos pažangesnė, šis modelis nepadeda išspręsti kelių pamatinių klausimų, tarp jų – kaip deramai garantuoti jo paties egzistavimo sąlygas. Be to, nors duomenys tikrai rodo, kad mokomės dalyvauti dalyvaudami ir kad dalyvavimas padeda ugdyti – kaip teigė Rousseau, Wollstonecraft ir J.S.Millis – aktyvius ir sąmoningus piliečius, šie duomenys jokiu būdu neleidžia daryti vienareikšmės išvados, jog išaugęs dalyvavimas *per se* bus akstinas naujam žmogaus tobulėjimo renesansui. Būtų neišmintinga kliautis tuo, kad žmonės apskritai taps demokratiškesni, bus labiau linkę bendradarbiauti ir daugiau atsidavę „bendrajam gėriui". Ko gero, būtų išmintingiau daryti prielaidą – ypač turint

omenyje, kiek šiais laikais reikšmingi konkuruojantys demokratijos modeliai, – kad žmonės nebus, kaip taikliai pasakė vienas analitikas, „iš esmės moralesni ar intelektualesni, negu jie yra dabar" (Burnheim, 1985, p. 13). Be to, yra bent jau abejotina, ar dalyvavimas *per se* laiduoja nuoseklius ir pageidaujamus politinius rezultatus: gali vyrauti įvairiausio pobūdžio įtampa tarp individualios laisvės, paskirstymo klausimų (socialinis teisingumas) ir demokratinių sprendimų (žr. 7 sk. ir McLean, 1986; 1991). Politinis dalyvavimas privalo plėstis teisiniu pagrindu, kuris saugo ir skatina autonomijos principo įgyvendinimą. Autonomijos principas privalo būti prioritetinis prieš tikslą sukurti neribotą arba nevaržomą dalyvavimą.

Todėl neišvengiamai tenka pripažinti daugelio pamatinių liberalizmo principų svarbą. Jais pabrėžiama, kokia svarbi viešosios valdžios „beasmenė struktūra", konstitucija, turinti padėti garantuoti ir saugoti teises, galios centrų valstybėje ir anapus jos įvairovė, mechanizmai, skatinantys alternatyvių politinių programų konkurenciją ir ginčą. Be kitų dalykų, tai reiškia, jog patvirtinama pamatinė liberali samprata, kad valstybės „atskyrimas" nuo pilietinės visuomenės privalo būti svarbiausias bet kokios demokratinės santvarkos bruožas. Į demokratijos modelius, kurie grindžiami prielaida, kad valstybė kada nors pakeis „pilietinę visuomenę", arba atvirkščiai, reikia žiūrėti nepaprastai atsargiai.

Vien paties liberalizmo istorijoje „pilietinės visuomenės" sąvoka, žinoma, buvo interpretuojama kuo įvairiausiai (plg. Pelczynski, 1985; Keane, 1988a; Bobbio, 1989). Be to, pilietinė visuomenė niekada negali būti „atskirta" nuo valstybės tam tikra esmine prasme – valstybė, sukurdama bendrą teisinį pagrindą visuomenei, dideliu mastu konstituoja visuomenę. Vis dėlto yra pagrindo teigti, kad pilietinė visuomenė išlaiko savitą pobūdį tiek, kiek ją sudaro socialinio gyvenimo sritys (namų pasaulis, ekonomikos sritis, kultūrinė veikla ir politinis bendravimas), organizuojamos remiantis privačiais arba savanoriškais individų ir grupių susitarimais, kurių *tiesiogiai* nekontroliuoja valstybė. Kaip tik šia prasme čia vartojama ši sąvoka[6]. Šitaip suprantant vartojamas sąvokas,

[6] Viešumo ir privatumo sąvokos dažnai tiesiogiai siejamos su valstybės/pilietinės visuomenės skirtimi. Nors šių dviejų sąvokų porų prasmė panaši, jų referantai nėra tapatūs (žr. S. M. Okin, 1991). Prie „viešumo" ir „privatumo" sąvokų grįšime vėliau.

galima argumentus performuluoti taip: į centralizuotas, atstovaujamąsias valstybės institucijas – *pace* labai radikalių demokratijos modelių (I, IIa, IIb, IV ir VIII modeliai) laiduotojas – reikia vertinti kaip būtinas priemones, padedančias priimti įstatymus, įtvirtinti teises ir įpareigojimus, formuluoti naują politiką ir slopinti neišvengiamus konkrečių suinteresuotų grupių konfliktus. Renkamos atstovaujamosios institucijos yra būtinas šios veiklos autorizavimo ir koordinavimo elementas.

Tačiau išdėstyti šiuos klausimus nereiškia propaguoti kokį nors liberaliosios demokratijos modelį. Viena yra pripažinti argumentus apie būtinas saugomąsias, konfliktus medijuojančias ir perskirstomąsias demokratinės valstybės funkcijas, visai kas kita yra jas pripažinti tokias, kokios jos nurodomos liberaliosios demokratijos modeliuose nuo Benthamo iki Schumpeterio. Panašiai viena yra sutarti dėl reikšmingo demokratijos vaidmens ugdant sąmoningus ir kompetentingus piliečius ir visai kas kita pripažinti, kad tai privalo vesti prie J. S. Millio sampratos, koks turi būti atstovaujamosios valdžios vaidmuo. Visi pagrindiniai liberaliosios demokratijos modeliai kelia didelių, jau aptartų, sunkumų (žr. ypač 3, 5 ir 6 sk.). Vadinasi, norint, kad valstybės institucijos būtų veiksmingos, prieinamos ir atskaitingos viešojo gyvenimo reguliuotojos, reikia jas apmąstyti iš naujo ir transformuoti daugeliu svarbių aspektų.

Liberaliosios demokratijos šalininkams paprastai labiausiai rūpėjo teisingi demokratinio valdymo principai ir procedūros. Sutelkę dėmesį į „valdžią", jie nekreipė dėmesio į tai, kad būtina išsamiai nagrinėti santykį tarp šių dalykų: formalių ir realių teisių ir pareigų; įsipareigojimų traktuoti piliečius kaip laisvus ir lygius ir tikrovės, kai jie netraktuojami nei kaip visiškai laisvi, nei kaip visiškai lygūs; valstybės kaip iš principo nepriklausomos valdžios sampratų ir valstybės vaidmens palaikant nelygybę kasdieniame gyvenime; politinių partijų kaip struktūrų, galinčių suartinti valstybę ir visuomenę, ir daugybės galios centrų, kuriems negali daryti įtakos tokios partijos ir jų vadovai; sampratos, kad politika susijusi su valdymo reikalais ir šią sampratą neigiančių valdžios sistemų. Nė vienas iš liberaliosios demokratijos modelių neleidžia, viena vertus, tinkamai apibrėžti sąlygų, kuriomis galima bendra politinės veiklos struktūra ir, kita vertus, valdymo institucijų tinklo, padedančio reguliuoti kasdienį gyvenimą formuojančias jėgas. Demokratinio dalyvavimo sąlygos, demokratinės kontrolės forma, demokratinio sprendimų

priėmimo sritis – visi šie dalykai nepakankamai gvildenami liberalios demokratinės tradicijos atstovų darbuose. Apskritai problemos yra dvilypės: pilietinės visuomenės struktūros (apimančios ir vyraujančias gamybinės ir finansinės nuosavybės formas, lyčių ir rasinę nelygybę) – liberaliuose demokratiniuose modeliuose jos arba klaidingai suprantamos, arba joms pritariama – nesukuria sąlygų, laiduojančių lygų balsavimą, veiksmingą dalyvavimą, tinkamą politinį supratimą ir lygias galimybes kontroliuoti politinę darbotvarkę, o liberalios demokratinės valstybės struktūros (tarp jų dideli, dažnai neatskaitingi biurokratiniai aparatai, institucinė priklausomybė nuo privataus kapitalo kaupimo imperatyvų, politiniai atstovai, besirūpinantys perrinkimu) nėra ta organizacinė jėga, kuri galėtų tinkamai valdyti „pilietinius" galios centrus.

Demokratija: dvilypis procesas

Šių klausimų implikacijos esminės: juk norint, kad demokratija klestėtų šiandien, ją reikia iš naujo interpretuoti kaip dvilypį reiškinį: viena vertus, ji turi būti siejama su valstybinės valdžios *re*forma, o kita vertus – su pilietinės visuomenės pertvarkymu[7]. Autonomijos principą galima įgyvendinti tik pripažinus, jog būtinas *dvigubo demokratizavimo* procesas: būtina transformuoti ir valstybę, ir pilietinę visuomenę. Būtina tokio proceso prielaida – pripažinti tiek aksiomą, kad valstybės ir pilietinės visuomenės skyrimas privalo būti svarbiausias demokratinio gyvenimo bruožas, tiek ir pripažinti sampratą, kad galia daryti sprendimus privalo būti išlaisvinta nuo neteisėtų suvaržymų, kuriuos primeta privataus kapitalo srautai. Žinoma, pripažinti šių abiejų nuostatų svarbą reiškia pripažinti, jog būtina smarkiai pakeisti tradicines jų konotacijas.

[7] Norėčiau pripažinti Johno Keano indėlį formuluojant šios argumentacijos elementus. Kai kurios čia dėstomos idėjos buvo aptartos mūsų bendroje esė (1984), nors jis gali tikrai nesutikti su kai kuriais jų interpretavimo aspektais. Be to, reikia pažymėti, kad mėginti iš naujo įvertinti santykį tarp „valstybės" ir „pilietinės" visuomenės paskatino ne tik įvairūs Rytų ir Vakarų autorių darbai, bet ir Rytų ir Vakarų socialiniai sąjūdžiai, kurie pirmiausia mėgino tai daryti (žr., pavyzdžiui, J. L. Cohen, 1982; Offe, 1984; Keane, 1988a; J. L. Cohen and Arato, 1992; taip pat plg. 8 sk.).

Norint įgyvendinti autonomijos principą, reikia iš naujo apmąstyti valstybės veiklos formas bei mastą ir pilietinės visuomenės formas bei mastą. Kyla klausimas: kaip ir kokiais būdais valstybės politiką galima padaryti atskaitingesnę? Kaip ir kokiais būdais galima demokratiškai pertvarkyti „nevalstybinę" veiklą? Šioje knygoje neįmanoma nors kiek išsamiau nagrinėti šių problemų (nors tai pradėta daryti, žr. Held ir Pollitt, 1986; išsamų šios problemos svarstymą žr. Held, 1995; plg. Hirst, 1994; J. Cohen and Rogers, 1995). Tačiau akivaizdu, kad iki šiol dėstytus argumentus svarbu papildyti kai kuriomis institucinėmis detalėmis norint apskritai įsivaizduoti autonomijos principo įgyvendinimo sąlygas. Toliau pateikiama ne kas kita, o trumputis apmatas – tolesnio mąstymo darbotvarkė.

Poreikis sudemokratinti politines institucijas ir Šiaurėje, ir Vakaruose iš esmės buvo paverstas klausimu, kaip reformuoti partijų lyderių rinkimų procesus ir pakeisti rinkimų taisykles. Tarp kitų keliamų problemų yra minimalus valstybinis visų partijų rinkimų finansavimas; reali galimybė pasinaudoti žiniasklaida ir sąžiningesnis jos laiko paskirstymas; informavimo laisvė (pavyzdžiui, Britanijoje buvo panaikinta daug nuostatų dėl valstybės paslapties saugojimo); valstybės tarnybos decentralizavimas ir regionalizavimas; vietos valdžių galių stiprinimas ir gynimas nuo nelanksčių centralizuotų valstybinių sprendimų; ir eksperimentai, kuriais siekiama valdžios institucijas padaryti atskaitingesnes ir draugiškesnes jų „klientams". Visa tai yra svarbios problemos, kurios turi būti toliau sprendžiamos, jeigu norima surasti tinkamas valstybės institucijų demokratizavimo strategijas (žr. Barnett *et al.*, 1993). Tačiau nė viena iš jų nebus lemtinga norint padaryti valstybę demokratiškesnę, jeigu nebus sprendžiama kita pamatinė problema (išdėstyta 2, 3, 4 ir 7 sk.): kaip reikalavimus, kuriuos kelia demokratinis politinis gyvenimas (atviri debatai, valdžios centrų atvirumas, visuotinis politinis dalyvavimas, etc.) galima suderinti su tomis valstybės institucijomis (pradedant įvairiomis vykdomosios valdžios sritimis), kurių uždavinys yra palaikyti įstatymo valdžią, tarpininkauti ginčams ir derėtis kilus interesų konfliktams? Kaip galima patenkinti ir „suverenios valstybės", ir „suverenios tautos" reikalavimus? Kitais žodžiais sakant, diskutuojama, kaip įtvirtinti piliečių suverenitetą valstybei ir kartu at-

sispirti užmačioms atiduoti įstatymų kūrimo ir įgyvendinimo – ir apskritai valstybės – galias neribotai tautos valdžiai, galinčiai kelti grėsmę autonomijos principo įtvirtinimui ir individų bei mažumų laisvei. Valstybę reikia sudemokratinti, bet taip pat apsaugoti ir plėtoti kai kurias nepriklausomas arba nešališkas jos galias, jeigu norima, kad demokratija išlaikytų savo kontūrus ir formą, leidžiančius iš principo gerbti ir įtvirtinti visų piliečių teises ir pareigas. Kaip tai galima padaryti?

Daugelyje šalių „valdžios" ribos aiškiai apibrėžtos konstitucijose ir teisių biliuose, kuriuos prižiūri visuomenė, parlamentai ir teisminis procesas. Ši idėja yra pamatinė, ypač autonomijos principo požiūriu. Tačiau autonomijos principas verčia iš naujo įvertinti „viešosios valdžios" ribas siejant tai su platesniu, negu iki šiol paprastai numatomu problemų spektru. Jeigu žmonės turi laisvai ir lygiateisiškai lemti savo gyvenimo sąlygas ir turėti lygias teises bei pareigas apibrėžiant jų pasirinkimo galimybes sąlygojantį ir ribojantį pagrindą, tai jie privalo turėti tam tikras teises ne tik iš principo, bet ir praktiškai. Tai suponuoja „teisių sistemą", galinčią varžyti ir tuo pat metu sudaryti sąlygas plačiai kolektyvinei veiklai.

Demokratija būtų visiškai verta savo vardo, jeigu piliečiai turėtų realią galimybę būti aktyvūs – galėtų naudotis paketu teisių, leidžiančių jiems reikalauti demokratinio dalyvavimo ir traktuoti jį kaip savo teisę (plg. Sen, 1981, 1 sk.). Svarbu pabrėžti, kad nereikia manyti, jog toks teisių paketas tėra vien praplėsta iš valstybės išsireikalautų privačių teisių ir privilegijų sankaupa, kaip kad daugelis liberalių mąstytojų suprato teises (žr. 3 sk.). Taip pat nereikia manyti, kad jis yra tiesiog gerovės perskirstymo priemonių, turinčių sušvelninti galimybių nelygybę, sankaupa – taip teises interpretavo daugelis gerovės valstybės teoretikų (žr. Marshall, 1973). Ko gero, reikia manyti, kad šios teisės kyla iš paties demokratinio valdymo sampratos ir yra neatskiriama jos dalis. Jos yra būdas sukonkretinti tam tikras būtinas visų piliečių lygios autonomijos, tai yra bendros politinės veiklos struktūros, sąlygas. *Jeigu pasirenkama demokratija, tai būtina ryžtis įgyvendinti radikalią teisių ir pareigų sistemą* – pareigų, kylančių iš būtinybės gerbti lygias kitų žmonių teises ir garantuoti, kad jie galėtų naudotis bendra politinės veiklos struktūra.

Kas sudarytų tokią sistemą? Pirmiausia konstitucija ir teisių bilis, kuriuose būtų įtvirtintas autonomijos principas, turėtų apibrėžti lygias teises daryti įtaką procesams, lemiantiems valstybės politikos padarinius. Tai būtų ne tik lygios teisės atiduoti savo balsą, bet taip pat lygios teisės turėti sąlygas veiksmingai dalyvauti, sąmoningai suprasti ir lemti politinę darbotvarkę. Tokios plačios „valstybinės" teisės savo ruožtu suponuotų didelį paketą socialinių teisių, susijusių su vaikų turėjimu, jų priežiūra, sveikata ir švietimu, taip pat su ekonominėmis teisėmis, turinčiomis garantuoti pakankamus ekonominius ir finansinius išteklius demokratinei autonomijai. Be tvirtų socialinių ir ekonominių teisių nebūtų galima visiškai naudotis teisėmis valstybės atžvilgiu, o be valstybinių teisių naujos galios, turto ir statuso nelygybės formos sistemingai trukdytų įgyvendinti socialines ir ekonomines laisves.

Be to, tokio tipo teisių sistema sukonkretintų tam tikras piliečių tarpusavio pareigas bei valstybės atsakomybę piliečių grupėms, o konkrečios vyriausybės negalėtų išvengti šios atsakomybės (nebent tai joms būtų leidžiama daryti atvirai pataisius konstituciją). Tad iš principo valstybės valdžia būtų aiškiai apibrėžta, o jos galimybės laisvai veikti suvaržytos. Pavyzdžiui, moterų teisė į reprodukcijos laisvę reikalautų padaryti politinę bendruomenę atsakingą ne tik už medicinines ir socialines paslaugas, būtinas apsisaugoti nuo nėštumo arba jį skatinti, bet taip pat suteikti materialines sąlygas, padedančias tikrai laisvai apsispręsti turėti vaiką ar ne ir šitaip įvykdyti lemiamą sąlygą, kad moterys galėtų būti „lygios ir laisvos". Teisė į vaiko priežiūrą reikalautų padaryti valstybę atskaitingą už tinkamas vaikų priežiūros paslaugas, tad ji taip pat varžytų ir galimybes rinktis, kam skirti viešąsias išlaidas. Šio prioriteto pripažinimas yra gyvybiškai svarbus lygių moterų galimybių dirbti ir plačiau dalyvauti pilietiniame ir politiniame gyvenime komponentas. Moterų ir vyrų teisė į ekonominius išteklius, leidžiančius pasirinkti veiklą, įpareigotų valstybę rūpintis, kokiais būdais būtų galima tinkamiau skirstyti turtą ir pajamas. Be kitų būdų, tokie ištekliai galėtų tapti prieinami garantuojant pajamas visiems suaugusiems nepriklausomai nuo to, ar jie yra samdomi darbuotojai, ar dirba namų ūkyje (žr. Jordan, 1985). Į pastarojo tipo strategijas reikia žvelgti atsargokai, nes jų padariniai kolektyviniam arba visuomeniniam turto kūrimui ir skirstymui sudėtingi ir toli

gražu nėra visai aiškūs. Tačiau be tam tikro minimalių išteklių pagrindo daug žmonių toliau bus pažeidžiami ir smarkiai priklausomi nuo kitų, jie nesugebės visiškai savarankiškai rinktis arba naudotis jiems formaliai atviromis įvairiomis galimybėmis[8]. Tad „įstatymo valdžia" turi labiausiai rūpintis paskirstymo klausimais ir socialinio teisingumo reikalais: be šito minimumo iškiltų kliūčių įgyvendinti autonomijos principą ir demokratinį valdymą (žr. Held, 1989, 7 sk.; 1995, 7–9 sk.).

Vadinasi, šioje schemoje teisė į lygiateisį dalyvavimą demokratinėje, politinėje bendruomenėje, tai yra teisė į pilietybę, ne tik suponuotų valstybės atsakomybę garantuoti formalią lygybę prieš įstatymą, bet ir jos atsakomybę garantuoti, kad piliečiai turėtų realias sąlygas (sveikatą, įgūdžius ir išteklius) naudotis jiems atsiveriančiomis galimybėmis. Tokia konstitucija ir teisių bilis radikaliai praplėstų piliečių galimybes imtis veiksmų prieš valstybę, kad ši atlygintų už nepagrįstą kėsinimąsi į laisves. Ji padėtų nusverti valstybės ir parlamento pusiausvyrą parlamento naudai, o parlamento ir piliečių pusiausvyrą – piliečių naudai. Kartu tokia konstitucija ir bilis nustatytų nepriklausomas valstybės orientacijos gaires. Vadinasi, tai būtų *teisinė sistema, suteikianti teises* ir piliečiams, ir politinėms institucijoms. Žinoma, tai negarantuotų „teisių suteikimo", nes jokia teisinė sistema viena negali suteikti tokių garantijų. Bet ji apibrėžtų teises, dėl kurių galėtų kovoti asmenys, grupės ir sąjūdžiai (kai tik būtų galima efektyviausiai spausti) ir kurių tvirtumą būtų galima išbandyti, be kitų vietų, atvirame teisme[9].

[8] Arba, kaip drąsiai pasakė Galbraithas, „svarbiausias, absoliutus, neišvengiamas reikalavimas, kad geroje ... visuomenėje kiekvienas turėtų pagrindinį pajamų šaltinį. O jeigu šito negali duoti rinkos sistema ... ji turi dingti iš valstybės. Nepamirškime, kad niekas stipriau nevaržo piliečių laisvės kaip visiškas pinigų neturėjimas" (1994, p. 2).

[9] Daugumoje šalių egzistuojanti teisminė sistema, ko gero, nepajėgtų sutelkti pakankamai atstovaujamojo personalo tokiam teisminiam procesui prižiūrėti. Reikėtų surasti alternatyvą. Gal tai būtų teismai, sudaryti iš žmonių, kurie būtų parenkami iš „statistiškai reprezentatyvių" gyventojų grupių – tai būtų žmonės, statistiškai atstovaujantys svarbiausioms socialinėms kategorijoms (lyčiai, rasei, amžiui) (žr. Burnheim, 1985). Nėra pagrindo manyti, kad tokie teismai mažiau sugebėtų savarankiškai spręsti negu egzistuojantys teismai, ir yra daug priežasčių tikėti, kad jų nuomonės, kaip interpretuoti žmogaus teises, labiau atspindėtų kolektyvinę nuomonę.

Kad ir kokia svarbi būtų tokia teisinė sistema apibrėžiant demokratinę bendruomenę, jos nepakanka norint laiduoti didesnę politinės valdžios kaitą ir atskaitomybę. Jeigu nenorima, kad politinė valdžia būtų tik perduodama vis kitai politikų grupei, bet rastųsi vis nauji veiklos būdai ir naujos jos sritys, tada reikia skatinti realų piliečių įtrauktumą į politiką. Be to, jeigu piliečiai iš principo turi sugebėti būti autonomiški ir veiksmingai naudotis šiais sugebėjimais, tai reikia toliau aiškintis, kaip tai turi įvykti. Bet ar galima sustiprinti politinį dalyvavimą turint omenyje, kad tiesioginio piliečių įtraukimo modelių nuo klasikinio respublikonizmo iki dalyvaujamosios demokratijos neįmanoma paprastai adaptuoti taip, kad jie tiktų visiems šiuolaikinės visuomenės piliečiams? Kaip teises suteikiančią teisinę sistemą gali papildyti stipresni piliečių ir jų išrinktų vietos ir nacionalinių atstovų ryšiai, svarstymo ir sprendimų priėmimo tinklas? Be to, jei norima, kad didesnis politinis dalyvavimas būtų *sąmoningas dalyvavimas* – būtent darytų tiesioginę įtaką sprendimų priėmimo proceso kokybei, – tai tampa svarbu atsakyti į klausimą, kaip turi būti įgyvendinama politinė valdžia; mat sąmoningas supratimas ir veiksmingas dalyvavimas yra lemtingi dalykai kuriant galimybę kompetentingai dalyvauti valdyme (žr. Fishkin, 1991; plg. J. Cohen, 1989).

Šitaip analizuoti demokratijos pobūdį nereiškia vien mėginti paaiškinti sistemą, galinčią padėti sustiprinti piliečių padėtį politikos versle. Demokratijos ribos ir galimos formos tampa svarbiausiomis temomis kai kuriose Šiaurės Amerikoje ir Europoje vykstančiose diskusijose dėl alternatyvių demokratijos institucijų ir mechanizmų. Naudinga šias diskusijas iliustruoti daugeliu tokių inovacijų pavyzdžių. Reikia pabrėžti, kad šios inovacijos yra svarbios ne todėl, kad jas galima tiesiogiai perimti arba „importuoti" į bet kurią konkrečią šalį, bet todėl, kad jas diegiant pripažįstamas poreikis išsiveržti iš ydingų menko dalyvavimo arba visiško nedalyvavimo ratų ir kartu parodoma, kad sąmoningo dalyvavimo klausimas yra svarbiausias. (Trys tolesni pavyzdžiai adaptuoti iš Adonis and Mulgan, 1994.)

Pavyzdžiui, pastaraisiais metais Britanijoje ir JAV vyko diskusijos dėl „balsuotojų žiuri" įsteigimo, t.y. dėl ketinimų sukurti piliečių žiuri, kurios svarstytų svarbiausius viešuosius klausimus. Jos būtų kuriamos

arba tuo pačiu pagrindu kaip dabartinė žiuri sistema, arba patobulintos taip, kad laiduotų tinkamą statistinį atstovavimą visoms svarbiausioms gyventojų grupėms (suskirstytoms pagal lytį, etniškumą, klasę ir amžių)[10]. Jos turėtų tapti instituciniu forumu, leidžiančiu piliečiams įvertinti kontroversiškų politikos krypčių pranašumus ir trūkumus ir susidaryti apie jas pasvertą arba apgalvotą nuomonę. Žiuri būtų galima kurti lokaliniu arba nacionaliniu lygiu, o iš pradžių jos galbūt turėtų tik patariamąjį statusą (nors paeksperimentavus ir patikrinus šį statusą, aišku, būtų galima jį keisti). Reikšminga tai, kad šios žiuri veiktų padėdamos kurti pagrįstą nuomonę, o ne tik „atsakymą" į konkretų nuomonių apklausos klausimą, – vadinasi, joms turėtų būti prieinami nemenki ištekliai, kad galėtų susipažinti su svarbiausiomis nuomonėmis, ekspertize ir t. t. bei į visa tai atsižvelgti. Žiuri galėtų ne tik surinkti, bet ir per įvairias žiniasklaidos priemones skelbti svarbiausius argumentus svarstomu klausimu. Jas galėtų sudaryti 20–100 statistiškai atstovaujančiųjų suaugusių žmonių, susirenkančių posėdžiams galbūt nuo penkių iki dešimties dienų ir turinčių tikslą išsiaiškinti konkrečius klausimus, iškylančius politiniuose debatuose (žr. Adonis and Mulgan, 1994, p. 6–7). Tai galėtų būti transporto politikos, išteklių skirstymo švietimui arba plačias rinkimosi galimybes numatantys klausimai. Galutinės nuomonės galėtų būti ne tik svarstomos platesnėje viešoje arenoje, bet ir perduodamos svarbiausioms politiką formuojančioms bendruomenėms.

Antroji sritis, kurioje eksperimentuojama plečiant demokratinę viešąją erdvę, – tai tobulinimas „rinkėjo grįžtamojo ryšio" mechanizmų, kurie taikomi svarstant svarbiausius viešuosius klausimus. Šie mechanizmai jungtų dabar privataus sektoriaus kuriamus televizijos ir telefono tinklus su vietos valdžiomis ir nacionalinėmis institucijomis. Šiais eksperimentais galėtų būti siekiama tobulinti procesą, kurio metu pi-

[10] Žr. 9 nuorodą. Fishkinas teigė, kad tokios žiuri, arba „svarstymu pagrįstos nuomonių apklausos", kaip jis vadina jas, turi remtis dalyviais, „kurie, kaip statistinis visuomenės mikrokosmas, reprezentuoja visumos svarstymus arba jiems atstovauja" (1991, p. 93). Kaip tik tokia „institucija yra ... tiesioginio bendravimo visuomenė jos dalyviams ir reprezentatyvi institucija nacionalinei valstybei" (1991, p. 83; plg. J.B. Thompson, 1995, 8 sk.).

liečiai susidaro politines nuomones, ir sustiprinti mechanizmus, leidžiančius informuoti „profesionalius politikus" apie piliečių pažiūras ir prioritetus. Pavyzdžiui, tai galėtų būti ir elektroniniu paštu palaikomas ryšys su viešaisiais forumais, specialios Interneto „skelbimų lentos", padedančios sukelti ginčus ir apžvelgti nuomonę rūpimais klausimais, bei geresnės galimybės naudotis televizijos ir radijo tinklais, o tai leistų atverti naujas viešųjų debatų sritis ir garantuoti informacijos teikimą.

Paskutinis šiame kontekste paminėtinas mechanizmas – tai plačiau rengiami referendumai, turintys lokaliniu arba nacionaliniu lygiu įtraukti visus piliečius spręsti jiems svarbų politinį klausimą. Tai galėtų reikšti, kad piliečiams suteikiama galimybė inicijuoti referendumą turint minimalią paramą (tarkime, peticiją dėl referendumo rengimo pasirašo 3 procentai rinkėjų). Šį „minimumą" reikėtų peržiūrėti atsižvelgiant į referendumų poveikį valdymo procesui ir efektyvumui. Tačiau reguliarių referendumų daromą įtaką įmanoma kontroliuoti: galima rengti grynai konsultacinius, turinčius veto galią arba suteikiančius galimybę pozityviai formuoti politiką referendumus.

Tokie kaip anksčiau aptarti demokratijos mechanizmai nebūtinai laiduoja atviresnį, sąmoningesnį viešąjį gyvenimą. Jeigu norima sukurti jų tobulinimo ir plitimo sąlygas, juos reikia ryžtingai remti politiškai – aiškiai apibrėžti teisiškai ir finansuoti valstybės lėšomis. Tačiau be naujų iniciatyvų šiose srityse sunku įsivaizduoti, kaip ateityje iš principo ir praktiškai sektųsi sudemokratinti valstybę.

Apskritai šių dalykų implikacijos pilietinės visuomenės organizacijai iš dalies aiškios. Pilietinės visuomenės anatomiją sudaro elementai, žlugdantys galimybę efektyviai priimti kolektyvinius sprendimus. Šiuos elementus reikia nagrinėti. Demokratinė valstybė ir pilietinė visuomenė nesuderinamos su įtakingais socialinių santykių ir organizacijų tinklais, kurie vien dėl jų veikimo pagrindo gali sistemingai iškraipyti demokratijos rezultatus. Be kitų dalykų, čia diskutuotina, kaip pažaboti korporacijų galią, kad būtų apribota jų įtaka politinei darbotvarkei, suvaržyti galingų suinteresuotų grupių (ar tai būtų konkrečių pramonės šakų, ar kai kurių profesinių sąjungų, kurių nariai dirba svarbiausiuo-

se pramonės sektoriuose, atstovai) veiklą, kuria siekiama nekontroliuojamai įgyvendinti savo interesus, panaikinti kai kurių socialinių grupių (pavyzdžiui, tam tikrų rasinių grupių) nuolatos kitų sąskaita turimas privilegijas. Tad valstybė ir pilietinė visuomenė privalo tapti viena kitos demokratinės raidos sąlyga.

Tokiomis sąlygomis reikėtų laikytis strategijos laužyti senas galios pilietinėje visuomenėje struktūras, be to, kurti naujas sąlygas, leidžiančias piliečiams labiau kontroliuoti jų pačių projektus (žr. Keane, 1988b). Norint, kad individai būtų laisvi ir lygūs lemdami savo pačių gyvenimo sąlygas, turi būti daug socialinių sričių – pavyzdžiui, visuomeniškai valdomos įmonės, nepriklausomos žiniasklaidos priemonės ir sveikatos centrai, – kurios leistų jose veikiantiems žmonėms kontroliuoti turimus išteklius be tiesioginio valstybės, politinių institucijų ar kitų trečiųjų šalių kišimosi. Šių sričių organizacijos modeliai turėtų daug ką perimti iš anksčiau aptartų tiesioginio dalyvavimo sampratų. Kaip tik šiuose kontekstuose labiausiai pritaikoma atvirų (tiesioginių) susirinkimų arba deleguojamų atstovų sistema. Daugelis pilietinės visuomenės „padalinių" galėtų mėginti kurti sąlygas, kuriomis klestėtų tiesioginė demokratija, arba įgyvendinti šias sąlygas. Vis dėlto tokias organizacines struktūras reikėtų vertinti vadovaujantis eksperimentavimo nuostata. Demokratijos teorijos padėtis ir mūsų turimos žinios apie radikalius demokratinius eksperimentus neleidžia patikimai numatyti tinkamiausių organizacinės kaitos strategijų. Šia konkrečia prasme „ateities muziką" galima kurti tik tikrovėje. Reikia toliau kruopščiai tyrinėti įvairių demokratijos tipų pobūdį ir formą bei jų tinkamumą skirtingomis socialinėmis ir politinėmis sąlygomis.

„Dvigubo demokratizavimo" proceso pagrindu įgyvendinant autonomijos principą, kuriamas valstybės ir visuomenės modelis, kurį vadinu „demokratine autonomija" (arba „liberaliu socializmu"). Jo principai ir bruožai apibendrinti IXa modelyje. Modelis pateikia daug siūlymų, kurie drauge galėtų sukurti sąlygas ginti ir plėtoti demokratiją šiuolaikinėmis sąlygomis. Kitame poskyryje žengsime dar vieną žingsnį stengdamiesi paaiškinti šį modelį.

Apibendrinimas: IXa modelis
Demokratinė autonomija

Pagrindimo principas(ai)

Asmenys privalo turėti lygias teises ir atitinkamai lygias pareigas apibrėžiant politinę sistemą, kuriančią ir ribojančią jų rinkimosi galimybes; būtent jie turi būti laisvi ir lygūs lemdami savo gyvenimo sąlygas, kol šios sistemos nenaudoja kitų teisėms neigti

Pagrindiniai bruožai

Valstybė	*Pilietinė visuomenė*
Autonomijos principas įtvirtintas konstitucijoje ir teisių bilyje	Įvairaus tipo namų ūkiai, įvairūs informacijos šaltiniai, įvairios kultūrinės institucijos, vartotojų grupės, etc. (valdomos remiantis TD principu)
Parlamentinė arba kongresinė struktūra (organizacinis jos pagrindas – dveji rūmai; pirmieji sudaromi remiantis PA, antrieji – SA principu)	Tokios bendruomeninės paslaugos kaip vaikų priežiūra, sveikatos centrai ir švietimas organizuojamos remiantis TD principu, bet jų prioritetus nustato suaugusieji vartotojai
Teisminė sistema, kuriai priklauso specializuoti teismai, turintys tikrinti, kaip interpretuojamos teisės (SA)	
Konkurencinė partijų sistema (reformuojama įdiegant valstybinį finansavimą ir TD principą)	Savivaldžių įmonių plėtra ir eksperimentavimas su jų savivalda (gyvybiškai svarbias pramonės įmones valdo valstybė, kitais atvejais taikomas visuomeninis arba kooperacinis valdymas)
Centrinės ir vietinės administracinės tarnybos, kurios organizuojamos pagal TD principus ir turi koordinuoti „vietos vartotojo" reikalavimus	Įvairios privačios verslininkystės formos, turinčios skatinti inovacijas ir ekonominį lankstumą

Bendrosios sąlygos

Laisvai gaunama informacija, padedanti garantuoti kompetentingus sprendimus viešaisiais klausimais

Naujų demokratinių mechanizmų nuo „piliečių žiuri" iki „balsuotojų grįžtamojo ryšio" diegimas siekiant skatinti sąmoningą dalyvavimą

Bendruosius investicinius prioritetus nustato valdžia diskutuodama su viešosiomis ir privačiomis įstaigomis, bet gėrybes ir darbo jėgą plačiai reguliuoja rinka

Neatskaitingų valdžios centrų sumažinimas iki minimumo viešajame ir privačiame gyvenime

Palaikoma institucinė sistema, palanki eksperimentuoti su organizacijos formomis

---

Pastaba. Reikia pabrėžti, kad instituciniai demokratinės autonomijos bruožai čia išdėstyti labai hipotetiškai. Jie apibūdina įvairias demokratinio sprendimų priėmimo formas ir rinkimų metodus. Svarbiausios santrumpos:

TD – *tiesioginis konkrečių piliečių grupių dalyvavimas (tai ir atviri susirinkimai, vietiniai referendumai, deleguojami atstovai) organizacijos valdyme.*

PA – *atstovų rinkimas proporcinio atstovavimo pagrindu.*

SA – *atstovų rinkimas „statistinio atstovavimo"(atstovai statistiškai atstovauja svarbiausioms socialinėms kategorijoms, tarp jų – lytims ir rasinėms grupėms) pagrindu.*

(Plačiau apie rinkimų metodus žr. Held and Pollitt, 1986.)

Demokratinė autonomija: suderinamybės ir nesuderinamybės

Jeigu demokratinis gyvenimas bus tik periodiškas balsavimas, žmonių veiklos centras bus „privati" pilietinės visuomenės sritis, o jų veiksmų mastas daugiausia priklausys nuo išteklių, kuriais jie galės disponuoti. Piliečiai turės nedaug galimybių elgtis kaip piliečiai, kaip viešojo gyvenimo dalyviai. Demokratinė autonomija siekia ištaisyti šią padėtį kurdama žmonėms galimybes įsitikinti, kad „jie yra piliečiai" (Arendt, 1963, p. 256). Vis dėlto, jeigu aišku, kas yra demokratinės autonomijos tikslas ir kokia bendroji modelio struktūra, tai, reikia pasakyti, dar yra pluoštas neatsakytų klausimų. Kiekvienas iš šių klausimų žadina plačią virtinę samprotavimų. Mėgindami čia apžvelgti šias problemas, pripažįstame, kad pateiktus argumentus reikia nuodugniai papildomai apmąstyti. Manau, kad kiekvieną iš šių problemų galima patenkinamai spręsti remiantis demokratinės autonomijos modeliu, bet negalima teigti, kad čia jos išsamiai nagrinėjamos.

Dalyvavimas: įpareigojimas?

Autonomijos principas numato visų piliečių teisę dalyvauti viešuosiuose reikaluose. Diskutuojama dėl to, kaip suteikti *teisėtą dalį* „valdy-

mo" procese. Žinoma, tokios dalies idėja buvo svarbiausia Atėnų demokratams, kuriems politinė dorybė iš dalies buvo sinonimiška teisei dalyvauti priimant galutinius miesto-valstybės politikos sprendimus (plg. Finley, 1983, p. 140). Autonomijos principas išlaiko „aktyvaus piliečio idealą"; vadinasi, reikia žmones organizuoti taip, kad jie turėtų teisę ir galimybę veikti viešajame gyvenime. Tačiau viena yra pripažinti teisę, o visai kas kita sakyti, jog tai reiškia, kad kiekvienas privalo – nesvarbu, kaip pasirenka, – iš tikrųjų dalyvauti viešajame gyvenime. Dalyvauti nėra būtina. Teigėme, kad viena iš svarbiausių negatyvių laisvių, įtvirtintų nuo antikos pasaulio pabaigos, yra „laisvė nuo politikos" ir kad tokia laisvė yra esminė šiuolaikinio demokratinio paveldo dalis (Arendt, 1963, p. 284). Demokratinė autonomija tikrai suderinama su šiuo mūsų paveldo elementu. Piliečiai gali nuspręsti, kad tam tikromis sąlygomis platus dalyvavimas nebūtinas, ir tai jie gali labai racionaliai argumentuoti, pavyzdžiui, tada, kai įsitikinę, kad jų interesai jau gerai apsaugoti (žr. Mansbridge, 1983). Aišku, visos teisės sistemos, taip pat ir teisinė demokratinės autonomijos sistema čia nebūtų išimtis, nustato įvairius įpareigojimus. Akivaizdu, kad demokratinės autonomijos modelis taip pat numatytų įpareigojimus. Piliečių pareiga būtų pripažinti demokratinius sprendimus visais atvejais, kol galėtų įrodyti, kad tokie sprendimai pažeidė jų teises. Tačiau įpareigojimas įsitraukti į visus viešojo gyvenimo reikalus nebūtų teisėtas. Teisė gyventi savaip demokratinės autonomijos sąlygomis neabejojamai yra svarbi.

Ši nuostata, žinoma, kelia daugiau klausimų. Kokį konkrečiai teisių ir įpareigojimų paketą kuria demokratinės autonomijos modelis? Kokius konkrečius įpareigojimus turėtų prisiimti piliečiai? Kokiomis sąlygomis jie galėtų teisėtai nepripažinti tokių įpareigojimų? Jeigu piliečiai turi teisę atmesti sprendimą remdamiesi tuo, kad jis pažeidė jų teises, kokias pasipriešinimo priemones jie gali teisėtai naudoti šiomis aplinkybėmis? Tai tėra vos kelios iš problemų, kuris turėtų aprėpti išbaigtas demokratinės autonomijos modelis.

Politika ir privatumas: kas yra privatu?

Jei demokratinė autonomija suderinama su privatumo sąvoka, koks iš tikrųjų turi būti šios sąvokos turinys? Priešingai siauresniems požiū-

riams į politinį gyvenimą, čia pateikiami argumentai reikalingi platesnės politikos sampratos, apimančios visas valdžios sistemas, kai valdžia suprantama kaip „transformacinė galia" (p. 352–353). Nors ši politikos samprata nepaprastai svarbi norint tinkamai nušviesti virtinę problemų, užgriūvančių demokratinį gyvenimą ir iš dalies lemiančių jo galimybę, ji kelia daug sunkumų. Schumpeteris apdairiai įspėjo, kad „beribė" politikos sąvoka nenubrėžia aiškios ribos tarp, viena vertus, valstybės ir, kita vertus, kasdienio piliečių gyvenimo. Politiką sutapatinant su visomis socialinio, kultūrinio ir ekonominio gyvenimo sritimis, šios sritys atveriamos valstybės reguliavimui ir kontrolei. Schumpeteris manė, kad taip suprantama politika keltų milžinišką pagundą turintiems valdžią – nesvarbu, ar jie būtų dauguma, ar mažuma – kontroliuoti visus gyvenimo aspektus. Jis perspėjo, kad plačias politikos sąvokas daugelis iš tikrųjų gali pradėti sieti su laisvės mažinimu. Tai taip pat pamatinis klausimas.

Nors plati politikos sąvoka pagrindžiama ir būtina norint tinkamai svarstyti demokratijos problemas ir klausimus, ją reikia kruopščiai apmąstyti siejant su demokratijos ribų ir pateisinamo jos masto samprata. Čia buvo įrodinėjama, kad politinio įtraukimo ir dalyvavimo principai pritaikomi daugeliui sričių. Tačiau jie nebūtinai pritaikomi vadinamajai „intymumo sričiai" – visoms toms sąlygoms, kai žmonės gyvena savo asmeninį gyvenimą paprastai nedarydami žalos aplinkiniams. Kaip ir Millio žalos principą, intymumo sąvoką, kai ji šitaip vartojama, reikėtų labai kruopščiai išskleisti ir pagrįsti. Ir lygiai kaip Millio žalos principo atveju, būtų sunku rasti patenkinamų ją paaiškinančių ir pagrindžiančių argumentų. Vis dėlto nagrinėti tokius argumentus yra būtina. Reikės surasti aiškius kriterijus, leidžiančius atskirti valstybinę ir viešąją sritį nuo privačios srities bei apibrėžti teisėtos įstatymų leidybos šioje srityje ribas. Čia dar reikės atlikti daug teorinių tyrimų (žr. Pateman, 1985, p. 174–175).

Viešasis sprendimų priėmimas: kas valdo?

Galima įsivaizduoti, kad įvairūs demokratijos tipai sudaro kontinuumą nuo lokalios iki nacionalinės demokratijos, kai vietoms būdingi tiesioginio dalyvavimo procesai, o didesnėms ir daug gyventojų turinčioms sritims vis labiau tarpininkaujama pasitelkiant atstovaujamuo-

sius mechanizmus. Galimybės įgyvendinti tiesioginę dalyvaujamąją demokratiją bendruomenėse ir darbo vietose kur kas didesnės, negu galimybės ją įgyvendinti labai diferencijuotoje socialinėje, ekonominėje ir politinėje aplinkoje (žr. Beetham, 1993; Phillips, 1993). Tačiau paprastas dalyvaujamosios ir liberaliosios atstovaujamosios demokratijų gretinimas dabar „slidus" reikalas, turint omenyje informacinės technologijos pokyčius, dėl kurių platesni gyventojų sluoksniai gali naudotis vienalaike abipuse komunikacija. Reikia iš naujo įvertinti dalyvaujamosios demokratijos pranašumus dabar, kai ji darosi įmanomesnė techniniu požiūriu. Kaip neseniai teigė vienas autorius, nedera atsisakyti bet kokio tipo tiesioginės demokratijos, tarsi ją būtų galima įgyvendinti tik „per tiesioginį liaudies balsavimą, suteikiantį jai pagrindą arba jį atimantį"; juk tiesioginė demokratija gali būti kelių skirtingų institucinių formų, kaip kad būdinga liberaliajai atstovaujamajai demokratijai (Budge, 1993, p. 136–149). Nors dėl kai kurių šių formų reikia daryti rimtas išlygas, įmanoma, pavyzdžiui, įsivaizduoti partiniu pagrindu sukurtos tiesioginės demokratijos tipą, kai rinkėjai, pirma, gali rinktis tarp dėl valdžios konkuruojančių partijų ir, antra, elgtis kaip parlamentinis susirinkimas – tiesiogiai ir reguliariai balsuoti dėl valdžioje esančios partijos siūlomų ir ginamų įstatymų projektų. Norint išlaikyti tokios politinės sistemos stabilumą, reikėtų sudėtingų taisyklių ir procedūrų, bet iš principo nėra sunku jas sukurti (žr. Budge, 1993, p. 135–155; 1996). Žinoma, tebėra daug neišspręstų sunkių praktinių klausimų ir akivaizdu, kad dėl jų plačiai ginčijamasi dabar, kai rašoma ši knyga. (Požiūrių šiuo klausimu spektrą žr. Held, 1993c, II dalis; Fishkin, 1991.)

Vienos svarbiausių problemų yra šios: kaip reikėtų iš naujo įsivaizduoti politinių atstovų ir piliečių vaidmenį, jeigu piliečiai įgyja naujų tiesioginių galių svarstyti kontroversiškus viešuosius klausimus ir nuspręsti? Kokia turėtų būti pusiausvyra tarp praplėstų konsultacinių procedūrų ir sprendimų priėmimo mechanizmų? Jeigu atstovaujamoji ir tiesioginė demokratija vis labiau jungiamos plečiant rinkėjų žiuri, referendumus ir pan., kokie mechanizmai ir institucijos gali garantuoti nepriklausomas svarstymo arba rinkimų procedūras? Kaip galima patenkinamai prižiūrėti ir reguliuoti šias procedūras? Kas turi formuluoti pi-

liečių dariniams pateikiamas problemas ir klausimus? Kaip pasiekti pusiausvyrą tarp piliečio veto teisės ir jo teisės inicijuoti įstatymus? Kaip pasverti šiuos motyvus atsižvelgiant į kitas svarbias politines vertybes, tokias kaip sąžiningumas, efektyvumas ir našumas? Demokratinės autonomijos srityje reikėtų laikytis eksperimentinės nuostatos naujų taisyklių, technologijų ir procedūrų atžvilgiu; dogmatizmas bet kuriuo iš šių klausimų kelia pavojų, kad nusilps tie mūsų politinės tradicijos aspektai, kuriuos reikia saugoti ir puoselėti – tokie kaip nešališkos ir apribotos politinės valdžios samprata ir daugelio pagrindinių liberalių demokratinių teisių ir pareigų palaikymas (žr. 3 sk.), – o naujos ir veiksmingos politinės priemonės nebūtinai bus rastos.

Demokratijos įtvirtinimas ekonominiame gyvenime: rinkos performavimas?

Demokratijai meta iššūkį galingi ekonominių santykių ir organizacijų tinklai, galintys – turint omenyje jų veikimo pagrindą – pakeisti arba iškreipti demokratinius procesus ir jų rezultatus. Vadinasi, norint, kad demokratija viešpatautų, pagrindines ekonomines grupes ir asociacijas reikės iš naujo priderinti prie politinių institucijų, kad jos įsitrauktų į demokratinį procesą – į savo *modus operandi* įtrauktų su demokratija suderinamų taisyklių, principų ir praktikų struktūrą. Galimybė rastis tokiai struktūrai priklauso nuo grupių ir ekonominių susivienijimų, veikiančių pagal sutartus ir apibrėžtus principus (plg Hirst, 1990, p. 75–78). Diskutuojama, kaip kompanijų ir kitokio pobūdžio ekonominių susivienijimų organizacines taisykles ir procedūras papildyti demokratijos ir demokratinės autonomijos principais, taisyklėmis ir procedūromis.

Norėdamos palaikyti demokratinius procesus ir santykius, korporacijos turės *de jure* ir *de facto* laikytis demokratinės autonomijos keliamų reikalavimų. Tai suponuoja, kad siekdamos strateginių tikslų, kompanijos privalo veikti pagal taisykles, neleidžiančias pažeisti reikalavimo traktuoti savo darbuotojus ir klientus kaip laisvus ir lygius asmenis. O kaip konkrečiai tai reikia suprasti? Kokios būtų šios taisyklės? Kaip į korporacinius ir rinkos santykius galima įtraukti bendrą politinės veiklos struktūrą?

Pirmiausia naudinga skirti įvairius nuosavybės tipus: konkrečiai, viena vertus, gamybinį ir finansinį turtą ir, kita vertus, vartojamąjį turtą (asmeninio vartojimo dalykus). Autonomijos principas reikalauja griežtai nagrinėti klausimus, susijusius su gamybinio ir finansinio turto struktūra, bet jis tikrai nenumato būtinybės griežtai nagrinėti tokius klausimus, kurie susiję su kasdieniame gyvenime vartojamais dalykais, ar tai būtų marškiniai, skalbimo mašinos arba personaliniai kompiuteriai. Teises į vartojamąjį turtą reikia atskirti nuo teisės neribotai kaupti ekonominius išteklius. Rousseau vienas pirmųjų įtaigiai tai paaiškino (žr. p. 58–59; plg. Connoly, 1981, 7 sk.). Neseniai tai įžvalgiai argumentavo Dahlis. Jis teigia, kad mes negalime nuo „teisės turėti marškinius ant nugaros ar grynųjų pinigų kišenėje vienu ypu peršokti prie pamatinės moralinės teisės įsigyti *IBM* akcijų ir tuo pačiu prie standartinių nuosavybės teisių, kurias legaliai suteikia akcijų turėjimas" (Dahl, 1985, p. 74–75). Apsisprendimas „standartinių nuosavybės teisių" naudai yra apsisprendimas prieš politinę lygybę ir bendrą politinės veiklos struktūrą. Jei politinė lygybė yra moralinė teisė, tai juo labiau tokia teisė yra teisė į lygesnes gamybinių ir finansinių išteklių valdymo sąlygas. Pripažinti būtinybę keisti tam tikrus gamybinių ir finansinių sistemų nuosavybės ir valdymo aspektus yra pamatinė sąlyga rastis atvirai, nešališkai politinei darbotvarkei. Aiškūs privataus ekonominių išteklių valdymo ir naudojimo suvaržymai yra būtina demokratijos sąlyga.

Tačiau reikia kelti ir kitus sudėtingus klausimus dėl tinkamos ekonominių gėrybių nuosavybės ir valdymo formos. Yra svarių priežasčių kritikuoti tiek privačios, tiek valstybinės nuosavybės formas ir dėl jų nerimauti (žr. 3, 4 ir 7 sk.). Kitos pasirinkimo galimybės, pavyzdžiui, kooperatinės nuosavybės formos, tarp jų – dirbančiųjų grupėms priklausanti kolektyvinė įmonių nuosavybė, gali labiau derėti su demokratine autonomija negu vien valstybinė arba privati nuosavybė. Tačiau dar reikės visiškai įtikinamai įrodyti visuomeninės arba kooperatinės nuosavybės naudą. Tarp svarbiausių toliau nagrinėtinų klausimų yra šie: koks konkrečiai turi būti verslo pobūdis ir mastas? Ar reikėtų visas egzistuojančias kompanijas suskaidyti į mažesnius vienetus, kad kooperatinė nuosavybė būtų gyvybinga? Ar galima kitaip – ne tik per rinką – atsižvelgti į vartotojo preferencijas ir kiek joms skirti dėmesio? Kokiu

būdu kooperatinės nuosavybės keliamus reikalavimus galima visiškai suderinti su demokratinio valdymo ir/arba efektyvios vadybos reikalavimais?[11] Nuosavybės formoms ir eksperimentams su skirtingais jos tipais reikia skirti daugiau dėmesio, kaip ir jų atitinkamiems padariniams politinės galios pasiskirstymui.

Demokratinė autonomija: vienodumo tironija?

Ar autonomijos principo įgyvendinimas ir bendra politinės veiklos struktūra reiškia, kad valstybė turi traktuoti žmones visada panašiai? Valstybės veiklos rezultatai individams gali tikrai būti nevienodi, ir pagrįstai. Žvelgiant iš demokratinės autonomijos perspektyvos, norint sukurti sąlygas, leidžiančias individams vaidinti aktyvių piliečių vaidmenis, reikia skirtingoms žmonių grupėms taikyti skirtingas strategijas ir politikas. Žinoma, pirmiausia bus būtina nevienodai traktuoti tuos, kurie, būdami minimaliai visuomeniškai atskaitingi, dabar valdo milžinišką gamybinį arba finansinį turtą. Tačiau klausimas daug platesnis. Pavyzdžiui, jeigu norima, kad moterys būtų „laisvos ir lygios", tai reikia ne tik pakeisti įprastines sąlygas, kuriomis jos gimdo ir augina vaikus, bet ir, be kitų dalykų, panaikinti tradicines vyrų privilegijas darbo, pajamų ir kultūrinės veiklos srityse. Šis dvilypis politikos procesas – gerinti silpniausiųjų sąlygas ir tuo pat metu varžyti galingiausiųjų veiklos lauką ir sąlygas – turėtų vykti įvairiose srityse, kuriose keroja nuolatinė nelygybė (nuo turtinės iki lyčių ir nuo rasinės iki etninės nelygybės) ir kai galima įrodyti, jog tokia nelygybė *žlugdo* arba *dirbtinai trukdo* sudemokratinti sprendimų priėmimą.

Bet ar lygesnių politinių ir ekonominių sąlygų kūrimas reiškia, kaip dažnai teigiama, jog visi žmonės privalo arba turėtų daryti tą patį, imtis tos pačios veiklos ir gyventi vienodomis sąlygomis – trumpai sakant, būti vienodi? Ar sukuriant bendrą politinės veiklos struktūrą, įgyven-

[11] Būtų galima prieštarauti, kad anksčiau pateiktame aiškinime nenagrinėjama, ar privati nuosavybė, ypač privati gamybinių išteklių nuosavybė, nėra lemiamas dalykas siekiant daugelio svarbių tikslų, pavyzdžiui, našumo ir novatoriškumo. Čia ne vieta tyrinėti visus dėl tokio prieštaravimo kylančius klausimus, bet juos nagrinėja Dahlis ir jis pateikia svarią argumentaciją dėl daugelio problemų (1985).

dinama tironiška laikoma santvarka, kurioje suvienodinamas visų žmonių statusas ir jie verčiami imtis panašios veiklos? Neabejojamai yra taip, kad angažavimasis demokratinei autonomijai susijęs su angažavimusi mažinti privilegijuotųjų privilegijas, jeigu pastarosios varžo kitų galimybes dalyvauti ir neigia demokratinio įsitraukimo galimybę. Bet jis nebūtų susijęs ir būtų visiškai nesuderinamas su asmeninių, socialinių ir (kai kuriais atžvilgiais) ekonominių „skirtumų" puolimu. Demokratinės autonomijos modelio *raison d'etre* yra siekis išplėsti pasirinkimus ir naudą, kurią teikia gyvenimas visuomenėje, neleidžiančioje platiems piliečių sluoksniams nuolatos būti priklausomiems, priklausyti nuo visiškai jų nekontroliuojamų jėgų malonės. Negana to, jeigu būtų sukurtos elementarios bendros politinės sąlygos, tai nereikštų, kad vienintelis ir tinkamas teisingumo principas būtų nuolatos ir toliau puoselėti šias sąlygas. Turbūt patys piliečiai, laikydamiesi autonomijos principo nustatytų sąlygų, spręs, kaip reikia konkrečiai skirstyti gėrybes ir paslaugas (plg. Pateman, 1985, p. 188).

Tačiau privalu dar kartą pabrėžti, jog reikia naujų šioms problemoms skirtų darbų. Norint įgyvendinti politinę lygybę ir sukurti demokratinį gyvenimą, reikia lygesnių ekonominių ir socialinių sąlygų, tad reikės detaliau apibūdinti konkretų teisingumo principų pobūdį ir išsamiai išnagrinėti jų pritaikomumo lauką. Nors demokratinės autonomijos modelis aiškiai apibrėžia valstybės skirstomosios veiklos kryptį, dar reikia patikslinti šio skirstymo būdus ir prioritetus. Be to, reikia kruopščiai peržiūrėti daugelį *praktinių* su tuo susijusios *politikos* klausimų. Reikės suformuoti naujo tipo socialinę ir ekonominę politiką bei jos įgyvendinimo būdus. Tikslas yra ne tiesiog paaiškinti arba keisti pasaulį, bet išnagrinėti pageidaujamus *ir* įmanomus jo keitimo būdus.

Demokratinė autonomija: ribota autonomija?

Kiekvienoje politinėje sistemoje būna aiškiai apibrėžiamos piliečių laisvės ribos. Demokratinės autonomijos modelį nuo daugelio kitų šioje knygoje aptariamų modelių skiria pamatinis įsipareigojimas principui, kad negalima suteikti laisvės kai kuriems individams kitų sąskaita, kai tie kiti dažnai būna piliečių dauguma ar reikšminga mažuma.

Šiuo požiūriu laisvės sąvoka, kurią suponuoja demokratinės autonomijos modelis, tam tikrais atžvilgiais susiaurina kai kurių žmonių grupių veiklos lauką. Jeigu ryžtamasi įgyvendinti autonomijos principą, tai kai kurie žmonės nebeturės galimybių, pavyzdžiui, kaupti milžiniškus nereguliuojamus išteklius ar siekti karjeros jų mylimųjų, žmonų ar vaikų karjeros sąskaita. Asmenų laisvė demokratinės autonomijos sąlygomis turės būti vis didesnis paisymas kitų laisvės. Todėl, nors kai kurių asmenų veiklos laukas gali tam tikrais atžvilgiais susiaurėti, kitų laukas iš esmės prasiplės. Toks požiūris kartais ciniškai atmetamas, bet svarių argumentų nepateikiama.

Žmonės įgytų daug didesnių galimybių kontroliuoti organizacijas ir institucijas, kurios daro tiesioginę įtaką jų gyvenimui, ir jie iš principo turėtų daug daugiau informacijos apie regioninius arba nacionalinius valdžios centrus bei galėtų daug lengviau prie jų prieiti negu dabar. Be to, padidėjusios kasdienio gyvenimo galimybės smarkiai paveiktų „intymumo sritį", ir ne vien moterims naudingais atžvilgiais. Pavyzdžiui, daugeliui vyrų atsirastų galimybė nebebūti priverstiems stebėtis, kodėl jie nesupranta savo vaikų ir kodėl, nors jie tiek daug savo gyvenimo skyrė darbui, taip ir yra „neįvertinti". Tad autonomijos principo įgyvendinimas galėtų sukurti galimybę rastis daugeliui ir įvairių galimybių visiems.

Tačiau tai nereiškia, kaip kad kartais sakoma apie panašias teorines pažiūras, jog tokia fundamentali gyvenimo galimybių transformacija skatina darbo pasidalijimo menkėjimą arba specializuotos profesinės kompetencijos vaidmens nykimą. Kaip teisingai pažymėjo vienas kritikas, „politinė ateitis, kurioje būtų žadama atsisakyti profesinių žinių, neišvengiamai būtų idioto arba nesąžiningai duodamas pažadas" (Dunn, 1979, p. 19). Demokratinės autonomijos modelis yra ir privalo būti visiškai suderinamas su žmonių pasirinkimu, kokius savo talentus ir įgūdžius jie ugdys. Tokių pasirinkimų sąlygos bus skirtingos, bet tai nereiškia, jog nebus renkamasi. Be to, demokratinės autonomijos modelis aiškiai numato, jog valdymo srityje bus ir centralizuotas sprendimų priėmimas. Demokratinė autonomija neskatina nuvertinti bet kokios valdžios ir tų institucijų tinklų, kurie gali profesionaliai, prognozuojamai valdyti. Weberio argumentas apie valdymo svarbą neleidžiant

viešiesiems reikalams virsti vidinių kovų tarp frakcijų pelke, visiškai nepadedančia spręsti aktualių kolektyvinių problemų, yra ypač reikšmingas (žr. 5 sk.). Vis dėlto tokių institucijų *formą* ir *struktūrą* reikėtų keisti. Vėlgi būtų klaidinga teigti, jog mes tiksliai žinome, kaip ir kokiais konkrečiais būdais tai padaryti. Mums reikia daug išsamiau apmąstyti galimos politinės organizacijos tipus ir formas ir juos siejančius ryšius su rinkomis, kai pastarosios veikia plačios atskaitomybės sąlygomis.

Legitimumas: ar demokratinė autonomija sukurtų politinį legitimumą?

Kaip teigiama penktame–septintame skyriuose, šiandien politinės santvarkos negarantuoja bendros vertybių sistemos, visuotinė pagarba valstybės valdžiai, legitimumas arba, priešingai, paprasčiausiai brutali jėga; ši santvarka yra sudėtingas tarpusavio priklausomybių tarp politinių, ekonominių ir socialinių institucijų bei veiklų tinklas. Šios priklausomybės atskiria galios centrus ir kuria įvairiausius reikalavimus, kuriuos reikia tenkinti. Valstybės valdžia yra svarbiausias šių struktūrų aspektas, bet ji nėra vienintelis lemiamas kintamasis.

„Valdžios" trapumą šiuolaikinėmis sąlygomis lemia tiek valstybės galios suvaržymai nacionalinių ir tarptautinių sąlygų kontekste, tiek ir svetimumo, nepasitikėjimo bei skepticizmo nuotaikos, atspindinčios požiūrį į esamos institucinės sanklodos, taip pat ir liberalios atstovaujamosios demokratijos, veiksmingumą. Liberalios atstovaujamosios demokratijos institucijos tebėra lemiamas veiksnys formalaus valstybės valdymo požiūriu, bet būdingas stulbinamas atotrūkis tarp formalią ir realią valdžią turinčių įstaigų, tarp oficialiai skelbiamos ir realiai ribotos žmonių valdžios, tarp pažadų atstovauti ir jų realaus vykdymo. Šio atotrūkio suvokimas padėjo formuotis daugybei galingų socialinių sąjūdžių – tarp jų moterų, aplinkosaugos ir antibranduoliniam arba taikos sąjūdžiams. Jie reikalavo ir tebereikalauja išplėsti autonomijos ir atskaitomybės sritis politikoje. Be to, šie sąjūdžiai buvo svarbus postūmis telktis tiems, kurie turėjo panašių tikslų, – nuo profsąjunginio judėjimo segmentų iki novatoriškų sparnų politinėse partijose. Bet, žino-

ma, opozicijos jėgas skaidančių daugelio veiksnių kontekste sunku numatyti, kaip seksis šiems dariniams: politinio gyvenimo „balansas" visada priklauso nuo *politinių* derybų ir konfliktų, todėl jo rezultatai negali būti lengvai prognozuojami įvertinant esamas sąlygas.

Penktame skyriuje buvo vartojama „idealaus normatyvinio sutarimo" sąvoka; tai yra sutarimas vadovautis taisyklėmis ir normomis remiantis argumentais, kad jos yra taisyklės, su kuriomis mes būtume sutikę idealiomis sąlygomis, jeigu, pavyzdžiui, žinotume viską, ką norime žinoti apie kitų reikalavimus ir turėtume visas pageidaujamas galimybes juos apsvarstyti (p. 227–228, 286–287). Ši idėja naudinga, nes leidžia daryti „mintinį eksperimentą", kuris padėtų suprasti, kaip žmonės interpretuotų savo poreikius ir kokias taisykles bei įstatymus jie laikytų pagrįstais, jeigu turėtų galimybes laisvai sužinoti, ką nori, ir laisvai diskutuoti. Ji leidžia mums klausti, kokios turėtų būti sąlygos, kad žmonės vadovautųsi taisyklėmis ir įstatymais, kuriuos jie laikytų pagrįstais ir vertais gerbti. Apžvelgiant šios knygos antroje ir trečioje dalyse nagrinėtas problemas ir duomenis, galima sakyti, kad politinę sistemą, kuri iš esmės grindžiama sistemingu galios ir galimybių nelygybės kūrimu ir palaikymu, retai kada (galbūt nebent karo atveju) ilgą laiką pripažins teisėta gyventojų grupės, išskyrus tas, kurias ji apdovanoja privilegijomis.

Arba, kalbant daugiau provokuojamai, tik politinė santvarka, kuriai šios nelygybės pašalinimas yra svarbiausias jos uždavinys, bus legitimi ateityje. Tokios santvarkos pagrindu galėtų būti autonomijos principas, įgyvendinamas vykstant dvilypiam demokratizavimo procesui. Politinio legitimumo, tokios politinės santvarkos, kuriai būdinga pagarba valdžiai ir įstatymui, siekimas perša mintį, jog būtina įgyvendinti demokratinės autonomijos modelį.

10

DEMOKRATIJA, NACIONALINĖ VALSTYBĖ IR GLOBALINĖ SISTEMA

Ankstesniame skyriuje pateiktos šiuolaikinės demokratinės teorijos pagrindas buvo prielaida, kad tarp politinių sprendimų priėmėjų ir politinių sprendimų gavėjų yra „simetrinis" arba „atitikimo" santykis. Iš tikrųjų buvo daroma prielaida, kad egzistuoja dvejopa pamatinė simetrija ir atitikimas: pirma, tarp piliečių-rinkėjų ir sprendimų priėmėjų, kuriuos pirmieji iš principo sugeba priversti atsiskaityti; ir, antra, tarp sprendimų priėmėjų „išeigos" (sprendimų, politikos, etc.) ir jų rinkėjų – galiausiai tam tikroje teritorijoje gyvenančių „žmonių" (Held, 1991a, p. 198–204).

Demokratinė teorija, ypač per visą dvidešimtą šimtmetį, daugiausia dėmesio skyrė demokratinių procedūrų organizaciniam ir socialiniam ekonominiam kontekstui bei šio konteksto daromai įtakai „daugumos valdymui". Šiuolaikinė demokratinė teorija – nuo konkurencinio elitizmo teorijos raidos iki klasikinio pliuralizmo atsiradimo arba šių idėjų kritikos šiuolaikinių radikalų raštuose – buvo sutelkusi dėmesį į sąlygas, skatinančias tautos demokratinį gyvenimą arba jam trukdančias. Negana to, tiek moderniosios demokratijos teoretikai, tiek ir jos kritikai rėmėsi prielaida, kad „nacionalinės bendruomenės likimas" yra iš esmės jos pačios rankose ir kad patenkinamą demokratijos teoriją galima išplėtoti nagrinėjant nacionalinės valstybės „veikėjų" ir „struktūrų" sąveiką.

Ginčų dėl demokratijos pagrindas buvo savaime suprantama laikoma „suvereniteto" samprata. Nacionalinės valstybės suverenumu paprastai nebuvo abejojama (plg. Laski, 1932; Figgis, 1913; Hirst, 1989b). Buvo manoma, kad valstybė valdo savo pačios likimą ir paklūsta tik kompromisams, kuriuos privalo daryti, bei suvaržymams, kuriuos pri-

meta jos teritorijoje veikiantys veikėjai, įstaigos ir jėgos bei kitų vyriausybių ir valstybių agentai ir atstovai. Akivaizdu, kad devyniolikto ir dvidešimto šimtmečių demokratijos teorija kartu su beveik visa socialine ir politine teorija pasaulį anapus nacionalinės valstybės apskritai laikė duotybe, pavaldžia *ceteris paribus* taisyklei. Svarbiausi požiūriai į socialinę ir politinę kaitą buvo grindžiami prielaida, kad socialinės transformacijos ištakų daugiausia reikia ieškoti vidiniuose visuomenės procesuose (plg. Dunn, 1990, 8 sk.; Giddens, 1985). Manoma, kad kaita turi vykti per mechanizmus, kurie tarsi „įmontuoti" į pačią konkrečios visuomenės struktūrą ir valdo jos raidą. Demokratinės politikos teoretikai beveik nenagrinėjo pasaulio, lyg ir turinčio būti nacionalinės valstybės „išorėje" – pavyzdžiui, pasaulinės ekonomikos dinamikos, greitos tarptautinių ryšių plėtros ir didžiulių tarptautinės teisės pobūdžio pokyčių – iš viso nenumatė tokio pasaulio implikacijų demokratijai. Iki šiol demokratinės autonomijos teorija taip pat beveik nelietė šių klausimų.

Toliau šie klausimai nagrinėjami papildant devintame skyriuje keliamas problemas. Domimasi demokratijos „kitu aspektu" – demokratijos ir globalios sistemos tarpusavio ryšiu. Skyrius pradedamas aiškinimu, kokiais konkrečiais būdais nacionalinė politika susikryžiuoja su regioninėmis[1] ir tarptautinėmis jėgomis. Šiame fone vertinamos besikeičiančios demokratijos formos ir jos mastas. Nors pagrindinis skyriaus tikslas yra išdėstyti, su kokiomis papildomomis problemomis susiduria demokratinė mintis, skyriaus gale pateikiamos kai kurios pastabos, kaip keičiasi demokratijos reikšmė globalinėje sistemoje ir kaip būtina toliau pertvarkyti demokratinės autonomijos teoriją, kad ji būtų pritaikoma tarptautiniams valstybių ir pilietinių visuomenių tinklams.

Demokratinis legitimumas ir sienos

Demokratinės teorijos, ieškančios savo pamatinių prielaidų tik nacionalinėje valstybėje, ribotumas tampa akivaizdus pradėjus svarstyti

[1] Regionu vadinu tam tikrai geografinei sričiai priklausančią grupę nacionalinių valstybių, kurios turi tam tikrų bendrų interesų ir gali bendradarbiauti per ribotos narystės organizacijas (tokias kaip Europos Sąjunga).

daugumos valdymo principo taikymo mastą ir veiksmingumą, tai yra principo, kad turi laimėti sprendimai, už kuriuos atiduodama daugiausiai balsų. Šio principo taikymas yra visų šiuolaikinių demokratijos sampratų pamatas ir juo yra grindžiamos pretenzijos, kad demokratiniai politiniai sprendimai būtų laikomi naudingais ar teisėtais. Tačiau problemos kyla iš daugybės šaltinių. Pirmiausia jos kyla todėl, kad daugelis „daugumos" arba, tiksliau kalbant, jos atstovų sprendimų paliečia (arba potencialiai paliečia) ne tik jų bendruomenes, bet ir kitų bendruomenių piliečius.

Imkime kelis ryškiausius pavyzdžius. Sprendimas neįkurdinti tarptautinio oro uosto šalia sostinės iš baimės suerzinti vietos kaimiško rajono rinkėjus gali turėti nemalonių padarinių viso pasaulio oro linijų keleiviams, kurie neturi galimybės būti tiesiogiai atstovaujami (Offe, 1985, p. 283–284). Sprendimas statyti atominę elektrinę šalia kaimyninės šalies sienų, ko gero, bus priimamas nesitariant su tos artimos šalies (arba šalių) atstovais, nors toks sprendimas jiems kelia daug pavojų ir kitų padarinių. Sprendimas padidinti palūkanų normas mėginant pažaboti infliacijos ar valiutų keitimo kurso nestabilumą dažniausiai priimamas kaip „nacionalinis" sprendimas, nors jis tikrai gali sukelti ekonominius pokyčius tarptautiniu mastu. Sprendimas pradėti drėgnųjų atogrąžų miškų „pjūtį" gali padaryti ekologinės žalos gerokai toliau už sienų, formaliai ribojančių tokio politinio sprendimo priėmėjų atsakomybę. Šie sprendimai, kaip ir politika tokiais įvairiais klausimais kaip investicijos, ginklų tiekimas ir AIDS, paprastai laikomi priklausančiais teisėtai suverenios nacionalinės valstybės valdžios sričiai. Bet regioniniu ir globaliniu lygiu susietame pasaulyje kyla svarbūs klausimai dėl pačių nacionalinių sprendimus priimančių darinių nuoseklumo, gyvybingumo ir atskaitomybės.

Dar kitų sunkumų dėl demokratinio legitimumo pobūdžio kelia tokių tariamai regioninių arba tariamai viršnacionalinių organizacijų kaip Europos Sąjunga (ES), Šiaurės Atlanto Sutarties Organizacija (NATO) arba Tarptautinis Valiutos Fondas (TVF) priimami sprendimai. Juk dėl šių sprendimų taip pat gali susiaurėti nacionalinių „daugumų" priimamų sprendimų laukas (tokių sprendimų pavyzdžius aptarsime vėliau). Teisėtai save valdančios ir savo likimą lemiančios bendruomenės idėja – ji yra demokratinės valstybės pagrindas – šiandien atitinkamai yra

problemiška. Bet kokia paprasta demokratinės teorijos prielaida, kad dabar politiniai santykiai yra ar galėtų būti „simetriški" arba „atitikimo" santykiai, yra abejotina.

Anksčiau pateikti regioninio ir globalinio politinių sprendimų ir rezultatų sąryšio pavyzdžiai kelia klausimus, taikančius į klasikinės ir šiuolaikinės demokratinės teorijos šerdį. Mintis, kad sutikimas legitimuoja valdžią ir, plačiau, valstybinę sistemą, buvo svarbiausia devyniolikto ir dvidešimto amžių liberalų demokratų idėja. Šie demokratai daugiausia dėmesio skyrė balsavimo dėžei kaip mechanizmui, kuris leidžia pavieniam piliečiui išreikšti savo politines preferencijas, o visiems piliečiams – periodiškai suteikti įgaliojimą valdžiai įgyvendinti teisę ir reguliuoti ekonominį ir socialinį gyvenimą. Bet kai tik svarstomas nacionalinio, regioninio ir globalinio susietumo klausimas ir prasideda ginčas, kas yra vadinamoji „reikšminga bendruomenė" , tampa abejotina pati mintis, kad sutarimo pagrindas yra rinkimai, ir ypač – samprata, kad tikrieji savanoriško sutarimo dalyviai yra tam tikros teritorijos arba valstybės bendruomenės.

Kieno sutarimas būtinas ir kieno dalyvavimas pagrįstas, kai priimami sprendimai, pavyzdžiui, dėl neatsinaujinančių išteklių naudojimo, branduolinių atliekų saugojimo, ekonominių tendencijų valdymo arba AIDS? Kurie rinkėjai svarbūs: valstybės, regiono ar įsivaizduojami tarptautiniu mastu veikiantys rinkėjai? Kam sprendimų priėmėjai turi pagrįsti savo sprendimus? Kam jie turi būti atskaitingi? Negana to, kokios yra priimamų politinių sprendimų implikacijos teisėto valdymo idėjai, kai tie sprendimai yra „gyvybės ar mirties" klausimas daugybei žmonių, iš kurių daugelis gali neturėti galimybės demokratiškai dalyvauti sprendimo priėmimo procese?

Teritorinės sienos yra pagrindas, kuriuo remiantis individams leidžiama arba neleidžiama dalyvauti priimant jų gyvenimą liečiančius sprendimus (kad ir koks menkas galėtų būti dalyvavimas), bet šių sprendimų, taip pat kitoms politinėms bendruomenėms ir institucijoms priklausančių žmonių sprendimų rezultatai dažnai reikšmingi platesniu mastu, negu nacionalinės sienos. Tokių sprendimų implikacijos pavojingos ne tik sutikimo ir legitimumo kategorijoms, bet ir visoms pagrindinėms demokratijos idėjoms: tai rinkėjų samprata, atstovavimo prasmė, tinkama politinio dalyvavimo forma ir mastas, demokratinės

nacionalinės valstybės, kaip savo valdinių teisių, pareigų ir gerovės garanto, reikšmė. Pats valdymo procesas, atrodo, „netelpa į nacionalinės valstybės kategorijas". Regioninis ir globalinis susietumas meta iššūkį tradiciniams nacionaliniams svarbiausių demokratijos teorijos ir praktikos klausimų sprendimams.

Regioninės ir globalinės tendencijos: senosios ir naujosios

Atkreiptinas dėmesys į šokiruojantį šiuolaikinės epochos paradoksą: nuo Afrikos iki Rytų Europos, nuo Azijos iki Lotynų Amerikos vis daugiau valstybių ir grupių gina „žmonių valdžios" idėją. Tačiau jie tai daro kaip tik tuo momentu, kai, atrodo, tampa abejotinas pats demokratijos, kaip politinės organizacijos nacionalinės formos, veiksmingumas. Kadangi vis daugiau žmogaus veiklos sričių organizuojamos regioniniu ar globaliniu lygiu, tai visai neaišku, koks likimas ištiks demokratiją ir ypač nepriklausomą demokratinę nacionalinę valstybę.

Galima paprieštarauti, kad regioniniai ir globaliniai tarpusavio ryšiai nėra kažkas itin nauja ir kad tokių tarpusavio ryšių reikšmę žmonės iš principo seniai aiškiai matė. Tokį prieštaravimą galima būtų dar labiau pabrėžti nurodant, kad glaudus tarpusavio ryšių tinklas pradėjo kurtis šešiolikto amžiaus pabaigoje, kai pradėjo formuotis pasaulinė ekonomika ir moderni valstybė (žr. 3 sk.). Negana to, galima būtų teigti, kad vidaus ir tarptautinė politika buvo visada susipynusios per visą modernybės laikotarpį: vidaus politiką visada reikia suprasti tarptautinės politikos kontekste, ir pirmoji dažnai būna antrosios varomoji jėga (žr. Gourevitch, 1978). Tačiau viena yra sakyti, kad moderniųjų valstybių, ekonomikų ir visuomenių formavimuisi ir struktūrai būdingi tęstinumo elementai, ir visai kas kita sakyti, kad nėra naujų jų formos ir dinamikos aspektų. Juk yra pamatinis skirtumas tarp, viena vertus, proginių karinių ir karo laivyno operacijų prieš tam tikrus miestus, žemdirbystės centrus ir teritorijas, arba konkrečių tam tikrus miestus susiejančių prekybos kelių plėtros ir, kita vertus, tarptautinės tvarkos, kai atsiranda pasaulinė ekonominė sistema, kurios nepajėgia kontroliuoti jokia atskira valstybė (net dominuojančios valstybės); transnacionalinių

ryšių ir komunikacijų, kuriems konkrečios valstybės daro ribotą įtaką, tinklų plėtros; nepaprastai išaugusių tarptautinių organizacijų ir režimų, galinčių apriboti galingiausių valstybių veikimo lauką; globalinės karinės tvarkos formavimosi ir „totalinio" karo priemonių kaupimo, kurie tampa pastoviu šiuolaikinio pasaulio bruožu, galinčiu pakeisti vyriausybių ir jų piliečių galimybes vykdyti tam tikro masto politiką. Nors prekybos keliai ir karinės ekspedicijos gali susieti toli vieni nuo kitų esančius gyventojus ilgalaikiais priežasties-pasekmės pavalkais, šiuolaikiniai tarptautinės tvarkos pokyčiai susieja žmones tankiais sandorių ir koordinaciniais tinklais, dėl kurių keičiasi pati atstumo samprata. Būdama, kaip paprastai, nepatikima ir neapibrėžta, politika šiandien vykdoma tokiame pasaulyje, kurį formuoja ir persmelkia prekių ir kapitalo judėjimas, komunikacijos srautai, kultūriniai ir žmonių mainai (Kegley and Wittkopf, 1989, p. 511) – trumpai sakant, ji vykdoma „globalizacijos" procesų kontekste.

Kas yra globalizacija? Globalizacija reiškia tai, kad žmonių organizacijos ir veiklos erdvinės formos vis labiau įkūnija tarpkontinentinius arba tarpregioninius veiklos, sąveikos ir valdžios naudojimo modelius. Ji reiškia, jog erdviškai ir laikiškai plinta ir stiprėja tokie socialiniai santykiai ir institucijos, kad, viena vertus, kasdienei veiklai vis didesnę įtaką daro kitoje pasaulio pusėje nutinkantys įvykiai ir, kita vertus, lokalinių grupių ir bendruomenių praktika ir sprendimai sulaukia reikšmingų globalinių atgarsių (plg. Giddens, 1990, p. 64).

Globalizacija šiandien implikuoja bent jau du atskirus reiškinius. Pirma, ji įtikina, kad daugelis politinės, ekonominės ir socialinės veiklos grandinių tampa pasaulinėmis ir, antra, kad sustiprėjo sąveika ir ryšiai valstybių ir visuomenių viduje bei tarp jų. Nauja šiuolaikinėje globalinėje sistemoje yra tai, kad socialiniai santykiai išsiplečia į naujas veiklos sritis – be kitų, į technologinę, organizacinę, administracinę ir teisinę sritis, – ir tai vyksta panaudojant jose slypinčias galimybes. Nauja yra ir tai, kad nuolatos stiprėja tarpusavio ryšių gijos, o tam padeda tokie reiškiniai kaip šiuolaikiniai komunikacijos tinklai ir nauja informacinė technologija. Įmanoma skirti įvairias istorines globalizacijos formas pagal santykių ir ryšių tinklų platumą; pagal srautų ir sampynų stiprumą; pagal šių reiškinių poveikį konkrečioms bendruomenėms (žr. Goldblatt *et al.*, 1998).

Globalizacija nėra nei vienkartinis būvis, nei tiesiaeigis procesas. Ko gero, ją reikia suvokti kaip įvairialypį reiškinį, apimantį įvairias veiklos ir sąveikos sritis – tarp jų ekonominę, politinę, technologinę, karinę, teisinę, kultūrinę ir aplinkosauginę. Kiekvienai iš šių sričių būdingi skirtingi ryšių ir veiklos modeliai, kiekviena turi jai būdingas logikos formas ir implikacijas kitoms sritims. Bendras globalizacijos aiškinimas neleidžia paprastai, remiantis tuo, kas įvyko vienoje srityje, numatyti, kas įvyks kitoje. Be to, nacionalinės valstybės, demokratinės ar ne, pačios įvairiai įsipainiojusios į regionines ir globalines tendencijas. Globalizacija daro skirtingą poveikį individams, grupėms ir šalims, ir jį lemia, pavyzdžiui, nacionalinės valstybės vieta tarptautiniame darbo pasidalijime, jos vieta konkrečiuose galios blokuose, jos požiūris į tarptautinę teisės sistemą ir jos santykiai su svarbiausiomis tarptautinėmis organizacijomis. Pavyzdžiui, ne visos valstybės vienodai integruotos į tarptautinę ekonomiką; tad nors kai kuriose šalyse nacionalinės politikos rezultatams didelę įtaką darys globaliniai procesai, kitose svarbiausios ir toliau bus regioninės arba nacionalinės jėgos.

Negana to, reikia pabrėžti, kad globalizacijos procesai nebūtinai kuria didėjančią globalinę integraciją, tai yra pasaulinę tvarką, kuriai esant pamažu formuotųsi homogeniška arba vieninga visuomenė ir politika. Juk globalizacija gali sukurti tiek skaldančias, tiek vienijančias jėgas. Skaldymasis arba dezintegracinės tendencijos galimos dėl keleto priežasčių. Stiprėjant valstybes ir visuomenes glaudžiai susaistančių ryšių gijoms, gali atsirasti didesnio masto pokyčiai, darantys įtaką konkrečių vietovių žmonėms. Kurdama naujus transformacijos ir kaitos modelius, globalizacija gali susilpninti senas politines ir ekonomines struktūras ir nebūtinai sukurti naujas reguliavimo sistemas. Norėdami konkrečiau paaiškinti globalizacijos poveikį demokratijai ir demokratinės nacionalinės valstybės poveikį globalizacijai, turime atsisakyti mėginimų aiškinti jį abstrakčiai ir privalome pradėti tyrinėti atskiras veiklos ir sąveikos sritis.

Suverenitetas, autonomija ir atotrūkiai

Nors nacionalinė valstybė toliau atrodo gyvybinga, tai nereiškia, kad suverenių demokratinių nacionalinių valstybių struktūrai vis dar ne-

daro įtakos susikertančios nacionalinės, tarptautinės ir transnacionalinės jėgos ir santykiai: ši sankirta, ko gero, įspėja apie kintamus galių ir suvaržymų modelius. Demokratinių nacionalinių valstybių suverenios valdžios mastą ir pobūdį galima tiksliai nužymėti apžvelgiant daug „atotrūkių" tarp, viena vertus, politinės valdžios srities, kurios formaliai reikalauja šios valdžios, ir, kita vertus, valstybės ir ekonominės sistemos realių praktikų ir struktūrų regioniniu ir globaliniu lygiu (žr. Held, 1989, 8 sk.). Čia atsiranda atotrūkiai tarp demokratinės valstybės, iš principo galinčios lemti savo ateitį, idėjos ir globalinių institucijų, tarptautinės teisės ir karinių sąjungų, formuojančių ir varžančių pavienių nacionalinių valstybių galimybes rinktis. Tolesniuose svarstymuose dėmesys bus sutelktas į šiuos „išorinius" atotrūkius. Tačiau , reikia pabrėžti, jų išvardijimas yra tik iliustratyvus – jis nėra nei išsamus, nei sistemiškas. Šitaip tik norima nurodyti klausimus, kiek pagrįstai galima teigti, jog globalizacija daugelyje pagrindinių sričių varžo arba riboja politinį veikimą, ir kokiu mastu pasikeitė galimybės egzistuoti demokratinei valstybei. Palietus šiuos klausimus, galima nagrinėti jų implikacijas demokratijos pobūdžiui ir perspektyvoms tiek šalies viduje, tiek už jos sienų.

Vertinant atotrūkių poveikį, svarbu atsižvelgti į tai, kad suverenitetas nyksta tik tada, kai jį pakeičia „aukštesnės" ir/arba nepriklausomos valdžios formos, kurios susiaurina teisėtas galimybes priimti sprendimus nacionalinės valstybės lygiu. Juk suverenitetas apibrėžia politinę valdžią bendruomenėje, turinčioje teisę nustatyti normas, taisykles ir politiką konkrečioje teritorijoje ir atitinkamai ją valdyti (žr. 3 sk.; išsamesnį aiškinimą žr. Held, 1995). Tačiau svarstant apie globalizacijos poveikį nacionalinei valstybei, reikia skirti suverenitetą – teisę valdyti konkrečią teritoriją – nuo valstybės autonomijos – nacionalinės valstybės realios galios savarankiškai kelti ir įgyvendinti politikos tikslus[2]. Iš tikrų-

[2] „Valstybės autonomijos" sąvokos nereikia painioti su anksčiau apibrėžtos autonomijos principu. Apskritai pirmoji sąvoka reiškia valstybės sugebėjimą įgyvendinti politikos tikslus, o autonomijos principas iš esmės nusako, kokiu mastu šios politikos tinkama forma ir kryptis priklauso nuo pilietinio svarstymo ir piliečių įtraukimo, – tai yra politinio legitimumo principas. Suverenitetas yra tarpinė arba medijuojanti grandis tarp šių dviejų sąvokų, nes jis apibrėžia teisėtą pagrindą, leidžiantį veikti bendruomenės labui ir jai autoritetingai bei atskaitingai atstovauti.

jų valstybės autonomija reiškia nacionalinių valstybių sugebėjimą veikti laisvai nuo tarptautinių ir transnacionalinių suvaržymų ir įgyvendinti išsikeltus tikslus. Turint omenyje šį skirtumą, galima parodyti, kad išoriniai atotrūkiai – tai virtinė procesų, keičiančių apimtį ir pobūdį sprendimų, kuriuos gali priimti tam tikroje teritorijoje veikiantys sprendimų priėmėjai. Svarbiausias klausimas yra toks: ar, pasikeitus valstybės autonomiškumui, jos suverenumas išliko tas pats, ar šiuolaikinė valstybė iš tikrųjų nebėra suvereni? Nagrinėdamas šį klausimą, daugiausia remsiuosi procesų ir santykių, darančių ypač tiesioginę įtaką Europos valstybėms, pavyzdžiais[3]. Svarbiausia bus šių valstybių likimas, nors bus pateikiami ir kai kurie palyginimai ir su kitais regionais.

Pirmasis atotrūkis: pasaulinė ekonomika

Yra atotrūkis tarp formalios valstybės valdžios ir realios gamybos, paskirstymo ir mainų sistemos, kuri daugeliu atžvilgių padeda riboti nacionalinių politinių valdžių galią arba apimtį (R. O.Keohane and Nye, 1989; Frieden, 1991; Garrett and Lange, 1991).

1. Du tarptautinių ekonominių procesų elementai yra itin svarbūs – tai gamybos internacionalizavimas ir finansinių sandorių, kuriuos iš dalies organizuoja sparčiai augančios daugianacionalinės kompanijos, internacionalizavimas. Daugianacionalinės korporacijos (DNK) planuoja ir vykdo gamybą, prekybą ir paskirstymą griežtai atsižvelgdamos į pasaulinę ekonomiką. Net kai DNK turi aiškų nacionalinį pagrindą, jų interesas pirmiausia būna globalinis pelningumas. Finansinės organizacijos, tokios kaip bankai, taip pat darosi vis globalesnės savo mastu ir orientacija; jos sugeba beveik akimirksniu reaguoti į pastebėtus pokyčius, vykstančius kad ir Londone, Tokijuje ar Niujorke. Dėl naujų informacinių technologijų iš esmės padidėjo visų tipų finansinių ir komercinių organizacijų ekonominių elementų – valiutų, fondų, akcijų, „išankstinių terminuotų sandėrių" ir t. t. – mobilumas.

[3] Išsamų ir nuodugniai apgalvotą šias valstybes veikiančių regioninių ir globalinių tendencijų aiškinimą žr. Goldblatt, *et al.* (1998). Esu dėkingas Goldblattui, McGrew ir Perratonui už šią knygą ir už daugelį toliau pateikiamų pavyzdžių, ypač už duomenis apie prekybos, finansų ir daugianacionalinių korporacijų tendencijas bei apie kultūros ir aplinkos pokyčius.

2. Pokario laikotarpiu smarkiai išaugo prekyba, kuri pasiekė neturinčius precedento mastus. Visame pasaulyje išaugo ne tik regioninė, bet taip pat smarkiai augo ir tarpregioninė prekyba. Į globalinę prekybos sistemą įtraukiama daugiau šalių, pavyzdžiui, Indija ir Kinija, ir ši sistema paliečia daugiau žmonių ir tautų. Jeigu visame pasaulyje toliau bus šalinami muitų barjerai, tai šios tendencijos turbūt išliks. Be to, per paskutiniuosius dešimt ar penkiolika metų stulbinamai didėjo globaliniai finansiniai srautai. Užsienio valiutos keitimo apyvarta dabar yra maždaug trilijonas dolerių per dieną[4]. Didelė dalis šios finansinės veiklos yra spekuliacinio pobūdžio ir sukelia vertės (fondų, akcijų, etc.) svyravimus be tų svyravimų, kuriuos galima paaiškinti pagrindinių aktyvų vertės pokyčiais. Negana to, DNK dabar priklauso nuo ketvirčio iki trečdalio pasaulio gamybos, 70 procentų pasaulio prekybos ir 80 procentų tarptautinių investicijų. Jos yra lemiamas technologijų plitimo veiksnys ir yra pagrindinės žaidėjos tarptautinėse pinigų rinkose[5]. Be to, DNK daro didelį poveikį makroekonominei politikai; jos gali reaguoti į palūkanų normų pokyčius sutelkdamos finansus bet kurioje joms palankiausioje kapitalo rinkoje. Darbuotojus jos gali samdyti tose šalyse, kuriose tai daryti daug pigiau. O gamybos, ypač technologijų politikos srityje jos gali perkelti savo veiklą ten, kur gaus didžiausius pelnus.

3. Yra daug duomenų, leidžiančių teigti, kad komunikacijos ir transporto technologijų pažanga griauna anksčiau atskirtų rinkų sienas – sienas, kurios buvo būtina nepriklausomos nacionalinės ekonominės politikos sąlyga (R. O. Koehane and Nye, 1972, p. 392–395). Rinkos ir visuomenės vis labiau reaguoja vienos į kitas net ir išsaugodamos savo tapatumus: vienas akivaizdus šito pavyzdys yra 1987 m. spalio mėnesį

[4] Per paskutiniuosius trylika ar keturiolika metų užsienio valiutos keitimo apyvartos santykis su prekyba pakito nuo vienuolikos-vieno dolerio iki beveik penkiasdešimt penkių-vieno dolerio; vadinasi, užsienio valiutos keitimo rinkoje esančią penkiasdešimt penkių dolerių apyvartą atitinka vieno dolerio apyvarta realios prekybos srityje.

[5] Nors duomenys rodo, kad daugelis didžiausių *DNK* vis dar daugiausia parduoda ir gauna daugiausia pelno namuose, tai iš esmės lemia JAV kompanijų, turinčių didelę vidaus rinką, įtaka. Kitų šalių kompanijų ir, svarbu pažymėti, aukštosios technologijos kompanijų pardavimo ir pelnų vidaus rinkose dalis daug mažesnė.

įvykęs fondų biržos žlugimas. Vadinasi, problemiška pati nacionalinės ekonominės politikos galimybė. Pasikeitė ištisų ekonominės politikos krypčių įgyvendinimo išlaidos ir iš jų gaunama nauda. Pavyzdžiui, nors yra daug priežasčių, kodėl nacionalinė keinsiškoji politika šiandien nebegali būti veiksminga, viena pamatinė priežastis ta, kad pavienėms vyriausybėms daug sunkiau kištis ir valdyti savo ekonomikas esant globaliniam darbo pasidalijimui ir globalinei monetarinei sistemai (plg. Gilpin, 1987; Cox, 1987; Kolko, 1988). Keinsizmas buvo veiksmingas „įkūnyto liberalizmo" sistemos, egzistavusios po Antrojo pasaulinio karo, sąlygomis; jis buvo funkcionalus tarptautinių ir nacionalinių ekonominių susitarimų Vakarų pasaulyje pagrindas (žr. R. O. Koehane, 1984b). Tačiau po 1973 m. naftos krizės (tai buvo vienas iš daugelio įvykių) žlugus pokariniam „liberaliam konsensusui", pasidarė sunkiau valdyti ekonomiką ir „spyriotis" prieš tarptautines ekonomines tendencijas. Be to, atskiroms šalims darėsi vis brangiau vykdyti nepriklausomą monetarinę politiką ir laikytis nepriklausomų valiutos keitimo kurso strategijų, turint omenyje dabartines tarptautinės valiutų ir vertybinių popierių apyvartos apimtis.

4. Žinoma, nacionalinių ekonominių programų kontrolė prarasta ne vienodai įvairiuose ekonomikos sektoriuose ar apskritai įvairiose visuomenėse: kai kurios rinkos ir šalys gali izoliuotis nuo transnacionalinių ekonominių tinklų mėgindamos atkurti rinkų sienas arba „atskirtumą" ir/arba tobulindamos nacionalinius įstatymus, kad būtų galima tarptautiniu mastu valdyti judrius veiksnius ir/arba pradėti bendradarbiauti su kitomis šalimis siekiant koordinuoti politiką (Cooper, 1986, p. 1–22; Gilpin, 1987). Be to, pasaulio ekonomikos regionalizavimas, kai ekonominė veikla sutelkiama keliuose poliuose (tarp jų – Europos rinkoje, Jungtinėse Valstijose ir Azijos–Ramiojo vandenyno regione), leidžia šiek tiek valdyti rinkos tendencijas. Konkrečios įtampos, kylančios tarp politinių ir ekonominių struktūrų, ko gero, bus skirtingos įvairiose srityse ir tarp jų: Vakarai–Vakarai, Šiaurė–Pietūs, Rytai–Vakarai. Todėl negalima paprasčiausiai sakyti, kad pati nacionalinės ekonomikos idėja atgyvenusi. Tačiau gamybos, finansų ir kitų ekonominių išteklių internacionalizavimas neabejojamai meta iššūkį pavienės valstybės (demokratinės ar ne) sugebėjimui valdyti savo ekonominę

ateitį. Šiaip ar taip, vyriausybėms iškylančių politikos pasirinkimų išlaidos ir gaunama nauda, atrodo, pasikeitė, ir tai paveikė jų autonomiją; atsirado atotrūkis tarp savo likimą lemiančios suverenios valstybės idėjos ir šiuolaikinės ekonomikos sąlygų, kai smarkiai susikryžiuoja nacionalinės, regioninės ir tarptautinės ekonominės jėgos.

Antrasis atotrūkis: tarptautinis politinių sprendimų priėmimas

Antras reikšmingas atotrūkis tarp suverenios valstybės teorijos ir šiuolaikinės globalinės sistemos driekiasi ten, kur susikerta milžiniškas spektras tarptautinių režimų ir organizacijų, sukurtų ištisoms transnacionalinės veiklos (prekybos, transporto, vandenynų naudojimo ir t. t.) sritims tvarkyti, ir kolektyvinės politikos problemos. Šių naujų politinės organizacijos formų skaičiaus augimas atspindi greitą transnacionalinių ryšių plėtrą, didėjantį užsienio ir vidaus politikos suartėjimą ir iš to kylantį daugumos šalių troškimą turėti kokią nors tarptautinio valdymo ir reguliavimo formą, leidžiančią spręsti kolektyvines politikos problemas (žr. Luard, 1977; Krasner, 1983).

1. Tarptautinių ir transnacionalinių organizacijų formavimasis smarkiai pakeitė sprendimų priėmimo pasaulinėje politikoje struktūrą. Buvo sukurtos naujos daugiašalės ir daugianacionalinės politikos formos, o su jomis radosi saviti kolektyvinio sprendimų priėmimo stiliai, būdingi vyriausybėms, tarptautinėms vyriausybinėms institucijoms (TVO) ir plačiam spektrui transnacionalinių spaudimo grupių ir tarptautinių nevyriausybinių organizacijų (TNVO). 1909 m. buvo 37 TVO ir 176 TNVO, o 1989 m. buvo beveik 300 TVO ir 4624 TNVO. Devynioliktojo amžiaus viduryje per metus vykdavo dvi ar trys TVO remiamos konferencijos ar kongresai; šiandien jų kasmet būna apie 4000 (žr. Zacher, 1993). Šiame fone Pasaulio viršūnių susitikimo Rio de Žaneiro 1992 m. birželį arba Moterų konferencijos Pekine 1995 m. rugpjūtį dalyvių spektras ir įvairovė gali neatrodyti tokie nuostabūs, kaip kad iš pradžių skatino manyti pačios šios progos.

2. Tarp plataus tarptautinių agentūrų ir organizacijų spektro yra tokių, kurioms pirmiausia rūpėjo techniniai klausimai: Pasaulinė pašto

sąjunga, Tarptautinė telekomunikacijų sąjunga, Pasaulinė meteorologijos organizacija ir daugybė kitų darinių. Šios įstaigos paprastai dirbo efektyviai ir nebuvo vertinamos kontroversiškai, tad jos dažniausiai praplėsdavo atskirų nacionalinių valstybių teikiamas paslaugas (Burnheim, 1986, p. 222). Kadangi jų uždaviniai buvo griežtai apibrėžti, jos nebuvo itin svarbios politiniu požiūriu. Priešingame poliuje yra tokios organizacijos kaip Pasaulio Bankas, Tarptautinis Valiutos Fondas, Jungtinių tautų Švietimo, mokslo ir kultūros organizacija (UNESCO) ir Jungtinės Tautos (JT). Kadangi šie dariniai sprendžia svarbesnius taisyklių rengimo ir išteklių tvarkymo bei skirstymo klausimus, jie vertinami labai prieštaringai ir yra supolitinti. Kitaip negu mažesnės, iš esmės techninės įstaigos, šios organizacijos yra nuolatinio konflikto dėl politikos kontrolės centre (Burnheim, 1986, p. 220ff). Nors šios įstaigos paprastai veikia skirtingais būdais, jos visos daugelį metų gavo naudos iš tam tikro „autoriteto įtvirtinimo", kuris buvo susijęs su tam tikromis nepaprastai svarbiomis galiomis kištis. TVF operacijos yra įdomus atvejis. Kadangi TVF įgyvendina konkrečią ekonominę politiką, jis, duodamas paskolą vyriausybei, gali pareikalauti, kad ši sumažintų valstybės išlaidas, nuvertintų savo valiutą ir apkarpytų subsidijuojamas gerovės programas. Reikia turėti omenyje, kad TVF įsikiša paprastai prašant vyriausybei arba konkrečioms politinėms valstybės institucijoms, ir dažnai tai galima pripažįstant, jog yra minimali erdvė nepriklausomai nacionalinei politikai; todėl tokio kišimosi negalima tiesmukiškai interpretuoti kaip grėsmės suverenitetui. Vis dėlto atsirado stebėtina įtampa tarp suverenios valstybės – jos pagrindas yra nacionalinė politika ir politinės institucijos – idėjos ir sprendimų priėmimo tarptautiniu lygiu pobūdžio. Pastarasis kelia rimtų klausimų dėl sąlygų, kuriomis bendruomenė gali lemti savo politiką ir jos kryptis, turint omenyje tarptautinės ekonominės tvarkos ir tokių įstaigų kaip TVF taisyklių primetamus suvaržymus.

3. ES yra kitas svarbus tarptautinių organizacijų keliamų problemų pavyzdys. Tačiau jos reikšmė galbūt didesnė negu bet kurios kitos tarptautinės organizacijos, nes ji turi teisę kurti įstatymus, kurie gali būti taikomi valstybėms narėms; labiau negu bet kuri kita tarptautinė įstaiga ji pateisina etiketę „tariamai viršnacionalinė". Tarp ES institucijų Mi-

nistrų Tarybai priklauso ypatinga vieta, nes ji disponuoja galingomis teisinėmis priemonėmis (pirmiausia „taisyklėmis", „direktyvomis" ir „sprendimais"), kurios padeda jai kurti ir įgyvendinti politiką. Iš visų šių priemonių labiausiai įsidėmėtinos „taisyklės", nes jos turi įstatymo statusą nepaisant visų tolesnių valstybių narių derybų arba veiksmų. Vadinasi, ES valstybės narės nebėra vieninteliai valdžios centrai jų teritorijose (žr. Hoffman, 1982; Wallace, 1994). Kita vertus, svarbu atsiminti, kad ES įgijo galią valstybėms narėms „savanoriškai atsisakant" kai kurių savo suvereniteto aspektų. Žinoma, šis „atsisakymas" iš tikrųjų padėjo išlikti europietiškai nacionalinei valstybei, nes per pirmuosius tris dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo dominavo JAV ir prasidėjo smarki ekonominė konkurencija su daugeliu Ramiojo vandenyno baseinui priklausančių Azijos šalių. Trumpai sakant, ES, kaip ir daug kitų tarptautinių organizacijų, ir suteikia galimybių, ir varžo. Jai priklausančios valstybės tebeturi galutinę ir lemiamą galią daugelyje jų vidaus ir užsienio reikalų sričių, o pati ES, atrodo, padidino jų galimybes rinktis kai kuriose iš šių sričių. Tačiau pačioje ES suverenitetas dabar taip pat aiškiai padalytas: bet kuri suvereniteto samprata, kuri grindžiama prielaida, kad jis yra nedaloma, neribota, išimtinė ir amžina valstybinės valdžios forma, kurią įkūnija atskira valstybė, jau yra atgyvenusi.

4. Visi šie pokyčiai paskatino pereiti nuo tarptautinės „aukštosios politikos" sistemos, kurios centras yra tik valstybė, prie naujų ir novatoriškų geovaldymo formų. Galbūt įdomiausių pavyzdžių duoda pats suverenios valstybės idėjos pagrindas – nacionalinė saugumo ir gynybos politika. Milžiniškos išlaidos, technologiniai reikalavimai ir vidinė gynybos našta prisideda prie to, kad stiprėja daugiašalės ir kolektyvinės gynybos sistemos bei tarptautinis karinis bendradarbiavimas ir koordinavimas. Vis glaudesni technologiniai valstybių ryšiai dabar meta iššūkį pačiai nacionalinio saugumo ir nacionalinio ginklavimosi idėjai. Šiandien kai kurios pažangiausios pasaulyje ginklų sistemos, pavyzdžiui, naikintuvai, kuriami iš daugelyje šalių gaminamų komponentų[6]. Karinė technologija globalizavosi, o tai susiję su gyny-

[6] Esu dėkingas Anthony McGrew už daugelį įdomių diskusijų šiuo klausimu.

bos pramonės transnacionalizavimu. Dėl masinio naikinimo ginklų plitimo visos valstybė darosi nesaugios, o pati „draugų" ir „priešų" samprata tapo problemiška.

Trečiasis atotrūkis: tarptautinė teisė

Tarptautinės teisės plėtra sukūrė individų, vyriausybių ir nevyriausybinių organizacijų priklausomybę nuo naujų teisinio reguliavimo sistemų. Tarptautinė teisė įtvirtino galias ir suvaržymus, teises ir pareigas, kurie laikomi svarbesniais negu nacionalinių valstybių pretenzijos ir kurie turi toli siekiančių padarinių – net jeigu šios teisės nepalaikytų institucijos, disponuojančios galiomis ją įgyvendinti prievarta.

1. Yra dvi teisinės normos, kurios, kaip buvo manoma, nuo pat tarptautinės bendruomenės užuomazgų palaikė nacionalinį suverenitetą: tai „nepavaldumas jurisdikcijai" ir „valstybės įstaigų nepavaldumas". Pirmoji norma nustato, kad „jokia valstybė negali būti patraukta į kitos valstybės teismus už suvereniai atliktus veiksmus"; o antroji skelbia, kad „jeigu asmuo pažeidžia kitos valstybės įstatymą veikdamas kaip savo šalies įgaliotinis ir turėtų stoti prieš tos šalies teismus, jis neturi būti laikomas „kaltu", nes veikė ne kaip privatus asmuo, bet kaip valstybės atstovas" (Cassese, 1988, p. 150–151). Šių normų taikymo tikslas yra apsaugoti vyriausybės autonomiją visuose užsienio politikos reikaluose ir neleisti vidaus teismams spręsti apie užsienio valstybių elgesį (darant prielaidą, kad to nebus leidžiama daryti visur ir visiems vidaus teismams). Tradiciškai viskas baigdavosi tuo, kad vyriausybėms buvo leidžiama siekti savo interesų, kuriuos varžė tik „politikos menas". Tačiau pažymėtina, kad šiais tarptautiniu mastu pripažintais teisiniais suvereniteto kertiniais stulpais buvo vis labiau abejojama Vakarų teismuose. Ir nors nacionalinis suverenitetas dažniausiai laimėdavo, kai būdavo išbandomas, įtampa tarp nacionalinio suvereniteto ir tarptautinės teisės dabar ryški ir anaiptol neaišku, kaip ji bus įveikta.

2. Iš visų pokario metais priimtų tarptautinių teisių deklaracijų itin įsidėmėtina Europos Žmogaus teisių ir pamatinių laisvių apsaugos konvencija (1950). Kaip ryškus kontrastas JT Visuotinei žmogaus teisių deklaracijai (1948) ir vėlesnėms JT teisių konvencijoms, Europos iniciaty-

va, kaip rodo jos preambulė, siekė „imtis pirmųjų žingsnių *kolektyviai įtvirtinti* kai kurias JT Deklaracijos teises (kursyvas mūsų. – *D. H.*). Europos iniciatyva buvo mėginama įgyvendinti nuostabiausią ir radikaliausią teisinę naujovę – naujovę, kuri iš principo leistų pavieniams piliečiams kelti bylas jų pačių vyriausybėms. Europos šalys dabar pripažino Konvencijos (neprivalomą) straipsnį, leidžiantį piliečiams tiesiogiai kreiptis į Europos Žmogaus teisių komisiją, kuri gali perduoti bylas Europos Ministrų Tarybos Komitetui, o po to (pritarus Tarybos dviejų trečdalių daugumai) – Europos žmogaus teisių teismui. Nors sistema toli gražu nėra paprasta ir daugeliu atžvilgių yra problemiška, ji nebeleidžia valstybei „laisvai elgtis su savo piliečiais kaip jai patinka" (Caportorti, 1983, p. 977).

3. Kitas atotrūkio tarp priklausomybės nacionalinei bendruomenei – pilietybės, kuri tradiciškai suteikia individui teises ir pareigas, – idėjos ir naujų laisvių ir įpareigojimų kūrimo tarptautinėje teisėje pavyzdys yra tarptautinio Niurnbergo tribunolo rezultatai. Pirmą kartą istorijoje tribunolas pripažino, kad tais atvejais, kai kyla konfliktas tarp *tarptautinių normų*, saugančių pamatines humanitarines vertybes, ir *valstybės įstatymų*, kiekvienas asmuo privalo nepaisyti valstybės įstatymų (išskyrus atvejus, kai nėra „moralinio pasirinkimo" galimybės) (Cassese, 1988, p. 132). Niurnbergo tribunolas sukūrė teisinį pagrindą iš esmės pakeisti šiuolaikinės valstybės teisinę orientaciją, nes naujos normos kvestionavo karinės drausmės principą ir neigė nacionalinį suverenitetą vienoje iš jautriausių sričių – hierarchinių kariuomenės santykių srityje.

4. Tarptautinė teisė yra „milžiniškas ir kintantis normų ir tariamų normų kodeksas", nustatantis koegzistavimo ir bendradarbiavimo pagrindą tarptautinėje plotmėje. Tradiciškai tarptautinė teisė apibrėžė ir palaikė suverenių valstybių bendrijos idėją kaip žmonijos politinės organizacijos „aukščiausią normatyvinį principą" (Bull, 1977, p. 140ff). Pastaraisiais dešimtmečiais buvo ginčijamasi dėl tarptautinės teisės turinio, apimties ir šaltinio. Nuomonė pasikeitė ir dabar prieštaraujama doktrinai, kad tarptautinė teisė yra ir turi būti „tik ir be išimties tarpvalstybinė teisė" (žr. Oppenheim, 1905, 1 sk.). Šios naujovės prielaida – tai konfliktas tarp valstybių sistemą ginančių teiginių ir teiginių, ginančių alternatyvų organizuojantį pasaulinės tvarkos principą – galiausiai

transnacionalinę arba kosmopolitinę bendruomenę. Tačiau šis konfliktas anaiptol neišspręstas, o daugelis vėl prasidėjusių nacionalistinių kovų rodo, kad teiginiai, kuriais stengiamasi pagrįsti naują pasaulinės tvarkos principą, gali atrodyti bent jau skuboti.

Ketvirtasis atotrūkis: kultūra ir aplinka

Yra dar vienas atotrūkis tarp valstybės kaip autonomiško kultūros centro, sugebančio palaikyti nacionalinį tapatumą ir garantuoti saugią aplinką savo žmonėms, idėjos ir tarpusavyje susijusių pokyčių žiniasklaidoje ir aplinkosaugos jėgų srityse.

1. Duomenys apie globalizaciją žiniasklaidos ir kultūros srityse yra sudėtingi ir nepatikimi. Dar reikia daug tyrinėjimų (žr. J.B.Thompson, 1995, 5 sk.). Vis dėlto galima nurodyti gana daug naujų nuostabių permainų. Anglų kalba paplito kaip dominuojanti elito kultūrų kalba visame pasaulyje: dabar ji yra dominuojanti verslo, kompiuterijos, teisės, mokslo ir politikos kalba. Telekomunikacijos buvo internacionalizuotos ir globalizuotos nepaprastai greitai: nuo 1983 iki 1994 m. tarptautinių telefoninių pokalbių srautas išaugo daugiau negu keturis kartus; masiškai išsiplėtė transnacionaliniai kabeliniai tinklai; įvyko proveržis palydovinio ryšio srityje; o Internetas padėjo nepaprastai sustiprinti tiesioginės ir tarpinės komunikacijos infrastruktūrą valstybėse ir tarp jų. Be to, susiformavo dideli daugianacionaliniai žiniasklaidos konglomeratai, tokie kaip Murdocho imperija, *Viacom* ir *Paramount*. Maža to, nepaprastai paplito turizmas. Pavyzdžiui, 1960 m. buvo 70 milijonų tarptautinių turistų, o 1994 m. jų buvo 455 milijonai. Panašios tendencijos matyti televizijoje ir kino srityje: 60–90 procentų kasų pajamų Europoje gaunama iš užsienio filmų (nors reikia pasakyti, tai daugiausia Amerikos dominavimo istorija).

2. Nereikia manyti, kad kuris nors iš anksčiau pateiktų pavyzdžių arba bendras analogiškų atvejų poveikis reiškia, jog formuojasi vienintelė globali, žiniasklaidos vadovaujama kultūra – toli gražu ne. Tačiau iš tikrųjų visos šios tendencijos kartu reiškia, kad daug naujų komunikacijos ir žiniasklaidos formų klajoja valstybėse ir tarp jų, naujais būdais susiedamos tautas ir žmones. Vadinasi, nacionalinių politinių ly-

derių galimybės palaikyti nacionalinę kultūrą sumažėjo. Pavyzdžiui, Kinija stengėsi varžyti galimybes naudotis Internetu, bet įsitikino, kad faktiškai tai neįmanoma.

3. Tačiau aplinkosaugos problemos ir jos metami iššūkiai yra aiškiausi ir atšiauriausi žmonių organizacijos ir veiklos globalinių permainų pavyzdžiai, itin rimtai skatinantys abejoti nacionalinės valstybės ir į valstybę orientuotos demokratinės politikos efektyvumu. Aktualios trejopo tipo problemos:

(a) pirmosios yra bendros problemos, apimančios visuotinai bendrus dalykus, t.y. pamatinius ekosistemos elementus. Bendrų aplinkos elementų aiškiausi pavyzdžiai yra atmosfera, klimato sistema ir vandenynai bei jūros; o vieni iš fundamentaliausių iššūkių čia yra globalinis atšilimas, ozono sluoksnio nykimas ir visuotinis šių elementų teršimas;

(b) antrajai globalinių aplinkos apsaugos problemų kategorijai priskirtini tarpusavyje susiję demografinės plėtros ir išteklių vartojimo keliami iššūkiai. Labai svarbūs šios kategorijos problemų pavyzdžiai – bioįvairovės išsaugojimo klausimai ir pavojus išnykti kai kurioms rūšims;

(c) trečioji problemų kategorija – tai tokia sienų nepaisanti tarša kaip rūgštiniai lietūs arba upių taršalai. Dramatiškesnių pavyzdžių duoda atominių jėgainių statymo vietos ir veikimas, pavyzdžiui, Černobylio atvejis.

4. Reaguojant į vis didėjančias aplinkos apsaugos problemas ir gaubiantį jas viešumą, prasidėjo su tuo susijęs kultūrinės ir politinės globalizacijos procesas, kurį iliustruoja keli pavyzdžiai: naujų kultūrinių, mokslinių ir intelektualinių tinklų sukūrimas; naujų gamtosauginių sąjūdžių, turinčių transnacionalinę organizaciją ir transnacionalinius interesus susiformavimas; naujų institucijų ir konvencijų, tokių, dėl kurių sutarta 1992 m. pasaulio viršūnių susitikime Brazilijoje, atsiradimas. Žinoma, ne visos aplinkosauginės problemos yra globalinės. Tokia išvada būtų visiškai klaidinga. Bet fizinės ir gamtinės sąlygos – aplinkosauginių problemų mastas ir aktualumas, – darančios įtaką žmonijos padėčiai apskritai, nuostabiai pasikeitė.

Apibendrinimas: demokratija ir globalinė sistema

Tarptautinė tvarka, o su ja ir nacionalinės valstybės vaidmuo, keičiasi. Nors sudėtingas globalinių tarpusavio ryšių modelis seniai buvo akivaizdus, beveik nėra abejonių, kad pastaruoju metu šalių vidaus veikla toliau „internacionalizavosi", o tarptautiniu lygiu priimama vis daugiau sprendimų (Kaiser, 1972, p. 370). Turimi duomenys tikrai patvirtina, kad tarptautiniai ir transnacionaliniai santykiai pakeitė šiuolaikinės suverenios valstybės galias. Globaliniai procesai toli nustūmė politiką nuo veiklos, kuri daugiausia sukasi aplink valstybinius ir tarpvalstybinius interesus.

Anksčiau apibūdinti „atotrūkiai" atskleidžia daugybę jėgų, kurios susijungia ir varžo vyriausybių ir valstybių veikimo laisvę ištrindamos vidaus politikos ribas, keisdamos politinių sprendimų priėmimo sąlygas bei organizacinį nacionalinių valstybių kontekstą, teisinį vyriausybių valdymo pagrindą ir ištrindamos pačių nacionalinių valstybių atsakomybės ir atskaitomybės kriterijus. Jau vien šių procesų pakanka pagrįsti teiginiui, kad vis sudėtingesnė tarptautinė sistema varžo valstybių autonomiją (keisdama politikos išlaidų ir naudos balansą) ir vis labiau kėsinasi į jų suverenitetą. Griaunamos visos suvereniteto sampratos, kurios interpretuoja jį kaip neribotą ir nedalomą valstybinės valdžios formą. Patį suverenitetą šiandien jau reikia suprasti kaip išskaidytą tarp daugelio įstaigų – nacionalinių, regioninių ir tarptautinių – ir apribotą dėl paties šio pliuralizmo pobūdžio.

Modernioji – liberali ir radikali – suverenios demokratinės valstybės teorija suponuoja teisėtai save valdančios ir savo likimą lemiančios bendruomenės idėją. Pamatinį iššūkį šiai idėjai meta globalinių tarpusavio ryšių modelis ir problemos, kurias turi spręsti šiuolaikinė valstybė. Vyriausybių veiksmai, sprendimai ir politika jokiu būdu „neprogramuojami" vien nacionalinės bendruomenės lygiu, kaip ir ne vien vyriausybės sprendžia, kas yra teisinga ar tinkama jų piliečiams (Offe, 1985, p. 283–284). Demokratijos reikšmę ir, konkrečiai, demokratinės autonomijos modelį reikia iš naujo interpretuoti atsižvelgiant į daugybę tarpusavyje susijusių lokalinių, regioninių ir globalinių struktūrų ir procesų. Nors tariama šiuolaikinės sąveikos tinklų kaita skatina daryti klaidingą išvadą, kad šiandien nėra aiškių politines bendruomenes dalijančių ar atskiriančių „sienų", jas per tam tikrą laiką sukūrė gausūs są-

veikos tinklai ir galios sistemos. Vadinasi, keliami klausimai, koks bus politinės bendruomenės idėjos likimas ir kur bus demokratiškai formuluojamas politinis gėris. Jeigu pagrindinis politinio diskurso veikėjas, ar jis būtų asmuo, grupė ar bendrija, yra įstrigęs susiraizgiusių jėgų, tendencijų ir bendruomenių– vidaus, tarptautinių ir transnacionalinių – tinkle, tai klausimas, kur yra tikrieji politikos „namai", ir ypač klausimas, koks yra tinkamas demokratinės autonomijos modelis, darosi keblus.

Iš naujo apmąstant demokratiją globalesnei epochai: kosmopolitinis modelis

Šiandien esame ant pamatinių permainų slenksčio. Viena vertus, yra aiškios tendencijos, kurios jungdamosi daug kur silpnina demokratiją ir atskaitomybę nacionalinėje valstybėje. Egzistuoja aiškus scenarijus, pasak kurio, galia toliau koncentruosis daugianacionalinio kapitalo (gamybinio ir finansinio) pagrindu, susiklostys nauja svarbiausių valstybių vykdomosios galios sankloda ir didės G7 grupės įtaka[7]. Šios grupės 1995 m. birželį Halifaxe iškelti siūlymai atspindi šias tendencijas; juk šios šalys stengiasi pasiūlyti naujų valdymo formų, skatinančių pertvarkyti JT, o tai padarius padidėtų OECD (Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos) šalių ir ypač G7 įtaka globaliniams reikalams. Tokios iniciatyvos padidintų geopolitiškai dominuojančių valstybių reguliuojamąsias galias, bet tai įvyktų mažėjančio demokratijos efektyvumo ir siaurėjančio jos masto šiose šalyse ir už jų kaina.

Kita vertus, galima formuluoti alternatyvas tokiai padėčiai gilinant ir plečiant demokratiją valstybėse, regionuose ir globaliniuose tinkluose. Tokį procesą galima vadinti demokratinės autonomijos įtvirtinimu kosmopolitiniu pagrindu – trumpai tariant, „kosmopolitine demokratija". Tai reikalautų regioniniu ir globaliniu lygiu stiprinti administracinius gebėjimus ir gausinti nepriklausomus politinius išteklius, kurie būtinai privalėtų papildyti vietose ir nacionalinėse valstybėse sukaup-

[7] G7 (Septynių grupei) priklauso JAV, Kanada, Britanija, Prancūzija, Vokietija, Italija ir Japonija.

tus gebėjimus ir išteklius. Svarstytina problema būtų ta, kaip stiprinti tokių regioninių institucijų kaip ES administracinius gebėjimus bei atskaitomybę ir tobulinti pačios JT sistemos administracinius gebėjimus ir atskaitomybės formas. Kosmopolitinė demokratija neverstų mažinti valstybės galimybių *per se* visame pasaulyje. Veikiau regioniniu ir globaliniu lygiu būtų siekiama įtvirtinti ir tobulinti demokratines institucijas, kurios būtinai privalėtų papildyti analogiškas nacionalinės valstybės institucijas. Ši demokratijos samprata reiškia, kad ir toliau pripažįstama nacionalinių valstybių reikšmė ir kartu ginamas valdymo lygmuo, ribojantis nacionalinį suverenumą.

Argumentai už kosmopolitinę demokratiją yra raginimas kurti naujas politines institucijas, kurios koegzistuotų su valstybių sistema, bet užgožtų valstybes aiškiai apibrėžtose veiklos srityse, kuriose ši veikla turi akivaizdžius transnacionalinius ir tarptautinius padarinius (šis argumentas plėtojamas Held, 1995, 10 sk.). Be to, svarstytina ne tik tai, kaip formaliai įkurti naujas demokratines institucijas, bet ir tai, kaip iš principo sukurti plačias galimybes dalyvauti piliečiams, kai priimami regioninio ir globalinio lygio sprendimai. Kaip reikia suprasti šią demokratijos koncepciją? Nagrinėjant šį klausimą, reikia prisiminti ankstesnius argumentus apie būtinybę suvokti demokratiją kaip dvilypį procesą ir kartu iš naujo įvertinti, kokia tikroji šio proceso taikymo sritis (žr. p. 359–369). Juk jeigu šio skyriaus argumentai teisingi, tai demokratija turi tapti ne tik nacionaliniu, bet ir transnacionaliniu reikalu norint ją įgyvendinti tiek geografiškai ribotoje teritorijoje, tiek platesnėje tarptautinėje bendruomenėje. Trumpai sakant, šiandien demokratijos galimybę reikia sieti su besiplečiančia demokratinių institucijų ir įstaigų sistema.

Iškyla du su tuo susiję aiškūs reikalavimai: pirma, taip pertvarkyti atskaitomybės sistemų teritorines ribas, kad problemos, kurių negali spręsti nacionalinė valstybė – monetarinio valdymo aspektai, aplinkosaugos klausimai, saugumo elementai, naujos komunikacijos formos – galėtų būti geriau demokratiškai sprendžiamos; ir, antra, iš naujo išanalizuoti regioninių ir globalinių reguliuojančių ir funkcinių įstaigų vaidmenį ir vietą, kad jos galėtų nuosekliau ir naudingiau rūpintis viešaisiais reikalais. Norint išsiaiškinti, kokiu pagrindu galima patenkinti šiuos reikalavimus, reikia analizuoti kai kuriuos institucinius kosmopolitinio modelio komponentus.

Pirmiausia kosmopolitinis modelis numato regioninių parlamentų (pavyzdžiui, Lotynų Amerikoje ir Azijoje) sukūrimą ir tokių darinių vaidmens sustiprinimą ten, kur jie egzistuoja (Europos parlamentas), jeigu norima, kad jų sprendimus būtų pradėta iš principo pripažinti kaip teisėtus nepriklausomus regioninio ir tarptautinio reguliavimo šaltinius. Be šitokių permainų, modelis numato galimybę rengti visuotinius referendumus, kuriuose dalyvautų tautos ir nacionalinės valstybės, o kas dalyvautų tokiuose referendumuose, priklausytų nuo kontroversiškai vertinamų transnacionalinių problemų pobūdžio ir masto. Be to, būtų svarbu padaryti tarptautinių vyriausybinių organizacijų veiklą viešesnę ir sudemokratinti tarptautinius „funkcinius" darinius (galbūt sukuriant renkamas priežiūros tarybas, kurios iš dalies statistiškai atstovautų savo rinkėjams).

Ranka rankon su šiomis permainomis kosmopolitinis demokratijos modelis numatytų įtvirtinti pluoštą teisių ir pareigų, tarp jų – pilietines, politines, ekonomines ir socialines teises ir įpareigojimus, kad demokratinis sprendimų priėmimas vyktų tinkama forma ir būtų adekvataus masto (žr. 9 sk.). Todėl reikia, kad šios teisės ir pareigos būtų įtvirtintos parlamentų ir asamblėjų konstitucijose (nacionaliniu ir tarptautiniu lygiu) ir kad tarptautinių teismų įtaka būtų išplėsta taip, jog grupės ir individai turėtų efektyvių priemonių kelti bylas politinėms valdžioms ir reikalauti iš jų įtvirtinti ir įgyvendinti pagrindines teises tiek politinių susivienijimų viduje, tiek už jų ribų.

Galų gale tikslas būtų sukurti autoritetingą visų demokratinių valstybių ir visuomenių asamblėją – reformuotas JT arba jas papildantį darinį. Dabartinė JT sąranga derina du prieštaringus atstovavimo principus: visų šalių lygybę (viena šalis – vienas balsas Generalinėje Asamblėjoje) ir pagarbą geopolitinei jėgai (speciali veto teisė Saugumo Tarybos šalims, turinčioms arba turėjusioms supervalstybės statusą). Autoritetinga visų demokratinių valstybių ir visuomenių asamblėja (kartu su veto sistemos ir kolektyvinio saugumo organizacijos pakeitimais) siektų be išlygų demokratinio atstovavimo principus iškelti aukščiau supervalstybių politikos principų. Žinoma, susitarti dėl tarptautinės demokratinės asamblėjos atskaitos taškų ir jos organizacinės struktūros būtų, švelniai sakant, sunku. Tarp būsimų sunkumų būtų asamblėjos atstovaujamąjį pagrindą nustatančios normos: viena šalis – vienas bal-

sas? Ar atstovų skaičius turėtų priklausyti nuo gyventojų skaičiaus? Ar galėtų būti atstovaujamos svarbiausios tarptautinės funkcinės organizacijos? Bet jeigu pavyktų susitarti dėl naujos asamblėjos veikimo taisyklių – pavyzdžiui, jas įtvirtinti tarptautinėje konstitucinėje konvencijoje – ji galėtų tapti autoritetingu tarptautiniu centru, kuriame būtų svarstomi ir nagrinėjami tokie aktualūs klausimai kaip maisto atsargos ir paskirstymas, besivystančių šalių skolos našta, kasdien pasaulyje cirkuliuojančių šimtų milijardų dolerių nestabilumas, globalinis atšilimas ir branduolinio bei cheminio karo pavojaus mažinimas.

Aišku, kad į naujos demokratinės tarptautinės asamblėjos idėją galima nukreipti laviną panašioms schemoms taikomos kritikos. Ar ji turėtų dantis sprendimams įgyvendinti? Kaip būtų įtvirtinama demokratinė tarptautinė teisė? Ar būtų centralizuojamos policijos ir karinės pajėgos? Ir taip toliau. Šios abejonės yra reikšmingos. Bet daugelį jų galima išsklaidyti ir pašalinti. Pavyzdžiui, reikia pabrėžti, kad bet kuri globalinė įstatymų leidžiamoji institucija pirmiausia turi būti suprantama kaip „standartus nustatanti" institucija. Nors reikia skirti teisines priemones, kurios turėtų įstatymo statusą nepriklausomai nuo bet kokių tolesnių regiono, valstybės ar vietinės valdžios derybų arba veiksmų, ir priemones, dėl kurių reikėtų toliau tartis su šiomis valdžiomis, plataus pobūdžio rekomendacijų detalių įgyvendinimo klausimai turėtų būti sprendžiami neglobaliu valdymo lygiu[8]. Be to, teisės įgyvendinimo regioniniu ir globaliniu lygiu klausimas iš principo nėra neišsprendžiamas: tam tikra nacionalinių valstybių policijos ir armijos dalis (galbūt ilgainiui vis didesnė) galėtų būti „laikinai komandiruojama" naujai tarptautinei valdžiai ir įprastu būdu perduodama jos dispozicijon[9]. Būtų galima sugalvoti ir kaip įveikti galimą nerimą dėl to, kad „susitarimai be kardo tėra žodžiai" (Hobbes).

Vadinasi, kiek naujas „policinės priežiūros" formas pavyks susieti su tarptautine demokratine sistema, tiek turėsime svarių priežasčių manyti,

[8] ES teisėje įtvirtinta daug reikšmingų skirčių tarp teisinių priemonių ir įgyvendinimo būdų, kurias būtų naudinga apmąstyti šiame kontekste. Tačiau šiuos sudėtingus klausimus čia palieku neatsakytus.

[9] Arba, dar geriau, įgyvendinimo galimybes būtų galima padidinti sukuriant nuolatines pastovias pajėgas, tiesiogiai telkiamas iš visų šalių savanorių (Johansen, 1993).

kad bus sukurta nauja prievartinės valdžios ir atskaitomybės pusiausvyra. Jeigu tokia perspektyva skamba kaip fantazija, tai reikia pabrėžti, kad tik vaizduotėje galima manyti, jog šiandien įmanoma ginti demokratiją nepradedant svarstyti čia nagrinėjamų problemų spektro. Norint, kad atsirandanti nauja globalinė tvarka būtų demokratinė, šias problemas reikia svarstyti, nors, žinoma, jų detales reikės toliau tikslinti.

Iki šiol demokratijos istorija ir praktika buvo susijusios su lokalumo ir vietos (miesto-valstybės, bendruomenės, nacijos) idėja, tad ar tikėtina, kad jeigu ateities demokratija apskritai bus su kuo nors susijusi, ji bus susijusi tik su tarptautine arba globaline arena? Manau, kad daryti tokią išvadą reiškia klaidingai suprasti šiuolaikinės globalizacijos pobūdį ir čia plėtojamus argumentus. Globalizacija, ją apibūdinant pasiskolinta fraze, yra „dialektinis procesas": „lokali transformacija yra toks pat globalizacijos aspektas kaip ir šalutinis socialinių ryšių išsiplėtimas laike ir erdvėje" (Giddens, 1990, p. 64). Regioninei ir lokalinei autonomijai keliami nauji reikalavimai, kai grupės pasijunta esančios blaškomos globalinių jėgų ir netinkamų arba neefektyvių politinių režimų. Nors akivaizdu, jog tokios sąlygos kelia pavojų bei riziką, kad sustiprės sektantiška politika, tačiau siūlo ir naują galimybę vietos lygiu atkurti stiprią ir dalyvaujamąją demokratiją, kuri papildytų platesnės globalinės santvarkos svarstomąsias asamblėjas. Vadinasi, šios sąlygos pranašauja politinę santvarką, kurioje bus demokratiniai susivienijimai, miestai ir valstybės, taip pat regionai ir globaliniai tinklai. Tokioje santvarkoje autonomijos principas būtų įtvirtintas įvairiose valdžios vietose grandyse ir įvairiose erdvės dimensijose.

Pagrindiniai šios demokratijos sampratos bruožai išdėstyti IXb modelyje. Modelyje numatyta galimų transformacijų programa ir trumpalaikiai bei ilgalaikiai jos politiniai padariniai. Tačiau nenumatomas pasirinkimas „viskas arba nieko", o veikiau nurodoma galimų pokyčių kryptis ir aiškūs orientyrai.

Ar yra kokios nors politinės tendencijos, galinčios įteigti kosmopolitinės demokratijos galimybę? Impulsą įgyvendinti transnacionalines demokratines politines permainas galima įžvelgti daugelyje procesų ir jėgų: pavyzdžiui, tai būtų transnacionaliniai žaliųjų sąjūdžiai, keliantys tokius aiškius regioninius arba globalinius tikslus kaip gamtos išteklių ir aplinkos apsauga bei kova su ligomis ir sveikatingumo lygio prastėji-

mas; naujų valstybes ir asmenis liečiančių juridinių teisių ir pareigų formulavimas siejant tai su jėgos naudojimu, „bendru žmonijos paveldu", „globalinių bendrybių" apsauga ir žmogaus teisių gynimu; taip pat dvidešimtame amžiuje steigiamos ir gausėjančios tarptautinės institucijos – nuo JT ir jų agentūrų iki regioninių politinių tinklų ir organizacijų, – kurios koordinuoja transnacionalines jėgas ir pastangas spręsti problemas. Vadinasi, galima teigti, jog egzistuoja politinis pagrindas, leidžiantis kurti sistemiškesnę transnacionalinę demokratinę ateitį.

Apibendrinimas: IXb modelis
Kosmopolitinė demokratija

Pagrindimo principas (ai)

Stiprėjančių regioninių ir globalinių ryšių pasaulyje, kuriame akivaizdžiai atsiskleidžia „likimo bendrumas", autonomijos principą reikia įtvirtinti regioniniuose ir globaliniuose tinkluose bei nacionalinės ir vietinės politikos srityse

Pagrindiniai bruožai

Trumpalaikiai	*Ilgalaikiai*
Valstybė/valdymas	
Tokių pagrindinių JT valdymo institucijų kaip Saugumo Taryba reforma (suteikiant besivystančioms šalims svarų balsą ir galimybę veiksmingai dalyvauti priimant sprendimus)	Nauja teisių ir pareigų chartija, reguliuojanti įvairias politinės, socialinės ir ekonominės galios sritis
JT antrųjų rūmų įsteigimas (priėmus tarptautinę konstitucinę konvenciją)	Pasaulinis parlamentas (turintis ribotas galimybes rinkti mokesčius), susijęs su regionais, valstybėmis ir šalių regionais
Stiprėjantis politinis regionalizavimas (ES ir plečiamas toliau) ir transnacionalinių referendumų organizavimas	Politinių ir ekonominių interesų atskyrimas; valstybinis parlamentinių asamblėjų ir rinkimų finansavimas
Naujo tarptautinio žmogaus teisių teismo sukūrimas	Vieninga pasaulinė teisinė sistema, apimanti baudžiamosios ir civilinės teisės elementus
Veiksmingų, atskaitingų tarptautinių karinių pajėgų sukūrimas	Nuolatos vis daugiau nacionalinių valstybių turimos prievartos galios perduodama regioninėms ir pasaulinėms institucijoms

Ekonomika/pilietinė visuomenė

Pilietinės visuomenės organizaciją vis daugiau lemia nevalstybiniai, ne rinkos pagrindu daromi sprendimai	Pilietinėje visuomenėje kuriamos įvairios susireguliuojančios asociacijos ir grupės
Ekonomikoje sistemingai eksperimentuojama su įvairiomis demokratinėmis organizacijos formomis	Daugiasektorinė ekonomika ir nuosavybės bei valdymo formų įvairėjimas
Pažeidžiamiausi visuomenės sluoksniai aprūpinami ištekliais, kad galėtų ginti ir formuluoti savo interesus	Valstybiniai struktūriniai investicijų prioritetai nustatomi po visuotinio svarstymo ir vyriausybės sprendimu, bet gėrybes ir darbo jėgą toliau plačiai reguliuoja rinka

Bendrosios sąlygos

Toliau didėja regioniniai, tarptautiniai ir globaliniai išteklių srautai ir plečiasi sąveikos tinklai

Vis gausėja žmonių, pripažįstančių, kad politinės bendruomenės darosi vis labiau susijusios įvairiose gyvenimo srityse, tarp jų socialinėje, kultūrinėje, ekonominėje ir aplinkosauginėje srityse

Vis labiau suvokiamas visus saistantis „kolektyvinis likimas", reikalaujantis kolektyvinių demokratinių sprendimų – lokaliniu, nacionaliniu, regioniniu ir globaliniu lygiu

Vis labiau įtvirtinamos demokratinės teisės ir pareigos kuriant ir įgyvendinant nacionalinę, regioninę ir tarptautinę teisę

Vis didesnės valstybės karinės galios dalies perdavimas transnacionalinėms institucijoms siekiant galutinio tikslo – demilitarizacijos ir panaikinti karus tarp valstybių

Pastaba. Instituciniai kosmopolitinės demokratijos keliami reikalavimai ir svarbiausių reformos klausimų sudėtingumas čia aptariami tik bendriausiais bruožais. Plačiau apie tai žr. Archibugi and Held (1995) ir Held (1995).

Žinoma, būtų nepaprastai naivu įsivaizduoti, kad lengva sukurti šį politinį pagrindą. Kaip galima įtvirtinti demokratinės autonomijos modelį tarp valstybių, kai demokratija yra toks ginčijamas dalykas, yra iš esmės atviras klausimas. Politikos teoretikas čia yra tarsi advokatas, o prisiekusiųjų žiuri tikrai nėra. Neseniai prasiveržęs susidomėjimas demokratija reiškė tai, kad pernelyg dažnai demokratija buvo tapatina-

ma su liberaliąja demokratija, ir buvo manoma, kad demokratiją galima taikyti tik „valdymo reikalams" (jai neva nėra vietos ekonominėje ir socialinėje srityse). Taip pat buvo vadovaujamasi prielaida, kad tikroji demokratijos vieta yra nacionalinė valstybė. Suabejojus šiomis pradinėmis prielaidomis, trečioje šios knygos dalyje buvo stengiamasi pagrįsti naują politinės teorijos ir politinių svarstymų darbotvarkę. Aišku, pateikti naują darbotvarkę nereiškia pašalinti visų esminių ir ilgalaikių sunkumų, su kuriais susiduria demokratijos teorija ir praktika. Tačiau bent jau reikia tikėtis, kad buvo pateikti argumentai, skatinantys stiprinti ir plėsti demokratiją šalyse ir tarp jų – tai lemtingai svarbi tendencija norint, kad demokratija išlaikytų savo reikšmę, efektyvumą ir legitimumą per ateinančius šimtmečius.

PADĖKOS

Autorius ir leidėjai už leidimą skelbti anksčiau išleistus veikalus dėkingi šiems leidėjams:

Penguin Books Ltd už ištrauką iš: Aristotle, *The Politics*, vertė T. A.Sinclair, peržiūrėjo ir pakartotinai išleido Trevor J. Saunders (Penguin Classics, 1962, pataisytas leidimas – 1981), copyright © the Estate of T. A. Sinclair, 1962; copyright © Trevor J. Saunders, 1981.

J. M. Dent & Sons Ltd už ištrauką iš: Xenophon, 'History of Greece', in Cosmo Rodewald (ed.), *Democracy: Ideas and Realities*, 1974.

Forein Languages Press, Peking, už ištraukas iš: Marx, *The Civil War in France*, 1970.

Kelis šios knygos poskyrius sudaro pataisyti anksčiau skelbti straipsniai. Nors visų šių straipsnių turinys buvo smarkiai pakeistas ir išplėstas atsižvelgiant į šios knygos tikslus, originaliosios publikacijos yra šios:

'Central perspectives on the modern state.' In D. Held et al. (eds), *States and Societies*. Oxford: Martin Robertson, 1983, p. 1–55. Dalis šio straipsnio panaudota 3 skyriuje.

'Theories of the state: some competing claims' (su Joel Krieger). In S. Bornstein, D. Held and J. Kieger (eds), *The State in Capitalist Europe*. London: Allen and Unwin, 1984, p. 1–20. Adaptuota šio straipsnio versija sudaro dalį 6 skyriaus.

'Power and legitimacy in contemporary Britain'. In G. McLennan, D. Held and S. Hall, *State and Society in Contemporary Britain*. Cambridge: Polity Press, 1984, p. 299–369. Šio straipsnio dalys padėjo sustruktūrinti 7 skyrių.

'Liberalism, Marxism and democracy', *Theory and Society*, 22, 1993, p. 249–281. Šio straipsnio ištrauka pateikta 8 skyriuje.

'Socialism and the limits of state action' (su John Keane). In J. Curran (ed.), *The Future of the Left*. Cambridge: Polity Press, 1984, p. 170–181. Šiek tiek šio straipsnio medžiagos buvo panaudota rašant vieną 9 skyriaus poskyrį.

'Democracy, the nation-state and the global system', *Economy and Society*, 20(2), 1991, pp. 138–172; and in D. Held (ed.), *Political Theory Today*. Cambridge: Polity Press, 1991, p. 197–235. Šio straipsnio dalimis remtasi rašant 10 skyrių.

'Democracy and the new international order.' Iš pradžių jis buvo išspausdintas kaip Viešosios politikos tyrimo instituto brošiūra – London, 1993, p. 1–30. Šios brošiūros ištraukos sudaro 10 skyriaus paskutinįjį poskirsnį.

NUORODOS IR RINKTINĖ BIBLIOGRAFIJA

Abercrombie, N., Hill, S. and Turner, B. 1980: *The Dominant Ideology Thesis*. London: Allen and Unwin.

Adonis, A. and Mulgan, G. 1994: Back to Greece: the scope for direct democracy. *Demos*, 3.

Albrow, M. 1970: *Bureaucracy*. London: Pall Mall.

Almond, A. and Verba, S. 1963: *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Almond, A. and Verba, S. (eds) 1980: *The Civic Culture Revisited*. Boston: Little, Brown.

Anderson, P. 1983: *Imagined Communities*. London: Verso.

Anderson, P. 1974a: *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: New Left Books.

Anderson, P. 1974b: *Lineages of the Absolutist State*. London: New Left Books.

Andrewes, A. 1967: *The Greeks*. London: Hutchinson.

Annas, J. 1981: *An Introduction to Plato's Republic*. Oxford: Clarendon Press.

Anweiler, O. 1974: *The Soviets*. New York: Random House.

Aquinas, St Thomas: *De Regimine Principum*. In *Aquinas: Selected Political Writings*, ed. A. P. D'Entrèves. Oxford: Blackwell, 1948.

Archibugi, D. and Held, D. 1995: *Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order*. Cambridge: Polity Press.

Arendt, H. 1963: *On Revolution*. New York: Viking Press.

Aristotle: *The Politics*. Harmondsworth: Penguin, 1981. (Aristotelis. *Politika*, vertė M. Stročkis. – Vilnius: Pradai, 1997.)

Astell, M.: *Some Reflections upon Marriage*. Dunlin: 1730.

Augustine: *The City of God Against the Pagans*, 7 vols. London: Heinemann, 1957–1972.

Avineri, S. 1972: *Hegel's Theory of the Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bachrach, P. and Baratz, M.S. 1962: The two faces of power. *American Political Science Review*, 56 (4).

Baldwin, T. 1992: The territorial state. In H. Gross and T.R. Harrison (eds), *Cambridge Essays in Jurisprudence*. Oxford: Clarendon Press.

Ball T. 1988: *Transforming Political Discourse: Political Theory and Critical Conceptual History*. Oxford: Blackwell.

Barber, B. 1984: *Strong Democracy*. Berkeley, CA: University of California Press.

Barnett, A., Ellis, C. and Hirst P. 1993: *Debating the Constitution: New Perspectives on Constitutional Reform*. Cambridge: Polity Press.

Bauman, Z. 1991: *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.

Beer, S. 1969: *Modern British Politics*. London: Faber.

Beer, S. 1982: *Britain Against Itself*. London: Faber.

Beetham, D. 1981: Beyond liberal democracy. *Socialist Register*, 1981. London: Merlin Press.

Beetham, D. 1985: *Max Weber and the Theory of Modern Politics*. Cambridge: Polity Press.

Beetham, D. 1991: *The Legitimation of Power*. London: Macmillan.

Beetham, D. 1993: Liberal democracy and the limits of democratization. In D. Held (ed.), *Prospects for Democracy: North, South, East, West*. Cambridge: Polity Press.

Beetham, D. 1994: Conditions for democratic consolidation. *Review of African Political Economy*, 60.

Beitz, C. 1979: *Political Theory and International Relations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bellamy, R. 1996: The political form of the constitution: the separation of powers, rights and representative democracy. *Political Studies*, 44, special issue.

Benn, S. I. 1955: The uses of sovereignty. *Political Studies*, 3.

Bentham, J.: *The Works of Jeremy Bentham*, 11 vols, ed. Jeremy Bowring. Edinburgh: W. Tait, 1838–1843.

Bentham, J.: *Principles of the Civil Code*. In *The Works of Jeremy Bentham*, vol. I, ed. Jeremy Bowring. Edinburgh: W. Tait, 1833.

Bentham, J.: *Constitutional Code*, book I. In *The Works of Jeremy Bentham*, vol. IX, ed. Jeremy Bowring. Edinburgh: W. Tait, 1843.

Bentham, J.: *Fragment on Government*, ed. W. Harrison. Oxford: Blackwell, 1960.

Berelson, B. 1952: Democratic theory and public opinion. *Public Opinion Quarterly*, 16 (autumn).

Berelson, B., Lazarfeld, P. F. and McPhee, W. 1954: *Voting*. Chicago: University of Chicago Press.

Berlin, I. 1969: *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.

Bernal, M. 1987: *Black Athena*, vol. 1. London: Free Association Books.

Bobbio, N. 1987: *Which Socialism?* Cambridge: Polity Press.

Bobbio, N. 1989: *Democracy and Dictatorship*. Cambridge: Polity Press.

Bornstein, S., Held, D. and Krieger, J. (eds) 1984: *The State in Capitalist Europe*. London: Allen and Unwin.

Bottomore, T. 1985: *Theories of Modern Capitalism*. London: Allen and Unwin.

Bradley, H. 1995: *Fractured Identities*. Cambridge: Polity Press.

Brittan, S. 1975: The economic contradictions of democracy. *British Journal of Political Science*, 5 (1).

Brittan, S. 1977: Can democracy manage an economy? In R. Skidelsky (ed.), *The End of the Keynesian Era*. Oxford: Martin Robertson.

Brown, R. and Scase, R. (eds) 1991: *Poor Work*. Buckingham: Open University Press.

Budge, I. 1993: Direct democracy: setting appropriate terms of debate. In D. Held (ed.), *Prospects for Democracy: North, South, East, West*. Cambridge: Polity Press.

Budge, I. 1996: *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge: Polity Press.

Bull, H. 1977: *The Anarchical Society*. London: Macmillan.

Burnheim, J. 1985 *Is Democracy Possible?* Cambridge: Polity Press.

Burnheim, J. 1986: Democracy, the nation state and the world system. In D. Held and C. Pollitt (eds), *New Forms of Democracy*. London: Sage.

Butler, D. and Stokes, D. 1974: *Political Change in Britain*. London: Macmillan.

Callinicos, A. 1991: *The Revenge of History: Marxism and the East European Revolutions*. Cambridge: Polity Press.

Callinicos, A. 1993: Liberalism, marxism, and democracy: a response to David Held. *Theory and Society*, 22.

Campbell, A., Conoerse, P., Miller, W. and Stokes, D. 1960: *The American Voter*. New York: John Wiley.

Canovan, M. 1987: Republicanism. In D. Miller, J. Coleman, W. Connolly and A. Ryan (eds), *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*. Oxford: Blackwell.

Caportorti, F. 1983: Human rights: the hard road towards universality. In R. St J. Macdonald and D.M. Johnson (eds), *The Structure and Process of International Law*. The Hague: Martinus Nijhoff.

Cassese, A. 1986: *International Law in a Divided World*. Oxford: Clarendon Press.

Cassese, A. 1988: *Violence and Law in the Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

Cassese, A. 1991: Violence, war and the rule of law. In D. Held (ed.), *Political Theory Today*. Cambridge: Polity Press.

Chodorow, N. J. 1989: *Feminism and Psychoanalytic Theory*. Cambridge: Polity Press.

Cicero: *De Re Publica*, trans. G.H. Sabine and S.B. Smith as *On the Commonwealth*. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill, 1929.

Cliff, T. 1974: *State Capitalism in Russia*. London: Pluto.

Cohen, J. 1989: Deliberation and democratic legitimacy. In A. Hamlin and P. Pettit (eds), *The Good Polity: Normative Analysis of the State*. Oxford: Blackwell.

Cohen, J. and Rogers, J. 1983: *On Democracy*. New York: Penguin.

Cohen, J. and Rogers, J. 1995: *Associations and Democracy*. London: Verso.

Cohen, J. L. 1982: *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*. Oxford: Martin Robertson.

Cohen, J. L. and Arato, A. 1992: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.

Colletti, L. 1972: *From Rousseau to Lenin*. London: New Left Books.

Connoly, W. 1981: *Appearance and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cooper, R. J. 1986: *Economic Policy in an Interdependent World*. Cambridge: MIT Press.

Corcoran, P. E. 1983: The limits of democratic theory. In G. Duncan (ed.), *Democratic Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Coward, R. 1983: *Patriarchal Precedents: Sexuality and Social Relations*. London: Routledge and Kegan Paul.

Cox, R. W. 1987: *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*. New York: Columbia University Press.

Cranston, M. 1968: Introduction. In J.-J. Rousseau, *The Social Contract*. Harmondsworth: Penguin.

Crompton, R. 1993: *Class and Stratification*. Cambridge: Polity Press.

Crozier, M. 1964: *The Bureaucratic Phenomenon*. London: Tavistock.

Dahl R. A. 1956: *A Preface to Democratic Theory*. Chicago: University of Chicago Press.

Dahl R. A. 1957: The concept of power. *Behavioural Science*, 2(3).

Dahl R. A. 1961: *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven, CT: Yale University Press.

Dahl R. A. 1971: *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven, CT: Yale University Press.

Dahl R. A. 1978: Pluralism revisited. *Comparative Politics*, 10(2).

Dahl R. A. 1979: Procedural democracy. In P. Laslett and J. Fishkin (eds), *Philosophy, Politics and Society*. Fifth series. New Haven, CT: Yale University Press.

Dahl R. A. 1985: *A Preface to Economic Democracy*. Cambridge: Polity Press.

Dahl R. A. 1989: *Democracy and Its Critics*. New Haven, CT: Yale University Press.

Devine, F. 1993: *Affluent Workers Revisited*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Devine, P. 1988: *Democracy and Economic Planning*. Cambridge: Polity Press.

Dickenson, D. 1997: *Property, Women and Politics: Subjects or Objects?* Cambridge: Polity Press.

Dominelli, L. 1991: *Women Across Continents.* Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaft.

Draper, H. 1977: *Karl Marx's Theory of Revolution,* vol. I. New York: Monthly Review Press.

Duncan, G. 1971: *Marx and Mill.* Cambridge: Cambridge University Press.

Duncan, G. and Lukes, S. 1963: The new Democracy. In S. Lukes (ed.), *Essays in Social Theory.* London: Macmillan.

Dunn, J. 1969: *The Political Thought of John Locke.* Cambridge: Cambridge University Press.

Dunn, J. 1979: *Western Political Theory in the Face of the Future.* Cambridge: Cambridge University Press.

Dunn, J. 1980: *Political Obligation in its Historical Context: Essays in Political Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

Dunn, J. 1990: *Interpreting Political Responsibility.* Cambridge: Polity Press.

Dunn, J. (ed.) 1992: *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993.* Oxford: Oxford University Press.

Duverger, M. 1974: *Modern Democracies: Economic Power versus Political Power.* Illinois: Dryden Press.

Eisenstein, Z. R. 1980: *The Radical Future of Liberal Feminism.* New York: Longman.

Elster, J. 1976: Some conceptual problems in political theory. In B. Barry (ed.), *Power and Political Theory.* London: John Wiley.

Engels, F.: Letter to A. Bebel, March 1875. In K. Marx and F. Engels, *Selected Works.* New York: International Publishers, 1968.

Engels, F.: *The Origins of the Family, Private Property, and the State.* New York: International Publishers, 1972. (*Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė* // Marksas, K. ir Engelsas F. *Rinktiniai raštai,* T. 1. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1949, p. 152–294.)

Falk, R. 1969: The interplay of Westphalian and Charter conceptions of the international legal order. In R. Falk and C. Black (eds), *The Future of the International Legal Order,* vol. 1. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Falk, R. 1975: *A Study of Future Worlds.* New York: Free Press.

Farrar, C. 1992: Ancient Greek political theory as a response to democracy. In J. Dunn (ed.), *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993.* Oxford: Oxford University Press.

Featherstone, M. 1991: *The Body, Social Processes and Cultural Theory.* London: Sage.

Figgis, N. J. 1913: *Churches in the Modern State.* London: Longman, Green.

Fine, B. and Harris, L. 1979: *Rereading Capital.* London: Macmillan.

Finley, M. I. 1963: *The Ancient Greeks.* Harmondsworth: Penguin.
Finley, M. I. 1972. Introduction. In Thucydides, *The Peloponnesian War.* Harmondsworth: Penguin.
Finley, M. I. 1973a: *The Ancient Economy.* London: Chatto and Windus.
Finley, M. I. 1973b: *Democracy Ancient and Modern.* London: Chatto and Windus.
Finley, M. I. 1975: *The Use and Abuse of History.* London: Chatto and Windus.
Finley, M. I. 1983: *Politics in the Ancient World.* Cambridge: Cambridge University Press.
Fishkin, J. 1991: *Democracy and Deliberation.* New Haven, CT: Yale University Press.
Foucault, M. 1977: *Discipline and Punish.* London: Allen Lane.
Frankel, B. 1979: On the state of the state: Marxist theories of the state after Leninism. *Theory and Society, 7* (1–2).
Franklin, J.H. 1978: *John Locke and the Theory of Sovereignty.* Cambridge: Cambridge University Press.
Frieden, J. 1991: Invested interests: the politics of national economic policies in a world of global finance. *International Organization,* 45 (4).
Friedman, J. 1989: The new consensus. Part 1: The Fukuyama thesis. *Critical Review* (3–4).
Fukuyama, F. 1989: The end of history? *National Interest,* 16.
Fukuyama, F. 1989/90: A reply to my critics. *National Interest,* 18.
Fukuyama, F. 1992: *The End of History and the Last Man.* London: Hamish Hamilton.
Fukuyama, F. 1995: *Trust.* London: Hamish Hamilton.
Gadamer, H.-G. 1975: *Truth and Method.* London: Sheed and Ward.
Galbraith, J. K. 1994: The good society. *Guardian,* 26 January.
Gamble, A. 1996: *Hayek.* Cambridge: Polity Press.
Garrett, G. and Lange, P. 1991: Political responses to interdependence: what's left for the left? *International Organization,* 45(4).
Gewirth, A. 1951: *Marsilius of Padua and Medieval Political Philosophy.* New York: Columbia University Press.
Gewirth, A. 1980: Introduction. In Marsilius of Padua, *Defensor Pacis.* Toronto: Toronto University Press.
Giddens, A. 1972: *Politics and Sociology in the Thought of Max Weber.* London: Macmillan.
Giddens, A. 1979: *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis.* London: Macmillan.
Giddens, A. 1981: *A Contemporary Critique of Historical Materialism,* vol. I. London: Macmillan.
Giddens, A. 1984: *The Constitution of Society.* Cambridge: Polity Press.

Giddens, A. 1985: *The Nation-State and Violence*, vol. II of *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. 1990: *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. 1992: *The Transformation of Intimacy*. Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. 1993: Modernity, history and democracy. *Theory and Society*, 22.
Giddens, A. 1994: *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. and Held, D. (eds) 1982: *Classes, Power and Conflict*. London: Macmillan.
Gilbert, F. 1965: *Machiavelli and Guicciardini*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Gilligan, C. 1982: *In a Different Voice: Women's Conceptions of the Self and Morality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Gilpin, R. 1987: *The Political Economy of International Relations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Goldblatt, D., Held, D., McGrew, A. G. and Perraton, J. 1998: *Global Flows and Global Transformations: Concepts, Arguments and Evidence*. Cambridge: Polity Press.
Gourevitch, P. 1978: The second image reversed: the international sources of domestic politics. *International Organization*, 32 (4).
Gray, J. 1993: *Beyond the New Right*. London: Routledge.
Green, P. 1981: *The Pursuit of Inequality*. New York: Pantheon Books.
Guardian, 1990: 7 September.
Habermas, J. 1962: *Strukturwandel der Öeffentlichkeit*. Neuwied: Luchterhand.
Habermas, J. 1971: *Towards a Rational Society*. London: Heinemann.
Habermas, J. 1976: *Legitimations Crisis*. London: Heinemann.
Habermas, J. 1996: *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
Hacker, A. 1967: Power to do what? In W. Connoly (ed.), *The Bias of Pluralism*. Chicago: Atherton.
Hall, P. 1986: *Governing the Economy*. Cambridge: Polity Press.
Hall, S. 1983: Themes and questions. In *The State and Society*, 3(7). Milton Keynes: Open University.
Hall, S. 1992: The question of cultural identity. In S. Hall, D. Held and A. McGrew (eds), *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity Press.
Hall, S. and Gieben, B. (eds) 1992: *Formations of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J. and Roberts, B., 1978: *Policing the Crisis*. London: Macmillan.
Hall, S., Held, D. and McGrew, A. (eds) 1992: *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity Press.

Halsey, A. H. 1981: *Change in British Society.* Oxford: Oxford University Press.

Hansen, M. H. 1991: *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes.* Oxford: Blackwell.

Harrison, R. 1993: *Democracy.* London: Routledge.

Hartmann, H. 1976: Capitalism, patriarchy and job segregation by sex. *Signs,* I(3). Also in A. Giddens and D. Held (eds), *Classes, Power and Conflict.* London: Macmillan, 1982.

Hayek, F. A. 1960: *The Constitution of Liberty.* London: Routledge and Kegan Paul.

Hayek, F. A. 1976: *The Road to Serfdom.* London: Routledge and Kegan Paul. (Hajekas, F. A. fon, *Kelias į vergovę,* vertė A. Degutis.– Vilnius: Mintis, 1991.)

Hayek, F. A. 1978: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas.* London: Routledge and Kegan Paul.

Hayek, F.A. 1982: *Law, Legislation and Liberty,* vol. 3. London: Routledge and Kegan Paul.

Hegel, F.: *Philosophy of Right,* trans. T. M. Knox. Oxford: Oxford University Press, 1967.

Hegel, F.: *Lectures on the Philosophy of World History.* Cambridge: Cambridge University Press, 1975. (*Istorijos filosofija,* vertė A. Šliogeris. – Vilnius: Mintis, 1990; *Teisės filosofijos apmatai,* vertė L. Anilionytė. – Vilnius: Mintis, 2000).

Held, D. 1983: Central perspectives on the modern state. In D. Held et al. (eds), *States and Societies.* Oxford: Martin Robertson. Revised and reprinted in D. Held, *Political Theory and the Modern State.* Cambridge: Polity Press, 1989.

Held, D. 1984: Power and legitimacy in contemporary Britain. In G. McLennan, D. Held and S. Hall (eds), *State and Society in Contemporary Britain.* Cambridge: Polity Press, 1989.

Held, D. 1986: Liberalism, Marxism and the future direction of public policy. In P. Nolan and S. Paine (eds), *Re-thinking Socialist Economics.* Cambridge: Polity Press. Revised and reprinted in D. Held, *Political Theory and the Modern State.* Cambridge: Polity Press, 1989.

Held, D. 1989: *Political Theory and the Modern State.* Cambridge: Polity Press.

Held, D. 1991a: Democracy, the nation-state and the global system. In D. Held (ed.), *Political Theory Today.* Cambridge: Polity Press.

Held D. 1991b: Introduction. In D.Held (ed.), *Political Theory Today.* Cambridge: Polity Press.

Held, D. 1991c: The possibilities of democracy: a discussion of Robert Dahl, *Democracy and Its Critics. Theory and Society,* 20.

Held, D. 1992: The development of the modern state. In S.Hall and B. Gieben (eds), *Formations of Modernity.* Cambridge: Polity Press.

Held, D. 1993a: Democracy: from city-states to a cosmopolitan order? In D. Held (ed.), *Prospects for Democracy: North, South, East, West.* Cambridge: Polity Press.

Held, D. 1993b: Liberalism, Marxism and democracy. *Theory and Society*, 22.
Held, D. 1993c: Anything but a dog's life?: further comments on Fukuyama, Callinicos and Giddens. *Theory and Society*, 22.
Held, D. 1993d: *Prospects for Democracy: North, South, East, West*. Cambridge: Polity Press.
Held, D. 1995: *Democracy and the Global Order: from the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Cambridge: Polity Press.
Held, D. and Keane, J. 1984: Socialism and the limits of state action. In J. Curran (ed.), *The Future of the Left*. Cambridge: Polity Press.
Held, D. and Krieger, J. 1983: Accumulation, legitimation and the state. In D. Held et al. (eds), *States and Societies*. Oxford: Martin Robertson.
Held, D. and Krieger, J. 1984: Theories of the state: some competing claims. In S. Bornstein, D. Held and J. Krieger (eds), *The Sate in Capitalist Europe*. London: Allen and Unwin. Revised and reprinted in D. Held, *Political Theory and the Modern State*. Cambridge: Polity Press, 1989.
Held, D. and Leftwich, A. 1984: A discipline of politics? In A. Leftwich (ed.), *What is Politics?* Oxford: Blackwell. Revised and reprinted in D. Held, *Political Theory and the Modern State*. Cambridge: Polity Press, 1989.
Held, D. and Pollitt, C. (eds) 1986: *New Forms of Democracy*. London: Sage.
Held, D. and Thompson, J. B. 1989: *Social Theory of Modern Societies: Anthony Giddens and his Critics*. Cambridge: Cambridge University Press.
Himmelfarb, G. 1989: Response to Fukuyama, *National Interest*, 16.
Hinsley, F. H. 1986: *Sovereignty*, 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press.
Hirst, P. Q. 1989a: Endism. *London Review of Books*, 23 November.
Hirst, P. Q. 1989b: *The Pluralist Theory of the State*. London: Routledge.
Hirst, P. Q. 1990: *Representative Democracy and its Limits*. Cambridge: Polity Press.
Hirst, P. Q. 1994: *Associative Democracy*. Cambridge: Polity Press.
Hobbes, T.: *Leviathan*, ed. C. B. Macpherson. Harmondsworth: Penguin, 1968. (Hobbes T., *Leviatanas*, vertė K. Rastenis. – Vilnius: Pradai, 1999.)
Hoffman, S. 1982: Reflections on the nation-state in Western Europe today. *Journal of Common Market Studies*, XXI (1, 2).
Hont, I. 1994: The permanent crisis of a divided mankind. *Political Studies*, 42, special issue.
Hornblower, S. 1992: Creation and development of democratic institutions in ancient Greece. In J. Dunn (ed.), *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993*. Oxford: Oxford University Press.
Huntington, S. 1975: Post-industrial politics: how benign will it be? *Comparative politics*, 6.
Hutton, W. 1995: *The State We're In*. London: Jonathan Cape.

Hyde, M. 1985: The British welfare state: legitimation crisis and future directions. Unpublished research paper.

Ignatieff, M. 1978: *A Just Measure of Pain.* London: Macmillan.

Jessop, B. 1977: Recent theories of the capitalist state. *Cambridge Journal of Economics,* 1(4).

Jessop, B. 1990: *Hate Theory.* Cambridge: Polity Press.

Johansen, R. C. 1993: Japan as military power? *Christian Century,* 5 May.

Jones, A. H. M. 1957: *Athenian Democracy.* Oxford: Blackwell.

Jordan, B. 1985: *The State: Authority and Autonomy.* Oxford: Blackwell.

Jowell, R. and Airey, C. (eds) 1984: *British Social Attitudes.* London: Gower.

Kaiser, K. 1972: Transnational relations as a threat to the democratic process. In R. O. Keohane and J. S. Nye (eds), *Transnational Relations and World Politics.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kavanagh, D. 1980: Political culture in Great Britain. In A. Almond and S. Verba (eds), *The Civic Culture Revisited.* Boston: Little, Brown.

Keane, J. 1984a: *Public Life and Late Capitalism.* Cambridge: Cambridge University Press.

Keane, J. 1984b: Introduction. In C. Offe, *Contradictions of the Welfare State.* London: Hutchinson.

Keane, J. (ed.) 1988a: *Re-discovering Civil Society.* London: Verso.

Keane, J. 1988b: *Socialism and Civil Society.* London: Verso.

Kegley, C. W. and Wittkopf, E. R. 1989: *World Politics.* London: Macmillan.

Kennedy, P. 1988: *The Rise and Fall of the Great Powers.* London: Unwin.

Keohane, N. O. 1972: Virtuous republics and glorious monarchies: two models in Montesquieu's political thought. *Political Studies,* 20(4).

Keohane, R. O. 1984a: *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Keohane, R. O. 1984b: The world political economy and the crisis of embedded liberalism. In J. H. Goldthorpe (ed.), *Order and Conflict in Contemporary Capitalism.* Oxford: Oxford University Press.

Keohane, R. O. and Nye, J. S. (eds) 1972: *Transnational Relations and World Politics.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Keohane, R. O. and Nye, J. S. 1989: *Power and Interdependence,* 2nd edn. Boston: Little, Brown.

King, A. 1976: *Why Is Britain Becoming Harder to Govern?* London: BBC Publications.

Kolko, J. 1988: *Restructuring the World Economy.* New York: Pantheon.

Korpi, W. 1978: *The Working Class in Welfare Capitalism.* London: Routledge and Kegan Paul.

Kramnick, M. 1982: Introduction. In M. Wollstonecraft, *Vindication of the Rights of Woman.* Harmondsworth: Penguin.

Krasner, S. 1983: *International Regimes.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Krieger, J. 1983: *Undermining Capitalism.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Krieger, J. 1986: *Reagan, Thatcher and the Politics of Decline.* Cambridge: Polity Press.

Krouse, R. W. 1983: Classical images of democracy in America: Madison and Tocqueville. In G. Duncan (ed.), *Democratic Theory and Practice.* Cambridge: Cambridge University Press.

Larsen, J. A. O. 1948: Cleisthenes and the development of the theory of democracy at Athens. In M. R. Konvitz and A. E. Murphy (eds), *Essays in Political Theory Presented to George Sabine.* Post Washington, NY: Kennikat Press.

Laski, H. 1932: *Studies in Law and Politics.* London: Allen and Unwin.

Laslett, P. 1963: Introduction. In Locke, *Two Treatises of Government.* Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Lee, D. 1974: Introduction. In Plato, *The Republic.* Harmondsworth: Penguin.

Lehmbruch, G. 1979: Consociational democracy, class conflict, and the new corporatism. In P. C. Schmitter and G. Lehmbruch (eds), *Trend Toward Corporatist Intermediation.* New York: Sage.

Lenin, V. I. *State and Revolution.* New York: International Publishers, 1971.

Lewin, M. 1988: *The Gorbachev Phenomenon.* London: Verso.

Lewis, P. 1990a: The long goodbye: party rule and political change in Poland since martial law. *Journal of Communist Studies,* 6(1).

Lewis, P. 1990b: Democratization in Eastern Europe. *Coexistence,* 27.

Lijphart, A. 1984: *Democracies.* New Haven, CT: Yale University Press.

Lindblom, C. E. 1977: *Politics and Markets.* New York: Basic Books.

Lipset, S. M. 1963: *Political Man.* New York: Doubleday.

Lively, J. 1975: *Democracy.* Oxford: Blackwell.

Livy: *History of Rome,* vol. XIII, bks XLIII–XLV, trans. A. F. Schlesinger. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1951.

Locke, J.: *Two Treatises of Government.* Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1963. (*Esė apie pilietinę valdžią,* vertė A. Degutis. – Vilnius: Mintis, 1992.)

Luard, E. 1977: *International Agencies: The Framework of Interdependence.* London: Macmillan.

Lukes, S. 1973: *Individualism.* New York: Harper and Row.

Lukes, S. 1974: *Power: A Radical View.* London: Macmillan.

Lukes, S. 1985: *Marxism and Morality.* Oxford: Oxford University Press.

McDonald, F. 1986: *Novus Ordo Seclorum.* Lawrence, KS: University Press of Kansas.

McGrew, A. G. 1992: Conceptualizing global politics. In A. G. McGrew, P. G. Lewis et al., *Global Politics.* Cambridge: Polity Press.

Machiavelli, N.: *The Prince.* Harmondsworth: Penguin, 1975. (*Valdovas // Rinktiniai raštai,* vertė P. Račius. – Vilnius: Mintis, 1992, p. 17–91.)

Machiavelli, N.: *The Discourses.* Harmondsworth: Penguin, 1983. (*Samprotavimai apie pirmąją Tito Livijaus dekadą // Rinktiniai raštai,* vertė P. Račius. – Vilnius: Mintis, 1992, p. 93–408.)

MacIntyre, A. 1966: *A Short History of Ethics.* New York: Macmillan.

McLean, I. 1986: Mechanisms of democracy. In D. Held and C. Pollitt (eds), *New Forms of Democracy.* London: Sage.

McLean, I. 1991: Forms of representation and systems of voting. In D. Held (ed.), *Political Theory Today.* Cambridge: Polity Press.

McLennan, G. 1984: Capitalist state or democratic polity? Recent developments in Marxist and pluralist theory. In G. McLennan, D. Held and S. Hall (eds), *The Idea of the Modern State.* Milton Keynes: Open University Press.

McLennan, G. 1995: *Pluralism.* Buckingham: Open University Press.

Macpherson, C. B. 1962: *The Political Theory of Possessive Individualism.* Oxford: Clarendon Press.

Macpherson, C. B. 1966: *The Real World of Democracy.* Oxford: Oxford University Press.

Macpherson, C. B. 1968: Introduction. In Hobbes, *Leviathan.* Harmondsworth: Penguin.

Macpherson, C. B. 1973: *Democratic Theory: Essays in Retrieval.* Oxford: Clarendon Press.

Macpherson, C. B. 1977: *The Life and Times of Liberal Democracy.* Oxford: Oxford University Press.

Madison, J.: *The Federalist Papers.* New York: Doubleday, 1966.

Madison, J.: Reflecting on representation. In Marvin Meyers (ed.), *The Mind of the Founder: Sources of the Political Thought of James Madison.* Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1973.

Maguire, J. M. 1978: *Marx's Theory of Politics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Main, J. T. 1973: *The Sovereign States: 1775–1783.* New York: Franklin Watts.

Mandel, E. 1972: *Marxist Economic Theory,* 2 vols. New York: Monthly Review Press.

Manin, B. 1987: On legitimacy and political deliberation. *Political Theory,* 15(3).

Manin, B. 1994: Checks, balances and boundaries: the separation of powers in the constitutional debate of 1787. In B. Fontana (ed.), *The Invention of the Modern Republic.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mann, M. 1970: The social cohesion of liberal democracy. *American Sociological Review,* 35. Also in A. Giddens and D. Held (eds), *Classes, Power and Conflict.* London: Macmillan, 1982.

Mann, M. 1973: *Consciuosness and Action among the Western Working Class.* London: Macmillan.

Mann, M. 1986: *The Sources of Social Power*, vol. I. Cambridge: Cambridge: University Press.

Mansbridge, J. J. 1983: *Beyond Adversary Democracy*. Chicago: Chicago University Press.

Mansfield, S. 1980: Introduction. In J. S. Mill, *The Subjection of Woman*. Arlington Heights, IL: AHM Publishing.

Marcuse, H. 1964: *One-Dimensional Man*. Boston: Beacon.

Margolis, M. 1983: Democracy: American style. In G. Duncan (ed.), *Democratic Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Marshall, T. H. 1973: *Class, Citizenship and Social Development*. Westport, CT: Greenwood Press.

Marsilius of Padua: *Defensor pacis* (*The Defender of Peace*), trans. and ed. A. Gewirth. First published in English, New York: Columbia University Press, 1956; edition consulted, Toronto: Toronto University Press, 1980.

Marwick, A. 1982: *British Society since 1945*. Harmondsworth: Penguin.

Marx, K.: *Economic and Philosophical Manuscripts*. In T. B. Bottomore (ed.), *Early Writings*. London: C. A. Watts, 1963. (Marksas K., *Ekonominiai ir filosofiniai 1844 metų rankraščiai // Ankstyvieji filosofijos raštai*, vertė V. Balaišis. – Vilnius: Mintis, 1986, p. 311–452.)

Marx, K.: *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. New York: International Publishers, 1963. (Marksas K., *Luji Bonaparto briumero aštuonioliktoji //* Marksas K. ir Engelsas F., *Rinktiniai raštai*, t. 1. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1949, p. 196–284.)

Marx, K.: *The Poverty of Philosophy*. New York: International Publishers, 1963.

Marx, K.: Value, price and profit. In K. Marx and F. Engels, *Selected Works*. New York: International Publishers, 1968.

Marx, K.: *Capital*, 3 vols. London: Lawrence and Wishart, 1970.

Marx, K.: *Critique of the Gotha Programme*. New York: International Publishers, 1970.

Marx, K.: *The Civil War in France*. Peking: Foreign Languages Press, 1970. (Marksas K., *Pilietinis karas Prancūzijoje //* Marksas K. ir Engelsas F., *Rinktiniai raštai*, t. 1. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1949, p. 407–474.)

Marx, K.: *The Critique of Hegel's Philosophy of Right*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970. (Marksas K., *Dėl Hėgelio teisės filosofijos kritikos // Ankstyvieji filosofijos raštai*, vertė T. Sodeika. –Vilnius: Mintis, 1986, p. 119–274.)

Marx, K.: Preface to *A Contribution to the Critique of Political Economy*. London: Lawrence and Wishart, 1971.

Marx, K.: Letter two from the *Deutsch-Französische Jahrbücher*, 1843. In *Collected Works*, vol. 3. London: Lawrence and Wishart, 1975.

Marx, K. and Engels, F.: *The Communist Manifesto*. In *Selected Works*, vol. I. Moscow: Progress Publishers, 1969. (Marksas K. ir Engelsas F., *Komunistų par-*

tijos manifestas // Rinktiniai raštai, t. 1. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1949, p. 1–38.)

Marx, K. and Engels, F.: *The German Ideology*. London: Lawrence and Wishart, 1970.

Masters, R. D. 1968: *The Political Philosophy of Rousseau*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Mattick, P. 1969: *Marx and Keynes*. Boston: Porter Sargent.

Meyers, M. (ed.) 1973: *The Mind of the Founder: Sources of the Political Thought of James Madison*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.

Michels, R.: *Political Parties*. New York: Free Press, 1962.

Middlemas, K. 1979: *Politics in Industrial Society: The Experience of the British System since 1911*. London: André Deutsch.

Miliband, Ŕ. 1965: Marx and the state. *Socialist Register*, 1965. London: Merlin Press.

Miliband, R. 1969: *The State in Capitalist Society*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Mill, J.: Prisons and prison discipline. In *Essays on Government*. London: J. Innis, 1828.

Mill, J.: *Essays on Government*. Cambridge: Cambridge University Press, 1937.

Mill, J. S.: Centralisation. *Edinburgh Review*, CXV, 1862.

Mill, J. S. *Autobiography*, ed. John Jacob Coss. New York: Columbia University Press, 1873.

Mill, J. S. *Considerations on Representative Government*. In H. B. Acton (ed.), *Utilitarianism, Liberty, and Representative Government*. London: Dent, 1951.

Mill, J. S.: *Principles of Political Economy*. In *Collected Works of J. S. Mill*, vols. II and III. Toronto: University of Toronto Press, 1965.

Mill, J. S.: Thoughts on parliamentary reform. In *Dissertations and Discussions Political, Philosophical, and Historical, Reprinted Chiefly from the Edinburgh and Westminster Reviews*. London: Longmans, Green, Reader and Dyer, 1868, vol. 3.

Mill, J. S.: Chapters on socialism. In Geraint L. Williams (ed.), *John Stuart Mill on Politics and Society*. London: Fontana, 1976.

Mill, J. S.: M. de Tocqueville on democracy in America. In Geraint L. Williams (ed.), *John Stuart Mill on Politics and Society*. London: Fontana, 1976.

Mill, J. S.: *The Subjection of Women*, ed. S. Mansfield. Arlington Heights, IL: AHM Publishing, 1980. (Mill J., *Moterų pavergimas*, vertė S. Daugirdaitė // *Feminizmo ekskursai. Moters samprata nuo antikos iki postmodernizmo*. – Vilnius: Pradai, 1995, p. 207–224.)

Mill, J. S.: *On Liberty*. Harmondsworth: Penguin, 1982. (Mill J., *Apie laisvę*, vertė V. Radžvilas. – Vilnius: Pradai, 1995.)

Miller, D. 1983: The competitive model of democracy. In G. Duncan (ed.), *Democratic Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Miller, D. 1989: *Market, State and Community: Theoretical Foundations of Market Socialism.* Oxford: Clarendon Press.

Miller, J. 1984: *Rousseau: Dreamer of Democracy.* New Haven, CT: Yale University Press.

Modelski, G. 1972: *Principles of World Politics.* New York: Free Press.

Mommsen, W. J. 1974: *The Age of Bureaucracy.* Oxford: Blackwell.

Montesquieu: *The Spirit of Laws.* Chicago: William Benton, 1952. (*Apie įstatymų dvasią*, vertė P. Račius // *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai.* – Vilnius: Mintis, 1987, p. 285–310.)

Moore, H. 1987: *Feminism and Anthropology.* Cambridge: Polity Press.

Moore, S. 1980: *Marx on the Choice between Socialism and Communism.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Morgenthau, H. 1948: *Politics Among Nations.* New York: Alfred A. Knopf.

Morse, E. 1976: *Modernization and the Transformation of International Relations.* New York: Free Press.

Mortimer, E, 1989: The end of history? *Marxism Today,* November.

Moss, L. 1982: People and government in 1978. Prepared for a Joint Meeting of Applied Statistics and Social Statistics Commitees of the Royal Statistical Society (April).

Nagel, J. H. 1975: *The Descriptive Analysis of Power.* New Haven, CT: Yale University Press.

Nordhaus, W. D. 1975: The political business cycle. *Review of Economic Studies,* 42.

Nordlinger, E. A. 1981: *On the Autonomy of the Democratic State.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Nove, A. 1983: *The Economics of Feasible Socialism.* London: Macmillan.

Nozick, R. 1974: *Anarchy, State and Utopia.* Oxford: Blackwell.

O'Connor, J. 1973: *The Fiscal Crisis of the State.* New York: St Martin's Press.

Offe, C. 1975: The theory of the capitalist state and the problem of policy formation. In L. Lindberg, R. Alford, C. Crouch and C. Offe (eds), *Stress and Contradiction in Modern Capitalism.* Lexington, MA: Lexington Books.

Offe, C. 1979: The state, ungovernability and the search for the „non-political". Paper presented to the Conference on the Individual and the State, Center for International Studies, University of Toronto (3 February). Reprinted in C. Offe, *Contradictions of the Welfare State.* London: Hutchinson, 1984.

Offe, C. 1980: The separation of form and content in liberal democratic politics. *Studies in Political Economy,* 3. Reprinted in C. Offe, *Contradictions of the Welfare State.* London: Hutchinson, 1984.

Offe, C. 1984: *Contradictions of the Welfare State.* London: Hutchinson.

Offe, C. 1985: *Disorganized Capitalism.* Cambridge: Polity Press.

Offe, C. 1996a: *Modernity and the State: East, West.* Cambridge: Polity Press.

Offe, C. 1996b: *Varieties of Transition: The East European and East German Experience.* Cambridge: Polity Press.

Offe, C. and Ronge, V. 1975: Theses on the theory of the state. *New German Critique*, 6. Reprinted in C. Offe, *Contradictions of the Welfare State.* London: Hutchinson, 1984.

Okin, S. M. 1979: *Women in Western Political Theory.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Okin, S. M. 1991: Philosopher queens and private wives: Plato on women and the family. In M. L. Shanley and C. Pateman (eds), *Feminist Interpretations and Political Theory.* Cambridge: Polity Press.

Ollman, B. 1971: *Marx's Theory of Alienation.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ollman, B. 1977: Marx's vision of communism: a reconstruction. *Critique*, 8 (Summer).

Oppenheim, L. 1905: *International Law*, vol. 1. London: Longman.

Paine, T.: *The Rights of Man.* Harmondsworth: Penguin, 1984.

Paine, T. 1987: *The Thomas Paine Reader.* Harmondsworth: Penguin.

Pangle, T. L. 1973: *Montesquieu's Philosophy of Liberalism: A Commentary on 'The Spirit of the Laws'.* Chicago: Chicago University Press.

Panitch, L. 1976: *Social Democracy and Industrial Militancy.* Cambridge: Cambridge University Press.

Panitch, L. 1980: Recent theorizations of corporatism. *British Journal of Sociology*, 31(2).

Parker, N. 1983: Democracy and revolution. In *The State and Society*, 2(3). Milton Keynes: Open University.

Parry, G. 1969: *Political Elites.* London: Allen and Unwin.

Parsons, T. 1960: Voting and the equilibrium of the American political system. In E. Burdick and A. J. Brodbeck (eds), *American Voting Behaviour.* Glencoe, IL: Free Press.

Pateman, C. 1970: *Participation and Democratic Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

Pateman, C. 1971: Political culture, political structure and political change. *British Journal of Political Science*, 1.

Pateman, C. 1980: The civic culture: a philosophic critique. In G. Almond and S. Verba (eds), *The Civic Culture Revisited.* Boston: Little, Brown.

Pateman, C. 1983: Feminism and democracy. In G. Duncan (ed.), *Democratic Theory and Practice.* Cambridge: Cambridge University Press.

Pateman, C. 1985: *The Problem of Political Obligation: A Critique of Liberal Theory.* Cambridge: Polity Press.

Pateman, C. 1988: *The Sexual Contract.* Cambridge: Polity Press.

Pelczynski, Z. A. (ed.), *The State and Civil Society.* Cambridge: Cambridge University Press.

Perez-Diaz, M. 1978: *State, Bureaucracy and Civil Society.* London: Macmillan.
Peters, R. S. 1956: *Hobbes.* Harmondsworth: Penguin.
Phillips, A. 1991: *Engendering Democracy.* Cambridge: Polity Press.
Phillips, A. 1993: Must feminists give up on liberal democracy? In D. Held (ed.), *Prospects for Democracy: North, South, East, West.* Cambridge: Polity Press.
Pierson, C. 1986: *Marxist Theory and Democratic Politics.* Cambridge: Polity Press.
Pierson, C. 1991: *Beyond the Welfare State?* Cambridge: Polity Press.
Pierson, C. 1995: *Socialism after Communism: The New Market Socialism.* Cambridge: Polity Press.
Pitkin, H. F. 1967: *The Concept of Representation.* Berkeley, CA, and Los Angeles: University of California Press.
Pitkin, H. F. 1984: *Fortune is a Woman: Gender and Politics in the Thought of Niccolò Machiavelli.* Berkeley, CA: University of California Press.
Plamenatz, J. 1963: *Man and Society*, vol. 1. London: Longman.
Plant, R. 1985: Welfare and the value of liberty. *Government and Opposition*, 20(3).
Plant, R. 1992: Citizenship, rights and welfare. In A. Coote (ed.), *The Welfare of Citizens.* London: IPPR/Rivers Oram Press.
Plato: *The Statesman.* London: Routledge and Kegan Paul, 1952.
Plato: *The Laws.* Harmondsworth: Penguin, 1970.
Plato: *The Republic.* Harmondsworth: Penguin, 1974. (Platonas, *Valstybė*, vertė J. Dumčius. – Vilnius: Mintis, 1981.)
Pocock, J. G. A. 1975: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
Poggi, G. 1978: *The Development of the Modern State.* London: Hutchinson.
Poggi, G. 1990: *The State: Its Nature, Development and Prospects.* Cambridge: Polity Press.
Polan, A. J. 1984: *Lenin and the End of Politics.* London: Methuen.
Pollitt, C. 1984: The state and health care. In G. McLennan, D. Held and S. Hall (eds), *State and Society in Contemporary Britain.* Cambridge: Polity Press.
Potter, D., Goldblatt, D., Kiloh, M. and Lewis, P. (eds) 1997: *Democratization.* Cambridge: Polity Press.
Poulantzas, N. 1972: The problem of the capitalist state. In R. M. Blackburn (ed.), *Ideology in Social Science: Readings in Critical Social Theory.* London: Fontana.
Poulantzas, N. 1973: *Political Power and Social Classes.* London: New Left Books.
Poulantzas, N. 1975: *Classes in Contemporary Capitalism.* London: New Left Books.
Poulantzas, N. 1980: *State, Power, Socialism.* London: Verso/New Left Books.
Rahe, P. A. 1994: *Republics Ancient and Modern*, vol. 2. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
Rawls, J. 1985: Justice as fairness: political not metaphysical. *Philosophy and Public Affairs*, 14(3).

Rodewald, C. (ed.) 1974: *Democracy: Ideas and Realities.* London: Dent.

Rose, R. and Peters, G. 1977: The political consequences of economic overload. Glasgow: University of Strathclyde Centre for the Study of Public Policy.

Roth, G. 1978: Introduction. In Max Weber, *Economy and Society*, 2 vols. Berkeley, CA: University of California Press.

Roth, G. and Scluchter, W. 1979: *Max Weber's Vision of History.* Berkeley, CA: University of California Press.

Rousseau, J.-J.: *The Social Contract.* Harmondsworth: Penguin, 1968. (*Apie visuomenės sutartį // Rinktiniai raštai,* vertė L. A. Skūpas. – Vilnius: Mintis, 1979, p. 136–263.)

Rousseau, J.-J.: *Émile.* London: Dent, 1974.

Rubinstein, N. 1982: Political Theories in the Renaissance. In *The Renaissance: Essays in Interpretation.* London: Methuen.

Rutland, P. 1985: *The Myth of the Plan.* London: Hutchinson.

Ryan, A. 1974: *J. S. Mill.* London: Routledge and Kegan Paul.

Ryan, A. 1983: Mill and Rousseau: utility and rights. In G. Duncan (ed.), *Democratic Theory and Practice.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ryle, G. 1967: Plato. In *The Encyclopedia of Philosophy*, vol. 6. New York: Macmillan.

Sabine, G. H. 1963: *A History of Political Theory.* London: Harrap. (Sabine, G. H. ir Thorson, T. L., *Politinių teorijų istorija,* vertė R. Asminavičiūtė, J. Baranova, V. Čepliejus, V. Radžvilas, A. Sabonis. – Vilnius: Pradai, 1995.)

Sallust: *The Jugurthine War/The Conspiracy of Catiline.* Harmondsworth: Penguin, 1963.

Sandel, M. (ed.) 1984: *Liberalism and its Critics.* Oxford: Blackwell.

Sartori, G. 1987: *The Theory of Democracy Revisited.* Chatham, NJ: Chatham House.

Saxonhouse, A. 1991: Aristotle: defective males, hierarchy, and the limits of politics. In M. L. Shanley and C. Pateman (eds), *Feminist Interpretations and Political Theory.* Cambridge: Polity Press.

Schama, S. 1989: *Citizens.* New York: Alfred A. Knopf.

Schattschneider, E. F. 1960: *The Semi-Sovereign People: A Realist View of Democracy in America.* New York: Rinehart and Winston.

Schmitter, P. C. 1974: Still the century of corporatism? *Review of Political Studies,* 36(1).

Schmitter, P. C. 1979: Modes of interest intermediation and models of societal change in Western Europe. *Comparative Political Studies,* 10(1).

Schumpeter, J. 1976: *Capitalism, Socialism and Democray.* London: Allen and Unwin. (Schumpeter J. A., *Kapitalizmas, socializmas, demokratija,* vertė A. Degutis. – Vilnius: Mintis, 1998.)

Sen, A. 1981: *Poverty and Famine.* Oxford: Clarendon Press.

Shklar, J. 1969: *Men and Citizens: A Study of Rousseau's Social Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

Sigler, J. 1983: *Minority Rights.* Westport, CT: Greenwood Press.

Siltanen, J. and Stanworth, M. (eds) 1984: *Women and the Public Sphere.* London: Hutchinson.

Skinner, Q. 1978: *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press.

Skinner, Q. 1981: *Machiavelli.* Oxford: Oxford University Press.

Skinner, Q. 1986: The paradoxes of liberty. In S. McMurrin (ed.), *The Tanner Lectures on Human Values*, VII. Cambridge: Cambridge University Press.

Skinner, Q. 1989: The State. In T. Ball, J. Farr and R. L. Hanson (eds), *Political Innovation and Conceptual Change.* Cambridge: Cambridge University Press.

Skinner, Q. 1992: The Italian city-republics. In J. Dunn (ed.), *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993.* Oxford: Oxford University Press.

Soboul, A. 1962: *Histoire de la Révolution Française*, 2 vols. Paris: Éditions Sociales.

Spencer, M. E. 1979: Marx on the state. *Theory and Society*, 7 (1–2).

Springborg, P. 1992: *Western Republicanism and the Oriental Prince.* Cambridge: Polity Press.

Sweezy, P. 1942: *The Theory of Capitalist Development.* New York: Monthly Review Press.

Taylor, B. 1983: *Eve and the New Jerusalem.* London: Virago.

Taylor-Gooby, P. 1983: Legitimation deficit, public opinion, and the welfare state. *Sociology*, 17(2).

Taylor-Gooby, P. 1985: Attitudes to welfare. *Journal of Social Policy*, 10(4).

Taylor-Gooby, P. 1988: The future of the British welfare state: public attitudes, citizenship and social policy under the Conservative government. *European Sociological Review*, 4(1).

Thompson, J. B. 1984: *Studies in the Theory of Ideology.* Cambridge: Polity Press.

Thompson, J. B. 1990: *Ideology and Modern Culture.* Cambridge: Polity Press.

Thompson, J. B. 1995: *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media.* Cambridge: Polity Press.

Thompson, W. 1970: *Appeal of One Half of the Human Race, Women, Against the Pretensions of the Other Half, Men, to Retain them in Political, and Hence in Civil and Domestic Slavery.* New York: Source Book Press.

Thucydides: *The Peloponnesian War.* Harmondsworth: Penguin, 1972.

Tilly, C. (ed.) 1975: *The Formation of National States in Western Europe.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Tocqueville, A. de: *Democracy in America*, 2 vols. London: Fontana, 1968.

Tomalin, C. 1985: *Mary Wollstonecraft.* Harmondsworth: Penguin.

Truman, D. B. 1951: *The Governmental Process.* New York: Alfred A. Knopf.

UNDP, 1993: *Human Development Report 1993.* Oxford: Oxford University Press.

Vajda, M. 1978: The state and socialism. *Social Research*, 4 (November).

Wallace, W. 1994: Rescue or retreat? The nation state in Western Europe. *Political Studies*, 42, special issue.

Weber, M.: *General Economic History*. London: Allen and Unwin, 1923.

Weber, M.: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Allen and Unwin, 1971. (Weber M., *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*, vertė Z. Norkus. – Vilnius: Pradai, 1995.)

Weber, M.: Politics as a vocation. In H. H. Gerth and C. W. Mills (eds), *From Max Weber*. New York: Oxford University Press, 1972. (Weber M., „Politika kaip profesinis pašaukimas", vertė T. Grinkevičienė ir Z. Norkus // *Politologija*. – Vilnius, 1991, t. 2, p. 27–63.)

Weber, M.: Science as a vocation. In H. H. Gerth and C. W. Mills (eds), *From Max Weber*. New York: Oxford University Press, 1972. (Weber M., „Mokslas kaip profesinis pašaukimas", vertė Z. Norkus // *Problemos*. Vilnius, 1990, Nr. 42, p. 69–82.)

Weber, M.: *Economy and Society*, 2 vols. Berkeley, CA: University of California Press.

West, P., Illsey, R. and Kelman, H. 1984: Public preferences for the care of dependency groups. *Social Science and Medicine*, 18(4).

Whiteley, P. 1981: Public opinion and the demand for social welfare in Britain. *Journal of Social Policy*, 10(4).

Williams, G. L. (ed.), 1976: *John Stuart Mill on Politics and Society*. London: Fontana.

Williams, R. 1976: *Keywords*. London: Fontana/Croom Helm.

Williamson, P. J. 1989: *Corporatism in Perspective*. London: Sage.

Winkler, J. T. 1976: Corporatism. *Archives européennes de sociologie*, 17(1).

Wollstonecraft, M.: *Vindication of the Rights of Woman*. Harmondsworth: Penguin, 1982. (Wollstonecraft M., *Moterų teisių apgynimas*, vertė S. Daugirdaitė // *Feminizmo ekskursai. Moters samprata nuo antikos iki postmodernizmo*. – Vilnius: Pradai, 1995, p. 179–200.)

Wood, G. S. 1969: *The Creation of the American Republic*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.

Wootton, D. 1992: The Levellers. In J. Dunn (ed.), *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993*. Oxford: Oxford University Press.

Wright, E. O. 1978: *Class, Crisis and the State*. London: New Left Books.

Zacher, M. W. 1993: International organizations. In J. Krieger (ed.), *The Oxford Companion to Politics of the World*. Oxford: Oxford University Press.

RODYKLĖ

Absoliutizmas 68–69, 91–93, 126
Adonis, A. 365
Albrow, M. 202
Almond, A. 237, 243–244, 269, 273
Amerika 89, 106,111–117; *žr. taip pat* Jungtinės Amerikos Valstijos
Anderson, B. 92
Anderson, P. 29, 30, 41, 52, 93
Andrewes, A. 41
Annas, J. 49
Anweiler, O. 168
Anglijos revoliucija 100
Archibugi, D. 405
Arendt, H. 168, 180, 369, 370
aristokratija 66, 70
Aristotelis 32, 35–36, 60
Astell, Mary 84
Atėnai 29–31, 39, 355
  institucijos 38–40;
  kritikai 46–53;
  politiniai idealai 32–37;
  uždarumas 40–45;
atskaitomybė
  atstovaujamojoje demokratijoje 134;
  demokratinėje autonomijoje 368;
  ir konkurencinis elitizmas 203;
  klasikinėje demokratijoje 41–44;
  kosmopolitinėje demokratijoje 400, 403;
  saugomojoje demokratijoje 111, 116–123;
  socialistinėje valstybėje 176, 331;
  ugdomojoje liberalioje demokratijoje 96, 117
atstovaujamasis valdymas
  dalyvaujamoji demokratija 178 305–310;
  institucijos 260–267;
  J. S. Mill 128 130–135
Augustinas, šv. 56
Austrija 177
autokratai 31, *žr. taip pat* tironija
autonomija
  atotrūkiai 387–398;
  demokratinė 338, 364, 367–379;
  įgyvendinimo sąlygos 347, 348–353;
  principas 338, 341–348, 353–355, 361–362, 369, 373–374;
  ir suverenitetas 387–398

Bachrach, P. 246
Ball, T. 89
balsavimas
  J. S. Mill 132–133;
  klasikinėje demokratijoje 38;

pliuralizmas 237–238;
proporcinis 50;
saugomojoje demokratijoje 120;
Schumpeter 211–212;
žr. taip pat rinkimai, rinkimų teisė
Baratz, M. S. 246
Barber, B. 310
Barnett, A. 360
Bebel, A. 168
Beer, S. 288
Beetham, D. 187, 189, 195, 203, 287, 324, 344
Bellamy, R. 108, 115, 313
Bentham, Jeremy 111,117, 127
Berelson, B. 237
Berlin, I. 82, 322, 346
Bernal, M. 32, 54
biurokratija
Hegel 156–158;
ir nacionalinės valstybės 191–197;
J. S. Mill 129–130, 133;
marksistinis požiūris 156–158, 190–192;
plitimas 190–192;
Schumpeter 221, 223, 229;
Weber 190–191, 194–197, 305
Bobbio, N. 143–144, 325
Bornstein, S. 260
Bottomore, T. 214
Bradley, H. 290
Brittan, S. 277
Budge, I. 372
Bull, H. 57, 395
Burnheim, J. 357, 364
buržuazija 74, 96, 177
Butler, D. 273

Callinicos, Alex 178, 315, 325–330
Calvin, John 93
Campbell, A. 237
Canovan, M. 61
Cassese, A. 394
Chijosas 31
Ciceronas 52, 62
Cliff, T. 327
Cohen, J. 275, 344, 360
Colletti, L. 76
Corcoran, P. E. 51

Čekoslovakija 318

Dalyvavimas 302–313
ir konkurencinis elitizmas 206, 229–230;
ir korporatizmas 262–265;
klasikinėje demokratijoje 33, 38–41, 68
Dahl, R. 143–144, 232–235, 237–241, 247–249, 353–354, 374–375
daugianacionalinės korporacijos 388–389
demokratija 15–20
atstovaujamoji 133, 143;
autonomija 339–340;
dalyvaujamoji 176–177, 270, 303–310, 343–344, 346, 356, 371;
dvilypis procesas 359–369, 400;
empirinė 231–233, 242;
Hayek 294–299;
ir globalinė sistema 398;
ir konkurencinis elitizmas 185–186, 197–203, 216–223, 229;
ir plebiscitinis lyderiavimas 201–202;
klasikinė 29–53, 206, 355;
kosmopolitinė 338, 399–404, 406;
krizė 270;
liberali 118, 123–125, 322–323, 325–327;
marksizmas 325–331;
Marx 152–155;
masinė 294–295;

J. S. Mill 123–125;
modeliai 19, 22–25, 51, 75, 81, 122, 140, 177, 229, 251, 299, 311, 368–369, 404–405;
Platonas 46–50;
pliuralistinė 231–233;
populistinė 233;
Rousseau 75–82;
Schumpeter 216–223, 228–230;
saugomoji 96, 110–111, 118, 120–121, 294;
tiesioginė 177, 180, 191–192, 325–326, 356;
ugdomoji 96, 139–142
demos 31, 128, 312–313, 327
despotizmas 106–107, 126–130, 295
Devine, P. 308
diktatūra 167, 202–203
Dickenson, D. 30, 41
dorybė, pilietinė 33, 61, 72
Draper, H. 161,167
Duncan, G. 223, 224, 225, 242
Dunn, J. 31, 50, 103, 104
Duverger, M. 250

Ekosistema 397
elitizmas, konkurencinis 185–187, 193, 198–203, 216, 219, 227–228, 309
ekonomika
augimas 269–270;
centralizavimas 160–161;
globalinė 384, 388–390;
institucijos 156–157, 260–261;
laisvoji rinka 141–142, 145, 298–299;
liberali 134–135, 155–156;
makroekonominė politika 265;
marginalistinė 188
Elster, J. 233
Engels, F. 37, 50, 145, 147, 168, 356
Europa, Vidurio ir Rytų 314–316, 339
Europos Sąjunga 382, 392
Europos Žmogaus teisių ir pamatinių laisvių konvencija 394

Farrar, C. 32, 34, 349
federalinė santvarka 115–116
feminizmas 144, 302, 378
feodalizmas 57
Finley, M. I. 29, 30, 31, 32, 41, 45, 52, 54, 370
Fishkin, J. 365, 372
Florencija 58
Foucault, M. 119
Fourier, C. 154
frakcijos 111–116, 192, 232–233
Frankel, B. 256
Friedman, J. 321
Fukuyama, Francis 315, 319–324

Gadamer, H.-G. 23
Galbraith, J. K. 363
Galios centrai 246, 307
gamyba
būdas (Marx) 148–150;
ir rinkos 328–329;
ir technika 274;
ir valstybė 160;
suvisuomeninimas 332;
valdymas 253–254
geovaldymas 393, 399
gerovės valstybė 270, 275, 313
gėris
bendrasis 216–217, 332;
individualus 269;
kolektyvinis 118–119, 269, 291;
politinis 331–333;
viešasis 119
gėrybės
paskirstymas 376
Giddens, A. 93, 146, 188, 204, 225, 340, 352, 385, 403

globalizacija
ir demokratija 398–399;
finansinės institucijos 388;
kultūra 396–397;
valstybių suvaržymai 387–388
Godwin, William 83
Goldblatt, D. 385, 388
Gorbačiovas, Michailas 316
Gourevitch, P. 384
Gramsci, Antonio 253
grupinė politika 231–241
Guardian 321

Habermas, J. 162, 181, 283, 285, 290
Hall, P. 260
Halsey, A. H. 269
Hansen, M. H. 52
Harrison, R. 118, 127
Hayek, F. 291, 292, 294–299, 345
Hegel, F. 156–158, 324
Held, D. 98, 144, 146, 175, 188, 205, 225, 228, 261,264, 275, 299, 307, 321, 338, 352, 354, 360, 372, 380, 387, 400,405
Himmelfarb, G. 324
Hirst, P. Q. 360
Hobbes, Thomas 34, 95, 97–99, 110
homo credens 54
homo politicus 54
Hornblower, S. 30, 31, 40
humanistinė tradicija 62
Huntington, S. 277, 280
Hutton, W. 290

Ideologija 272, 288, 319, 323, 324
Ignatieff, M. 119
individas
ir laisvė 98, 123–125, 141, 303–304, 332;
klasikinėje demokratijoje 32–33;
Locke 100–101;
marksizmas 145;
Nozick 292–293;
pliuralizmas 117–120;
Reformacija 94;
teisės 105;
Weber 189
informacinė technologija 366, 373
institucijos
liberalios atstovaujamosios 260–266;
tiesioginės demokratijos 157–158;
valdymas 190, 194
intymumo sritis 371, 377
isegoria 34
įstatymas, teisė
demokratinėje autonomijoje 363;
dieviškasis/pasaulietinis 65;
ir laisvė141–142;
ir tautos valia 66–67
įstatymo valdžia 194, 296–297;
klasikinėje demokratijoje 31;
Machiavelli 71;
Montesquieu 105;
prigimtinis 56–57, 97–98,100–101;
įstatymas ir tvarka 291–292, 302, 402–403
įstatymų leidžiamoji valdžia 79–80, 102, 108
Italija 50, 58, 60
miestai-valstybės 58

Jessop, B. 260
Jones, A. H. M. 32
Jordan, B. 362
Jungtinės Amerikos Valstijos 143, 268, 291
Jungtinės Tautos 392
Jungtinių Tautų Plėtros programa 323

Kaiser, K. 398
kapitalizmas
ir klasė 253–255;

ir racionalizacija 214;
ir valstybė (Offe) 256–260, 326;
korporacinis 247–251
Keane, J. 256, 359, 367
keinsiškoji valstybė 269, 282
Kennedy, Paul 319
Keohane, N. O. 105
Keohane, R. O. 319, 390
King, A. 277, 280
Kinija, Tianmenio aikštė 316
kišimasis, valstybės
į ekonomiką 274, 283;
J. S. Mill 124
Keynes 269, 274;
klasė
kapitalizmas 253–254;
konfliktas112–113, 146–148, 187–188;
konsensusas/nesantarvė 214, 287;
legitimumas 277, 287;
Madison 112–113;
marksizmas 277, 326–328, 299–300;
Marx 145–148, 175–176;
Weber 187–188
komunizmas 150, 154, 166–167, 168–169, 177, 316
konservatizmas, *žr.* Naujoji dešinė
konstitucinis valdymas 357, 360–362
federalinis 115–116;
klasikinis 30, 38–40, 45;
konstitucijos 240, 362;
liberalioji tradicija 95, 100–104, 357;
Montesquieu 105–106
Krasner, S. 391
Krieger, J. 261, 264, 275
Krikščionybė 55–58, 93–94
krizė
demokratijos 270;
legitimacijos 276, 282–284, 285;
valstybinio socializmo 317
krizės teorija, Marx 153, 284–290
Krouse, R. W. 109,186
Ksenofontas 41–44

Laissez-faire doktrina
Hayek 294;
Naujoji dešinė 291
laisvė
ir demokratinė autonomija 376–377;
ir lygybė 84, 342;
ir savivalda 60–61;
J. S. Mill 123–125, 140–142;
klasikinėje demokratijoje 36–37, 49;
Marx 163;
Naujoji kairė 302;
Rousseau 78–79;
teisinėje demokratijoje 123–125;
valstybė/individas 99
legitimacija, legitimumas
demokratinėje autonomijoje 378–379;
ir klasė 277, 287;
ir sienos381–384;
ir valdžia 227–228, 344–345
legitimacijos krizė 276, 282–284, 285
Lehmbruch, G. 264
Leninas, V. I. 166, 167, 192, 252, 305, 326
Lenkija 316, 318
Lewis, P. 316, 316
liberalizmas 95, 319–320, 349–350
ekonominis 323;
ir autonomijos principas 341, 344, 346–347;
ir demokratija (Hayek) 296;
ir pilietybė 103, 109;
įvairovė 322;
laisvė ir lygybė 83–84, 121, 342–344;

neoliberalizmas 291, 300, 302;
privati sritis 95, 109;
teisės 31–32;
valstybės valdžia 120–121, 345–346;
valstybė/pilietinė visuomenė 342, 357
Lindblom, C. 249
Lipset, S. M. 237, 273
Liudvikas XIV 104
Liudvikas XV 92
Lively, J. 247
Livijus 62
lyderiavimo demokratija, *žr.* elitizmas, konkurencinis
lygybė
demokratinėje autonomijoje 376–377;
feminizme 302;
klasikinėje demokratijoje 34–37, 41, 45;
krikščionybėje 55–56;
liberalioje demokratijoje 120;
ugdomojoje demokratijoje 141–142
Locke, John 95, 100–104, 110
Luard, E. 391
Lukacs, Georg 253
Lukes, S. 103, 223, 224, 225, 242, 246, 346
Luther, Martin 93

McDonald, F. 107
McGrew, A. 394
Machiavelli, Niccolo 34, 63, 70–74
MacIntyre, A. 55
McLean, I. 357
McLennan, G. 245, 247, 254
Macpherson, C. B. 22, 23, 99, 118, 120, 210, 230, 303, 306–307, 311, 346
Madison, J. 63, 107, 111–117, 232
Maguire, J. M. 161
Manin, B. 345
Mann, M. 30, 31, 52, 92, 244
Mansbridge, J. J. 38, 121, 370
Mansfield, S. 138
Marcuse, H. 273–275
marksizmas 174–181, 349–350
ekonominė galia 348, 351;
ir autonomijos principas 345–346;
legitimacijos krizė 281;
libertarinis 174–175, 178;
neomarksizmas 252–253, 302;
ortodoksinis 178;
valstybės valdžia 252–253, 331, 351
marksizmas-leninizmas 273
Marsilijus Paduvietis 63, 64–69, 355
Marx, Karl
gamybos būdai 148–149;
istorija 148;
kapitalizmas ir demokratija 154, 155;
klasių kova 145–147, 178, 180;
komunizmas 166–167, 175;
krizės teorija 153, 284–290;
laisvė 164;
nuosavybė 147, 161;
Paryžiaus Komuna 38;
piliečių dalyvavimas 50;
tiesioginė demokratija 191, 325–327, 356;
susvetimėjimas 163;
valstybės valdžia 156, 158–159;
visuomenės transformacija 170–173
mažumų valdymas 239
Michels, R. 201
Middlemas, K. 260, 263
Miliband, R. 161, 253, 254
Mill, James 111, 118, 143
Mill, J. S.

atstovaujamasis valdymas 127, 130–135
despotizmas 126–130;
laissez-faire doktrina 134;
laisvė 121;
liberali demokratija 140–142;
rinkėjai 132–133;
valdžios tikslai 140–142;
žalos principas 371
Miller, D. 224, 324
Mommsen, W. J. 186, 197, 198, 202
monarchija 56–57, 91, 92, 107–108
Montesquieu, Charles Louis de Secondat 63, 104–110
Moore, S. 167
Mortimer, E. 319
Mulgan, G. 364

Nacionalinė valstybė
ir biurokratija 191–197;
regionai 381, 391, 400–401;
teritoriškumas 193, 382–383;
taip pat žr. valstybė
Nagel, J. H. 234
Napoleonas Bonapartas Luji 159, 160
NATO 382
naudingumo principas (Bentham; Mill) 117–120, 127
Naujasis pasaulis 94
Naujoji dešinė
autonomijos principas 345–346;
gerovės valstybė 313;
laisvė ir lygybė 342–343;
liberalizmas 292;
teisinė demokratija 310;
valstybės atsitraukimas 300–301
Naujoji kairė
autonomijos principas 345–346;
demos 312–313;
laisvė 303
nedalyvavimas 229
Niurnbergo tribunolas 395
Nyderlandai 264
Nordhaus, W. D. 277
Nordlinger, E. A. 250
Nozick, R. 291, 292–294, 345
nuosavybė
demokratinėje autonomijoje 374;
ir nelygybė 113, 141;
kooperacinė 250, 374;
teisė į nuosavybę (Nozick) 292–293;
valdymo priemonių 205;
visuomeninė 367;
žr. taip pat nuosavybė, privati
nuosavybė, privati
apsauga (J. S. Mill) 133, 141;
gamybinė 374;
panaikinimas (Marx) 147, 155–156;
teisės 79, 101, 293
Offe, C. 252, 255–260, 283, 285, 289–290, 382, 398
Okin, S. M. 139, 358
oligarchija 46
oligopolinė sistema 230
Ollman, B. 163, 167, 173
Owen, Robert 154

Paduja 69
Paine, Thomas 143
Panitch, L. 252, 260, 262
Paryžiaus Komuna 38, 168, 170–173
Parry, G. 224
Pasaulio Bankas 392
Pateman, C. 81, 88, 120, 138, 139, 216, 223, 244, 303–304, 307–311, 371, 376
Perez-Diaz, M. 161
Periklis 32–33, 35
perkrauta valdžia 277–280, 284–285
Peters, G. 277
Pierson, C. 260, 303, 313, 346

Pitkin, H. F. 115, 122
Plamenatz, J. 74, 98, 104, 109
Plant, R. 302
Platonas 32, 46–50, 112
pliuralizmas
  klasikinis 271, 272;
  kritinis 234;
  neopliuralizmas 234, 249, 251
Pocock, J. G. A. 55, 90
podesta 58, 59
Poggi G. 56, 92
Polan, A. J. 172, 180, 181
poliarchija 238, 240
polis 34, 63, 105, 131
politika
  demokratinė 120–121, 123, 352;
  ir ekonomika 255–258, 320;
  pliuralistinis požiūris 233–241, 276–280;
  politikos pabaiga 162–173, 177–181;
  valstybinė/viešoji politika 329–330
Pollitt, C. 250, 307, 360
postmodernizmas 320
Potter, D. 260, 333
Poulantzas, Nicos 254–255
Prancūzija
  monarchija 91, 92;
  Napoleonas Bonapartas 217;
  Prancūzijos revoliucija 76, 83, 90
pridėtinė vertė 149
privati sritis
  klasikinėje demokratijoje 33, 41;
  liberalizme 95, 109;
  Wollstonecraft 83–90;
  žr. taip pat intymumo sritis
profesinės sąjungos 262, 264
proletariatas 330–331

Racionalizacija 188–189, 213–214
racionalumo krizė 283
Rahe, P. A. 89, 95, 103
Rawls, J. 344
Reagan, R. 291, 317
Reformacija 93–94
regionalizavimas 381, 390, 400–401
religija, *žr. taip pat* Krikščionybė 93, 170–171, 324
Renesansas 60, 62, 64–69
respublikonizmas
  atgimimas 58–63;
  klasikinė tradicija 61–62;
  praplėstas (Madison) 114–116;
  renesansinis 60, 62, 65–69;
  saugomasis 62, 63, 75, 115, 206;
  ugdomasis 62, 63, 81, 349–350
rinka
  ir atskaitomybė 117–123;
  ir kapitalizmas 197, 204, 220;
  laisvos rinkos ekonomika 141, 145;
  liberalizmas 351;
  žr. taip pat Naujoji dešinė
rinkėjų grįžtamasis ryšys 365–366
rinkėjų žiuri 364–365
rinkimų teisė
  ir klasė 132–133, 170–172;
  mastas 113, 120;
  plėtimas 123, 199;
  žr. taip pat visuotinė rinkimų teisė
Ryan, A. 127, 128
Ryle, G. 49
Rodewald, C. 41, 44
Rogers, J. 275, 344, 360
Roma 52–53, 61–62, 63, 72
Ronge, V. 257
Rose, R. 277
Roth, G. 190, 209
Rousseau, Jean-Jacques 50, 63, 75–82, 348, 355, 374
Rusija 185
Rutland, P. 298

Sabine, G. H. 35, 49
Saint-Simon, C. H. 154
Saliustijus 62
samdomasis darbas 149, 188
Sandel, M. 302
savivalda
  ir dalyvaujamoji demokratija 305–310;
  ir korporacinis kapitalizmas 261–267;
  ir respublikonizmas 67–69, 90, 348;
  J. S. Mill 131;
  Rousseau 77, 348
sąjūdžiai, socialiniai
  feministiniai 302;
  nacionalistiniai 265;
  opoziciniai 265, 288;
  spaudimo grupės 391
Schama, S. 92
Schattschneider, E. F. 246
Schluchter, W. 190
Schmitter, P. C. 252, 260, 261, 262
Schumpeter 185
  demokratija ir laisvė 222;
  demokratijos teorija 208–213, 215;
  klasikinis paveldas 223–225;
  legitimumas 227–228;
  politika 371;
  rinka 220;
  socializmas ir kapitalizmas 213–216
Sen, A. 361
Sigler, J. 93, 94
Skinner, Q. 58, 59, 61, 63, 69, 72, 83, 93
Smith, Adam 119
socialdemokratinė politika 305
socializmas 166, 168–169, 175, 208, 237
  biurokratinis 238–241;
  ir kapitalizmas 187, 214–216;
  ir valstybė 317, 342;
  Rytų Europos 314–318;
  Schumpeter 213, 222;
  Weber 195–197, 305
Sovietų Sąjunga 314–317, 331
spaudimo grupės 391
stalinizmas 305, 326, 330–331
statuso grupės (Weber) 188
Stokes, D. 273
suverenitetas
  Atėnai 38–40;
  Hobbes 97, 98–100;
  ir autonomija 387–399;
  Locke102, 104;
  nacionalinė valstybė 96, 380–381, 394, 398;
  Rousseau 78, 348;
  tautos 97–100, 102

Švedija 264

Taylor, B. 88
Taylor, Harriet 138
tarptautinės nevyriausybinės organizacijos 391
tarptautinės vyriausybinės organizacijos 391
Tarptautinis Valiutos Fondas 382, 392
technokratinė vizija (Schumpeter) 223–230
teisės
  individo 32, 105, 294, 298,344;
  nuosavybės 79, 101–102, 293;
  pilietinės 144;
  politinės 203, 230, 309;
  teisių bilis 362, 363
Thatcher, M. 291, 317
Thompson, J. B. 225, 227, 324
Thompson, William 138
Tilly, C. 92
timokratija 46

tironija 30, 46, 48, 73, 128, 238–239
Tocqueville, Alexis de 128, 129
Tomas Akvinietis, šv. 56, 57, 60
trišališkumas 261–263, 265
Trisdešimties metų karas 93
Truman, D. 234, 236
Tukididas 32–33, 35

UNESCO 392
Utilitarizmas 118–120, 297
utopija 154, 292–294

Vajda, M. 135, 175, 300
valdžia
  grupinė politika 234–240;
  legitimumas 227–228, 344;
  liberalizmas 120, 121, 345–346;
  paskirstymas 241–244;
  perkrova 278–280, 285–286;
  pliuralistinis požiūris 234–240, 278;
  ribos 291, 295
valdžia, valstybė
  autoritarinė 180, 284, 333;
  ir demokratija 285–286;
  ir suverenitetas 96–99, 101;
  despotiška (J. S. Mill) 295–296;
  liberalizmas 120–121, 345–346;
  marksizmas 330
valdžių atskyrimas 102, 106–111
valia, bendroji 66–67, 78, 218, 227–228
valstybė 94–95, 154–162
  biurokratinė 191–197;
  ir ekonomika 256–257, 274, 283;
  ir kapitalizmas 253–260;
  ir klasė 156–158, 161–162, 167, 192, 207, 254–255;
  ir korporacinis kapitalizmas 247–251;
  ir korporatizmas 261–264;
  ir pilietinė visuomenė 108–109, 155–157, 162–163, 304–305, 357, 359–364, 370;
  ir pilietybė 100–104, 194, 341;
  minimali valstybė 291–294, 298;
  suverenitetas 96–97, 380–381, 394, 398
Vengrija 316, 318
Verba, S. 237, 243–244, 269, 273
viešoji ir privačioji sritis 109, 309–310, 357
  klasikinėje demokratijoje 33–34, 40–41;
  marksistinis požiūris 147;
  ugdomojoje demokratijoje (Wollstonecraft) 83–90;
  saugomojoje demokratijoje 120
visuomeninė sutartis
  Hobbes 98–100;
  Locke 103;
  Rousseau 76–80, 82
visuotinė rinkimų teisė 132, 144, 172
Vokietija 119, 317

Weber, Max
  biurokratija 190–191, 194–197, 305;
  kapitalizmas 187–189, 203–204;
  klasė 187–188;
  konkurencinis elitizmas 185–187
Williamson, P. J. 264
Winkler, J. T. 262
Wollstonecraft, Mary 63, 83–89
Wright, E. O. 207

Zacher, M. W. 391

Žmogaus prigimtis
  Hobbes 97–98;
  J. S. Mill 124–125, 139, 142;
  Machiavelli 71–72;
  Madison 112–113;
  Marx 163–164;
  Schumpeter 211, 217

David Held
DEMOKRATIJOS MODELIAI

Iš anglų kalbos vertė *Vytautas Radžvilas*

Redaktorė *Aldona Radžvilienė*
Dailininkas *Algimantas Dapšys*
Dizainerė *Nijolė Juozapaitienė*

Išleido leidykla „Eugrimas", Šilutės g. 42a-1, LT-2042 Vilnius
Puslapis internete: www.eugrimas.lt
Spaudė AB „Vilspa" spaustuvė, Viršuliškių skg. 80, LT-2056 Vilnius

Printed in Lithuania

Held, David

He159 Demokratijos modeliai / David Held. - Vilnius : Eugrimas, 2002. - 436 p. : iliustr.

Bibliogr. p. 409–428. - Dalyk. r-klė: p. 429–438.

ISBN 9955-501-33-2

Knygoje istoriniu požiūriu apžvelgiama demokratijos teorijos ir praktikos raida nuo antikos laikų iki šių dienų.

UDK 321.7

Londono Ekonomikos ir politikos mokslų mokyklos profesoriaus D. Heldo knyga skirta skaitytojams, besidomintiems demokratijos teorija bei istorija, teorinėmis bei metodologinėmis šiuolaikinių socialinių ir politinių mokslų problemomis.

Šioje skaidriu ir patraukliu stiliumi parašytoje knygoje istoriniu požiūriu apžvelgiama demokratijos teorijos ir praktikos raida nuo antikos laikų iki šių dienų. Lyginamuoju aspektu nagrinėjami įvairių demokratijos sampratų pranašumai ir trūkumai, itin daug dėmesio skiriant dviejų pamatinių demokratijos modelių – saugomosios ir ugdomosios demokratijos – įtakų, istorinės plėtros ir ateities perspektyvų analizei.

Knygoje aptariamos pamatinės teorinės ir praktinės šiuolaikinės demokratijos problemos ir plačiai svarstomas išties intriguojantis klausimas, ar demokratija išliks globalizuotame ateities pasaulyje. Ieškodamas atsakymo į šį gyvybiškai svarbų klausimą, baigiamojoje knygos dalyje jos autorius mėgina formuluoti savąjį "kosmopolitinės" demokratijos modelį, kuris, jo nuomone, labiau atitinka po komunizmo žlugimo susiklosčiusias naujas pasaulio realijas.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ISBN 9955-501-33-2